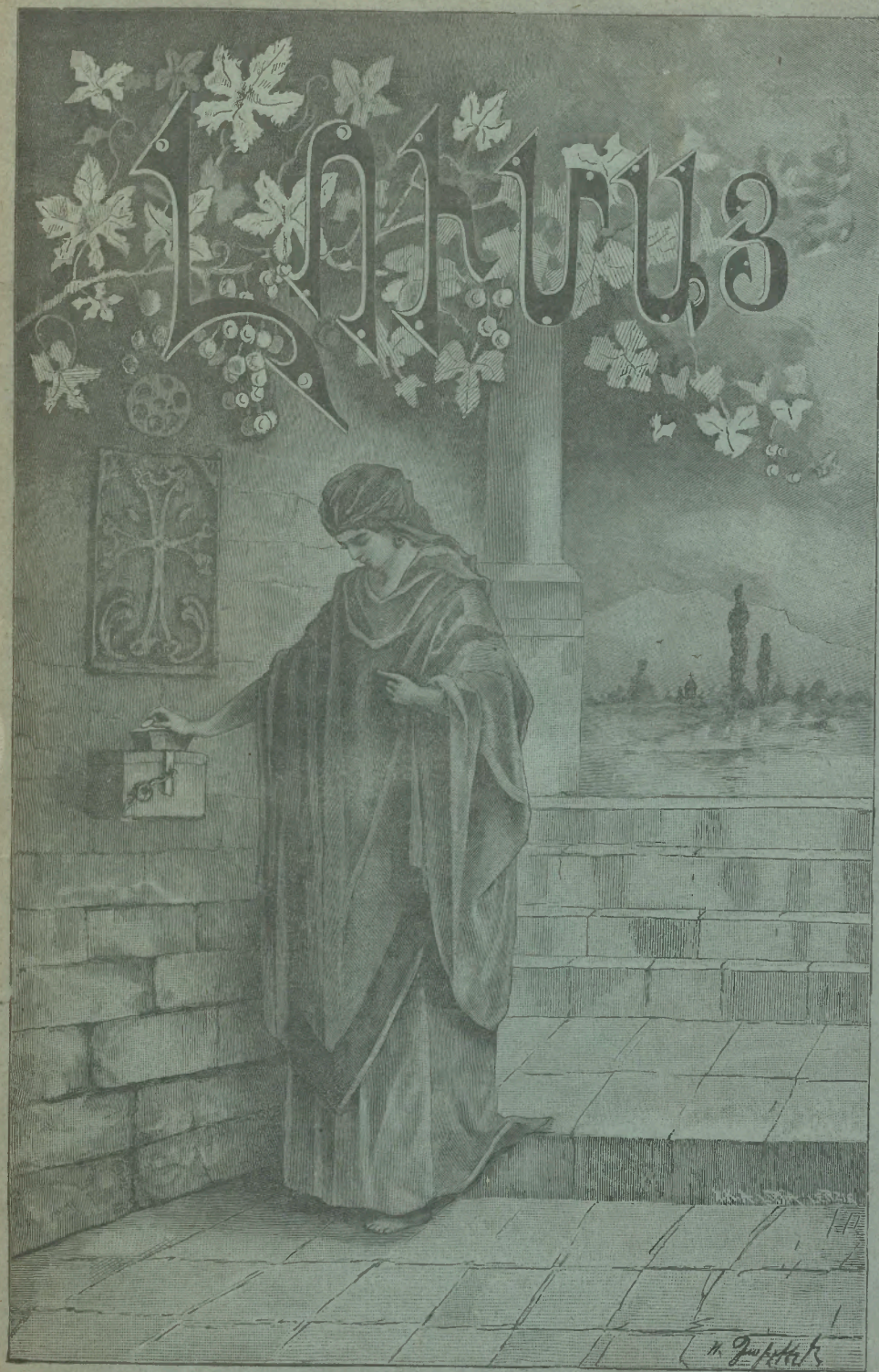

1014

L. II. 6

ՀԱՐՈՒՆԱԿՆՈՒՄ Է 1903 ԹՈՒՆ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ.

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1903

№ 1

ՅՈՒՆ.-ՓԵՏՐ.

Թիֆլիս տպարան Տ. Մ. Ռոտինեանցի
1903

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 10-го Февраля 1903 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I	Հաստատրիմ՝ ընկերներ. ՇԻՐՎԱՆԶԱԴԻ.	5
II	Հոսթին. Անդրեւի. Թարգմ. Տ. Վ.	39
III	Մի խոստովանութիւն. Պօլ Բուրժէի. Ֆրանս. Թարգմ. Ն. ՅԱՐՈՅ.	57
IV	Գրականութիւն եւ կեանք.—Մօրիս Մէտ- տէրլինկ եւ նորա Մօննա Վաննա դրա- ման. ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐՆԱՆ.	71
V	Օրհնուած եղի՛ր. Հ. Սենկեւիչի. Թարգմ. օր. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆՅ.	88
VI	Հայ ոսուցչին. Յ. Մ.	93
VII	Բրդեր. Ա. Գեիւր Զեւն.	94
VIII	Ժամն ժակ Ռուսոն եւ իւր էմիլը. ԻՍ. ՅԱ- ՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՅ.	102
IX	* * ԱՐՇԱԿ ԿԱՅԺՈՒՆԻ	123
X	Էմիլ Զօրա. սրօֆ. Արսենեւի. Ն. Ա.	124
XI	Յայտնութեան գրքից. Ն. Կ. ք. Կ. Ռ.-ի քանաստեղծութիւններից. ՅԱՐ. ԹՈՒ- ՄԱՆԵԱՆ.	133
XII	Դաղթական կին. օր. ԿԱՐԻՆԷ ԽՐԻՄԵԱՆ.	134
XIII	Աստղուն թէ՛ մամոնային. Հ. Տոլստոյի. Թարգմ. ՄԱՄԲՐԷ Վ.	138
XIV	Հեգելը եւ նորա ժամանակը. ՄԻԶԼՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ.	147
XV	Յովսէփ արքեպիս. Արղութեան. ԵՐ. ՇԱ- ՀԱԶԻԶ.	157
XVI	Դիտութիւն. նուազ Սիւլլի Պոլիդորի. Փրանս. Թարգմ. Ն. ՅԱՐՈՅ.	195
XVII	Մարկ Տվէն. Տ. Վ.	197
XVIII	Յովսէփ կաթ. Հողոցմեցի.	208

ՄԱՏԵՆԱԹՍԱԿԱՆ

XIX 1. Lehrbuch der Neuostarmenischen

litteraturschprache von St. Kanajeanz.
 2. Սրբավայրեր. գրեց Գ. Շերենց. 3.
 Ոտանատրոներ մանկանց համար. Էմ.
 ք. Նազարեան: — ԲՐԻԶ:—1. Ջոուդ Զու-
 շան. Շահրիարի. 2. Տանտիրոջս աղ-
 ջիկը. Նարդոսի. 3. Армянскій поэтъ Смбатъ
 Шахазизъ. Критическій этюдъ Юр. Веселов-
 ского: — Ծ. 228

ԴԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

XX Հայկական թատրոն: ԴԻՏՈՂ:—Նկարիչ-
 ների ընկերությունը: Ծ. — Սենկեվիչի
 կարծիքը ընկին ժառաջողների մասին:
 Դիտական նորություններ. ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ
 ԱՂԱՆԵՆԵՑ: 241

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

XXI Իրայրենի լեզուն ժողովրդական դարո-
 ցում:—Կիլիկիոյ կաթողիկոսի հաստա-
 տությունը:—Դողացուած որքեր:—Բերլի-
 նի երեկոյթը: Դաւադրությունս. Օրմա-
 նեանի կեանքի դէմ:—Հայկական ցուցա-
 հանդէս Բերլինում:—Հանգ. Մելիք Սա-
 փարեանի ժառանգների նուիրարերու-
 թիւն:—«Տարազը» ընդարձակ ծրագրով:
 —Մտաւոր տգրուկը:—Մի միջադէպի
 առիթով:—Խլրտուած ճահիճը: Բար-
 դուղիմէոս եպիսկոպոս Գէորգեան ճու-
 դուրեանց վաղարշապատցի:—Զանա-
 զան լուրեր: 253

XXII † ՄԱՀԴՈՅԺ:

Օր. Աննա Եզեան: 276

XXIII ԽՄԲԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ: 308

XXIV ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ: 309

XXV ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ:

Հայրեր եւ զաւակներ. Ի. Տուրգենսի.
 Թարգմ. ՄՈՒՇԷ ՎԱՐԴ. 1 - 32

ՀՍԻԱՏԱՐԻՄ ԸՆԿԵՐՆԵՐ

Առաջին տեսարան

— Այդպէս ուրեմն, դու ամուսնանում ես իմ քրոջ աղջկայ հետ: Հարսանիքիդ օրն արդէն նշանակուած է, բնակարանդ կահաւորուած է և հարսնացուիդ օժիտն արդէն պատրաստ է: Մի երկու շաբաթ ևս, և դու Մարկոսեանի փեսան ես: Հիանալի է, խելացի: Էյ, սպասաւոր, բեր այտեղ մի շիշ շամպայն: Ես այսօր պիտի հարբեմ: Հարկաւոր է հարբել:

Սպասաւորը յայտնուեց, չքացաւ, նորից երևաց մի ձեռում՝ անձեռոցիկի մէջ փաթաթած շիշը, միւսում՝ երկու դատարկ գաւաթներ:

Նրանք նստած էին քաղաքի առաջնակարգ ճաշարանի առսնձին սենեակներից մէկում, որ կահաւորուած էր փափուկ թաւշեայ գահաւորակով և բազկաթոռներով: Սպասաւորին խտրիւ պատուիրուած էր ոչ ոքի չը թողնել այնտեղ և ամեն անգամ ներս գալիս ու դուրս գնալիս ղռները ծածկել:

Երկու նախկին ուսանողական ընկերներ էին և ներկայ բարեկամներ: Երկուսն էլ քաղաքում բաւական յայտնի անհատներ էին — Նառիմեանն իբրև խելօք փաստաբան, Մերսիմեանն իբրև եռանդուն ձեռնարկող և ազգական յայտնի կալուածատէր Մարկոսեանի:

Սրտաքինով նրանք հակառիպարներ էին: Նառիմեանը նիհար էր, գէմքի նուրբ և փոքր ինչ կանացի գծերով, քարձր պարանոցով և կանոնաւոր ձեւաւորուած գլխով:

Մերսիմեանն ընդհակառակը գէր էր, թուիս դէմքով, կարճ պարանոցով, տափակ ծոծրակով, տափակ ճակատով, փոքրիկ խելացի աչքերով:

— Եւ ի՞նչ ընտրութիւն, — շարունակեց Մերսիմեանը, լեցնելով զաւաթները փրփրուն ըմպելիքով, — ամենափառաւոր: Հասկանալի է, թէ ինչու այնպիսի եռանդով հետամուտ էիր այդ աղջկան: Այո, այդ մի ամբողջ պատմութիւն է: Ես ծանօթացրի քեզ նրա հետ, ես գովեցի և փառաբանեցի քեզ նրա ծնողների մօտ և համոզեցի նրանց ընդունել քո առաջարկը: Մի խօսքով, ես եմ կատարել պատուաւոր միջնորդի պաշտօնը: Քանի՜ քանի երիտասարդներ էին ընկած այդ աղջկայ ետեւից: Ի հարկէ, միայն երկու քոյր, հիւանդ հայր, միամիտ մայր և ոչ մի եղբայր: Գիտես որ վաղը միւս օրը նրա հայրը ոտները ձգելու է, և դու տիրանալու ես մէկ ու կէս միլլիօնի չափ կարողութեան կիսին, ամենաքիչը կիսին: Սքանչելի է: Կեցցես, բարեկամ, ճարպիկ ես, վկայ է Աստուած, աւելի աջող որս չէիր կարող գտնել: Բայց...

— Բայց դու գիտես, որ ես օրիորդ Մարկոսեանի օժիտով չեմ հրապուրուել, — ընդհատեց Նաուիմեանը իւր բարեկամի խօսքը:

— Օո, ինչպէս չը գիտեմ: Դու սիրահարուած ես աղջկայ վրայ: Քեզ համար ոչինչ արժէք չունին նրա հօր երկու հսկայական տները քաղաքի կենտրոնում, շոգենաւը ծովի երեսին, ամայի նաւթահողերը Սաբունջիում ու Ռօմանիում, գեղեցիկ ձիերը, փալլուն կառքերը, ոսկին, արծաթը, ադամանդները: Դու սիրահարուած ես, խեղճ պատանի: Դու չը գիտես ինչ ասել է հարուստ օժիտ, կամ ճիշտն ասած, արհամարհում ես, հա հա հա: Քո հոգին չի մղում քեզ դէպի շքեղ բալեր, թատրոններ, երեկոյթներ, ճանապարհորդութիւն: Դու սիրահարուած ես ինչպէս տասնութ տարեկան գիմնաղիստ, դու պատրաստ ես այսօր և եթ սիրոյդ առար-

կայի հետ հեռանալ աշխարհի բոլոր վայելչութիւններից և ապրել շինական իդիլիայով: Դու սիրահարուած ես, հա հա հա, դու...

—Մերսիմեան,—ասաց Նառիմեանը, նայելով ընկերոջ աչքերին, որոնց մէջ նկատում էր ինչ-որ յետին դիտաւորութիւն,—ես քո խօսքերի մէջ զգում եմ ինչ-որ ծաղր: Ի՞նչ են նշանակում ասածներդ:

—Համբերիր, և կիմանաս: Եյ, սպասաւոր, բեր այստեղ մի գլուխ անանաս: Շամպայն էնք խմում—կարգին խմենք:

—Դու ասացիր, որ ուզում ես հարբել, ինչո՞ւ:

—Օո, այդ շատ կարևոր է, շատ: Դու կարծում ես ես քեզ զո՞ւր եմ բերել այստեղ: Ոչ, գործ ունիմ, շատ կարևոր գործ: Այս րոպէիս պէտք է վճռենք մի շատ կարևոր խնդիր: Դու զարմանում ես, աչքերդ յառում երեսֆս: Դեռ շատ կը զարմանաս: Եյ, սպասաւոր, դիր այստեղ անանասը, ես ինքս կը կճպեմ ու կը կտրտեմ: Կորիր: Այդպէս: Այժմ ոչ ոք չի խանգարի մեզ անկեղծ լինելու... Գոնէ մի օր, մի ժամ, կէս ժամ: Տասներկու տարուայ ընկերներ ու բարեկամներ ենք, սատանան տանի, միթէ չը պիտի մի անգամ նայենք միմեանց հոգու խորքը: Լսի՛ր, Արշակ, որովհետև խնդիրը շատ կարևոր է, ուրեմն իրաւունք կը տաս ինձ սկսել մի փոքր հեռուից: Զգենք նախ և առաջ մի թեթև հայեացք մեր անցեալի վրայ:

Սրբելով անձեռոցիկով իւր հաստիկ հիւթալի շրթութունքները, Մերսիմեանը արմունգները յենեց սեղանի եզրին և շարունակեց: Նա յիշեց ուսանողական օրերը: Յիշեց իննը ուսուցանող սենեակները և երեսուն կուպէկանոց ճաշերը մայրաքաղաքի էթանագին կերակրատներում, որոնք «ընտանեկան սեղանատուն» անուան տակ են մտնում որպէս զի աւելի դիւրին խանգարեն չքաւոր ուսանողների ստամոքսը: Յիշեց ընկերական աղմկա-

լի ժողովները, «պահպանողականների» և «յառաջադէմների» պայքարը: Նրանք յառաջադէմներից էին, ուստի և ապագայի համար կազմում էին որքան կտրելի է անշահ ու փայլուն ծրագիրներ: Նա չը մոռացաւ լիշել և երիտասարդ աղախիճների իրիկնալին գաղտնի այցերը, կարանոջ կանանց չքաւոր կացարանները հինգյարկանի տների կտուրների տակ և կիսաթառամ տանտիրուհիների խանգավառ արցունքները...

—Այո, քաղցը են ուսանողական կեանքի լիշողութիւնները,—գոչեց Նաւիմեանը, որի վրայ նոյնպէս ազդեց շամպայնի երրորդ գաւաթը:

—Քաղցը են,—կրկնեց Մերսիմեանը կծու հեգնութեամբ,— ոչ, բարեկամ, դու կեղծում ես: Դու ուղղակի սաքսափով ես մտաբերում այն չորս ու կէս տարին, որ անց ես կացրել կէս քաղցած և կէտ կուշտ փորով: Ախ, շատ անգամ է մեր ինքնասիրութիւնը խոցոտուել հարուստ ընկերների շրջանում: Մինչդեռ հոգով մղուել ենք հէնց այդ շրջանը: Դու ստանում էիր քո հասարակ պաշտօնեայ հօրից ամսական երեսուն թուրքի, ես իմ փեսայից նոյնչափ: Նա խեղդւում էր և աւելի չէր ուղարկում ինձ, չը նայելով իմ արտասուալի նամակներին: Այն ինչ՝ թէ դու և թէ ես ատում էինք աղքատութիւնը աղքատի բոլոր անգօր ատելութեամբ, հակառակի պէս անչափ սիրելով մայրաքաղաքեան կեանքի հաճոյքները: Եւ միշտ ստիպուած էինք սանձահարել մեր արտաբանական մտաւանդութիւնների և կծու հառաչանքների գնով: Հոգով գեղարուեստների երկրպագու—հազիւ ամիսն երկու անգամ ոտք էինք դնում թատրոնների վերնալարեր, ուսկից բեմն երևում է շախմատի տախտակի, իսկ դերասանները նրա ֆիգուրների չափ: Եւ այդ բարձրութիւնը, ինչո՞ւ թագցնել, մեզ շատ անգամ աւելի է վշտացրել, քան մարդկային հոգու ցածութիւնը...

Որքան ջանք են գործ դրել իրանց մունդիրի կո-
ճակների վրայ ժանգ և կոշիկների վրայ կարկատան չը
տեսնելու համար, որքան աշխատել են վերարկուի մա-
շուած թւերը հարուստներից թագցնելու համար: Եւ,
մաքրելով կոճակները, անգիտակցաբար նրանց ժանգը
տեղափոխել են իրանց հոգու վրայ, ուր հետզհետէ զօ-
րանում էր մի անտանելի զգացում — աղքատի տանջող
նախանձը դէպի հարուստը: Ճշմարիտ է, նրանք կարո-
ղացել են ուրիշներից թագցնել այդ զգացումը որպէս
զի չարժանանան չքաւորների անբարտաւան արհամար-
հանքին և հարուստների վիրաւորական կարեկցութեա-
նը, բայց որպիսի հոգեկան տուայտանքներով:

— Այդ կողմից դու ինձանից աւելի խելօք և աւե-
լի տակտով էիր, — շարունակեց Մերսիմեանը, բայց թող-
նելով դանակի ծայրից անանասի շերտը ընկերոջ գաւա-
թի մէջ: — Խառնիր գգալով, և շամպայնը նորից կը փր-
փրայ: Այն, աւելի խելօք և աւելի տակտով: Դու այժմ
էլ այդպէս ես: Ինչ եմ ասում, դու ինձ շատ ես յետ
թողել քո խելքով: Աա, դու ծիծաղում ես համեստու-
թեամբ: Բայց լսիր, ես ուզում եմ մի թեթեւ համեմա-
տութիւն անել քո և իմ մէջ: Ուզում եմ, վերջապէս,
իմանալ ի՞նչ արտաքին տարբերութիւն կայ երկու հա-
մանման գարշելիների մէջ...

— Դարձելներ, — արտասանեց Նառիմեանը զարմա-
ցած, — այդ ի՞նչ լեզուով ես խօսում...

— Խնդրեմ, խնդրեմ, մի խանգարիր: Դու գիտես
զիւր գալ ամենքին հաւասարապէս, իսկ ես մէկ բարե-
կամ ձեռք բերելիս — երկուսը կորցնում եմ: Ես կատա-
ղում եմ թշնամուս տեսնելիս, դու ժպտում ես: Ախ,
ոչ ոք ընդունակ չէ քեզպէս գրաւիչ ժպտալ նաև վա-
յելուչ տխրել: Երբ հարկաւոր է — ուրախ սեղանակից
ես, երբ անհրաժեշտ է — մտախոհ և մռայլ Համլէտ:
Դու նրբակազմ ես, սահուն շարժումներով ու ձևերով,

շուրջ ձայնով, ես կոպիտ եմ, անտաշ և գիւղականի բիրտ ձայնով: Քո գունատ դէմքի արտայայտութիւնը հեզ է, և այդ է, որ քեզ շատերի աչքում դարձրել է հրեշտակ, իսկ ինձ գայլ են համարում, և միանգամայն արդարացի: Դու ոչ ոքի անձնական համոզումը չես վերաւորում կամ նսեմացնում, իսկ ես վերաւորում եմ, և ինձ ատում են: Դու երբէք վիճաբանութեան միջոցին կոպիտ բառեր չես գործածում, իսկ ես դիպչում եմ իմ հակառակորդի անձնաւորութեանը մանաւանդ երբ նրա ռեխն ինձ դիւր չի գալիս: Դու քո հերքումները միշտ ամփոփում ես անուշ հնչող բառերի մէջ և դարձնում նրանց ընդունելի, ես չեմ կարողանում: Ինչո՞ւ թաղանել, շատ անգամ եմ ուզում, և չեմ կարողանում: Դու, եթէ կամենաս, կարող ես թոյնը թաթիւել մեղրի մէջ և դնել թշնամուդ բերանը, դէմքիդ վրայ խաղացնելով քաղցր ժպիտ, իսկ ես...

—Ձեմ հասկանում, այդ ինչ անալիզ է,— ընդհատեց, վերջապէս, Նառիմեանը, որ քանի գնում այնքան աւելի ու աւելի զարմանում էր ընկերոջ տարօրինակ տրամադրութեան վրայ:— Դու ինձ հրաւիրեցիր միասին ճաշելու, ասելով, թէ ինչ-որ շատ կարեւոր գործ ունիս, և սկսել ես մի անհասկանալի հեքեաթ: Ինձ թւում է, որ դու արդէն հարբել ես:

—Ահ, կատարելապէս ճիշդ է. ես հարբել եմ, ուրեմն կարող եմ ճշմարտութիւնն ասել առանց քաջուելու: Սպասիր, իսկոյն կը դառնամ գործի էութեանը: Ես շարունակում եմ իմ անալիզը: Դու գիտես հաշտեցնել ծայրերը, միացնել գոյները և ստեղծել ներդաշնակութիւն այնտեղ, ուր շիտակ մարդիկ միայն տգեղութիւն են տեսնում: Ամենակատաղի հակառակորդների մէջ անգամ գտնում ես հայեացքների ընդհանուր կէտ, և այդ կէտի վրայ հարկադրում նրանց իրարու երեսին ժպտալ, իրարու ձեռք սեղմել: Եհ, այժմ ես թողնում

եմ ինձ, իմ ձեռքով դրոշմելով իմ ճակատին զարշելի անունը, և դառնում եմ միայն քեզ, որովհետև քարե-
ւորը դու ես և ոչ ես: Դու հասարակութեան մէջ խո-
սում ես հանդարտ, անվրդով, ստէպ ստէպ նայելով խե-
լօքների երեսին ակնածու հայեացքով, որ արտայայտում
է. «ներեցէք, թէ ես սխալում եմ»: Եւ ոչ ոք չի ա-
սում, թէ դու սխալում ես, որովհետև երբէք վիճելի
ճշմարտութիւններ չես քարոզում: Իւրաքանչիւր ազդե-
ցիկ բառի համար ունիս ձեռների ներդաշնակ շարժում
և դէմքի համապատասխան արտայայտութիւն: Բառերը
շեշտումես գեղեցիկ, միշտ աչքերիդ մէջ պահելով սովոր-
ական հեզութիւնը: Օօ, այդ սոսկալի հեզութիւնը: Այն
է քո ամենագոր զէնքը: Այն է, որ քեզ ընդհանուրի
աչքում դարձնում է համակրելի: Այո, ամենքը թէ հա-
րուստ և թէ աղքատ, թէ կին և թէ տղամարդ, ըն-
կերներդ, ծանօթներդ, կլիենտներդ քեզ համարում են
համակրելի: «Համակրելի Նառիմեանը», «հոգեակ Արշակ
Մաթվէլիչը»: Ոմանք քեզ մինչև անգամ «Յիսուսիկ»
անունն են տուել, սրբապղծելով մեծագոյն⁹ Եակի անու-
նը: Զարմանալի աստղի տակ ես ծնուած: Ինքը ճակա-
տագիրն է քեզ որդեգրել, հա հա հա...

—Դէհ, բաւական է, հարկաւոր է վերջ տալ շա-
տախօսութեանդ,—ասաց Նառիմեանը, մատը սեղմելով
էլէքտրական զանգակի կոճակին:

—Սպասիր,—գոչեց Մերսիմեանը, հեռացնելով նրա
ձեռը կոճակից,—իսկոյն կը դառնամ էականին: Մինչև
այժմ ես եղել եմ քո արժանաւորութիւնների գլխաւոր
երկրպագուն, քո մտերիմը, պաշտպանը, հովանաւորը,
հաւատարիմ ընկերը: Իսկ այժմ... Այժմ ուզում եմ մի
լաւ նայել այդ հեզ աչքերին և տեսնել նրանց խոր-
քում թաքնուածը...

Նա աթոռն աւելի մօտեցրեց սեղանին, գլուխն ա-
ռաջ ձգեց և իսկապէս սկսեց խորը երկարատև հայեաց-

քով նայել ընկերոջ աչքերին: Մի ինչ-որ բոլորովին անսովոր, երկիւղալի նոյն իսկ թշնամական փայլ կար այդ յամառ նայուածքի մէջ: Նառիմեանը փորձեց ժպտալ, չը կարողացաւ, թեթեւակի ցնցուեց և, թիկն տալով ակոռի մէջքին, նայեց առաստաղին:

—Աս, տեսնում եմ, որ դու արդէն կամաց-կամաց հասկանում ես, թէ ինչու համար եմ քեզ այստեղ հրաւիրել,—արտասանեց Մերսիմեանը կծու հեգնութեամբ, որ նոյնպէս տարօրինակ էր Նառիմեանի համար:—Ես խաբուած չեմ եղել, ոչ: Ես միշտ զգացել եմ, որ այդ գեղեցիկ տերևների տակ աղբ է թագնուած: Բայց լուել եմ և շարունակել բարեկամութիւնս: Ինչո՞ւ: Որովհետև որքան ևս դու գարշելի լինէիր, ուրիշներից վատ չէիր այս անիծեալ Սողոմոն: Դու գոնէ խելք ունէիր, գիտէիր ամենանշանակալի արարքներիդ վայելուչ ձև տալ: Իսկ այժմ... Այժմ տեսնում եմ, որ դու ոչ միայն խելօք ես, այլև խորամանկ... Օձ...

—Մերսիմեան,—գոչեց Նառիմեանն արդէն զայրացած,—չեմ կարծում, որ զինին այդքան ազդած լինի... Դու ուղղակի խելագարուել ես...

—Օձ... ես քեզ թոյլ չեմ տալ բռն դնել այդ միամիտ ընտանիքում: Թոյլ չեմ տալ անբաղդացնել իմ քրոջ աղջկան:

—Ի՞նչ ես ուզում ասել, չեմ հասկանում: Եէ, վերջապէս, բացադրիր, ինչո՞ւ համար ես ինչ այդպէս վերաւորում:

Մերսիմեանը ձեռք տարաւ ծոցի գրպանը, հանեց այնտեղից մի ճիւղտուած նամակ, բաց արաւ և դրեց ընկերոջ առջև:

—Ահա, կարդա, և կիմանաս:

Նառիմեանը նայեց նամակի վերնագրին, ստորագրին և շրթունքները կրծեց: Մի քանի վայրկեան նա դիտում էր ընկերոջ դէմքը:

— Ճանաչեցի՞ր, այո՞: Այժմ ասա, թէ՛ երեսով ես դու ուզում ամուսնանալ իմ քրոջ աղջկայ հետ: Սպասիր, մի շարժուիր տեղիցդ: Դու այս սենեակից դուրս չես գալ մինչև որ խնդիրը չը պարզուի ու վճռուի:

— Ի՞նչպէս է այդ նամակը ձեռքդ ընկել:

— Շատ հասարակ կերպով, փոստն ամենքի տրամադրութեան տակ է: Կարդա, և բոլորը կիմանաս:

Նառիմեանը դողում էր, զուր աշխատելով իշխել իրան: Նա շտապով աչքի անցկացրեց նամակը, որ գրուած էր ծանօթ կանայի ձեռագրով և ծանօթ ուղղագրական սխալներով փոստային թղթի ամբողջ չորս երեսների վրայ:

— Դու գնացել ես նրա մօտ, — հարցրեց նա, նամակը յետ տալով:

— Միթէ կարող էի չը գնալ այդ տեսակ աղերսալի նամակից յետոյ: Լսիր, ես կը պատմեմ բոլորը: Ստանալով մէկէլ օրն երեկոյեան այս նամակը, սկզբում ես կարծեցի, ի հարկէ, որ այդ մի շանտաժ է քո գէմ: Մէկն այն սովորական շանտաժներից, որոնց զոհ են դառնում երբեմն տղամարդիկ իրանց հարսանիքի շէմքում: Բայց աղերսանքն այնքան անկեղծ էր հնչում, որ ես վճռեցի գնալ տեսնուել անբաղդի հետ: Երէկ առաւօտեան տասը ժամին ես գտայ նրա կացարանը: Այդ մի համեստ կահաւորուած և մաքուր սենեակ էր մի մեծ տփն գաւթի ծալրում: Դռների մէջ ինձ դիմաւորեց մի բուլական բարձրահասակ կին սև հագնուած: Նա յուզուած ձայնով արտասանեց իմ ազգանունը և շտապեց շնորհակալութիւն յայտնել, որ անուշադիր չէի թողել նրա նամակը: Ես նայեցի նրան և իսկոյն զգացի, որ իմ առջև կանգնած է մեր կեղտոտ կրքերի զոհերից մէկը: Բայց ի՞նչ զոհ: Արդարև, քո ճաշակը նուրբ է: Նո գեղեցիկ է, թարմ, և զարմանալի չէ, որ նրա գրկում դու մոռացել ես սովորական զգուշութիւնը...

Այստեղ Նառիմեանը թեթևակի ցնցուեց, ապա սկսեց սուր հայեացքով նայել ընկերոջ աչքերին:

—Նա խնդրեց ինձ նստել և առանց յառաջաբանի պատմեց բոլորը,— շարունակեց Մերսիմեանը, չը շփոթուելով նրա հայեացքից:— Նա չէր արտասովում, բայց յուզմունքից խեղդվում էր: Դողդոջուն ձայնն իւր անկեղծ շեշտով ազդում էր ինձ վրայ հակառակ իմ ջանքի— լինել սառն, ինչպէս վայել է քո հաւատարիմ ընկերոջը: Նա ցոյց տուեց իւր վեցամսեայ երեխային և հարցրեց, արդեօք չեմ տեսնում նմանութիւն նրա և քո ղէմքերի մէջ...

—Ես երեխայ չունիմ, իմը չէ,— արտասանեց Նառիմեանը դրականապէս և դարձեալ նայեց ընկերոջ երեսին զննող հայեացքով:

—Մի ստիր,— գրգռուեց Մերսիմեանը, պսպղուն աչքերը լայն բանալով,— նա ունի անհերքելի փաստեր: Դու, ի հարկէ, զգոյշ մարդ ես, չափազանց խոհեմ, բայց НА ВСЯКАГО МУДРЕЦА ДОВОЛЬНО ПРОСТОТЫ: Նա ցոյց տուեց ինձ քո նամակը Թիֆլիսից գրուած: Երբ առաջին անգամ իւր կրծքի տակ զգում է անսովոր բաբախումը, սարսափում է և շտապում քեզ յայտնել: Այն ժամանակ դու մի ամսով Թիֆլիսումն ես լինում ինչ որ դատաստանական գործերով: Դու խորհուրդ ես տալիս նրան մանկաբարձուհիների օգնութեանը դիմել խայտառակութեան առաջն առնելու համար: Նա ինչպէս մի անփորձ էակ չի կարողանում գտնել խիղճը վաճառող մանկաբարձուհի և ամաչում է երկար փնտրել: Նա ստիպում է թողնել ծնողների տունը և հեռանալ: Վերադառնալով Թիֆլիսից, դու վարձում ես նրա համար առանձին բնակարան: Քեզանից ոչ ոք հաշիւ չի պահանջում, որովհետև անբաղդի արբէյու հօրը կաշառում ես փողով և զանազան խոստումներով: Ահա թէ ով ես դու, ես, ամեն—

քըս... Անպիտան, ասա ինձ պարզ, թէ ես մտադիր անել այդ անբաղդի վերաբերմամբ...

— Այն, ինչ-որ ընդունուած է անել այդպէսի դէպքերում, — պատասխանեց Նառիմեանը, որ արդէն բաւական իշխել էր իրան և այլ ևս չէր վախենում դիմացինից։

— Այսինքն բաժանուէ՛ր։

— Այդ սովորական մի պատմութիւն է։

— Թողնել հարազատ զաւակիդ ճակատագրի հաճոյքին։

— Ես կապահովեմ նրան նիւթապէս։

— Նառիմեան, — մռնչաց Մերսիմեանը, ձեռք զարկելով սեղանին, — ապահովել սիրուհուդ կնոջ փողերով — դա անբարոյականութեան վերին աստիճանն է։ Ես չեմ թողնի իմ քրոջ աղջկան այդչափ խաբուել։

Եւ չը նայելով իւր խրոխտութեանը նրա ձայնի մէջ զգացուեց անվստահութիւն...

— Ուրեմն թէ ես պահանջում ինձանից։

— Պահանջում եմ, որ դու այսօր ևեթ հրաժարուիս իմ քրոջ աղջկանից։ Նա չի կարող իւր անկողինը բաժանել քո սիրուհու հետ։

— Բայց ես ասացի, որ կը թողնեմ սիրուհուս և արդէն թողել եմ։ Նա ինձ խանգարել չի կարող։

— Ոչ, նա կը խանգարի քեզ։

— Նա ինքն ասո՞ց այդ։

— Այո, նա քեզ սիրում է խելագարի պէս, ոչ մի գումար չի կարող ստիպել նրան հաշտուել իւր վշտի հետ։ Նա միայն քեզ է ուզում։

— Իսկ եթէ ամուսնանալուց յետոյ անմիջապէս հեռանամ այստեղից։

— Նա կը հետևի քեզ ուր էլ որ գնաս։ Այսպէս է նա որոշել, և ամեն բանից երևում է, որ կը կատարի որոշումը։ Նա անպատճառ վրիժառու կը լինի, ու

րովհետեւ սէրն ու զաւակը... Այո, այո... Բայց ինչու ես հարցնում, այս բոլորը նա ինքն երէկ երեկոյ ասել է քեզ քո բնականում: Տեսնում ես ինչ մանրամասնութիւններ են յայտնի ինձ: Այսպէս թէ այնպէս, առանց սկանդալի չես ազատուի նրանից: Իսկ ես չեմ ուզում, որ իմ քրոջ աղջկայ անունը կապուի այդ սկանդալի հետ: Ինչ ուզում ես արա սիրուհուդ վերաբերմամբ, բայց հարսնացուիցդ պէտք է հրաժարուիս:

— Իմ հրաժարուիլը հէնց ինքն ըստ ինքեան նրա համար կը դառնայ մի սկանդալ: Չեմ կարծում, որ քո քրոջ աղջիկը համաձայնուի «մերժուածի» հռչակ ստանալ:

— Այդ մասին կարող ես անհոգ լինել: Դու կը կատարես բոլորը, ինչ-որ կը պահանջեմ քեզնից:

— Այն է, — հարցրեց Նառիմեանը մի ինչոր դիւային շեշտով:

— Առաջինը, կը խոստանաս ինձ ամեն տեղ ասել, թէ հարսնացուդ է քեզ մերժել, հնարելով այնպիսի պատճառներ, որոնք մազի չափ չը դիպչեն նրա պատուին: Դու խորամանկ ես, կարող ես հնարել: Երկրորդ, հէնց այժմ Լեթ կը գրես նրա անունով մի սիրահարական նամակ, ուր կը նկարագրես նրա բոլոր արժանաւորութիւնները: Նամակդ կը վերջացնես աղերսանքով, որ նա չը հրաժարուի կինդ դառնալու: Հասկանում ես: Այդ նամակը կը մնայ իմ ձեռքում իբրեւ փաստ այն դէպքերի համար, երբ դու մի ուրիշ հարսնացու գրաւելու համար կը փորձես իմ քրոջ աղջկայ վարկը գցել: Այս բոլորն ես մտածել եմ, որոշել և պահանջում եմ, որ կատարես: Եյ, սպասաւոր:

— Ի՞նչ ես կամենում:

— Թուղթ և գրիչ:

— Աւելորդ է: Դու երեխայ չես, թող այդ լիմարութիւնները... Այդ տեսակ տխմար պահանջներ կատարելու համար ես բաւական չափահաս եմ:

Եւ, դառնալով սպասաւորին, որ ներս էր վազել Մերսիմեանի կոչին, հրամայեց.

— Բեր հաշիւը:

— Եւ թուղթ ու թանաք, — աւելացրեց Մերսիմեանը: Սպասաւորն անհետացաւ:

— Բարի բարեկամ, — ասաց Նառիմեանը, — ոչ քեզ ոչ ինձ չի վայելում այդ կօմեղիան: Եթէ դու ընկեր ես, պէտք է օգնես ինձ այդ ծանր լծից ազատուելու:

— Իմ նպատակն էլ հէնց այդ է: Ահա թուղթ և թանաք, — աւելացրեց Մերսիմեանը, առնելով սպասաւորից և դնելով սեղանի վրայ գրիչը, թուղթն ու թանաքը, — գրիր, ինչ որ ասացի:

— Ուրեմն դու կատակ չե՞ս անում:

— Գրիր:

Նառիմեանը ոտքի կանգնեց:

— Յը տեսութիւն, — ասաց նա, — երբ կարթնանաս գինուց, կը խօսենք:

— Ուրեմն դու ուզում ես, որ ամեն ինչես անեմ: Շատ բարի. այսօր իսկ Հեղինէն կիմանայ քո գաղտնիքը: Նառիմեանն ընկաւ մտատանջութեան մէջ:

— Բայց գիտես արդեօք, ինչպէս է վերաբերում ինձ քո քրոջ աղջիկը, — ասաց նա մի րոպէ անցած, վերեւից ցած մի հեգնական հայեացք ձգելով ընկերոջ անտաշ մարմնի վրայ:

— Նա քեզ համարում է մաքուր և ազնիւ մարդ: Բայց իմ խօսքին նա կը հաւատայ, որովհետեւ ձեռքիս փաստ կայ և որովհետեւ գիտէ, որ շահ չունիմ քեզ զրպարտելու:

— Ես այդ չէի ուզում ասել:

— Ախ, գիտեմ, դու արդէն յաջողել ես գրաւել նրա սիրտը: Խեղճը սիրահարուած է քեզ վրայ: Հարուածը ծանր կը լինի նրա համար. Բայց ոչինչ, ժամանակը կը բուժի վէրքը: Նա այնքան լիմար չէ, որ չը հաս-

Վանայ, թէ չի կարելի սիրել մի մարդու, որ հարազատ զաւակին փողոց է ձգում:

Տիրեց մի քանի վայրկեան լռութիւն: Նառիմեանը ձեռը ճակատին սեղմած, խորհում էր: Մերսիմեանը ցածից վեր նայում էր նրա կանոնաւոր կազմուածքին, գեղեցիկ գլխին և արիստոկրատիկ ձեռներին: Նա միշտ հոգու խորքում նախանձել էր այդ մարդուն, որ այնքան դիւր էր գալիս կանանց:

— Նստիր և գրիր, — կրկնեց նա մի անգամ ևս յամառ կերպով:

— Գիտես ինչ, սիրելիս, — ասաց, վերջապէս, Նառիմեանը, ձեռը յենելով սեղանի եզրին, — ինչպէս տեսնում եմ, քեզ հետ պէտք է այժմ խօսել ուրիշ լեզուով: Լսիր, ես վճռել եմ ամուսնանալ օրիորդ Մարկոսեանի հետ և կամուսնանամ անպատճառ, ինչպէս և իցէ: Ես արդէն այնքան ընտելացել եմ մի միլլիօնատիրոջ փեսայ դառնալու մտքի հետ, որ այլ ևս չեմ կարող բաժանուիլ նրանից: Այսօրուանից իմ ապագայ աներն ինձ մտցրել է իւր գործերի մէջ: Ուրեմն, թող յայտնի լինի քեզ, որ այսօրուանից ոչ միայն Մարկոսեանի ընտանիքի անդամն եմ, այլ և լիազօր հաւատարմատարը: Եթէ չես հաւատում, ահաւասիկ կարող ես կարգալ:

Այս ասելով, նա հանեց գրպանից մի մեծ թերթ, բաց արաւ և դրեց ընկերոջ առջև:

— Ի՞նչ ես ուզում ասել դրանով, — հարցրեց Մերսիմեանը, զգալով ընկերոջ ձայնի մէջ սպառնողական շեշտ և, վերջապէս, նշմարելով նրա աչքերի մէջ թագնուած կծու հեգնանքը:

— Այն, որ մենք միմեանց շատ լաւ ենք ճանաչում և խաբել իրարու չենք կարող: Այսօր ես Մարկոսեանի երկաթէ պահարանում գտալ քո ստորագրութեամբ ոչ աւելի ոչ պակաս տասնութէկ մուրհակ: Այդ

մուրհակներից մէկի ժամանակը լրանում է վաղը, միւսինը հինգ օրից յետոյ:

— Գիտեմ, լրանում է, քեզ ինչ,— ընդհատեց անհամբերութեամբ Մերսիմեանը, որի ձայնի մէջ սակայն զգացուեց անհանգստութեան պէս մի բան:

— Ես Մարկոսեանի լիազօրն եմ: Գնա, ինչ ուզում ես ասա իմ հարսնացուին, բայց նրա հօրը չես կարող լարել իմ դէմ: Ուշ է արդէն: Հետեաքար, վաղը տասներկու ժամին ես քեզ կը սպասեմ գրասենեակում: Գուկը բերես այդ հինգ հազար ռուբլին և մուրհակդ յետ կը ստանաս:

— Իսկ եթէ չը բերեմ...

— Մուրհակդ կուղարկուի նօտարին: Զուր ես այդպէս նայում: Եթէ դու կատակ չէիր անում, ես էլ կատակ չեմ անում: Ուրեմն վաղը տասներկու ժամին կը սպասեմ քեզ: Առ այժմ ցը տեսութիւն: Շամպայնի փողը կը վճարեմ... Auf wieder sehen...

Նա քայլերն ուղղեց դէպի դռներն ու դուրս գնաց:

Ոտքի թռչելով, Մերսիմեանը մնաց տեղն ու տեղն անշարժ: Հինգ հազար ռուբլի: Իսկ նրա դրամարկղում կայ ընդամենը երկու հարիւր ռուբլի... և ոչ ոքից ստանալիք կամ յոյս ստանալու...

Երկրորդ տեսարան

Երեկոյին Մսերեանը ժողովարան գնաց սովորական ժամանակից երկու ժամ առաջ: Նա ուզում էր հանդիպել այնտեղ Նառիմեանին:

Այն հանգամանքը, որ Նառիմեանն այժմ Մարկոսեանի լիազօր հաւատարմատարն է, տակն ու վրայ արաւ նրա մտքերը:

Նառիմեանը ժողովարանի ընդարձակ դահլիճումն էր: Նա թուղթ խաղալու սովորութիւն չունէր: Մի խումբ ծանօթների հետ դահլիճի մի անկիւնում խօ-

սակցում էր օրուայ անցքերի մասին: Այս անգամ քրնն-
ւում էր մի սովորական դէպք: Մի ինչոր յայտնի նա-
թարգիւնարեր թոյլ էր տուել իւր հանքերի կառա-
վարչին ստորերկրեայ խողովակներով գողանալ ուրիշներէ
հանքերից նաւթ: Գողութիւնը տւել էր չորս ամիս:
Այժմ բանտարկուած էին իբրեւ գողեր միայն մի հասա-
րակ գործակատար և մի մշակ, իսկ հանքատէրն իւր
կառավարչի հետ ինչոր հրաշքով ազատուել էին կաս-
կածներից...

Մերսիմետնը բռնեց Նառիմեանի թեից և տարաւ
մի կողմ: Այլ ևս նա այն դատաւորը չէր, որ մի քանի
ժամ առաջ սեղմել էր ընկերոջ կոկորդը: Նա ժստում
էր: Խղճի դաւադրութիւնն արդէն առաւօտից էր
սկսուել...

— Ուրեմն վաղն անպատճառ պիտի վճարեմ մուր--
հակովս, — հարցրեց նա:

— Կարծում եմ:

— Ես փող չունիմ: Պէտք է մուրհակը նորոգել:

— Տեսնուե՞լ ես փեսայիդ հետ:

— Նրա մօտից եմ գալիս:

— Հրամայեց փոխել:

— Ոչ: Այսօրուանից բոլոր գործերը յանձնել է քեզ
և ինքն ալ ևս ոչ մի բանի չի խառնւում: Նա հիւանդ
է և ուղարկեց ինձ քեզ մօտ:

— Յաւում եմ, որ ոչինչ չեմ կարող անել:

— Ուրեմն, ուզում ես ինձ նեղը գցել...

Նառիմետնը, աչքերը լայն բանալով, նայեց ընկե-
րոջ երեսին շինծու զարմացմամբ, որ սակայն շատ բնա-
կան թուաղ գիմացիին:

— Այդ դ՞ու ես ասում, բարեկամս: Երկու ժամ սը-
րանից առաջ դու չէիր, որ քիչ էր մնում ատրճանակը
ճակատիս սեղմէի: Թոյլ տուր հարցնել, կատարեցի՞ր
սպառնալիքդ:

— Կը կատարէի եթէ հետեանքի մասին աներկբայ լինէի: Բայց բանն այն է, որ հրապոյրդ չափազանց զօրեղ է...

— Ձափազանց մինչև անգամ, — կրկնեց Նառիմեանը ժպտալով, — չը լինի թէ դու փորձել ես այդ բանը:

— Այո: Մի ժամ առաջ ես միւս քրոջս մօտն էի: Այնտեղ հանդիպեցի քո հարսնացուին: Ինչու թագցնեմ, ես նրան մի թեթև քննութեան ենթարկեցի...

— Ե՛ւ...

— Համոզուեցի, որ դու նրան ոչ միայն սիրահարեցրել ես քեզ վրայ, այլ և կախարդել, այո, միանգամայն կախարդել: Նա քեզնով է ապրում ու շնչում այժմ, քո մասին է միայն երազում: Նա չի հաւատայ ոչ մի պարսաւանքի...

— Բայց չէ՞ որ դու փաստ ունիս ձեռքումդ... այդ նամակը...

— Նա կարհամարհի ամեն ինչ, այնքան կուրացած է քեզնով:

— Կարող ես ազդել հօր վրայ, եթէ արդէն վճռել ես ինձ կործանել:

— Օո, դու նրան էլ ես խելքից հանել, այդ հիւանդոտ կամակորին: Նա քեզ համարում է ազնուութեան տիպար և հաւատում է այնպէս, ինչպէս երբեք իւր կեանքում մէկին չի հաւատացել:

— Եէ, աշխատիր ուրեմն գործել քրոջդ միջոցով: Նա կազդի իւր ամուսնու և աղջկայ վրայ:

— Քննիր, — կրկնեց Մերսիմեանը հեգնաբար ժպտալով, — նա վաղուց է կորցրել իւր ազդեցութիւնն ամուսնու վրայ:

Այդ մի դառն խոստովանութիւն էր, որ աւամայ արու Մերսիմեանը, թէև դժուար էր անել: Այո, նրա քոյրը վաղուց էր կորցրել ազդեցութիւնն իւր ամուսնու

վրայ, և պատճառը մեծ մասամբ իւր ազգականներն էին, գլխաւորապէս ինքը Մերսիմեանը:

Յանոււն ազգակցութեան այդ մարդիկ Մարկոսեանի զրամարկղում գործել էին շատ աւերումներ: Հարստահարելով իւր փեսային, Մերսիմեանը հարազատ քրոջը դրել էր ամենաանհամ դրութեան մէջ: Եւ օր չէր անցնում, որ տիկին Մարկոսեանը իւր հիւանդոտ ու դիւրագրգիւ մարդուց չը լսէր կոպիտ նախատինքներ:

«Շղթայիդ քանդեց ինձ, հարստի առաջին թշնամիներն ազգականներն են»,—կրկնում էր միլլիօնատէրը ստէպ ստէպ: Մերսիմեանը գիտէր այս բանը, գիտէր և այն, որ փեսան աչքով աչք չունի իրան տեսնելու:

—Շատ ցաւում եմ, որ այդպէս է,—ասաց Նաուիմեանը, ձեռը ճգնաւորի հեզութեամբ սեղմելով իւր հըրծքին,—շատ ցաւում եմ: Տեսնում ես... ուրեմն դու չը պիտի շատ էլ մեծ յոյս ունենաս քո ազգակցական կապերի վրայ: Երկու ժամ տառջ դու ասպետաբար ինձ դատապարտում էիր, որ սիրուհուս փողոց եմ շարտում: Հա հա հա, ասպետաբար... Ախ, կօմիկ... Ասա խընդրեմ, եթէ ես էլ կամենայի քեզ նման խիստ լեզուով խօսել, ինչ պիտի ասէի այժմ, ահ: Ինքդ մտածիր: Չէ որ դու հարազատ քրոջդ վերաբերմամբ ես խիստ վարվում: Սակայն ես սովորութիւն չունիմ իմ ընկերոջ բարոյական արժանաւորութիւնները վերլուծութեան ենթարկելու: Յը տեսութիւն: Ես դեռ այսօրուայ հեռագիրները չեմ կարդացել:

—Արշակ,—գոչեց Մերսիմեանը գունատուած, բըռնելով ընկերոջ թեւը:

—Հանդարտ, հանդարտ, սիրելիս,—ասաց Նաուիմեանը մեղմիկ,—տեսնողները կը կարծեն, որ մենք վիճում ենք լրջօրէն... Համբերութեամբ և քաղաքավարութեամբ վարուիր:

—Այդպէս սառը մի խօսիր,—մռնչեց Մերսիմեանը,—ես աւելի եմ վրդովւում:

—Ի՞նչ կարիք կայ, սիրելիս, թակարդ ընկած գայլի պէս մռնչելու: Եէ գիտեմ, որ ուժեղ ես ֆիզիկապէս, կարող ես ինձ ծեծել: Բայց կրթուած մարդուն վայել է մոռանալ խոհեմութիւնը, մանաւանդ հասարակական տեղերում: Կամենում ես ճշմարտութիւնն իմանալ: Ասեմ. Մարկոսեանը քո մուրհակը չի փոխի: Սիրելիս, ինչո՞ւ չը հասկանալ նրա դրութիւնն էլ. մարդու մատեանները քո հաշւում ցոյց են տալիս անվերջ փոխադրութիւններ և ոչ մի հատուցում, հասկանում ես, ոչ մի վճարում:

Նառիմեանի ասածների մէջ չը կար ոչ մի սուտ և ոչ մի աւելացում: Ընդհակառակը, նա խօսում էր անհամեմատ մեղմ, քան ունէր իրաւունք խօսելու:

—Լսիր, Արշակ, —ասաց Մերսիմեանը զգալի չափով ընկճուած ձայնով,—գործերս վատ են ընթանում, հասկանում ես, շատ վատ... Այսօր ես տասը մարդու եմ դիմել և ամենքից մերժում ստացել: Ոչ ոք այլ ևս չի վստահանում ինձ ձեռք մեկնել: Ամենքը մատի վաթաթած են դարձրել այս անիծեալ կռիգիսը: Ես փեսայիս մուրհակների մասին չէի մտածում: Նրանք այնքան վտանգաւոր չեն: Վաղը ես ուրիշ վճարելիք ունիմ... Բանկին, հասկանում ես: Մեծ գումար չէ, երկու հազար, բայց այդ էլ չունիմ... Յուսո էլի փեսայիս վրայ էր: Ես գիտէի, որ նա բացէիբաց պիտի մերժի այս անգամ... Բայց, բայց... Ե՛հ... մտածում էի, թէ կարող եմ մի կերպ գրաւել նրա սիրտը... Յուսահատութիւնն երբեմն մարդուն ստիպում է անխոհեմ միջոցների դիմել... Ե՛հ, ինչ և է, մոռանանք...

Մինչ Մերսիմեանն արտասանում էր իւր վերջին խօսքերը, Նառիմեանը դարձեալ սուր հայեացքով նայում էր նրա աչքերին: Նա արդէն հասկացել էր ընկերոջ միտքը:

—Այդպէս ուրեմն, — արտասանեց փաստաբանը, դարձեալ ժպտալով, — էէ, ես շատ լաւ գիտէի որտեղից է ծագում քո ասպետութիւնը, սիրող քեռի: Դու ուզում էիր դիմել մի ծայրայեղ միջոցի, այսինքն... դաւաճանել ընկերոջդ: Դու ուզում էիր, այսպէս ասած, շահագործել իմ գաղտնիքը: Ոչ գիտէ, գուցէ կարողանայիր նպատակդ իրագործել: Դուցէ փեսադ երախտապարտ գտնուէր և մի անգամ էլ բանար քո առջև իւր քսակը: Ոչինչ, ոչինչ, բաւական օրիժինալ միջոց է... Այժմ թոյլ տուր քեզ մի թեթեւ հարց տալ. կէսօրին դու ինչ մի քանի անգամ անուանեցիր օձ, իսկ դ՛ու ինչ ես, ամ, կարելի է իմանալ...

Մերսիմեանը երեսը շփոթուած դարձրեց մի կողմ: Նառիմեանը, թեթեւ ծիծաղելով, ձեռը դրեց նրա ուսերի վրայ և, նայելով երեսին, աւելացրեց.

—Աղուէս գայլի մորթով... Յը տեսութիւն: Ես գնում եմ ընթերցարան: Դէ լոււ, զուր մի պղտորիւր արիւնդ, դատարկ բան է: Ես չեմ վիրաւորւում...

Նա հանդարտ հեռացաւ Մերսիմեանից, ճանապարհին աջ ու ձախ բարեւելով ծանօթներին սովորական սիրալիր ժպիտն երեսին:

Մերսիմեանը նայեց նրա ետեւից մի քանի վայրկեան տակաւին շփոթուած: Ապա, ուշքը ժողովելով, նստեց մերձակայ բազկաթոռներից մէկի վրայ:

Նա տուել էր մի հարուստ — փոխարէնը ստացաւ երկուսը: Նառիմեանը նրա դիմակը պատռեց աւելի ճարպիկ, քան ինքը — նրանը: Նախ նա մերկացրեց նրա ազգականական պատուասիրութեան իսկական հիմքը, ապա — ընկերական հաւատարմութեան կեղծիքը:

«Ո՞վ է մեզանից աւելի ստորը», հարցրեց նա ինքն իրան և չը կարողացաւ որոշել:

Նա ձեռով մի յուսահատական շարժում արաւ և ոտքի կանգնեց: Ի՞նչ պիտի անի այժմ: Կատարի, ար-

դեօք, իւր սպառնալիքը: Նա ինքն իւր զէնքը տուեց Նառիմեանին: Այսուհետեւ այլ ևս դժուար է համոզել նրան, թէ իրաւ ինքը հոգում է իւր քեռորդու մասին: Նա անցաւ ընթերցարան:

Նառիմեանը, երկայն սեղանի քով նստած, ոտ ոտի վրայ ձգած, հանգիստ, հեռագրներ էր կարդում:

Զգալով ընկերոջ ներկայութիւնը իւր ետեւում, նայեց ցածից վեր և ամեն բան հասկացաւ: Այլ ևս Մերսիմեանը նրա աչքերի մէջ չը տեսաւ կծու հեգնանք, որ այնպիսի դաժանութիւն էր տուել այդ ժըպտուն զէմքին: Եւ ինչո՞ւ պիտի լինէր: Մերսիմեանը ընկած էր, իսկ Նառիմեանը ընկածին հարուածելը սովորաբար աւելորդ էր համարում:

— Քաղաքական աշխարհում և ոչ մի հետաքրքրական երևոյթ, — ասաց նա, հեռագրները ձգելով սեղանի վրայ և վերկացաւ տեղից:

Նրանք միասին դուրս եկան նախասենեակ:

Մերսիմեանը հանեց ծոցից նամակը և տուեց Նառիմեանին:

— Ինչքս է հարկաւոր այդ կնոջ նամակը, — ասաց Նառիմեանը հանգիստ:

Մերսիմեանը ապշած նայեց նրան:

— Ես այսօր մեր փոթորկալի ճաշից յետոյ, — բացատրեց Նառիմեանը, — գնացի նրա մօտ: Ե՛հ, բարեկամս, երբէք չը պիտի քրքրել ուրիշի բարոյական տիղմը առանց սեպհականի մասին մի լաւ մտածելու: Բայց ես քեզ չեմ մեղադրում, ոչ էլ այդ կնոջը...

— Ի՞նչ ես ուզում ասել, — հարցրեց Մերսիմեանը, նախազուշակելով սակայն, որ ընկերն իւր ամենազօրեղ հարուածը թողել էր վերջի համար:

— Ոչինչ: Այդ կինն երբէք ինձ չի սիրել: Նա քեզ ճանաչում էր հեռուից և միշտ հաճոյքով խօսում քո մասին: Նա միայն առիթ է փնտրել քեզ հետ ծանո-

Թանալու: Դէ՛հ դէ՛հ, չարժէ շփոթուել ու կարծրել: Բարոյականութիւն ասուած բանը շատ առաձգական հասկացողութիւն է: Նա իսկապէս ձև է և ոչ նիւթ: Իսկ ձևերը տարբեր են լինում: Հասարակութիւնն աչքերով է մտածում: Նրա համար բարոյական է ամեն ինչ, որ վայելուչ է արտաքուստ: Բաւական է, որ նրա հայեացքը չը վերաւորես, չի աշխատիլ թափանցել ներքինդ: Բայց եթէ վերարկուիդ օձիքը հին է, նա կը կարծի, որ ներքնահագուստդ կեղտոտ է: Ամեն բան ձևի վրայ է հիմնուած...

— Ես ոչինչ չեմ հասկանում, — փորձեց Մերսիմեանը հերքել ընկերոջ ակնարկները, թէև շատ լաւ հասկանում էր նրա միտքը:

— Բաւական է: Մենք գիմնագիտոններ չենք, և ես ոչ քեզ, ոչ մանաւանդ նրան չեմ մեղադրում: Մտածենք նախ գործի մասին, յետոյ կը խօսենք և դրա մասին: Ասա այժմ ի՞նչ ես կամենում ինձանից:

— Սրչակ...

— Դէ լաւ, հերիք է... Չէ որ մէջտեղ մուրհակների խնդիր կայ: Կամենաս, գնանք փեսայիդ մօտ: Գուցէ ինձ յաջողուի մի բան անել քեզ համար: Գնում ենք թէ չէ: Յետոյ ուշ կը լինի...

— Գնանք, — ասաց Մերսիմեանը, չը կարողանալով թագցնել իւր ուրախութիւնը:

— Այսպէս, ուրեմն, ծառայութեան փոխարէն ծառայութիւն, չէ՞, հաճելի ծառայութիւն...

Նրանք իջան ընդարձակ սանդխտով, հագսն վերարկուները և դուրս եկան փողոց:

Մարկոսեանի բնակարանը հեռու չէր:

Անցնելով ընդամենը երկու փողոց, ընկերները բարձրացան երկարկանի մի տան երրորդ յարկը:

Կեղտոտ հագնուած զարաբաղցի սպասաւորը կեղ-

տոտ ձեռներով քաշեց նրանց ուսերից վերարկուները, բարեկամական եղանակով ասելով.

— Լօխ էլ տանն են:

Այժմեան միլլիօնատէրը երեսուն տարի առաջ գործակատար էր մի թուրք նաւատիրոջ մօտ: Շատ բաներ էին պատմում նրա մասին: Իբր թէ նախ նա կողոպտել է թուրքին, ապա մի հայ բընձավաճառի, յետոյ մի ինչ-որ լեհացու: Բայց ասում էին միայն այն մարդիկ, որոնք հոգով փափագել էին Մարկոսեանի նման լինել և չէին կարողացել: Իսկ ընդհանրապէս նրա անցեալը տրուել էր մոռացութեան:

Այսպէս թէ այնպէս, այժմ Մարկոսեանը քաղաքում համարւում էր առաջնակարգ հարուստներից մէկը և վայելում էր շատ շատերի յարգանքը:

Ընտանիքը սեղանատանն էր:

Ընկերներն անցան շաալ կահաւորուած և էլէքտրական ճրագներով լուսաւորուած հիւրասենեակը և մասն մի ընդարձակ սենեակ:

Այստեղ արծաթեայ սամովարի շուրջը ժողովուած թէյ էին խմում Ազաջան Մարկոսեանը, տիկին Նազլուն, օրիորդ Հեղինէն և նրա քույր օրիորդ Մանիկը:

— Պըյ, ինչ լաւ հիւրեր եկան, — գոչեց տիկին Նազլուն իւր ծննդավայրի առողջանութեամբ, որ միանգամայն հակասում էր նրա եւրոպական սլէքանքին:

Արտաքինի վերաբերմամբ այդ մի տարօրինակ զոյգ էր, որ քաղաքում դարձել էր անգործ մարդկանց սրախօսութիւնների նաև բամբասանքների առարկայ: Մարդը փոքրամարմին էր, նիհար, փոքրիկ երեսով և կարճ ու հաստիկ բեղերով, մի խօսքով, հայ գիւղականի տափակ տիպարներից մէկը: Տասը տարի էր արդէն ստամոքսի կատառից և ոսկրացաւից կուչ էր եկել, կրճկուել և դէմքի թառամ ու կանանչած գունով յիշեցնում էր կճեպած ու արևի տակ չորացրած բադըջան:

Կինն ընդհակառակը պարթևահասակ էր, գեղեցիկ դէմքով, կարմիր այտերով, թէև կոշտ, բայց կանոնաւոր կազմուածքով, առողջ և տակաւին թարմ ինչպէս նորահարս:

Նառիմեանը համբուրեց նրա բազմաթիւ մատանիներով զարդարուած սպիտակ ձեռք, նստեց հարսնացուի քով ժպիտն երեսին և սկսեց զուարճախօսել: Հեղինէի դէմքը պայծառացել էր նրան տեսնելու ըուպէից: Նա սիրահարուել էր իւր փեսացուի վրայ հենց առաջին ծանօթութեան պահից: Հասակով միայն իւր մօրը նման, նա իսկապէս հօր հարազատ պատճէնն էր: Նիհար էր, թուխ դէմքով, ներս ընկած կրծքով և քթի արմատում միացած ունքերով:

Մի անգամ մի ոմն անքաղաքավարի պարոն հարցրեց Նառիմեանին, արդեօք, այդ աղջկայ ինչն է հաւանում:

— Գեղեցիկ աչքերը և փղոսկրի պէս մաքուր ու փայլուն ատամները, — պատասխանեց փաստաբանը հանգիստ, թէև զգում էր, որ դիմացինը ծաղրում է իւր ճաշակը:

— Եհ, ինչ նոր խաբար կայ աշխարհում, — հարցրեց Աղաջանը Ղարաբաղի բարբառով, որ նրա բերանում մնացել էր անխախտ, չը նայելով, որ մանուկ հասակում էր հեռացել ծծղավայրից:

Նառիմեանը յարգանքով և պատկառանքով լի ժպիտն երեսին հաղորդեց օրուայ ամենահետաքրքրական լուրը — նաւթի գողութեան մասին:

— Ելի՛, — գոչեց Աղաջանը քսու ու խուլ ձայնով, որ, կարծես, կարասի յատակից էր հնչում, — մինչև երբ:

Լուրն իսկապէս նրան պատճառեց մեծ հաճույք: Մարդկանց, մանաւանդ իւր շրջանի մարդկանց առաւելապէս իւր ծանօթների ստորութիւններն առ հասարակ նրան ուրախացնում էին:

—Ասա մին տեսնենք, ինչպէս է պատահել, — ասաց նա, կարճիկ հաստ բեխերը բերանից հեռացնելով և կուրծքը դէմ տալով սեղանի եզրին:

Նառիմեանը պատմեց մանրամասները: Երբ հաղորդեց, թէ հանքատէրն այսինքն իսկական գողը չի բանտարկուել, Աղաջանը հիասթափուեց:

—Ափսոս, ափսոս, — գոչեց նա, — այդ մէկը քէֆիս չեկաւ: Այլ թամաշան այն ժամանակը կը լինէր, որ նրան էլ ծակուռը կոխէին, թէ չէ, — պոռկաշիկը կամ մշակը ինչ... Կը կոխեն ծակուռը նրան էլ թէ չէ, — հարցրեց նա հետաքրքրութենից շունչը կտրած:

Նառիմեանը, ուսերը տարակուսանքով վեր բարձրացնելով, խորհրդաւոր ժպտաց:

—Հասկացայ, հասկացայ, — արտասանեց Աղաջանը տեղական բարք ու վարքերը լաւ ուսումնասիրած մարդու եղանակով, — հարկս հարկաց, պատիւս արժանաւորաց: Եօթը պատուիրանքը կատարած կը լինի, — աւելացրեց նա ծիծաղելով, — մենք էլ ճանաչում ենք մեր պրիստավներին ու քննիչներին: Ամա ինչ յետ եկածներն են մերոնք. իրանք գողանում են, ծախում, փողերը գրպանները դնում, յետոյ պոռկաշիկին կամ մշակներին բերան են տալիս:

Ապա Աղաջանը սկսեց պախարակել «գողերին», որոնք բազուցիների անունը ամբողջ աշխարհում խայտառակում են և համոզմունքով պնդեց, թէ հանքատէրերի մէջ ոչ մի ազնիւ մարդ չը կայ: Նա ինքն իրան հանքատէր չէր համարում, որովհետեւ նրա հարուստ նաւթահողերը տրուած էին կապալով ուրիշներին:

Մի անգամ ևս Մերսիմեանը մտածեց Հեղինէի ապագայի մասին: Միամիտ օրիորդ, որպիսի սիրով, հաւատով է յառել երջանկութեամբ լի աչքերը իւր փեսայի երեսին, ինչպէս է աշխատում կարելոյն չափ մերձենալ նրան, սեղմուել, չը նայելով մօր յանդիմանա-

կան հայեացքներին: Պարզ է, որ նա արդէն անդառնալի ձուլուել ու միացել է հոգով ու սրտով Նառիմեանի հետ, և բաժանել նրանց—կը նշանակէ խորտակել խեղճի բաղդը:

Եղաւ մի վայրկեան, որ Մերսիմեանը մոռացաւ իր հաշիւները, կամեցաւ պատուել ընկերոջ դիմակը և ցոյց տալ Հեղինէին, թէ ում է յանձնում իւր բաղդը: Այդ վայրկեանին նա մինչև անգամ ձեռք տարաւ ծոցի գրքը—պանը և շօշափեց Նառիմեանի սիրուհու նամակը: Բայց նայեց ընկերոջ երեսին և սթափուեց: Արդէն խղճի հետ պայմաններ կապելու սովորութիւնը վաղուց էր նրա մէջ արիւն ու մարմին դարձել: Ե՛հ, միևնոյն է, Հեղինէն չի հաւատայ և եթէ հաւատայ էլ, կընքի: Չէ՞ որ նա կին է: Կընքի նոյն իսկ նրա մայրը գուցէ և հայրը: Քիչ են եղել զէպքեր, որ նահապետական համարուած մայրը իւր աղջկայ թեւը բռնած մտցրել է փեսացուի ննջարանը, ուր դեռ սիրուհու անուշահոտ իւղերի բոլորը չի չքացել: Միթէ հազուադէպ չէ այժմ այն տղամարդը, որ սիրուհուն թողնէր աւելի առաջ քան ամուսնութեան նախընթաց օրը:

Դատարկ, յիմար մտքեր: Պէտք է մուրհակներէ մասին մտածել: Վերջապէս, կայ և մի ուրիշ ոչ պակաս զօրաւոր պատճառ լռելու: Նառիմեանի սիրուհին շատ հրապուրիչ է... Նառիմեանը նրան թողնում է և չի կարող չը թողնել: Այդ կինը Նառիմեանին չի սիրում և իսկապէս երբէք չի սիրել: Այս բանը շատ լաւ գիտէ Մերսիմեանը: Ինչ փոյթ, որ նա կէսօրին հակառակն էր ասում ընկերոջը: Այդ մի մանեօվը էր, որ չը յաջողուեց: Նառիմեանը բռնեց նրա կեղծիքը, սեղմեց պատին: Ոչ, ոչ, այդ մարդու հետ խորամանկութեամբ կամ խելքով մրցել դժուար է: Պէտք է ընկերաբար վարուել, ինչպէս վարուել է մինչև այժմ...

Երեխան: Այդ արդէն Նառիմեանի գործն է: Նա

խելօք է և ոչ այնքան էլ անսիրտ։ Նա կը մտածի իւր զաւակի մասին։ Փող կայ, և նրանով կարելի է առնել բոլոր դժուարութիւնների առաջը։ Իսկ երբ երեխայի հարցը վճռուի—մայրը...

Եւ իսկապէս նա շատ գեղեցիկ է... Այսօր Մերսիմեանը նրա մօտից դուրս գալիս զգաց, որ չի կարող աւելի սիրունը գտնել աւելի ապահով անկիւնում։ Զգաց նաև, որ այդ գեղեցկուհու աչքերը նայեցին իրան աւելի քան երախտագիտութեամբ։ Օօ, կանայք, կանայք, բաւական է մի անգամ սայթաքուէք և արդէն գլխիվար գլորվում էք անդունդը։ Այսօր մէկը, վաղը նրա ընկերը...

Նազլուն խօսք բաց արաւ հարսանիքի մասին։ Բանն այն է, որ մի կարևոր խնդիր դեռ վճռուած չէր։ Նազլուն ուզում էր երկու տեսակի խրախճան տալ—մէկը ասիական երաժշտութեամբ Աղաջանի ազգականների և «ասիացի» բարեկամների, միւսը եւրոպական երաժշտութեամբ «բարձր» դասի համար։ Նա արհամարհում էր իւր շինական ամուսնու ազգակցական կապերը։ Լինելով ինչ-որ մասնաւոր փաստաբանի աղջիկ, համոզուած էր, թէ մեծ բարիք է արել Մարկոսեանին, որ ամուսնացել է նրա հարստութեան հետ։ Այս էր պատճառը, որ ամուս ու անվերջ նախատինքները նրա վրայ ոչինչ ներգործութիւն չէին ունեցել։ Նա արհամարհում էր այդ նախատինքները իբրև շինականի գոհակութեան բնական հետևանքներ։ Նա միշտ կռվում էր ամուսնու հետ իրանց կենցաղավարութեան մասին և միշտ յաղթող էր հանդիսանում։

Այս անգամ Աղաջանը յամառութեամբ պնդում էր, թէ պէտք է ամենքին անխտիր հրաւիրել մի երեկոյ և բոլորովին նստեցնել միասին։

—Ես արխտօկրատ չեմ,—ասում էր նա,—մի

գեղական մարդ եմ, տրեխներս չեմ կարող մոռանալ:

— Զի լինի, ա մարդ, չի լինի, — գոչեց Նազլուն, — ես չեմ կարող Վանէսանց Զառնիշանին Մելիքովի հարսի հետ կամ Գիւքունց Բաղդասարին Աղազադովների հետ նստեցնել: Զի սազի...

— Կը սազի, այնպէս կը սազի, որ քէֆդ գայ: Այ ասեմ ինչպէս արա: Քո ազգականներին նստեցրու իմ ազգականների ու աղազադէների հետ մէջամէջ: Եթէ մերոնք էշեր են, ձերոնք ոչ էշեր են, ոչ էլ քեօհլան ձիեր, ղաթիրներ են, կարող են մէկզմէկու կապել ցեմենտի պէս:

Նա ուզում էր իսկապէս խալթել իւր աներձագին, որի առողջ և կայտառ դէմքն այսօր առանձնապէս զըրգում էր նրա նախանձը:

Մերսիմեանը հասկացաւ և լռեց:

— Ներողութիւն, իմ ազգականներն ամենքն էլ արիստօկրատներ են, — ասաց Նազլուն, — ամօթից կարմրելով:

— Ինչպէս չէ, մի արիստօկրատ էլ այ այս պարոնն է, — ասաց Աղաջանը կծու հեգնութեամբ, գլխով նշան անելով դէպի Մերսիմեանի կողմը: — Ելի ո՞ր քամին է հրամանոցդ բերել այստեղ, — դարձաւ նա ինժեներին, որի այցելութեան նպատակն արդէն գուշակել էր փողուտորի հոտառութեամբ:

Մերսիմեանը ոչինչ չասաց:

Նազլուն դիմեց Նառիմեանի միջնորդութեանը, խընդրելով, որ նա համոզի Աղաջանին իւր կամքը կատարելու:

— Դէ լաւ, ղահլա մի տանիր, — գոչեց անհամբեր Աղաջանը զրգուռած, — ինչ ուզում էք արէք, ես գլուխ չունիմ...

Նա ոտքի կանգնեց, թողնելով թէյի բաժակը կիսատ, և կաղէկաղ մըմըթալով դուրս գնաց:

Մերսիմեանը մի յուսահատ հայեացք ձգեց ընկերոջ վրայ:

Նառիմեանը վերկացաւ և հետեց Աղաջանին:

Նազլուն սկսեց գանգատուել եղբօրը ամուսնու վրայ: Վերջին ժամանակ այդ մարդը միանգամայն անտանելի է դարձել: Գրգռվում է ամենաչնչին բաներից և ուղղակի թունաւորում ընտանիքի կեանքը:

— Ինձ տեսնողը կտսի թէ բաղդաւոր եմ, բայց օրս օր չէ, Լևոն, օր չէ, երեսիս կարմրութեանը մի նալիր: Այդ ի՞նչ խայտառակութիւն էր փեսացուիս մօտ, ի՞նչ խայտառակութիւն:

Եւ նա սկսեց լաց լինել, — մի բան, որ շատ հազիւ էր պատահում:

— Мнѣ стыдно, — գոչեց Հեղինէն և արտասուելով դուրս վազեց:

— Мнѣ тоже, — ասաց Մանիկն և հետեց քրոջը:

— Դու քո Աստուածը, այսօր ոչինչ չը խնդրես նրանից: Երեսիս մեռոնը թափուեց, վերջացաւ: Շարունակ քեզ վրայ է գանգատվում:

Ներս մտաւ սպասաւորը և Մերսիմեանին հրաւրեց առանձնասենեակ:

Աղաջանն անմիջապէս յարձակուեց նրա վրայ, ժամանակ չը տալով անգամ նստելու: Արդէն նա չափից դուրս էր զայրացած:

— Ելի ուզողութիւն, էլի: Աղբէր, մինչև երբ, հերիք չէ: Քանդեցիք տունս, գնաց, էլ ձեռք չէք վերցնելո՞ւ: Ի՞նչ էք սոված գալերի պէս վրէս ընկել, պըլ պըլ պըլ: Քառասուն ու հինգ հազարի հաշիւ կալ ոտիդ, հերիք չէ: Ախար, ասա տեսնեմ, որ մեծ մեծ ըաներ ես բռնում, հողեր ես առնում, հօրեր ես քանդում, կանտօր ու բուխալտեր ես պահում, ո՞վ ես, ո՞ւմ տղան ես: Մանթաշովի, թէ՛ Թաղիեվի: Կամ ես Ռօզլիլդ եմ, թէ՛ անգլիչանների խազնան ունիմ: Աղբէր:

խռուած եմ, էէ, խռուած, Աստուած, երկինք, հողիս, հաւատս վկայ, չիւրու բողազս խռուած եմ պարտքերի մէջ, պլլ պլլ, պլլ պլլ...

Նա կանգ առաւ, շունչ քաշեց, ապա շարունակեց.

— Էէ, լաւ, ասենք փեսադ եմ, ասա տեսնեմ, քոյրդ է կնիկս, թէ դու: Ուզում ես քեզ մի կտոր հաց տամ, պահէմ: Աչքիս վրայ, ամեն օր եկ, Աստծու տուածից կեր, գնա. հալալ լինի քեզ էլ ու մօրդ ճնկլճտերին էլ: Էլ դիշքերահիս որն է: Լեւազգի ես, թէ զաչաղ: Դէ որ զաչաղ ես, մի դանակ վերցրու, մի անգամ մորթիւր, ազատիւր էլի... Էլ ինչո՞ւ ես չարչարում, պլլ պլլ, պլլ պլլ...

Նա սկսեց սաստիկ հագալ, որ սովորաբար սուաջանում էր շափազանց գրգռուելուց: Կծկուեց, կուչ եկաւ և գրեթէ աներևութացաւ սեղանի ետևում:

Մերսիմեանը կամեցաւ պաշտպանուել: Բայց զգաց, որ դրանով կարող է գործն աւելի փչացնել: Արդարև, Աղաջանը հէնց մի հակաճառութեան էր սպասում, որպէսզի աւելի սաստկացնի իւր նախատինքները:

Նառիմեանը լուռ նայում էր սեղանի մի կէտին դէմքի վրայ յարգանքի և հեգուլթեան ժպիտ, սրտի խորքում ծաղրի և արհամարհանքի զգացում դէպի իւր ապագայ աները:

Աղաջանն իւր վերջին թուքը ձգեց Մերսիմեանի կողմը, չը խնայելով յատակին սփռած թանգագին պարսկական գորգը, և բերանը սրբելով, գլուխը բարձրացրեց սեղանի ետևից, որջից դուրս սողացող փորսողի պէս:

— Լաւ, — շարունակեց նա, աւելի գրգռուած, — իմացանք որ ուսում ունիս, գիտնական ես, հանցու ինչ, հէնց պիտի մեզ քերթես էլի: Ես որ գեղական տեղովս իմ հալալ արիւն-քրտինքովս մի կտոր հաց եմ աշխատել, առողջութիւնս կորցնելով, դու ալդ ուսումնական տեղովդ չե՞ս կարող: Հէնց հազիր-հազիրդան եփած տօլ-

մա պիտի լինի, որ ուտէք ու այդպէս չտղանաք, կարմրէք ու փքուէք: Աղբէր, ձեր ինժեներներն թնչ ցաւ աւ կրակ դարձան մեր գլխին: Կամ ձեր այդ դիպլոմաւորները թնչ են անում: Կալիս են թէ չէ, ուզում են մինքաշ միլիօնչի դառնալ, այն էլ ուրիշների փողով:

— Արշակ ջան, — դարձաւ գրգռուած մեկլիօնատէրը իւր փեսացուին, որի ներկայութիւնը մի վայրկեան մոռացել էր, — քէֆիդ թող չը դիպչի, տեղն եկաւ, ասացի: Ախար թնչպէս չասեմ: Դէ որ ուսումնականն էլ վերջը պիտի վաճառական դառնայ, էլ ինչո՞ւ են գնում, ուսում առնում, էն է բաղկալի դուքան բաց անեն ու նստեն էլի: Ել ինչո՞ւ գնացիր, — դարձաւ նա կրկին Մերսիմեանին, — մին բեօլուք փողերս փչացրիր, եկար: Այդ գնակի համար: Որ ես կրծքիս զնակ չունիմ, քեզանից պակաս զափողչիկ եմ: Խելքս բան չի կտրում: Մախլոս: Ինչ ուզում ես ասա, ուրիշի փողը հալալ չէ, հալալ չէ, հալալ չէ...

Վերջին բառերն արտասանելիս նրա ձայնի մէջ զգացուեց ինչ-որ խորը թագցրած վիշտ: Ով գիտէ, գուցէ երկար տարիների ընթացքում լռութեան մատնուած խիղճը սկսել էր խօսել նրա սրտում:

Նառիմեանն ու Մերսիմեանը նայում էին միմեանց երեսին, չը կարողանալով սակայն ուղիղ նայել այն մարդու երեսին, որ ինքը քաջութիւն չունէր շատերի աչքին ուղիղ նայելու: Այդ կոպիտ շինականը, այդ նախկին գործակատարը, որ ինքն էլ զգում էր, թէ ուրիշների արիւն-քրտինքով է գիրք ու հարստութիւն ստեղծել, կարողանում էր նրանց նախատել համարձակ: Եւ նրանք հարկադրուած էին լսել անխօս, որովհետեւ եթէ խօսէին — մէկը պիտի վաղը սնանկանար, միւսը զրկուէր մէկ միլիօնի ժառանգութիւնից:

Թափելով իւր սրտի թոյնը, Մարկոսեանը սկսեց կամաց կամաց հանգստանալ և լռեց: Մերսիմեանի հլու

լուսթիւնը նրան մեղմացրեց, իսկ Նառիմեանի ներկայութիւնը ամաչացրեց:

— Գնա աղբէր, — ասաց նա, վերջապէս, — ինչ-որ Արշակն ուզում է, թող անի: Ես իմ իրաւունքները նրան եմ տուել: Եթէ փող կայ, թող տայ:

Նառիմեանը ոտքի կանգնեց:

— Բայց, — շտապեց աւելացնել Մարկոսեանը, — ինչ-պէս որ ասացի, Արշակ, այնպէս արա, թէ չէ — դու գիտես, ես պատասխանատու չեմ: Դէ՛հ, ծառայութիւն...

Ընկերները նրան հրաժեշտ տուեցին:

Փողոց դուրս չեկած Մերսիմեանը գոչեց.

— Այ տանջանք, այ խայտառակութիւն, ամբողջ մարմինս քրտինքի մէջ է...

— Ղնաս չունի, պէտք է կարծել, որ առաջին անգամը չես այդ տեսակ բաղանիք ընդունում: Ե՛հ, եղբայր, չը պիտի մանրակրկիտ լինել: Նա ունէր իրաւունք:

— Գոնէ խնդիրս կատարուած է:

— Այդ է հետաքրքրականը: Այո, համարեա թէ կատարուած է...

— Այն ժամանակ թքել եմ այդ մարդու նախատինքների վրայ: Շնորհակալ եմ, բարեկամ, դու ինձ կործանումից ազատեցիր...

— Դեռ ոչ, մի՛ շտապիր:

Մերսիմեանը կանգ առաւ ցնցուելով մայթի վրայ և նայեց ընկերոջ երեսին, թէև մութը թոյլ չէր տալիս տեսնելու այդ երեսը:

— Ես կատարեցի իմ ընկերական պարտքը, — ասաց Նառիմեանը, ձեռը դնելով նրա ուսի վրայ, — այժմ հերթը քոնն է:

— Հրամայիր:

— Լսեցիր փեսայիդ վերջին խօսքը. «ես պատասխանատու չեմ»:

— Այ: Այդ քնչ է նշանակում:

— Այդ նշանակում է, որ նա գրաւ է պահանջում:

— Գործարանս:— Արդէն գրաւումն է:

— Ոչ:

— Հողերս: — Համեցէք:

— Ոչ: Նա գրաւ է պահանջում իմ ապագայ կնոջ օժիտը:

— Այդ չեմ հասկանում:

— Լսիր, բարեկամ, փեսադ բաւական օրիժինալ մարդ է: Ես երկար խնդրեցի նրան քո մասին: Դրու-
թիւնդ նկարագրեցի ամենատիւր գոյներով, բայց ա-
պագադ ներկայացրի փալլուն գոյներով: Աւելացրի, պա-
կասեցրի, մի խօսքով ստեցի որքան կարող էի: Չեղաւ:
Վերջը ստիպուած եղալ վշտացած ձեանալ— իբրեւ թէ
եթէ դու սնանկանաս, ես էլ պիտի խայտառակուեմ: Այն
ժամանակ կակղեց և շասաց, թէ այս անգամ էլ կօգնի
քեզ, միայն իմ խաթրու և վերջին անգամ: Բայց որով-
հետեւ վաճառական է, ուստի հասկանալով, որ քեզնից
փող ստանալ չի կարող, գտաւ մի օրիժինալ գրաւ: Նա
պայման դրեց, որ թէ նոր պարտքդ և թէ հները
գրուին իմ ապագայ կնոջ ժառանգութեան հաշուին: Ի՞նչ
կասես, բարեկամ, տարօրինակ է, չէ՞...

— Եւ դու ընդունեցիր այդ պայմանը:

— Ես քեզ նման ապերախտ ընկեր չեմ:

— Սնշուշտ մի որոշ նպատակով: Ես քեզ ճանա-
չում եմ:

— Բոլորովին ճիշդ է, սիրելիս, դու ինձ լաւ ես
ճանաչում: Ծառայութեան փոխարէն— ծառայութիւն:
Ես քեզ ազատեցի նեղ դրութիւնից, այժմ դու պիտի
ազատես ինձ...

— Ասա, ինչ ուզում ես: Վաղուայ օրն ինձ համար
այնքան սոսկալի է, որ պատրաստ եմ կատարել քո բո-
լոր պայմանները:

— Իմ պայմանը քեզ յայտնի է: Դիտես արդէն ինչ

է հարկաւոր անել: Ասա խնդրեմ, ի՞նչպէս ես հաւանում եմ սիրուհուս, այսինքն նախկին սիրուհու: Ափսոս միթան մէջ լաւ չեմ տեսնում աչքերդ, նրանց մէջ կը կարդայի իմ հարցի պատասխանը: Բայց ոչինչ, ես արդէն գիտեմ ամեն բան: Համոզուած եմ, որ ոչ միայն չես վերաւորուի, այլ և գուցէ... Եէ, սիրելիս, ինչու կ'օմեղիս խաղալ: Նստիր կառք և խսկոյն գնա նրա մօտ: Տուր նրան սիրտդ և բեր ինձ համար ազատութիւն: Սուս, ոչ մի խօսք: Ես այսօր ճաշից յետոյ ամեն բան իմացայ: Այո, այո, նա քեզ շատ է հաւանում: Ինձանից միայն երեխայի ապահովութիւնն է պահանջում: Ես խոստացել եմ: Մնում է քանակութիւնը որոշել: Ես սակարկութիւն չեմ սիրում: Յանձնում եմ քեզ այդ գործը: Շատ էլ ժլատ չը լինիս, բայց և ոչ առատաձեռն, չափաւոր... Համաձայն ես:

Մերսիմեանը ոչինչ չասաց:

— Լռութիւնն այս դէպքում կատարեալ համաձայնութիւն է: Եյ, կառապան, սպասիր: Դէհ, նստիր ու շտապիր: Ես քեզ կը սպասեմ կլուբում: Ծաղեցինք կռուով, կընթրենք բարեկամաբար...

Նա գրկեց Մերսիմեանին ընկերաբար և մօտեցրեց կառքին:

— Շատ չուշանաս, — ասաց նա և հեռացաւ:

Մերսիմեանը նստեց կառք և աներևութացաւ գիշերային խաւարի մէջ:

Երկու ժամ դէս ու դէն պտտելով, սրա ու նրա հետ զրուցելով, Նաուիմեանը, վերջապէս, յոգնեց և անցաւ սեղանատուն:

Հազիւ նա նստել էր սեղանի քով, երբ ներս մտաւ Մերսիմեանը աչքերը վառուած, դէմքը կարմրած: Նա գոլարթ էր:

— Գիտես, — ասաց նա նստելով ընկերոջ դէմ ու դէմ, — դու շատ գարշելին ես:

— Մենք հաւատարիմ ընկերներ ենք:

Նրանք սկսեցին ընթրել:

ՇԻՐԱԿԱՆՁԱՒԷ

Լ Ռ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

(Լ. Անդրեեւի)

I

Մայիսեան մի լուսնեակ երեկոյ, երբ սոխակները երգում էին դուրսը, Հ. Իգնատիոսի առանձնասենեակը մտաւ նորա ամուսինը: Վերջնիս դէմքը արտայայտում էր տանջանք, իսկ փոքրիկ լամպարը զողում էր նորա ձեռքին: Մօտենալով ամուսնուն, թոթուեց կամացուկ նորա ուսը և, լացակումած, ասաց.

—Գնանք, Տէր-բաբա, Վերոջկայի մօտ:

Առանց գլուխը յետ դարձնելու, Հ. Իգնատիոսը ակնոցների վրայից ունքամիջով նայեց երիցուհուն, և նայեց երկար ու յառած, մինչև որ կինը ազատ ձեռքով մի յուսահատ շարժում չարեց և չնստեց ցածլիկ գահաւորակի վրայ:

—Որչափ՝ երկուսդ էլ... անգուլթ էք, — արտասանեց երիցուհին յամրաբար, զօրեղ շեշտելով վերջին վանկերը, և նորա բարի, լիքը դէմքը խեղուեցաւ ցաւի և քարսիրտ վերաբերմունքի արտայայտութիւնից, կարծես զիմագծերով կամենալով ցոյց տալ, թէ ինչպիսի դաժան արարածներ են՝ իւր ամուսինն ու աղջիկը:

Հ. Իգնատիոսը քմծիծաղ տուեց և ելաւ: Գոցելով գիրքը, վերցրից ակնոցները, դրեց ամանի մէջ և մտածութեան մէջ ընկաւ: Մեծ, փառաւոր, սև միրուքը, որի մէջ արդէն արծաթ-թելեր էին հիւսուել, գեղեցիկ ծալքերով ընկած էր նորա կրծքին և կամացուկ վեր ու վար էր լինում խոր շունչ քաշելու ժամանակ:

—Է՛, գնանք, ասաց նա:

Օլգա Ստեպանովնան արագ ելաւ և անհամարձակ աղերսող ձայնով խնդրեց.

— Միայն չլանդիմանես նորան, տէր-տէր ջան: Դու գիտես թէ ինչպէս...

Վերայի սենեակը գտնուում էր միջալարկում և նեղ-լիկ, փայտէ սանդուղքը ճկում և հեծում էր հ. Իգնատիոսի ծանր քայլերի տակ: Բարձրահասակ էր և լիք-լիք, ուստի և գլուխը կռացնում էր, որպէս զի վերին յարկի յատակին չզարնուի և. տհաճութեամբ խոժողում էր դէմքը, երբ կնոջ սպիտակ վերնազգեստը թեթևակի կպչում էր երեսին: Նա գիտէր, որ ոչինչ չի դուրս գալ Վերայի հետ ունեցած խօսակցութիւնից:

— Ի՞նչ կայ, — հարցրեց Վերան, բաց թևերից մէկը տանելով աչքերին: Միւս թևը ընկած էր ամառային սպիտակ վերմակի վրայ և, համարեա, չէր զոնաղանւում նորանից, մինչ այն աստիճան դժգոյն, թափանցիկ և սառն էր:

— Վերօչկա... — սկսեց մայրը, բայց հեծկտաց և լռեց:

— Վերա, — ասաց հայրը, աշխատելով մեղմացնել իւր դաժան ու կոշտ ձայնը: — Վերա, պատմիր, ասա մեզ, թէ՛ք ունիս, թէ՛ք է պատահել քեզ:

Վերան լուռ էր:

— Վերա, մի՞թէ մենք՝ ես և մայրդ, արժանի չենք քո վստահութեան: Մի՞թէ մենք չենք սիրում քեզ: Եւ մի՞թէ մեզնից առաւել մօտիկ մէկն ունիս: Ասա մեզ քո վիշտը և, հաւատա ինձ, փորձուած և ծերացածիս, որ թեթևութիւն կգգաս: Միւս կողմից՝ մենք էլ կսփոփուենք: Նայիր, տես, թէ՛ք պէս է տանջւում պառաւ մայրդ...

— Վերօչկա...

— Իսկ ինձ համար... — դաժան ձայնը դողաց, կարծես մի բան կոտորուեց նորա մէջ. — ինձ համար, կարծում ես, հեշտ է: Մի՞թէ դու կարծում ես, որ չեմ տեսնում, թէ ինչպէս մի ինչ որ վիշտ կրծում, սպանում է քեզ... Բայց թէ ինչ վիշտ: Եւ ես, քո հայրդ, չգիտեմ այդ: Մի՞թէ այդպէս պիտի լինի:

Վերան լուռ էր: Հ. Իգնատիոսը մի առանձին զգու-

շուրթեամբ շփեց մօրուսը, կարծես, վախենալով, որ հա-
կառակ իւր կամքի մատները ամուր կվարսուի նորա
մէջ, և շարունակեց.

— Հակառակ իմ կամքի Պետերբուրգ գնացիր. մի-
թէ անիծեցի քեզ՝ իմ խօսքս չլսողին: Եւ կամ դրամ
չտուի: Եւ կամ, կասես, չէի գուրգուրում, փաղաքշում:
Ե՛րբնչ ես լռել: Ահա, դա էլ քո Պետերբուրգը:

Հ. Իգնատիոսը լռեց և նորա առաջ պատկերացաւ
ինչ որ վիթխարի, որձաքարերի մէջ պարփակուած բան,
լի անյայտ, տնակնունելի վտանգներով և բոլորովին
օտար, անկարեկից մարդիկներով: Եւ այդտեղ՝ իւր միայ-
նակ, թոյլ Վէրան. և այդտեղ դժբաղդացրին, կործա-
նեցին նորան: Մի չար ատելութիւն բարձրացաւ հ.
Իգնատիոսի կրծքում դէպի այդ զարհուրելի, անըմբռ-
նելի առեղծուած քաղաքը և նոյնպիսի բարկութիւն
դէպի իւր աղջիկը որ լռում էր, յամառ լռութիւն էր
պահպանում:

— Պետերբուրգն այստեղ ոչ մի մեղք չունի, թախ-
ծալից ասաց Վէրան և աչքերը փակեց: — Իսկ ինձ ոչինչ
չի պատահել: Աւելի լաւ է, գնացէք քնելու. ուշ է:

— Վերօչկա, — հծծաց մայրը: — Զաւակս, բաց սիրտդ
իմ առաջ:

— Ա՛խ, մայրիկ, — անհամբերութեամբ կտրեց նո-
րա խօսքը Վէրան:

Հ. Իգնատիոսը նստեց աթոռի վրայ և ծիծաղեց:

— Այդպէս էլի՛, ուրեմն ոչինչ չի պատահել, — հեգ-
նօրէն հարցրեց նա:

— Հայր, կծու վրայ բերեց Վէրան, անկողնում
նստելով, — գիտես, որ սիրում եմ թէ քեզ և թէ մայ-
րիկին: Բայց... Է, մի փոքր ձանձրանում եմ, ուրիշ
ոչինչ: Կանցնի այս բոլորը՝ կերթայ: Աւելի լաւ է, ճըշ-
մարիտ, գնացէք քնեցէք, ես էլ եմ կամենում քնել:
Իսկ վաղը կամ մի այլ անգամ — կխօսենք:

Հ. Իգնատիոսը թափով վեր կացաւ տեղից, այն-
պէս որ աթոռը պատին զարկուեցաւ և կնոջ ձեռքից
բռնեց.

— Գնանք:

— Վերօչկա...

— Գնանք, ասում եմ քեզ, գոչեց Հ. Իգնատիոսը: Եթէ նա Աստուած էլ է մոռացել, էլ մենք ինչ ենք... էլ ինչ ենք մենք:

Համարեա զօռով դուրս տարաւ ամուսնուն և, երբ սանդուղտներից իջնում էին, Օլգա Ստեպանովնան, քայլերը դանդաղեցնելով, թունալից շշնջոցով ասում էր.

— Ո՛ւ—հւ... Դու, դու ես այդպէս դարձրել նորան: Քեզնից է սովորել, քեզնից է վերցրել այդ սովորութիւնը: Դու էլ պատասխանատու կլինիս... Ա՛խ, ես դժբաղդ արարածս...

Եւ նա սկսեց լալ, յաճախ կկոցելով աչքերը, աստիճանները չտեսնելով և ոտքն ալնպէս փոխելով, որ կարծես, ներքև անդունդ էր բացուել և ինքը մէջը պիտի գլորուէր:

Այդ օրուանից Հ. Իգնատիոսը բոլորովին դադարեց աղջկայ Հետ խօսելուց, իսկ նա իբր չէր էլ նկատում այդ: Առաջուայ նման կամ պառկում էր իւր սենեակում, կամ ման էր գալիս, իսկ յաճախ, շատ յաճախ ավերով աչքերն էր տրորում, կարծես մէջը բան ընկած լինէր: Եւ այս երկու լռութիւն պահպանող անձնաւորութիւնների մէջ, հանաք ու ծիծաղ սիրող երիցուհին ինքն իրեն կորցրել և կծկուել էր, չիմանալով ինչ անէ կամ ինչ խօսի:

Երբեմն Վէրան զբօսնելու էր ելնում: Խօսակցութիւնից մի շաբաթ անց, նա ըստ սովորականին՝ երեկոյեան դուրս գնաց: Այլ ևս նորան կենդանի չտեսան, որովհետև նոյն երեկոյեան ինքն իրեն գնացքի տակը ձգեց և գնացքը միջից կէս արեց նորան:

Թաղեց նորան ինքը՝ Հ. Իգնատիոսը: Երիցուհին եկեղեցում չէր, որովհետև աղջկայ մահուան լուրն առնելուն պէս կաթուածահար էր եղել: Նա զրկուել էր ոտքերը, ձեռները և լեզուն շարժելու ընդունակութիւնից և անշարժ պառկած էր կիսախաւար սենեակում, այն ինչ կողքին՝ զանգակատնից զանգակները զօղանջում էին: Նա լսում էր թէ ինչպէս ամենքն ելան եկեղեցուց, ինչպէս երգիչները երգում էին իրենց տան առաջ և աշխատում էր ձեռքը բարձրացնել՝ երեսը խաչակնքելու համար, բայց բազուկը չէր հնազանդում. կա-

մենում էր ասել՝ «գնաս բարեալ, Վէրա, — բայց լեզուն իբրև մի ծանր ու ահագին բան ընկած էր բերնի մէջ: Եւ նորա զիրքն այնքան հանգիստ էր ու անվրդով, որ նայողը կասէր, թէ այդ մարդը քնած է կամ հանգստանում է: Միայն աչքերն էին բաց:

Եկեղեցում՝ յուղարկաւորութեանը մեծ բազմութիւն կար, հ. Իգնատիոսի ծանօթներից և անծանօթներ իսկ և ամենքն ևս խղճում էին Վէրային, որ այդպիսի սարսափելի մահով վախճանուեցաւ, և աշխատում էին հ. Իգնատիոսի շարժումների և ձայնի մէջ ծանր վշտի նշաններ գտնել: Նոքա չէին սիրում հ. Իգնատիոսին, որովհետեւ նա վարուելու եղանակի մէջ դաժան էր և գոռոզ, ատում էր մեղսակիրներին և չէր ներում նոցա, իսկ ինքը միւսնոյն ժամանակ, նախանձոտ և ագահ, ամեն մի յարմար առթից օգտւում էր, որպէս զի ծխականներից աւելի պոկէ: Եւ ամենքն էլ կամենում էին տեսնել թէ ինչպէս է տանջւում նա, կոտորուել և զգում, որ կրկնակի մեղաւոր է աղջկայ մահուան պատճառով՝ իբր դաժան հայր և վատ քահանայ, որ իւր արիւնն իսկ չկարողացաւ հեռու պահել մեղքից: Եւ ամենքն էլ փորձիչ հայեացքով դիտում էին նորան. իսկ նա, զգալով իւր թիկունքին յառած բազմաթիւ հայեացքները, աշխատում էր այդ յայն ու ամուր թիկունքն ուղղել, և մտածում էր ոչ թէ մեռած աղջկայ մասին, այլ թէ ինչպէս անէ, որ իւր վարկը բարձր պահէր և չկոտորուէր:

— Բոլից ելած, մխուած քահանայ է, — ասաց, գըլխով ցոյց տալով նորան մի հիւսն, որին նա չէր տուել շրջանակների վարձ հինգ ռուբլին:

Եւ այդպէս, ուղղաձիգ և հաստատ քայլերով, հ. Իգնատիոսը գնաց մինչև գերեզմանատուն և նոյն տեսակ էլ տուն դարձաւ: Բայց միայն ամուսնու սենեակի շէմքում մի փոքր թեքուեցու նրա մէջքը. բայց այդ էլ կարող էր առաջ գալ նորանից, որ դռների մեծ մասը ցածր էր նորա հասակի համար: Աւելի լոյս տեղից մտնելով սենեակ, դժուարութեամբ կարողացաւ տեսնել կնոջ դէմքը, իսկ երբ տեսաւ, զարմացաւ, որ դիմագծերը բոլորովին հանգիստ են, իսկ աչքերում արցունք չկար: Աչքերում նոյն իսկ վշտի կամ բարկու-

Թեան արտայայտութիւն չկար,—նոքա, կարծես, համարացել էին և լռել՝ ծանր, յամառ լռութեամբ, ինչպէս և նորա, բմբուլների մէջ կորած, պարարտացած և անգոր մարմինը:

—Ե՛, ինչպէս ես զգում քեզ,—հարցրեց հ. Իգնատիոսը:

Բայց շրթունքներն անխօս էին. լուռ էին և աչքերը: Հ. Իգնատիոսը ձեռքը նորա ճակատին դրեց, որր սառը և տամուկ էր և երեցունհին ոչ մի բանով չարտայայտեց, որ զգաց ձեռքի հպումը: Եւ երբ հ. Իգնատիոսը ձեռքը վերցրեց, ապա նրա վրայ յառած, առանց թերթելու նայում էին երկու գորշագոյն խոր աչքեր, որ բոլորովին սև գոյն էին ստացել լայնացած բերրի պատճառով, իսկ նոցա մէջ ոչ վիշտ և ոչ բարկութիւն էր արտայայտուում:

—Ե՛, ես իմ սենեակս կերթամ,—ասաց հ. Իգնատիոսը, որին պատել էր երկիւղն ու սառնուողը:

Անցաւ ընդունարանը, ուր ամեն ինչ մաքուր և սարգին էր, ինչպէս և միշտ. իսկ բարձրաթիկունք սպիտակերես քաշած բազկաթոռները սաւանների մէջ փաթաթուած մեռելների էին նմանում: Լուսամուտներից մէկում կախուած էր լարերից հիւսուած վանդակը, որի դռնակը բաց էր և վանդակը դատարկ:

—Նաստասիա,— գոռաց հ. Իգնատիոսը և իւր ձայնն էլ իրեն կոշտ թուաց և մի փոքր անյարմար զգաց, որ այդպէս բարձրաձայն գոռում է այդ խաղաղ սենեակներում, հէնց իւր աղջկայ թաղումից տնիջապէս լետոյ: —Նաստասիա, կամացուկ հարցրեց նա,—ո՛ւր է դեղձանիկը:

Խոհարարուհին, որ այնքան էր լաց եղել, որ քիթն ուռել և կարմրել էր կարմիր ճակնդեղի պէս, կոշտ կոշտ պատասխանեց.

—Հասկանալի է, թէ ո՛րտեղ է: Թռել-գնացել է:

—Ինչո՞ւ արձակեցիր,—յոնքերը խոժոռած, սպառնալից հարցրեց հ. Իգնատիոսը:

Աղախինը նորից լացակրկնեց և, գլխի չթէ ծածկոցի ծայրով աչքերը սրբելով, լալով ասաց.

— Խեղճը... օրիորդի հոգին էր... Մթթե կարելի էր պահել:

Եւ հ. Իգնատիոսին այնպէս թուաց, թէ դեղնաւուն ուրախ դեղձանիկը, որ միշտ երգում էր գլուխը վար թեքած, իրաւի Վերայի հոգին էր և որ, եթէ նա չթուչէր-գնար, ապա չէր կարելի ասել, թէ Վերան մեռել էր: Եւ նա աւելի ևս բարկացաւ խոհարարուհու վրայ և գոչեց.

— Դուրս, — և երբ աղախինը դուրս գնալու ժամանակ մի անգամից չկտրողացաւ դուռը գտնել, աւելացրեց, — իման:

II

Թաղման օրից փոքրիկ տնակում լուսթիւնը տիրեց: Անդորրութիւն չէր այդ, որովհետեւ անդորրութիւնը — միայն ձայների բացակայութիւն է. ալ դա լուսթիւն էր, երբ նոքա, որոնք լուում են, կարծես, կարող էին խօսել, բայց չեն կամենում: Այդպէս էր մտածում հ. Իգնատիոսը, երբ մտնում էր ամուսնու ցենեակը և հանդիպում մի յամառ հայեացքի, այնչափ ծանր, որ կարծես ամբողջ օդը միապաղաղ արձիճ էր դարձել և ճնշում էր նորա գլուխն ու թիկունքը իւր ծանրութեամբ: Այսպէս էր մտածում նա, երբ դիտում էր աղջկայ նօտաները. որոնց մէջ տպաւորուել — մնացել էր նորա ձայնը, երբ դիտում էր նորա զրքերը և նկարը՝ մեծագիր, իւղաներկ նկար, որ իւր հետ բերել էր Պետերբուրգից: Պատկերը դիտելու մէջ հ. Իգնատիոսը որոշ կարգաւորութիւն էր մտցրել. նախ դիտում էր նորա այտը, որ աւելի լուսաւորուած էր նկարի մէջ և պատկերացնում էր այն քերծուածը, որ կար Վերայի մահացած այտի վրայ և որի առաջ գալու պատճառը չէր կարողանում ըմբռնել: Եւ իւրաքանչիւր անգամ խոր մտածողութեան մէջ էր ընկնում այդ պատճառների առթիւ, — եթէ գնացքն էր կպել, ապա ամբողջ գանգը ջախջախուած կլինէր, այն ինչ մեռած Վերայի գլուխը բոլորովին անվնաս էր մնացել:

Գուցէ, դիակը վերցնելու ժամանակ, մէկը ոտքով կամ թէ պատահաբար եղունգով դիպել էր:

Բայց երկար մտածել Վէրայի մահուան մանրամասնութիւնների վրայ զարհուրելի էր, ուստի և հ. Իգնատիոսը անցնում էր նկարի աչքերին: Դոքա սև էին, գեղեցիկ, երկար արտևանունքներով, որից և երկար շուաք էր ընկած ներքև, որից և սպիտակուցները մի առանձին փայլ էին ստացել և երկու աչքն էլ, կարծես, պարփակուած էին սևապատ, սգոյ շրջանակի մէջ: Օտարոտի արտայայտութիւն էր տուել նոցա անյայտ, բայց տաղանդաւոր, նկարիչը. այնպէս էր թւում, որ իբրև թէ աչքերի և այն կէտի մէջ, ուր յառած էին աչքերը, մի նուրբ, թափանցկէն խաւ էր ձգուած: Մի քիչ նմանում էր դաշնակի սև խուփի, ամառնային մանրամաղ փոշու հազիւ նկատելի կապած շերտի, որը մեղմում է փայտին տուած փայլն ու ցոլքը: Եւ ինչպէս էլ որ չէր տեղաւորում նկարը, աչքերը շարունակ հետևում էին նորան, բայց ոչինչ չէին ասում, լռում էին. և այդ լռութիւնն այն աստիճան որոշակի, պարզ էր, որ կարծես, կարելի էր լըսել: Եւ հետզհետէ հ. Իգնատիոսն սկսեց երևակայել, որ ինքը լսում է այդ լռութիւնը:

Իւրաքանչիւր առաւօտը, պատարագից յետոյ, հ. Իգնատիոսը գալիս էր ընդունարան, մի հայեացքով դիտում էր դատարկ վանդակը և սենեակի բոլոր ծանօթ կահ-կարասին, նստում էր բազկաթոռի մէջ, աչքերը փակում և լսում, թէ ինչպէս է լռում տունը: Ինչ որ տարօրինակ բան էր այդ: Վանդակը լռում էր հանդարտ և հեղիկ և այդ լռութեան մէջ վիշտ ու արցունք և հեռաւոր, մահացած ծիծաղ էր զգացւում: Կնոջ լռութիւնը, որը փոքր ինչ մեղմում էին պատերը, յամառ էր, ծանր, ինչպէս « րճիճ և զարհուրելի. մինչ այն աստիճան զարհուրելի, որ ամենատաք օրերին իսկ հ. Իգնատիոսին սարսուռ էր պատում: Երկար, սառն, գերեզմանի չափ սուռն և մահու չափ անբացատրելի, անեղծուած էր աղջկայ լռութիւնը: Կարծես հէնց իւր համար տաժանելի էր այդ լռութիւնը և շատ էլ ցանկանում էր մի խօսք արտասանել, բայց մի ինչ որ զօ-

րեղ և բուժ բան, մեքենայի պէս, նորան պահում էր անշարժութեան մէջ և լարի պէս ձգում-երկարում էր: Եւ մի հեռաւոր անկիւնում, ծայրին, լարը սկսում էր տատանուել և մեղմ, անվստահ և խղճալի ձայն հանել: Հ. Իգնատիոսը ուրախութեամբ և երկիւղով էր որսում այդ կեանք ստացող ձայնը և թւերով բազկաթռուի բազուկներին յենուած, գլուխն առաջ պարզած, սպասում էր թէ ձայնը երբ կհասնէ իրեն: Բայց ձայնը լանկարձ կտրւում և լռում էր:

Դատարկ բաներ է,—բարկացած ասում էր Հ. Իգնատիոսը և ելնում բազկաթռուից: Դեռ ևս ուղղաձիգ և բարձրագլուխ: Լուսամուտից նա տեսնում էր արևի շողերի մէջ կորած հրապարակը, որ սալարկած էր կլոր, հաւասար քարերով և դիմացն էլ երկար, առանց լուսամուտների, սալատուներ: Անկիւնում կեցած էր կաւէ արձանի նման կառապանը և անհասկանալի էր՝ թէ ինչո՞ւ է կանգնել այդտեղ, երբ ամբողջ ժամերով ոչ մի անցորդ չէր երևում:

III

Ընտանեկան շրջանից դուրս Հ. Իգնատիոսը շատ առիթ ունէր խօսելու, — եկեղեցական սպասաւորների և ծխականների հետ, ծխակատարութեան ժամանակ, և երբեմն էլ ծանօթների մօտ, որտեղ նա պրեֆերանս էր խոչում. բայց երբ տուն էր դառնում, նորան այնպէս էր թւում, թէ ամբողջ օրը լռած է եղել: Եւ այդ առաջ էր գալիս նորանից, որ Հ. Իգնատիոսը ոչ ոքի հետ չէր կարող խօսել այն գլխաւոր և իւր համար էական նշանակութիւն ունեցող բանի մասին, որի վրայ ամեն գիշեր գլուխ էր պտտում՝ ինչից մեռաւ՝ Վէրան:

Հ. Իգնատիոսը չէր կամենում ըմբռնել, որ այժմ ալ ևս այդ բանն իմանալ անկարելի է և կարծում էր, թէ դեռ ևս հնարաւոր է: Իւրաքանչիւր գիշեր, — այժմ այդ գիշերներն արդէն ընդ միշտ անքաւն էին դարձել նորա համար, — երևակայում էր այն բոպէն, երբ ինքն ու երիցուհին, ուշ՝ կէս գիշերին, կանգնած Վէրայի մահճակալի մօտ, խնդրում էր նորան՝ «Ասա՛, պատմի՛ր»:

Եւ երբ յիշողութեան թելը հասնում էր մինչ այդ բառը, այնուհետեւ մնացեալն այլ ևս չէր պատկերանում այնպէս, ինչպէս եղել էր: Նորա գոց աչքերը, որ անցեալի մթութեան մէջ դեռ ևս պահպանել էին այն գիշերուայ կենդանի, անաղօտ պատկերը, տեսնում էին թէ ինչպէս Վերան ելնում-նստում էր անկողնում, ժըպտում և խօսում էր... Բայց թնչ էր պատմում: Եւ Վերայի այդ չարտայայտած խօսքը, որ ամեն ինչ պիտի պարզէր, մինչ այն աստիճան արտասուելու մօտ էր, որ եթէ ականջը մի փոքր թեքէր և սրտի բաբախումը կարելի լինէր կանգնեցնել, ապա, կարծես, կարող կլինէիր լսել, բայց միևնոյն ժամանակ և այդ խօսքն այն հեռու, յուսահատութիւն բերելու չափ հեռուից էր շնչում: Հ. Իգնատիոսը ելնում էր անկողնից, ծալած ձեռները գէպի առաջ էր պարզում և թափահաբելով բացականչում.

— Վերա...

Եւ պոտախտանք միայն լռութիւն էր:

Մի անգամ երեկոյեան հ. Իգնատիոսը գնաց այն սենեակը, ուր ամուսինն էր լինում և որի մօտ արդէն մօտ մի շաբաթ էր ինչ չէր եղել, նստեց նորա սնարի կշտին և, խուսափելով նորա լամառ, ծանր հայեացքից, ասաց.

— Տիրուհի, կամենում եմ Վերայի մասին խօսել հետդ: Լսում ես:

Աչքերը լուռ էին: Եւ հ. Իգնատիոսը ձայնը բարձրացնելով, խօսեց հրամայողական և խստութեամբ, այնպէս ինչպէս խօսում էր խոստովանողների հետ.

— Քիտեմ, որ մտածում ես, իբրեւ թէ ես եմ եղել Վերայի մահուան պատճառը: Բայց մի մտածիր. մթթէ քեզից աւելի պակաս էի սիրում նորան: Ստորոտի կերպով ես մտածում... Ես խիստ էի, բայց մթթէ դա արգելում էր նորան իւր կամեցածն անել: Արհամարհեցի հայրական արժանապատուութիւնս, խոնարհութեամբ ճկեցի վիզս, երբ նա առանց երկիւղ կրելու իմ անէծքից, ելաւ գնաց... այնտեղ: Իսկ դու, դու չէիր որ խնդրում էիր նորան մնալ, և չէիր լաց լինում, պառաւ, մինչև որ չհրամայեցի լռել: Մթթէ ես ծնեցի

նորան այդչափ քարսիրտ: Չէ՞ք լիշեցնում անդադար Աստուծոյ, խոնարհութեան, սիրոյ մասին:

Հ. Իգնատիոսը շտապով նայեց ամուսնու աչքերին և երեսը շուռ տուեց:

— Ի՞նչ կարող էի անել նորան, երբ սիրտը չէր բաց անում, ցաւը յայտնում: Հրամայել՝ հրամայել եմ. խնդրել՝ խնդրել եմ: Ի՞նչ է, քո կարծիքով ծուռնկ պիտի չոքէի մի աղջկայ կտորի առաջ և լայի պառաւ կընող նման: Իսկ ինչ կարող էի իմանալ թէ մտքումն ինչ կար... Բնչ էր մտածում... Դաժան, քարսիրտ աղջիկ:

Հ. Իգնատիոսը բռնեցքով ծնկանը զարկեց:

— Սիրոյ կայծ չկար նորանում,— ահա թէ բանը որտեղ էր: Իմ մասին Բնչ ասեմ, յայտնի է, որ ես... բռնակալ եմ... բայց քեզ հօ սիրում էր: Քեզ գոնէ, որ լալիս... ստորանում էր:

Հ. Իգնատիոսն անձայն ծիծաղեց:

— Սիրում էր: Նրեի, հէնց քեզ մխիթարելու համար էլ այդպիսի մահ ընտրեց: Դաժան, ամօթալի մահ: Մեռաւ աւագի, ցեխ ու կեղտի մէջ... ինչպէս մի շշուռն, որի դնչին ոտքով են գարկում...

Հ. Իգնատիոսի ձայնի ելեէջը ցածր և խռպոտ էր:

— Ամօթից գետինն եմ մտնում: Փողոց ելնել ամաչում եմ: Բեմից երևալ ամաչում եմ: Աստուծոյ առաջ ամաչում եմ: Դաժան, անարժան աղջիկ... Գերեզմանի մէջ իսկ անիծելը քիչ է...

Երբ հ. Իգնատիոսը դարձաւ և նայեց ամուսնուն, սա արդէն ընկած էր անզգայ և միայն ուշքի եկաւ մի քանի ժամից յետոյ: Եւ երբ ուշքի եկաւ, նորա աչքերը դարձեալ լուռ էին և չէր կարելի հասկանալ թէ լիշում է արդեօք հ. Իգնատիոսի ասածները՝ թէ ոչ:

Հէնց նոյն գիշերը յուլիսեան մի լուսնկայ, խաղաղ, ջերմին և խաղաղ գիշեր էր — հ. Իգնատիոսը ոտքերի մատների ծայրի վրայ, որպէս գիկինն ու հիւանդապահը չը լսեն, բարձրացաւ սանդուխտներով և մտաւ Վէրայի սենեակը: Միջնայարկի լուսամուտները Վէրայի մահուանից ի վեր չէին բացուել, ուստի և օդը չոր ու տաք էր, մի քիչ էլ ցերեկուանից տաքացած թիթեղեայ տանիքի հոտով: Բնակարանը ինչ որ անբնակ և երեսից

ձգուածի տպաւորութիւն էր թողնում, որտեղ երկար ժամանակ մարդու ոտք չէր կոխել և պատերի տախտակները, կահ-կարասիքը և միւս իրեղէնները անընդհատ քայքայում էր հոտում: Լուսնեակի լոյսը պայծառ շողերով ընկած էր լուսամուտի և յատակի վրայ և սպիտակ, ամենայն հոգատարութեամբ լուացած տախտակներից անդրադառնալով մթնշաղի լուսով անկիւններն էր լուսաւորում, իսկ ճերմակ, մաքուր մահճակալը, երկու բարձերի հետ, եթերային, տեսլական էին թւում: Լ. Իգնատիոսը բացեց լուսամուտը և թարմ օդը համարձակ հոսանքով ներս խուժեց սենեակը հետը բերելով և փոշու և մօտիկ գետակի և ծողկող լորենու հոտը. իսկ հեռուից հազիւ-հազ լսում էր խմբական երգի ձայնը, — երեւի մակոյկով զբօսնում և երգում էին: Բոբիկ ոտներով, անձայն քայլերով, սպիտակ ուրուականի նման, հ. Իգնատիոսը մօտեցաւ դատարկ անկողնին, ծունկի եկաւ և երեսն ի վար ընկաւ բարձերի վրայ գրկեց, — այնտեղը, որտեղ պէտք է գտնուէր Վէրայի դէմքը: Երկար ժամանակ ընկած էր ալդպէս. հեռուից լսուող երգն աւելի բարձրացաւ և յետոյ լռեց, իսկ նա դեռ ևս ընկած էր անշարժ և երկար, սեւ մագերը փռուել-տարածուել էին ուսերի և անկողնի վրայ:

Լուսինը շուռ եկաւ և սենեակի մէջ աւելի թանձր էր խաւար տիրել, երբ հ. Իգնատիոսը գլուխը բարձրացրեց և շնչաց, որի մէջ երկար ժամանակ թագգրած, երկար ժամանակ չարտայայտուող սիրոյ ձայներն էին լսում, — և ինքն ականջ դնելով իւր ձայնին այնպէս, որ կարծես լսողը ոչ թէ ինքն էր, այլ Վէրան:

— Անգին աղջիկս, Վէրա: Զգո՛ւմ ես, թէ քնչ է նշանակում — աղջիկս: Սիրուն զաւակս: Իմ սրտի հատոր և իմ արիւն, և իմ կեանք... Քո ծերունի... Ծերուկ հայրդ, արդէն ալեզարդ, ուժից ընկած, թուլացած...

Լ. Իգնատիոսի ուսերը թոթւում էին և նորա ամբողջ հսկայական իրանը շարժւում էր: Զսպելով սարսուռը, հ. Իգնատիոսը քնքշութեամբ, կարծես, փոքրիկ մանկան էր շնչում:

— Ծերուկ հայրդ... խնդրում է քեզ: Ո՛չ, Վէրա, աղերսում է: Լալիս է: Բայց նա երբէք լաց չէ եղել: Քո

Վիշտը, անգին զաւակս, քո տանջանքը,—իմս են: Աւելի, աւելի քան իմս են:

Հ. Իգնատիոսը շարժեց գլուխը:

—Աւելի, Վերօչկա: Ե՛, ինչ է մնացել ինձ՝ ծերուկիս համար—միայն մահ: Իսկ դու... Ախր եթէ դու իմանայիր, թէ մինչ որ աստիճան քնքոյշ ես ու թոյլ, և երկչոտ: Յիշում ես, երբ մի անգամ մատդ ծակեցիր և արիւն կաթեց, և դու լաց եղար: Իմ անգին զաւակս: Ձէ՛ որ դու էլ ինձ ես սիրում, սաստիկ ես սիրում, գիտեմ: Ամեն առաւօտ ձեռքս ես համբուրում: Ասա, պատմիր, ի՞նչն է տանջում քո գլուխը և ես,—ահա այս ձեռքերովս, — կիսեղբեմ քո վիշտը: Այս ձեռքերի մէջ, Վերա, դեռ շատ ոյժ կայ:

Հ. Իգնատիոսի մազերը թրթուեցան:

—Ասա:

Հ. Իգնատիոսը աչքերը յառեց պատին և ձեռները մեկնեց:

—Ասա:

Սենեակում անդորրութիւն էր տիրում, իսկ հեռուից, շատ հեռուից լսւում էր գնացքի շարունակ և ընդհատ սուլոցը:

Հ. Իգնատիոսը լայնացած բերով աչքերը չորս կողմը լածելով, կարծես նորա առաջ պատկերացած լինէր Եւլանդակուած դիակի զարհուրելի ուրուականը, դանդաղ ելաւ չորած տեղից և մտամոլոր շարժումով դէպի գլուխը տարաւ լայն բաց արած և ջղաձգաբար ուղղած մատները: Մի քիչ դէպի դուռը յետ քաշուելով, հ. Իգնատիոսը անգուսպ թափով շշնջաց.

—Ասա...

Եւ պատասխանը միայն լռութիւնն էր:

IV

Հետեւեալ օրը հ. Իգնատիոսը սովորականից վաղ մենմիայնակ ճաշելուց յետոյ գնաց գերեզմանատուն— աղջկայ մահից յետոյ այս առաջին այցն էր: Տօթ էր, խաղաղ և ոչ ոք չկար. խաղաղ էր մինչ այն աստիճան, որ կարծէք այս տօթ օրը միայն լուսաւորուած գիշեր

լինէր. իւր սովորութեան համաձայն հ. Իգնատիոսը ամենայն հոգատարութեամբ շտկեց մէջքը, խիստ հայեացք ձգեց չորս կողմը և այնպէս էր մտածում թէ դարձեալ առաջուանն է. նա չէր նկատում ոչ նոր զգացուող ոտների սաստիկ թուլութիւնը, ոչ էլ այն, որ իւր երկար մօրուսը բոլորովին ճերմակել էր, կարծես, սաստիկ ցուրտը զարկել սպիտակ եղեամն էր կապել նորա վրէպ: Գերեզմանատուն տանող ուղին ձգուում էր երկայն, ուղիղ փողոցով, թեթևակի վեր բարձրանալով, որի ծայրին սպիտակին էր տալիս գերեզմանատան դարբասի կամարը, որ սև, մշտաբաց, սպիտակ ատամներով շրջապատուած ահւելի բերանի էր նմանում:

Վէրայի գերեզմանը գտնուում էր գերեզմանատան խորքում, այնտեղ ուր վերջանում էին աւագով փռուած նրբուղիները և հ. Իգնատիոսը երկար ժամանակ թափառում էր նեղլիկ. ծուռ ու մուռ գծերով՝ կանաչով պատած, ամենքից մոռացուած և երեսի վրայ ձգուած փոքրիկ դամբարան բլրակների ծայրերը լիզող անցնող կաճանների մէջ: Տեղ-տեղ պատուհում էին մի կողմ թեքուած, ժամանակի երեսից կանաչաւուն գոյն ստացած յաշարձաններ, ջարդուած վանդակապատներ և մեծ, գետնի մէջ պինդ մեխուած, ծանրանիստ գերեզմանաքարեր, որ մի առանձին, ծերութեան լատուկ, քինախնդրութեամբ ճնշում էին իրենց բռնած տեղերը: Այդպիսի գերեզմանաքարերից մէկին էր փարուած Վէրայի գերեզմանը: Նա ծածկուած էր նոր, զեղնած խարձով, իսկ ջուրը կանաչապատ էր: Սքիւեակն ու թղկին վերևում իրար էին խառնել իրենց ճիւղերն ու իրար փարուել, իսկ տկոյնու լայնատարած թուփը փռել-տարածել էր գերեզմանի վրայ իւր ճկուն, բայց կոշտաւուն և թաւ տերևներով ծածկուած, ճիւղերը: Նստելով հարևան գերեզմանի վրայ և մի փոքր շունչ առնելով, հ. Իգնատիոսը աչքերը չորս բոլորը դարձրեց, մի հայեացք ձգեց անամպ, դատարկ երկնքի վրայ, ուր բոլորովին անշարժ կեցած էր հրաշէկ արեւը, — և միայն այդ ժամանակ զգաց այն խորին, ոչ մի բանի հետ չհամեմատուող, գերեզմանատներում թագաւորող անդորրութիւնը, երբ քամու շունչ չկայ և մեռած տերևների շշուկ

չէ լուում: Եւ նորից հ. Իգնատիոսին տիրեց այն միտքը, թէ սա անդորրութիւն չէ, այլ լուութիւն: Այդ լուութիւնը տարածւում, հասնում էր մինչև աղիւսէ պատերը, ծանր-ծանր սահում անցնում էր նորա վրայից և ողողում քաղաքը: Իսկ այդ լուութեան ծայրն այնտեղ՝ այն գարշաւուն, յամառութեամբ և յարատև լռող աչքերի մէջ էր կենտրոնացած:

Հ. Իգնատիոսը թոթուեց սարսուռ պատած ուսերը և աչքերը ներքև՝ Վէրայի գերեզմանին ձգեց: Երկար նայում էր խոտի դեղնած, կարճիկ ցողուններին, հողախառն պոկուած էր ո՞վ գիտէ որ քամիների ենթակայ դաշտից և որ դեռ ևս չէր կարողացել օտար հողի հետ մերուել—միանալ, —նայում և չէր կարողանում երևակայել, որ այնտեղ, այդ խոտի տակ, մի երկու արջին տարածութեան տակ՝ պառկած է իւր Վէրան: Եւ այդ մերձաւորութիւնը անըմբռնելի էր թւում նորան և իւր հոգու մէջ փոթութիւն ու օտարօտի մտորանք էր սերմանում: Նա, որի մասին հ. Իգնատիոսը սովորել էր մտածել, իբրև անհունութեան խաւար ծոցում յաւիտեան կորածի մասին, գտնւում էր այստեղ, շատ մօտ... և անհնար էր թւում մտածել, թէ նա այնուամենայնիւ չկայ և երբէք էլ գոյութիւն չի ունենայ: Եւ հ. Իգնատիոսին թւում էր, որ եթէ որ և է բառ արտասանէ, որ զգում էր թէ համարեա իւր լեզուի ծայրին էր և կամ եթէ որ և է շարժում անէ՝ Վէրան գուրս կգայ գերեզմանից և իւր առաջ կկանգնէ, նոյնչափ գեղեցիկ, բարձրահասակ, ինչպէս էր: Եւ ոչ միայն մենակ նա յարութիւն կառնէ, այլ և բոլոր մեռելները, որոնք այնքան զգալ են տալիս իրենց ներկայութիւնը իրենց հանդիսաւոր սառն լուութեամբ:

Հ. Իգնատիոսն առաւ իւր լայնեզր սև գլխարկը, յարգարեց ալեծածան մագերը և շնչալով ասաց.

—Վէրա:

Այն զգացումը թէ կողմնակի մէկը կարող էր լսել իրեն, անյարմար դրութեան մէջ դրեց հ. Իգնատիոսին, ուստի կանգնելով գերեզմանի վրայ սկսեց դիտել խաչերի վրայից: 119 ոք չկար, ուստի և աւելի բարձրաձայն կրկնեց.

—Վէրա:

Հ. Իգնատիոսի սովորական ձայնն էր այս անգամ՝ չոր և պահանջող. և զարմանալի էր, որ այդպիսի ուժով արտայայտուած պահանջը անպատասխան էր մնում:

—Վէրա:

Բարձրաձայն և յարաւել հաստատակամութեամբ էր հնչում այդ ձայնը և երբ առ ըոպէ դադարում էր, Կարճէք թուում էր ըոպէսպէս, թէ այնտեղ՝ ներքեւ անորոշ պատասխան էր լսում: Եւ Հ. Իգնատիոսը, մի անգամ ևս չորս կողմը չիտելուց յետոյ, մագերը ականջից հեռացնելով, ընկաւ կոշտ, չոր խոտի վրայ և ականջը մօտեցրեց խարձին:

—Վէրա, ասա:

Եւ Հ. Իգնատիոսը սարսուռով զգաց, որ իւր ականջի մէջ է հոսում մտնում ինչ որ գերեզմանական պաղուծիւն և սառնում իւր ուղեղը, և որ Վէրան խօսում է, — բայց խօսում էր նոյն անվերջ լռութեամբ: Աւելի ու աւելի զարհուրելի և տագնապալի էր դառնում այդ լռութիւնը և երբ Հ. Իգնատիոսը զօռով բարձրացնում, հեռացնում է մեռելի պէս դալկացած գլուխը գետնից, նորան այնպէս թուաց, որ շրջապատող օդն ամբողջապէս դողում և սարսում է անդրադարձող լռութիւնից և որ այդ զարհուրելի ծովը բռնուած է ամեհի մրրկով: Լռութիւնը խեղդում էր նորան. սառն ալիքներով սահում-անցնում է նորա գլխի վրայով և մագերը փշաքաղում. զարկում փշրում է իւր կրծքին, որ հծծում էր հարուածների տակ: Դողալով ամբողջ մարմնով, չորս կողմը սուր և վայրկենական հայեացքներ ձգելով, Հ. Իգնատիոսը դանդաղօրէն բարձրանում է և երկար, տանջող ճիգ թափելով աշխատում էր ուղղել մէջքը և դողացող մարմնին հպարտ կեցուածք տալ: Եւ լաջողում է: Դիտաւորեալ դանդաղկոտութեամբ Հ. Իգնատիոսը թափ է տալիս ծնկները, գլխարկը դնում, երեք անգամ խաչակնքում գերեզմանը և հեռանում հանդարտ, ամուր քայլուածքով, բայց ծանօթ գերեզմանատունը չէ ճանաչում և ուղին կորցնում:

—Ճանապարհը շփոթել եմ, — քմծիծաղ է տալիս

Տ. Իգնատիոսը և կանգ առնում ճիւղաւորուող կածանի առաջ:

Բայց կանգ է առնում միայն մի վայրկեան և, առանց մտածելու, շուռ է տալիս դէպի ձախ, որովհետեւ սպասել ու կանգնել՝ չի կարելի: Լռութիւնը հալածում է: Նա յարութիւն է առնում կանաչաւուն գերեզմաններից. նորանով են շնչում մռայլ, գորշագոյն խաչերը. բարակ, խեղդող հոսանքներով դուրս է թափւում դիակներով լզկացած գետնի ամեն մի ծակոտից: Հ. Իգնատիոսի քայլերն աւելի ու աւելի արագանում են: Գլուխը կորցրած, պտոյտ էր գալիս միւսնոյն ուղիներով, թռչկոտում էր գերեզմանների վրայով, յանկարծակի վանդապատներին էր զարկւում, ձեռներով բռնում սուր, ձուատող թիթեղեայ պսակները և վրայի նուրբ վերարկուն ծուէն-ծուէն անում: Միայն մի միտք դեռ ևս մնացել է գլխումը՝ դուրս գալ, ազատուիլ այդ տեղից: Այս կողմից այն կողմն է ընկնում և, վերջապէս, աշխատելով ձայն չհանել, վազում է իւր ամբողջ բարձր հասակով, տարօրինակ, օդի մէջ ծածանող վերարկուով և ցիւրկան, ալեծածան մազերով: Նոյն իսկ գերեզմանից ելած մեռածից այնքան չէր վախենայ հանդիպող մարդը, որքան կվախենար այս առանց առաջը նայելու վախող, ցատկոտող և թեւերը թափահարող զարհուրելի կերպարանք ստացած անձնաւորութեանը, տեսնելով նորա ծռուած, խելագարի դէմքը, լսելով լայն բաց արած բերնից ելնող խուլ խրխուոցը:

Հ. Իգնատիոսը ամենայն թափով դուրս եկաւ այն փոքրիկ հրապարակը, որի ծայրին սպիտակին էր տալիս գերեզմանատան ցածիկ եկեղեցին: Նախագաւթում՝ ցածիկ նստարանի վրայ ննջում էր մի ծերուկ, որ արտաքինից հեռու տեղից եկած ուխտաւոր էր երևում և նորա մօտ իրար վրայ յարձակուելով, վիճում և հայհոյում էին միմեանց երկու մուրացիկ-պառաւ:

Երբ Տ. Իգնատիոսը մօտեցաւ իրենց տանը, արդէն միջեւ էր և երիցուհու սենեակում ճրագ էր վառուած: Առանց վրայի հագուստը հանելու և գլխարկը գլխին, փոշու մէջ կորած և գզգզուած և պատռտուած, Տ. Իգնատիոսը արագ մօտեցաւ կնոջն ու չոքեց:

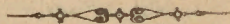
—Տիրուհի... Օլիա... խղճա ինձ,—հեկեկում էր նա:—Խելագարում եմ... ես:

Եւ գլուխը սեղանի ծալքին զարկելով, հեկեկում էր անզուսպ, սիրտ կտրտելու չափ անզուսպ, ինչպէս մի մարդ, որը երբէք լաց չէր եղել: Եւ նա բարձրացրեց գլուխը, միանգամայն հաւատացած, որ այս բոլորէիս հրաշք կկատարուի, և իւր կիներ կխօսէ և կը խղճայ իրեն:

—Հոգեակ, անուշ-ջան:

Իւր ամբողջ հսկայական մարմնով ձգուեցաւ դէպի ամուսինը,—և հանդիպեց գորշագոյն աչքերի հայեացքին: Այնտեղ ոչ խղճալու և ոչ բարկութեան արտայայտութիւն էր երևում: Գուցէ կիներ և՛ ներում, և՛ խրդճում էր նորան, բայց աչքերի մէջ չէր կարդացւում ոչ արգահատանք և ոչ ներողմտութիւն: Համբ ու լուռ էին այդ աչքերը:

Եւ մութ, ամայացած տունն ամբողջապէս լուռ էր:
S. Վ.

ՄԻ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՒԹԻՒՆ

Վ Է Պ Ի Կ

Հեղ. Պօլ Բուրժէի

Երկու ժամ կար արդէն, որ հայր Շըմինան նստած էր իւր խոստովանարանի մէջ. և այս արժանաւոր քահանան բաւական յոգնել-ձանձրացել էր՝ լսելով գծուծ մեղքերի և ըստ մեծի մասին երեւակայեալ, չնչին մեղանջումների այն երկար շարքը, որ ծանրաբեռնում է գաւառացի ծխատիրօջը խոստովանող ջահէլ ու պառաւ կանանց խիղճը:

Հայր սուրբը, որ յայտնի էր հայրական անչափ ներող իւր յատկութեամբ, խոստովանողների խղճիխայթի անվերջ մանրամասներ լսող համբերութեամբ, որպէս և իւր բարձր առաքինութեամբ, տեսնում էր որ ամեն տարի ինչքան աւելի բազմանում էին իւր բարեպաշտ ծխականները և աւելի խնդրող-պահանջող դառնում՝ նոյնքան ինքն էլ, աւանդ, աւելի հեռանում էր երիտասարդական հասակից:

Յիսուսնուհինգ տարեկան մի տղամարդ էր սա, որ երբէք ամրակազմ անձն չէր եղած և որ չափազանց խիստ կլիմայում անցրած խստակրօն մի կեանք վաղաժամ հալել-մաշել էր իրան:

Փետրուար ամսի վերջին օրերի մի երեկոյ, Կլէմմօն-Ֆէռան քաղաքի բոլոր բնակիչներին լաւ ծանօթ Ֆրանցիսկեան կարգի «Մինիմ¹⁾» կոչուած վանականների փոքրիկ եկեղեցում, իւր խոստովանարանի մէջ սար-

¹⁾ «Կրտսերադուինք» անուանեալ միաբանութիւն. Մ. Թ.

սրբուհի-գողում էր ցրտից հայր Շրմինան... Էլ խոս-
տովանողներ չը կային և ինքը վերջապէս մենակ մնաց.
դարձեալ մի հինգ րոպէ անց, և ապա թէ պիտի բար-
ձրանար երիցատուն-բնակարանը, ուր փոքր ինչ տաքա-
նալով իւր գրադարան-սենեակի վառարանի մօտ՝ պիտի
շարունակէր իւր այն երկար աշխատանքը, որ Օվէնի
հոգեկորականութեան պատմութեանն էր վերաբերում: —
Հայր սուրբի բաղձանքն էր նուիրել այս պատմական
երկին իւր կեանքի մնացած տարիները, մանաւանդ որ
սրբազան առաջնորդի խոստման համաձայն մօտակայ՝
ժամանակում կանոնիկոսի տւելի հանգիստ պաշտօնը պի-
տի ստանար:

Բայց ինչքան էլ շտապէր երիցատուն բարձրանա-
լու և բազկաթոռում բաղմելով դարձեալ իւր թղթերը
ձեռք առնելու՝ որովհետեւ խոստովանողներին ընդու-
նում էր մինչև հինգ ժամը — որ տակաւին չէր զարկել,
ուստի և պահնորդ-գինուորի պէս հաստատուն կեցած
էր սա իւր պաշտօնի կատարման գործին. մի և նոյն
ժամանակ հաճութեամբ ականջ էր դնում այն գերեզ-
մանական խորին լուութեանը, որ հազիւ թէ ընդհատ-
ւում էր եկեղեցում դարսուած աթոռներից մէկը կամ
միւսը տեղից շարժելով:

Այսպիսի լուութիւնը ապացոյց էր, որ էլ ոչ ոք
կարիք չունէր խոստովանութեան և որ հայր Շրմինան
ազատ էր դուրս գալու իւր խոստովանարանից: Եւ սա-
կայն հակառակ ահա իւր մշտասովոր հաստատուն բնա-
ւորութեան՝ անկարող եղաւ սա զսպել իւր մէջ դժկա-
մակութեան մի գգացում, երբ քահանայի ականջին յա-
տուկ նրբութեամբ, որ լաւ տանտիկնոջ լսելիքի պէս
գիտէ որոշել իւր եկեղեցու մէջ եղած ամեն մի շշուկ՝
լսեց մուտքի դրան վերստին բացուիլը: Շտապ քայլե-
րով մօտեցաւ մէկը խոստովանարանին, կանգնեց այնտեղ
և ապա ընկնելով ծնկների վրայ՝ կամացուկ զարկեց
ցանցորմը, որի ետև շարժուն մի փեղկիկ կար որպէս
որմակ:

Այս մօտեցողի տմօթիւած և միանգամայն շուտա-
փոյթ ու ջղադրգիւ զարկելու ձևից և հագուստի շփու-
մից հայր սուրբը հասկացաւ, թէ կին է ցանցորմ զար-

կողմը: Եւ խոստովանահայր Շրմինան մտածեց, թէ ահա կրկին լսելու է երկար զբուցաբանութիւն ծիսական պահեցողութեան դէմ մեղանշելու մասին, փոքրիկ որկրամոլութեան, աննշան ստախոսութեան ու բարկութեան մեղքերի մէջ ընկնելու վերաբերմամբ և այլն, որպիսիք հարիւր տնգամ խոստովանել էին իրան, որով և ինքն էլ երևակայութեամբ ակամայ պատկերացրել էր այն ծխականների այնչափ անմեղ, չնչին ու փոնաքի կեանքը: Յետոյ ինքն իրան կամացուկ յասաց՝ մթթէ չէր կարող սպասել այս վերջին խոստովանողը մինչև վաղուան ժամը... Եւ այս մտածելուն պէս՝ ինքնայանգիման մի զգացում տիրելով իրան իւր այնպիսի անգուլթ դժկամակութեան համար, սկսեց անմիջապէս մտքումն աղօթք անել և յետ քաշելով բանալ խոստովանարանի փեղկիկը...

Թէև մթնաշաղը խտանալով՝ երեկոյի մութն արդէն մօտենում էր, բայց և այնպէս հայր սուրբը իւր առջև չօքածի ստուերագիծը նշմարելով՝ տեսաւ որ մի ջահել կին է խոստովանողը, որի կրկնակի քողի միջով անգամ երևում էր, թէ ամենացաւալի շփոթման վիճակի մէջ էր նա: Եւ ահա նոյն ըրպէին խոստովանահօր վայրկեանապէս ունեցած դժկամակ զգացումը տեղի տուեց անմիջապէս իսկական պաշտօնէի պարտաւորութեան գաղափարին: — Կայ իսկական, ճշմարիտ քահանայ, որպիսին էր հայր Շրմինան, կայ և իսկական բժիշկ: Թէ մէկը և թէ միւսը՝ երբ ներկայ է հոգեպէս կամ մարմնապէս մի հիւանդի մօտ, բնագդմամբ ոչնչացնում է իւր մէջ այն ամենը, ինչ որ իւր պաշտօնին չէ վերաբերում: — «Մինիմ» եկեղեցու այս հինաւուրց հովիւը, որ հազարաւոր խոստովանութիւններ էր լսել և որ հէնց նոյն այն երեկոյին մի տասնեակ հոգու ևս արձակումն էր տուել՝ թեքելով իւր ալեխառն գլուխը այս նոր խոստովանողի կողմը, աշխատեց որ իւր արտասանելի խօսքերից ոչ մէկը չը կորչի զուր տեղը. և նոյն ըրպէին ցանցորմի միջով կնոջն երևաց հայր սուրբի կիսադէմը այնպիսի մի խորին ու ջերմեռանդ ուշադրութիւն արտայայտող, որ կարծես թէ ինքը լինէր առաջին խոստովանողը: — Սգնիւ խորշոմներով ծածկուած, ճգնաւորական դէմք լիզեցնող խոստովանահօր կերպարանքը,

ուր յստակամիտ խստութեամբ սև սև աչքեր էին փայլում, սրտի մի բաբախում տուեց այն կնոջը. յուսոյ թէ երկիւղի արդեօք բաբախում, ո՞վ գիտէ, և ահա կամաց, գրեթէ շունչը կտրելով՝ սկսեց նա ասել իւր մեղան՝... «խոստովանիմ առաջի Աստուծոյ»...

Քահանայի առաջարկած մի քանի հարցումներին հաղիւ հազ պատասխանելուց յետոյ՝ կինը սկսեց խօսել յուզուած, գրեթէ կարկամած ձայնով և ասել՝

— «Հայր սուրբ, ձեր օգնութեանն եմ դիմում կեանքիս զարհուրելի մի ընկերին. ես շուտով մի ոճիր եմ գործելու՝ այնպիսի մի ոճիր, որից յետոյ ինքս էլ կը մեռնիմ... Մի հարցնէք ինձ, հայր սուրբ, թէ քնչ ոճիր է այդ. ես ձեզ չեմ ասիլ, բայց պէտք է գործեմ, ես պարտաւոր եմ գործելու, աւելայրեց նա՝ պընդելով ես պարտաւոր եմ խօսքի վրայ: Սակայն չը նայելով այս բանին, շարունակեց կինը, ես վատթարներից չեմ, հայր սուրբ: Տեսնում էք, տակաւին հաւատ ունիմ և ահա եկայ աղաչել-պաղատել ձեզ, որ նախապէս արձակէք ինձ գործելու մեղքիցս, որպէս զի լաւիտեան դատապարտուած չը մեռնիմ ես... այո՛: Այս իմ արած հայցումն անմիտ մի քայլ է թւում, որովհետև գիտեմ և խոստովանում եմ, թէ ոճիր եմ գործելու, և դուք ինձ կ'ասէք իսկոյն՝ մի գործ էք... Բայց եթէ կարողանայի պատմել ձեզ, հայր սուրբ, բոլորը՝ այնժամ կիմանայիք դուք իմ թշուառութեան չափը, կը խղճայիք և կը գիտնայիք նոյնպէս, թէ անփախչելի է ինձնից այս ոճիրը... Ո՛հ, հառաչեց նա, ճակատը գէմ տալով ցանցորմին՝ որպէս անկարող տանելու իրան ճնշող ցաւի ծանրութիւնը, և հեկեկանքը կատարելապէս յուզելով նորան՝ ո՛հ, ո՛հ, յուսահատ հառաչանքն էր կըրկնում աւելացնելով՝ Տէր Աստուած օգնիր ինձ»...

Թէև հայր Շըմինան իւր պաշտօնը կատարել էր միշտ մի այնպիսի միջավայրում, ուր գործած մեղքերը չնչին մեղքերի կարգից էին, սակայն եղել էր երբեմն, որ սորան խոստովանել էին օտարոտի գաղտնիքներ ևս: Մարդկային հոգին յուզուելով իւր խորքերում՝ անդրադարձնում է միշտ խենդութեան ու թշուառութեան մի և նոյն չարագուշակ ձայնը, որ հանգամանքների ամե-

Նաճնշուած խեղճութեան մէջ անգամ նոյնն է։ Եւ քահանան այն բանով ևս բժշկի է նմանում, որ սորա պէս նա էլ երբէք չէ զարմանում մասնաւոր անհատի ախտացեալ հիւանդութիւնը, անկանոնութիւնը ուշի ուշով քննելով՝ դէպքեր, որ ամեն մի ալ մարդուն հրէշային կերեալին. բայց այնուամենայնիւ հինաւորց խոստովանահայրը զարհուրած մնաց այն բարոյական մոլորութեան վրայ, որ ցոյց էր տալիս երիտասարդ կնոջ այնպիսի վարմունքը։— Ի՞նչպէս է որ այս դժբախտ արարածը, որի ոգեսպառ շունչը վերջին ծայր տազնայ է հնչում, կարողանում է այնքան գութ և այնքան մոլորութիւն իրարու միացնել, և հաւատալով Աստուծոյ թողութեանը, որ և խնդրում-հայցում է, մի և նոյն ժամանակ մտածում, ասում է, թէ ոճիր և ինքնասպանութիւն պիտի գործէ, որովհետեւ հէնց այս են նշանակում խոստովանքի մէջ ասած նորա խօսքերը.— նա ուզում է գործել մի ոճիր և ապա ինքն իրան սպանել։ Ի՞նչ ոճիր պիտի լինի արդեօք։— Առաջին նուազ քահանան մտածեց, թէ խանդանքի եղեռնական մի դէպք է լինելու։ Արդեօք ամուսինը և կամ սիրահարը դժել-դաւաճանել են երիտասարդ կնոջը։ Ի՞նչ կարիք կար իմանալու։ Նորան դաւաճանել էին և նա պատրաստում էր այժմ վրիժառու լինել։ Կրքերի այսպիսի վերջին ծայր տազնապալից վիճակի մէջ միակ զարմանք ժամանակ վաստակելու կամ բանն ուշացնելու մէջ է. հայր Շմինան գիտէր այս, և ահա սկսեց իւր խորաթափանց սփոփանքի խօսքերով պատասխան տալ կնոջը և ասել՝

— Այդ քո խնդրածը, որդի, անկարելի է։ Դու լաւ գիտես, որ մեղքի մասին մտածելն անգամ՝ երբ պատրաստում ես գործել, արդէն մի մեղք է։ Դու այդ պէտք է գիտենաս, որովհետեւ մինչև այսօր քրիստոնեայ ես մնացել. ինչպէս որ անբաւ է Աստուծոյ ողորմութիւնը, նոյնպէս և սլահանջում է մեզնից, որ մենք էլ զղջանք մեր մեղքերը, որպէս զի նոյն ողորմութիւնը իշնէ մեզ վրայ։ Այդ միաբը, որդի, որ դու ունեցար և եկար, ներկայացար Աստուծոյ դատաստանին՝ մի շնորք է, Աստուածային մի մեծ շնորհք, և մի թողնիր, որ վերանայ քեզանից։ Զղջա՛, որդի, զղջա՛, որ նախամտա-

ծել ես կատարել մի գործ, որին ինքդ ոճիր անունն ետալիս: Փառք տո՛ւր Աստուծուն, որ մտածել ես միայն և չես կատարել: Հրաժարուի՛ր այդ մտածումից քո բոլոր հոգով-սրտով և լաս՝ ինձ հետ միասին՝ «և մի տանի՛ր զմեզ ի փորձութիւն»...

Քահանան նկատեց, որ կինը ընդդիմադիր մի զայլութիւնով շարժեց գլուխը և անընկճելի կամք արտայայտող դողդոջուն շեշտով պատասխանեց՝

— Ո՛չ, հայր սուրբ, ի զուրէ ալդ: Ես որոշել-վերջացրել եմ, ես կը գործեմ այն ինչ որ մտածել եմ և ապա կը մեռնիմ, կը մեռնիմ յաւիտեան դատապարտուած, այո՛, դատապարտուած... դատապարտուած... կրկնում էր նա:

— Վերադարձիր վաղը, ասաց խոստովանահայրը, որ կնոջ հոգեկան բորբոքումն աւելացած տեսնելով՝ առաւել ևս երկիւղ կրեց. մինչև վաղը ես քո մասին խորհուրդ կը հարցնեմ իմ իշխանաւորներից, շարունակեց խոհեմաբար, և կարելի է որ...

— Իսկ եթէ վաղը չը կարողանամ վերադառնալ, եթէ ոճիրն արդէն գործած լինիմ, ընդհատեց կինը, և ապա շարունակելով... ես ինձ քաշ տուի, ասաց, մինչև այստեղ այս երեկոյ վերջին ճիշտ թափելով, որպէս զի մտածած զարհուրելի գործիս համար նախապէս թողութիւն խնդրեմ և... Ո՛չ, հայր սուրբ, ես կորած եմ, կսկծաց նա՝ թլացած լետ ընկնելով խոստովանարանի պատի վրայ. Աստուած ինձ մերժում է, որպէս մերժել է այլոց: Ո՞րտեղից գտնեմ արդեօք օգնութիւն. ո՛հ, ինչ տանջում եմ... Ի՛նչպէս տանջում եմ...

Հայր Երմինան մի վայրկեան լուռ մնաց. սա նորից նայելով այն օտարոտի խոստովանողին՝ կամեցաւ գուշակել այն ինչ որ այժմ կասկածում էր: Կնոջ կերպարանքի այլալուծիւնը միայն լուզմունքից չէր առաջացած. խոստովանահայրը նշմարեց նորա երեսի վրայ այն դաժան ու կծկուած տեսքը, որ յղութիւնն է տալիս կանանց: Լքուած, թլացած լետ ընկնելիս՝ այս անծանօթուհին կիսով չափ լետ ձգելով անփութութեամբ իւր վերարկուն, որով փաթաթուած էր ինքը, երևացրել էր իւր բարեձև կազմուածքի տարածեալութիւնը: Եւ

դժբախտի երիտասարդութիւնը, նորա խեղճ, բայց պարկեշտ հազուստը, քողի հաստութիւնը, եկեղեցի լաւամբի ներս մտնելու ժամը աշկարայ ցոյց էին տալիս, թէ նորա յուսահատութեան իսկական պատճառը ոչ թէ սիրոյ խանդանքն էր եղել, որպէս նախ կարծեց հայր սուրբը, այլ ամօթը այն մայրացող օրիորդի, որ մօտ է ծնելուն։ Այս յայտնութեան վրայ՝ հայր Շրմինան սաստիկ նեղանալով, զգաց իւր հոգու մէջ քահանայութեան պաշտօնի բոլոր պատասխանատուութիւնը։ Սա արդէն ակներև հասկացաւ, որ եթէ փորձէ հարցնել աւելի ևս բան իմանալու նորա դրութիւնից՝ ամօթից զայրացած լանկարձակի մի լուզմունք կը շտապեցնէ նորան—առաւել հոգեպէս, քան մարմնապէս հիւանդ այն արարածին—անմիջական որ և է ոճիր գործելուն։ Մի և նոյն ժամանակ նորա ասած յանդուգն, հերետիկոս մտադրութիւնն իրագործելու գաղափարը բոլորովին սարսեցնում էր խոստովանահօրը։ Բայց գաւառացի ծխատիրոջ այս բարեմիտ ու ազնիւ պաշտօնատարը խորին հաւատի մարդ լինելով՝ այն հաւատացեալներից էր, որոնց շրթունքները ամեն մեծ փորձանքների միջոցին վեր են առաքում իրանց վերջին աղօթքը՝ ասելով—«Ի ձեռն քո, Տէր, աւանդես՝ զհոգի իմ»... Եւ հայր Շրմինան իւր հոգու բոլոր ջերմեռանդութեամբ աղօթելով առ Աստուած՝ լոյս և ներշնչում հայցեց ի վերուստ, որպէս զի գուշակէ և ասէ յուսահատ կնոջը այն բարերար խօսքը, որով կասեցնել կարողանար այնպիսի ալլալեալ հոգու մտածած կրկնակի ոճիրը։ Հայր սուրբին թուաց, թէ երկնային մի շնորհք անկասկած առաջնորդել էր երիտասարդ կնոջը, որ եկեղեցի էր եկել և իրան խոստովանահօրը ներկայացել։ Այսպիսի վայրկենական՝ կայծակի արագութեամբ անցած մտածութեան մէջ հայր Շրմինան հասկացաւ նոյնպէս, թէ ապրելու սէրը և յօյը բոլորովին չէին կտրուել այն կնոջ սրբօրից։ Երևում էր, որ մայրացող օրիորդը տակաւին սիրում էր կեանքը և մինչև անգամ իւր արգանդում մորմնացած էակին, վասն զի լղութեան առաջին նշանները զգալով ոչ ինքն իրան էր սպանել և ոչ վիժեցնող մանկաբարձուհուն դիմել... Հայր սուրբը աղօթեց

կրկին՝ իւր ջերմեռանդ երկիւղածութեամբ առաւելեալ և գորովագութ ու միանգամայն տնայառ ձայնով տասց՝

—Ահա, որդի, ես խնդրում եմ Աստուծոց, որ նախապէս ներէ քեզ այն մեղքը, որ դու ուզում ես գործել... սակայն մի անդառնալի պայման կայ կատարելու...

—Ի՞նչ պայման, հայր սուրբ, հարցրեց կինը:

—...Սպանելուց առաջ՝ ծիծ տո՛ւր դու նորան... պատասխանեց խոստովանահայրը՝ ասես երկիւղ կրելով իւր արտասանած սեպհական խօսքերից, և փոխանակ լսելի ձայնով ասելու արձակման աղօթքը՝ կարծես մրմնջաց... «Ողորմեսցի քեզ մարդասէրն Աստուած և»... և իւր զոդդոջուն ձեռքով վրայ քաշեց, փակեց խոստովանարանի ցանցորմի փեղկիկը...

Քահանայի ասած այս կորովամիտ խօսքը այնպէս ապշեցրեց, տապալեց կնոջը, որ անկարող լինելով շարժուիլ տեղից՝ մնաց այնպէս: Տեսնելով որ հայր սուրբը դուրս է գալիս խոստովանարանից զարհուրեց նա՝ մտածելով, թէ ահա կը կանգնի այնտեղ և կը սպասէ իրան, որ յետոյ մօտենայ և խօսէ: Բայց ոչ, քահանան հեռանում էր՝ գնալով խորանի կողմը: Այնտեղ մի վայրկեան ժամաշապիկը հանելուց յետոյ՝ տսում էր ինքն իրան կինը, նորից դուրս կը գայ, կերևայ եկեղեցու սիւների միջով և առաջը կը կտրէ իրան այն մարդը, որ այժմ գիտէ իւր գաղտնիքը: Այս միտքը ուժ տուեց երիտասարդ կնոջը, որ վերկենայ: Նորան թուաց, թէ հէնց իսկոյն կը ծնէ այնտեղ սառը քարերի վրայ այն եկեղեցու, ուր մի ամսից ի վեր—յղութեան վերջին ամսից—ամեն երեկոյ յաճախել էր ինքը առանց սիրտ անելու խոստովանել այն ինչ որ վերջապէս ասաց, խոստովանեց: Հայր սուրբի պայման դրած... «սպանելուց առաջ»... խօսքը լիշեւով՝ մայրացող օրիորդը զգաց իւր արգանդում—ապագայ որդեսպանի արգանդում,—թէ շարժուեց—խաղաց ողորմելի ծնանելին՝ ասես իմանալով եղեռնական ասպցուածք իւր մասին: Քանիցս անգամ սորա ոտիկների ցաւագին հարուածները կսկծալի կերպով զգացել, իմացել էր իւր զգայիւն արգանդի ներսը Յուլիանէն այս էր այն կնոջ անունը,—բայց երբէք այնպիսի մի յուզմամբ չէին եղել այն հարուած-

ները, ինչպէս այդ վարկենին: Յենուելով պատերին՝ կարողացաւ նա դուրս գալ եկեղեցուց և հրապարակի վրայ կեցած միջին Ֆրանսիայում բանող «բէռլենզօ» կոչուած կառքերից մէկը կանչելով՝ մի դատարկ կառք նստեց: Վալուայի սուր քարերով շինած սալալատակի վրայ գլորուելով այն կառքը՝ այնպիսի սաստիկ ցնցումներ ու մորմնական տանջանքներ պատճառեց խեղճին, որ քիչ էր մնում աղաղակէր ցաւից...

Հասնելով այն աթանաքին հիւրանոցի գծուծ սենեակը, ուր հինգ շաբաթ առաջ՝ երբ այլ ևս անկարելի էր ծածկել իւր յղւթիւնը, ապաստանուել էր՝ մտաւ աշնտեղ, պառկեց անկողնում և ասլա թէ՛ փոքր ինչ հանգստութիւն գգաց. եթէ միայն հանգստութիւն խօսքը կարող է յարմարուիլ այսպիսի մի թշուառութեան: Նորա արդէն վառած ճրագի լոյսը տարուբերուելով՝ աղօտ լուսաւորում էր այն սենեակի պատերի գունաթափ պաստառը, հատ ու կտոր մնացած ու զսլգը կորցրած երբեմն գունաւոր կարմրափայտի կարասիքը՝ իւր նոյնպէս գունաթափ երեսքով, և կարկատած թաղքէ կապերտը, որ հազիւ թէ ծածկում էր ցեցկեր աղիւսներով յատակած գետինը: Բայց ինչ կուղէ լինէր այն սենեակը՝ տառապանքի ու խեղճութեան այնպիսի տեսարանով հանդերձ, Յուլիանէի համար դարձեալ մի ապաստարան էր: Դողդողալով ցրտից՝ կծկւում էր նա անկողնում, որի բամբակէ կարկատած վերմակի ու բարակ ծածկոյթի հաստութիւնը կամենալով աւելացնել՝ թափել, փռել էր իւր վրայ իւր ցնցոտի հագուստերը նոյնպէս: Դռնից լսում էր, թէ ինչպէս հիւրանոցի կենդովարձւորները ծիծաղ ու աղաղակ բարձրացնելով՝ կանչում, անց ու դարձ էին անում, և երեկնաճաշի ժամը լինելով՝ շտապում էին իջնել սեղանատուն: Մէկը մինչև անգամ սխալուելով՝ ուզում էր բանալ, մտնել Յուլիանէի սենեակը, որ իւրն էր կարծում, սակայն նկատելով դրան ճակատի համարը՝ հեռացաւ և հայհոյանք թափեց: Հիւանդը վախեցաւ դողաց, թէ մի գուցէ բաւանին ամուր չէ իւր դրան փականքը. ուստի և չը նայելով իւր արգանդի բռնուած ու ճնշող ծանրութեանը, հազիւ հազ կարողացաւ վերկենալ անկողնուց և իւր

անդուկը դէմ դնելով դրանք, որ աւելի ամրացնէ, կըրկին անկողին մտաւ՝ սառած, պաղած. և երեխան նորից շարժուեց-խաղաց մօր արգանդում այնպէս սաստիկ ցնցմամբ, որ Յուլիանէին թուաց, թէ ահա ժամանակ է... Հիմա կը ծնէ... Եւ սպասեց... Յաւը դադարեց, բայց այն ցնցման ջլատումով իւր բարոյականի կապը կտրած զգալով՝ սկսեց լաց լինել, անվերջ. անորոշ և լուռ-մուռ լաց լինել...

Տենդն արդէն բռնել էր նորան. մտքերն այնպէս խառն անցնում, դառնում էին նորա ուղեղում և երակներն այնքան խիստ զարկում, որ կարծում էր, թէ ահա կը պայթէ իւր գլուխը: Այն անշուք արկածի գէպքերը, որ բերել, հասցրել էին իրան այս աղետաբեր ժամին, մի առ մի պատկերացնում էր Յուլիանէի գըրգըռուած յիշողութիւնը: Զրում խեղդողներէի պէս նորան երևեցաւ յանկարծ իւր անցած կեանքի ամբողջ պատկերը. յիշելով իւր մանկութիւնը՝ մտաբերեց Փարիզի Սէն ժակ փողոցում եղած այն տխրատես տունը, որի ամենավերին յարկում բնակուած էին իրանք, և որտեղից հեռու չէր Լուդվիկոս մեծի լիկէօնը, ուր հինգերորդ դաստան զաստիսս էր երբեմն իւր հայրը: Ինքը՝ Յուլիանէն և իւր միւս քույրն ու եղբայրները չորս հօգի զաւակներ լինելով՝ հազիւ թէ կառավարուած էին իրանց համալսարանական հօր փոքրիկ ռոճկով: Եւ ինչ որորմելի բռն է իրաւ. օրիորդ անունը կրել և մարդու գնալիս չունենալ այն օժիտն անգամ, որ ստանում է որ և է երկրագործի աղջիկ և կամ իւր բաժինն առնող այն առողջ ու զուարթ գեղջկուհին, որ ոչ ուսում-կրթութիւն ունի, ոչ դաշնամուր է նուագում և ոչ պատմութիւն ու օտար լեզուներ է սովորում, բայց որ մի և նոյն ժամանակ անկարելի ու վտանգաւոր բաներ էլ չէ երագում:

Յետոյ յիշեց Յուլիանէն իւր մօր մահը և ապա՝ հետզհետէ իւր կրտսեր քրոջ, երկրորդ եղբօր և վերջապէս իւր հօր մահը... Ել տուն-ընտանեկան կեանք չունէին իրանք, ո՛ւր գնար, ի՞նչ անէր. իւր միակ հարստութիւնը վարժուհու վկայականն էր, որով կարողացել էր զաստիարակչուհու պաշտօն ստանալ մի հա-

քուստ ընտանիքում՝ իւր հանգուցեալ հօր մի պաշտօնակցի աջակցութեան շնորհիւ... Եւ միթէ գիտէր, հասկանում էր, թէ ինչպէս էր եղել, որ այն հարուստ ընտանիք յաճախող բառօն դը Քէռն երիտասարդը գրաւել, հրապուրել էր իրան...

Շքեղութեան մէջ անցած կեանքի մթնոլորտը շատ աղետալի փորձութեանց պատճառ է դառնում:—Եւ չը նայելով իւր ծնողների բարեսիրութեամբ մեծացած լինելուն՝ քանի քանի տհաճ ընդհարումների ենթակայ էր եղել այնուհետեւ Յուլիանէն, որով և ինքն էլ այնպէս վատթարացել էր: Ինչ անարժան զգացումների ակամայ ու անընկճելի աճումն էր նա ունենում արդեօք իւր սրտում, երբ այն հարուստ ընտանիք այցելող իւր հասակակից կանայք բարձրանալով մինչև երեսխայոց վարժասենեակը, մտնում էին այնտեղ և համբուրում իւր փոքրիկ տշակերտուհիներին: Այս կանանց յարգողգարդերի բուրմամբ շնչումը, զուարճութեան ու քմախորժանքին նուիրած սոցա տգիտ ու սիրուն կեանքը և սրանցից ոմանց դաղտնի սիրահարութիւնը փչացնում, ապականում էին Յուլիանէի սիրտը: Իսկ յետոյ երեկոներին, երբ իջնում էր դահլիճ և դը Քէռն պտուղնը սկսում էր զբաղուիլ նորա հետ խօսակցութեամբ, արդեօք այն ոյժն ու զօրութիւնն ունէր, որ բացէ ի բաց մերժէր այս ազնուականի քծնութիւնը, ինչպէս որ պարտաւոր էր մերժելու: Սակայն ոչ, Յուլիանէն այս դէպքում նմանուել էր այն չափազանց նախանձոտ կանանց, որոնց հաճելի է որ իրանց սիրեն ընկերութեան մէջ յաջողութիւն ունեցող երիտասարդ մարդիկ:—Նա կարծել էր, թէ իրան սիրում է այն մարդը, որին ինքը հաւատացել էր, բայց որ երբեք չէր ասել, թէ կամուսնանամ քեզ հետ: Եւ այսպէս շարունակուելով հրապուրել և հրապուրուիլ, ժամադրել և տեսնուիլ նորա հետ՝ բանն այնտեղ էր հասել, որ դը Քէռն երիտասարդը վերջը սիրահար էր արդէն դարձել Յուլիանէի. և սա երկու ամիս շարունակ սիրոյ արբեցութեան և անչափ ու միանգամայն անմիտ ուրախութեան մէջ էր եղել՝ ինքը միայն: Եթէ նա սիրել էր ասորան՝ թէկուզ մի ժամ անգամ, միթէ այնչափ

անգուլթ կը լինէր, որ այնպէս լանկարծ անարգական կերպով թողնէր-լքանէր սորան. լքումն, որ նոյնքան խիստ ու անագորոյն էր, որքան և անբացատրելի: — «Ես քեզ այլ ևս չեմ սիրում... իմ մեղս չէ...» Ահա թէ ինչ խօսք և ինչպէս էր կարողացել արտասանել այն մարդը իւր բերնով, որով այնքան ջերմ համբոյրներ էր տուել երիտասարդ աղջկան...

Յուլիանէի մտքով անցած պատկերները հետզհետէ աւելի պարզուում, աւելի մօտենում էին իւր սիրահարութեան այն մոլեալ օրերին, երբ զգալով իւր զարհուրելի դրութիւնը՝ ոգով ընկճուել, իմացել էր, թէ չղի է ինքը: Եւ այսպիսի արհաւիրքի մէջ գտնուելով՝ դարձեալ այնչափ հպարտութիւն էր ունեցել, որ մի վայրկեան անգամ չէր մտածել, թէ կարող է դիմել իւրան հրապուրողի օգնութեանը՝ այն մարդու, որ չէր էլ հաւատացել, թէ ինքն է Յուլիանէի առաջին սիրահարը: Այս խօսքը նա դարձեալ համարձակուել, կրկնել էր սորան իրանց մտերմութիւնը խզելու միջոցին... Ի՞նչ էր կամեցել արդեօք ասել այսպէս խօսելով:—Այն որ աղջկայ տնունն արդէն առաջուց կոտրած-աղարտուած բամբասէ... և Յուլիանէն լռել էր, էլ ոչինչ չէր պատասխանել նորան: Բազմաթիւ օրեր անցնելով սաստիկ նեղութեամբ՝ որչափ հնարաւոր էր, կարողացել էր սա ծածկել իւր դրութիւնը իւր աշակերտուհիների ծնողաց հայեացքից: Բայց երբ տեսել էր, թէ չղութիւնն այն կէտին է եկել, որ իւր գօտին այլ ևս չէ հասնում իրան՝ իւր աւագ եղբօր հիւանդութիւնն էր պատրուակել, որ լիկէոնի կրտսեր դասախօս էր Կլէոմօն-Ֆէռան քաղաքում, ուր և ճանապարհ ընկել, ժամանել էր: Հասնելով երկաթուղու կայարան՝ սիրտ չէր արել Յուլիանէն, որ գնալ իւր եղբօր մօտ, այլ մի կառք նստելով՝ գնացել, իջել էր որեւէ մի առանձնացած հիւրանոց. այստեղ մի սենեակ վարձելով կեղծ անունով յայտնուել, գրուել էր ցուցակում, և վեց շաբաթից ի վեր սպասում էր՝ պաշարուած իւր այն ոճիւր գործելու մըտքով, որի համար կանխապէս արձակումն խնդրեց քահանայից: Բան է, եթէ բախտն այնպէս բերէ, մտածել էր Յուլիանէն, որ երեխան ժամանակից առաջ ծնուի:

և չ'ապրի՝ ինքը... ինքը կ'ապրի և իւր պատիւն էլ ազատուած լինելով՝ կը կարողանայ բարենորոգել իւր կեանքը իւր այս միակ սխալանքից յետոյ... Իսկ եթէ ժամանակին ծնուի երեխան և կենդանի մնայ՝ ինքն էլ, երեխան էլ՝ երկուսը միասին կը սպանուին, կը մեռնին, որովհետեւ եթէ ծնանելին թղջիկ է լինելու՝ ինչո՞ւ համար պիտի ապրի և ժամանակով իւր մօր պէս կամ աւելի վատթար վիճակ պիտի ունենայ. իսկ եթէ արուզաւակ լինի՝ անշուշտ նոյն վիճակին կ'ենթարկուի, ինչ որ իւր հայրն ու եղբայրն ունեցան, որոնց տաժանակիր քաղաքացու կեանքի թշուառութիւնները շատ լաւ յայտնի էին իրան՝ Յուլիանէին։— Ո՛չ, այն դժբախտները, որոնք փողի տէր չեն և կամ ո՛չ բանուոր և ո՛չ զիւզացի, աւելի լաւ է որ չը ծնուին երբէք, և կամ ծնուելուն պէս՝ մեռնին իսկոյն...

Մտքերի այսպիսի սաստիկ շփոթութեան միջոցին ահա նորից վերսկսեց ծննդականի ցաւը՝ աւելի սուր, աւելի խթիչ կերպով և այնքան անտանելի ու դառնակակիծ, որ գալարուելով Յուլիանէն իւր ողորմելի մարմնով՝ իւր բարձն էր կծոտում, որպէս զի չաղաղակէ... Մօտեցաւ, հասաւ երկուքի վերջնական շրջանն ահա... Թէ որքան պիտի տուէ արդեօք այս մահացու տագնապը, որ դիմացկուն ուժով կարողանում է տանել ծննդականը՝ խելի չ'անելով իւր լալահառաջ հեծեծանքները այն գաղտնապահ սենեակի շէմքում անգամ, անկուրող է ասել ինքը։— Մի վայրկեան ցաւն այնպէս վերջին ծայր սաստկացաւ, որ ուշաթափի պէս ընկած Յուլիանէին թուաց թէ մեռնում է ինքը... Եւ նոյն րոպէին եկաւ, ծնուեցաւ երեխան։—

Առաւօտ էր՝ Օվէրն գաւառին յատուկ ցուրտ ու ամպամած մի առաւօտ, որի աղօտ լոյսը թափանցելով վարագոյրների միջով՝ ընկնում էր մահճակալի վրայ։— Ահաւասիկ Յուլիանէն և իւր նորածինը իւր առջև։ Վերջնական տանջանքից յետոյ ուշքի գալով՝ զգաց նա թէ կենդանի է երեխան, որին դեռ չէր շոշափել, ձեռք տուել։ Իւր այն սոսկալի ոճրի դիտումն դարձեալ չէր հեռանում Յուլիանէի մտքից։— «Ամենից լաւ կը լինի, մտածում էր, բռնեմ իսկոյն, բերանը փակեմ ու խեղդեմ։ Եւ ի՜նչ, բաւական է, որ ձեռքս փոքր ինչ շար-

ժեմ միայն և բռնեմ...» Բայց ձեռքի այսպիսի թեթև շարժման համար անգամ էլ ոյժ չունէր ինքը: Երկուքի անհնարին տանջանքը այնպէս ուժասպառ էր արել նորան, որ միայնութեան մէջ իւր դժնդակ ծնունդաբերութեամբ կորցրած արեան հետ միասին՝ ասես կամքն էլ էր կորցրել: Հիւրանոցի հագիւ արթնցած կենող վարձւորների ու գեռ սակաւամարդ առնթեր հրա արակի լուութեան միջոցին Յուլիանէն լսեց լանկարծ նորածնի սուր և միանգամայն թոյլ ճիչն ու լալիւնը, որ սթափեցրեց նորան խկոյն քնելութեան մէջ ընկղմուած իւր թմրութիւնից: «Ապա, ասաց ինքն իրան, պէտք է որ հիմայ գործեմ»... Եւ վերցնելով երեխային սարսուռով՝ շոշափեց, տարաւ-բերեց իւր մատները այն քնքշիկ՝ մայրական արգանդից թացուած ու գաղջ մարմնի վրայ, որ և կամեցաւ տեսնել... Առաւօտուայ այն աղօտ լուսով նայեց, տեսաւ թէ... աղջիկ է այն անմեղ ու անձեւ արարածը, որ արդէն շարժում էր ոտիկները, բաց ու խուփ էր անում աչիկները և այս ու այն կողմ տանում, «դէմ - անում» շրթնիկները... Յանկարծ, նոյն ակնթարթում Յուլիանէի ականջին մտաւորաբար լսելը եղաւ խոստովանահօր ձայնը, որ ասում էր իրան՝... «սպանելուց առաջ՝ ծիծ աւեր գու նորան»... Եւ ահա հնազանդութեամբ, գրեթէ ստրկօրէն լետ քաշեց շապիկը, բացեց իւր նիհար գիրկը և մօտեցնելով ստինքը նորածնի բնազդուն բերնին՝ կպցրեց, տուեց պտուկը, որ նախ վարանեցաւ երեխան բռնելու և որ ապա սկսեց ծծել ագահութեամբ: Մայրն էլ իւր մատներով հպում-ճնշում էր ստինքը՝ օգնելով նորածնի տակաւին անշնորհք ծծմանը: Եւ որչափ մայրական կաթը ծծւում-անցնում էր այն մարմնում, որ իւր մարմնից էր ելած, նոյնչափ էլ Յուլիանէի տէքերը լցւում էին արօտասուքով՝ քողցրահոս ու բարերար արօտասուքով, որ լուանում էր նորա վիշտն ու լուսահատութիւնը. և այսպիսի լաց ու հեկեկանքների հետ սկսեց նա ահա յարտասանել մըմնջալով. «նհ, աղջիկս, որդիս»... Եւ փոխանակ խեղդելու այս ողորմելի ու թշուառ արարածին՝ կաթոգին սիրով շարժում, որորում էր սորան մայրը..

Քահանան իրաւունք ունէր այն, արձակումն տալու այս կնոջը. սա արդէն փրկուած էր կրկնակի ոճիր

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԵՍՆՔ

Մօրիս Մէտտէրլինկ եւ նրա Մօննա Վաննա դրաման:

Ա.

Մօննա Վաննա... Այս անունը կարգալիս տկամայ միտս եմ բերում մի ուրիշ «Մօննա», նոյնպէս պատմական, նոյնպէս հռչակաւոր:

Լէօնարդօ Դա Վինչիի Մօննա Լիզան է աչքիս առաջը գալիս, որը յայտնի է նոյնպէս Զիօկօնդա անունով: Հանճարեղ գեղարուեստագէտի ամենայաջող պատկերներից է դա, որ իբրեւ անհասանելի կատարելութիւն մնացել է մեզ ժառանգութիւն վերածնութեան շքեղ դարից: Լէօնարդօ Դա Վինչիի Մօննա Լիզան պատկեր չէ, այլ մի կենդանի էակ, մաքուր խելացի հայեացքով, գեղեցիկ տիպարով և տարօրինակ ժպիտով: Այն այդ ժպիտը, այդ ժպիտը...

Ինչ թւում է, թէ Մէտտէրլինկը իր հերոսուհուն ստեղծելիս գտնուելիս է եղել իտալացի նկարչի նշանաւոր պատկերի ազդեցութեան տակ և գուցէ այդ պատկերն է զրդել բէլգիացի դրամատուրգին իր վերջին դրամայի գործողութեան ասպարէզի համար ընտրել վերածնութեան շրջանը:

Մօննա Վաննան Մօրիս Մէտտէրլինկի նորագոյն գրաման է: Դեռ ոչ մի տեղ լոյս չտեսած, դեռ ոչ մի բեմի վրայ չխաղացուած այդ պիէսը ոչ ոք ամառ բաւականին մեծ աղմուկ հանեց: Լօնդօնի գրաքննչական ատեանը Մէտտէրլինկի գրաման անբարոյական գտնելով — թույլ չտուեց ներկայացնել թատրօնում: Նշանաւոր գրական և բեմական գործիչների բողոքը ազդեցութիւն չունեցաւ: Այն ժամանակ կազմուեց «Մէտտէրլինկեան ա-

կումը», որի բնակարանում և ներկայացուեց այդ պիեսը: Կարելի էր կարծել, որ այդ բոլոր աղմուկը սարքովի է, մանաւանդ որ հեղինակը ղէկադէնտների գլուխ է համարում: Սակայն երբ դրաման լոյս տեսաւ տպագրութեամբ, երբ բացի Լօնդօնից ներկայացուեց և Պարիզում, երբ գրական և թատրօնական քննադատները պիէսի մասին ամենահամակրական կարծիքներ յայտնեցին— հասկացուեց, որ Մէտտէրլինկի Մօննա Վաննան իսկապէս մի նշանաւոր գրուածք է: Եւրոպական հասարակութիւնը հետաքրքրուեց այդ «անուն հռնած» դրամայով և նրա հեղինակով. լոյս տեսան պիէսի նոր հրատարակութիւնները և թարգմանութիւնները, Մէտտէրլինկի մասին գրուեցին յօդուածներ, նրա գրական գործունէութեան մասին ուսումնասիրութիւններ: Մօննա Վաննան դառաւ ներկայ սէզօնի հետաքրքրական պիէսներից մէկը: Պարիզում Մօննա Վաննայի դերում դուրս եկաւ Մէտտէրլինկի կինը, և խօսք կալ Սառա Բէրնարի մասին, թէ նա էլ խաղալու է նոյն դերը: Ռուսաստանում Մօննա Վաննան ներկայացուեց Պետերբուրգում, Օդէսայում, Կիևում, Թիֆլիսում և այլ քաղաքներում: Ասում են թէ տաղանդաւոր տիկ. Սիրանուշը նոյնպէս մտադիր է դուրս գալու այդ դերում:

Հասկանալի է, որ ընթերցող հասարակութիւնը աւելի մեծ հետաքրքրութիւն ցոյց տուեց և ղէպի հեղինակը, նրա կեանքը և առաջուայ գրուածքները: Նոր գրող չէ Մէտտէրլինկը և ոչ էլ աննշան. բայց դրանք ի հարկէ գրաւականներ չեն, որ հայ ընթերցողները նրա հետ ծանօթ լինեն:

Մէտտէրլինկը բէլգիացի է: Վաղամեռիկ փոռժ Ռօզէնբախի ¹⁾ հետ միասին նրանք բէլգիական նորագոյն գրականութեան սիւներն են: Երկուսն էլ տաղանդաւոր, երկուսն էի առօրեայ կեանքից դուրս սաւառնող, եր-

¹⁾ Ժ. Ռօզէնբախի գրուածքների լատիւր ժողովածուն կազմել և թարգմանել է ռուսերէն տիկին Մ. Վեսելովսկայայ, իսկ գրքուկի լուսաջառանդ—Ռօզէնբախի մասին—գրել է խոտնի պ. Լւրիյ Վեսելովսկին. (Տես Пряда Тумановъ. Посмертные рассказы ж. Розенбаха. пер. М. Веселовской.

կուսն էլ կեանքի արժէքը լաւ հասկացող, երկուսն էլ սիւմբուլներով խօսող — նրանք նշանաւոր տեղ են բռնում նորագոյն գրականութեան մէջ, ոչ միայն բէլգիական կամ ֆրանսիական այլ և ընդհանուր:

Մ. Մէտտէրլինկը ծնուել է 1862 թ.: Գրական ասպարիզի վրայ անուն վաստակեց 1890 թուականին իր serres chaudes (Ջերմանոցներ) տարօրինակ անունը կրող բանաստեղծութիւնների ժողովածուով: Գրքի տարօրինակ վերնագրին համապատասխանում էր աւելի ևս տարօրինակ բովանդակութիւն: Ոտանաւորները՝ գէկադէնտութեան և սիմբուլականութեան «վերջին խօսք» էին ներկայացնում:

Թող ընթերցողը ինչ ներքի, եթէ ես այստեղ մի քիչ կանգ առնեմ և մի քանի խօսք նուիրեմ գէկադէնտական գրականութեան:

Իմ՝ Զօլայի չիշատակին նուիրուած յօդուածիս ընթերցողը գիտէ թէ որ աստիճանի մեծ նշանակութիւն էր տալիս հանգուցեալ մեծ վիպասանը՝ իրականութեանը, փաստերին: Միայն այն, ինչ որ մենք տեսնում ենք, ինչ որ գիտենք, ինչ որ գիտութիւնը հաստատօրէն բացատրել է — միայն այդ տեղ էր գտնում նրա վէպերի մէջ: Գրական (պօզիտիւ) փիլիսոփայութեան և բնական գիտութիւնների զարգացման հետեանքն և ազդեցութիւնն էր դա: Զօլան իր «շակերտներով երկար տարիներ իշխող էր գրական ասպարիզի վրայ: Բայց արդէն 80-ական թուականներին սկսուեցին դժգոհութեան ձայներ ծայրայեղ բնապաշտութեան դէմ և ահա կամաց-կամաց երևան են գալիս նոր գրողներ, նոր ուղղութեամբ, նոր նպատակներով, նոր պահանջներով: Երբ 1891 թուականին Echo de Paris թերթի աշխատակից փիւլ Հիւրէն այցելել է Զօլային նրա կարծիքն իմանալու համար գրականութեան մօտաւոր և հեռավոր ապագայի մասին — Զօլան կատակով հարցրել է նրան «Ի՞նչ է, պարոն, եկաք ստուգելու մեռած եմ ես թէ կենդանի»: Ապա Զօլան խոստովանել է, որ նատուրալիզմի փոխարէն երևան է գալիս իդէալական ուղղութիւնը, որոնց խառնուրդը կտայ ապագայում մի նոր «դասական նատուրալիստական ուղղութիւն»: Այդ իդէալիստները, որոնք եկան իրական

գրականութեան ծալրահեղութիւնների հետ կոուելու՝ զանազան ուղղութիւնների ներկայացուցիչներ էին:

Այդ նորագոյն գրողների այն շրջանը, որ չբաւականանալով իր բողոքով նատուրալիզմի դէմ, կամեցաւ ցոյց տալ գրականութեան նոր ճանապարհներ - յայտնի է «դէկադէնտ» անունով: Սակաւ առ սակաւ այդ դէկադէնտները երեւցին գրական և գեղարուեստական ասպարէզների բոլոր ճիւղերի վերայ՝ նկարչութեան մէջ, քանդակագործութեան, ճարտարապետութեան (մօդէսնոտի), դրամայի, եղերերգութեան, վիպասանութեան մէջ և այլն: Իրականից զգուած նրանք բաւականութիւն էին փնտրում ուրիշ աշխարհում, աւելի իդէալական քան մեր առօրեայ կեանքը, աւելի վերացական և անհասկանալի քան Զօլայի փաստերը և զօկումէնտները: Նրանք չէին ուզում Զօլայի նման սովորեցնել, այլ միայն ազդել մեր զգացմունքների վերայ և մեր մէջ այն տրամադրութիւնն առաջանել, որ տրամադրութեան տակ ստեղծում է ինքը բանաստեղծը: Ղրա համար դէկադէնտները ստիպուած են աւելի մեծ նշանակութիւն տալու ձևին, մինչև իսկ գեղարուեստի և գրականութեան նոր ձևեր ստեղծել: Մասնաւորապէս բանաստեղծութեան մէջ նրանք մեծ նշանակութիւն էին տալիս տառերին, նրանց գործածութեան և դասաւորութեան: Օրինակ կամենալով ընթերցողի մէջ տխուր տրամադրութիւն առաջացնել, նրանք գործ են ածում ոտանաւորի ամեն մի տողում մի քանի անգամ ն (ո) տառը - դիւրութեան այդ նօտան: Տաղանդաւոր դէկադէնտները, - ինչպէս Բողլէրը կամ Վէրլէնը, - այդ նորաձեւութիւններից հիմնուելով տուին բազմաթիւ գեղեցիկ, վերին աստիճանի ինքնուրոյն և երոթշտական ոտանաւորներ: Սակայն նրանց ետեւից եկան հարիւրաւոր հետեւորներ և իրանց խելքին զուր տալով ապականեցրին գրականութիւնը անճաշակ ոտանաւորներով, անմիտ նախադասութիւններով, աներես նկարագրութիւններով, անբնական զգացմունքներով և շինծու տրամադրութիւններով: Նրանք էին այդ տաղանդից զրկուած զօռով բանաստեղծները, որ դէկադէնտութիւնը լուրջ ուղղութեան փոխարէն ծաղրի առարկայ դարձաւ: Եթէ սկզբից նոր

գրականութիւնը «դէկադանս» էր անուանուում այն պատճառով, որ լուրջ և կլասսիկ գրականութեան տեղն էր ուզում բռնել և յիշեցնել էր տալիս նոյն այդպիսի մի օրինակ Հռովմէական գրականութեան պատմութիւնից — յետոյ դէպքանս խօսքը միայն «անկման շրջան» էր որոշում:

Ինսնական թուականներին դէկադէնտները իշխող էին գրականութեան մէջ, թէպէտ և լուրջ քննադատները չէին դադարում հարուածել և հալածել այդ ինքնակոչ գրական վերանորոգիչներին: Մէտտէրլինկի բանաստեղծութիւնների ժողովածուն հանդիպեց երկու միմեանց հակասող քննադատական ուղղութիւնների՝ մէկը Մէտտէրլինկին աշխատեց երկինք բարձրացնել, միւսը, դրանց թուում և Մ. Նորդաուն՝ Մէտտէրլինկին հոգեկան հիւանդ անուանեց: Եւ դա զարմանալի չէ քանի որ Մէտտէրլինկի երկրպագուները դէկադէնտներն էին, իսկ Նորդաուն այդ ուղղութիւնն հիւանդ ուղեղի ծնունդ է համարում: Մէտտէրլինկը իր այդ ոտանաւորների մէջ արտայայտում է — օգտուելով դէկադէնտների բոլոր նոր ու տարօրինակ ձևերից — իր թախիծը և ճնշուած տրամադրութիւնը: Նա մի շարք միմեանց հետ կապ չունեցող նախադասութիւններով աշխատում է նկարագրել տանջւողների պատկերները. առանց բայեր գործածելու — նա պատկերական նախադասութիւններ է սարքում. որոշ բառերի, վանկերի և տառերի զիմելով նա տրամադրութիւն է առաջացնում. Les paons nonchalants, les paons blancs ont fui, Les paons blancs ont fui l'ennui du reveil, je vois les paons blancs... atteindre indolents létang sans soleil — նկատեցէք քանի անգամ ո (ն) տառն է պատահում, քանի անգամ les paons (սիրամարգ) բառն է կրկնում: Եւ այդ բոլորը մելամաղձութիւն և ձանձրոյթ նկարագրելու և ընթերցողի մէջ նոյնպիսի տրամադրութիւն առաջացնելու նպատակով:

Չնայած այս տարօրինակ ձևերին, ուշիմ քննադատը ժողովածուի մէջ չէր կարող չնկատել բնածին տաղանդ և անկեղծ բանաստեղծի զգացմունք: Երևում է միևնոյն ժամանակ, որ բանաստեղծի սիրտը լի է անբացատրելի ահ ու դողով, անորոշ նախազգացումով:

Ապագայում երբ նա լոյս ընծայեց մէկը միւսի հետեից իր գրամաները և փիլիսոփայական գրուածքները, այն ժամանակ Մ. Մէտտէրլինկի պատկերը օրինաւոր պարզուեց և տաղանդաւոր բէլգիացի հեղինակը ըստ արժանւոյն զնահատուելով պատուաւոր տեղ զբաւեց ընդհանուր գրականութեան ասպարիզի վերայ:

Բ.

Մ. Մէտտէրլինկի դրամատիկական գրուածքներն են՝ «Կոյրեր», «Անկոչ հիւրը» (L'intruse), «Պշխուհի Մալէյն», «Հոգւոյ գաղտնիքները», «Պէլլէաւ և Մէլիսանդ», «Ալալէն և Սէլիգէտտ», «Տէնդաթելի մահը», «Ալադինա և Պալօմիդ» և այլն: Բացի դրանցից շանաւոր են նրա փիլիսոփայական ուսումնասիրութիւնները¹⁾, որոնք լիովին պարզում են օրիժինալ հեղինակի աշխարհահայեցողութիւնը:

Եթէ իբրեւ բանաստեղծ-եղերերգակ Մէտտէրլինկը ոչ մի նոր ձև և բովանդակութիւն չտուեց այլ միմիայն ընթացաւ իր ժամանակակից դէկադէնտների ճանապարհով—իբրեւ դրամատուրգ, ընդհակառակը, նա թէ ձևի և թէ բովանդակութեան կողմից հանդիսացաւ վերին աստիճանի ինքնատիպ գրող և համարձակ վերանորոգիչ: Նախ և առաջ նա հրաժարուեց հին ձևով դրամաներ գրելու սովորութիւնից. նա հնարեց իբր, սեփականը՝ ողբերգութիւն մէկ արարուածով: Նրա պիէսների մեծ մասը մէկ արարուածով է և այդպէս էլ կոչւում են «պիէս» ոչ դրամա, ոչ կոմեդիա և ոչ էլ ողբերգութիւն: Երևում է որ հեղինակը վախենում է շարլօն լինելուց և նոյն իսկ երեւալուց: Այնուամենայնիւ նրա պիէսները աւելի ողբերգութիւններ են քան դրամաներ: Նրա ուսուցիչը ողբերգութիւնների հայր՝ Շէկսպիրն է, որին նա հետևում է և նմանեցնում է շատ տեղերում: Այդ հանգամանքը, այլ և այն, որ Մէտտէր-

¹⁾ Le Trésor des Humbles (Գանձարան համեստութեան) La sagerse et la destinée (Իմաստութիւն և ճակատագիր), «Մեղունք» և այլն:

լինկը ճիշտ որ ստեղծեց զէկադէնտական զրամատուր-
գիստ—նա ստացաւ «զէկադէնտների Շէկսպիրը» մա-
կանունը:

Մէտտէրլինկի երկրորդ ինքնուրոյն նորաձեւութիւնն է՝ որքան կարելի է քիչ խօսքով և գործողութիւնով թողնել որքան կարելի է մեծ տպաւորութիւն: Այդ պատճառով նրա պիէսների գործող անձինք շատ քիչ են խօսում և գրեթէ չեն գործում, իսկ եթէ խօսում են—կարճ նախադասութիւններով, անկապ խօսքերով՝ աչնպէս սր ընթերցողը կամ հանգիստատեսը պէտք է հասկանալ գուշակէ, որ այս ինչ բառը այս ինչ միտքն էր արտայայտում: Եւ որովհետեւ մենք հեղինակի նման մարդիկ չենք, ուստի շատ տեղ ուղղակի չենք հասկանում թէ ինչ է կատարւում բեմի վերայ, ինչ են ուզում ասել միմեանց յարգելի գործող անձինքը.. խօսքը չերկարացնելու համար է երևի նոյնպէս Մէտտէրլինկը հրաւիրում օգնութեան մտքեր արտայայտելու նոր ձև՝ սիմբոլականութիւնը: Որոշ բառերի, նախադասութիւնների, մտքերի, նոյն իսկ իրերի և գործող անձանց տալի թագնւում են այս կամ այն գաղափարները: Հասարակ խօսակցութիւնը շատ անգամ հարկաւոր է հաճկանալ միմիայն փոխադարձական մըտքով, այն ժամանակ միայն կարելի է լինում հասկանալ հեղինակի բուն միտքը, պիէսի գաղափարը: Բերեմ մի քանի օրինակ:

«Անկոչ հիւրի» գործող անձինք բոլոր ժամանակ խօսում են կարճ-կարճ և անկապ նախադասութիւններով: Եւ ինչպէս կարող են նրանք այլ տեսակ յայտնել իրանց միտքը, իսկ աւելի լաւ է ասած զգացմունքը, քանի որ հաւաքուել են հիւանդի բնակարանը ընդունելու «անկոչ հիւրին» այսինքն մահուան հրեշտակին: Ի՞նչ խօսէ, ինչ կարող է ասել մեծ հայրը իր որդուն, կամ աղջիկը իր հօրը, կամ քեռին եղբօրը—երբ միւս սենեակում մեռնում է մայրը... Մէտտէրլինկը լաւ է հասկանում, որ այդ դէպքերում մարդիկ միմեանց երկու խօսքից են հասկանում, որովհետեւ զգում են միմեանց: Հարցը տրամադրութեան մէջն է և եթէ հանգիստատեսը թատրոնում նոյն տրամադրութիւնով տողո-

րուի, նա էլ կգգայ և կհասկանայ ինչ են ասում այդ մարդիկ, ինչ են զգում, ինչ են սպասում, ինչից են վախենում: Եւ պիէսը ճիշտ որ խոր տպաւորութիւն է թողնում ամենքի վերայ:

«Կոյրեր» պիէսը ծալի է ծալը գրուած է փոխադարձական մտքով: Կոյրերը մենք ենք, մարդիկս. մենք կոյրերի նման մնացել ենք կղզու վերայ, չգիտենք թէ ուր գնանք, որովհետեւ գնալու համար պէտք է, որ մէկը մեզ առաջնորդէ, մինչդեռ կոյրերի առաջնորդ-վարդապետը ծերութիւնից մեռել է, իսկ ուրիշ առաջնորդ չկայ: Եթէ պիէսին այդ բացատրութիւնը չտանք, մեզ ուղղակի անհասկանալի կլինին կոյրերի զիալագնե-րը և նոյն իսկ ամբողջ պիէսը:

Մէտտէրլինկի պիէսները, ասացի, ողբերգութիւններ են ներկայացնում: Այդ կէտը նոյնպէս կարօտ է բացատրութեան:

Իւր «Համեստութեան գանձարան» գրուածքի մէջ Մէտտէրլինկը նկատում է «կայ մի տեսակ ամենօրեայ ողբերգութիւն, որը աւելի բնական է, աւելի խոր և աւելի համապատասխան մեր գոյութեան (էութեան, à notre être véritable) քան թէ մեծ դէպքերի ողբերգութիւնը»: Այդպիսի ողբերգականը, ասում է Մէտտէրլինկը, դժուար է ցոյց տալ, այդ պէտք է զգալ: Նա գոյութիւն ունի մեր հոգու մէջ, ուղղակի ապրե-լուն մէջ:

Հէնց այդ տեսակէտից է նայում Մէտտէրլինկի պիէս-ների վրայ յայտնի ռուս հեղինակ Ն. Բեռլեասը ¹⁾: Ողբերգականը, ասում է նա, — անկարելիութեան մէջն է: Այն բոլոր դէպքերում, երբ մենք ոչնչով, ոչ մի միջոցով չենք կարող կատարել մեր սրտի բաղձանքը, մեր իշխը — մեր դրութիւնը ողբերգական է: Մենք չենք կարող հասնել մեր ցանկացեալ երջանկութեան, մենք զրկուում ենք մեր սիրոյ առարկայից, մենք չենք կարող ազատուել մահու ճիրաններից, մենք թոյլ ենք և անզօր և գործ կատարելու, մենք չենք կարող բոլորին երջան-

¹⁾ Տես նորա յօդ. «Литературное дело» Ժողովածուի մէջ 1902 Շ. II. Բ.

կացնելու, թէպէտ հոգւով ձգտում ենք դրան... Մի խօսքով մեզնից ամէն մէկը ամէն օր գրեթէ երես տու երես կանգնում է ողբերգականութեան (տրագիգմի) առաջ: Կան քննադատներ, որ ծաղրի հանեցին Մէտտէրլինի այդ առօրեայ ողբերգականութիւնը ասելով, որ դա փոքր և սահմանափակ մարդու համար լաւ մխիթարանք է՝ թող նա էլ կարծէ թէ մեծ մարդ է, որովհետեւ մեծ մարդու նման ողբերգական կռիւ է մղում: Մխիթարանք էլ լինի—փաստը մնում է փաստ՝ մեր ոյժերը սահմանափակ են, իսկ ցանկութիւններն անսահման և անսանձ. միւս կողմից—մենք մեր շուրջը կատարող ողբերգական գործողութիւնների վերայ այն ժամանակ ենք ուշադրութիւն դարձնում, երբ նրա հարուածներից մէկն էլ—գրեթէ միշտ անսպասելի կերպով ընկնում է և մեր գլխին:

Այդ առօրեայ ողբերգութիւնն է, որ երգում է Մէտտէրլինի իր պիէսներում: Ահա տեսէք երջանիկ ընտանիքը սեղանի շուրջն է հաւաքուել. նա հանգիստ է և երջանիկ. չի էլ զգում, որ չորս կողմը ողբերգութիւն է կատարում: Մինչդեռ դուրսը, ուրիշները, գիտեն, որ անբաղտութիւնը այցելել է նրանց օջախը՝ ահաբերում են խեղդած աղջկայ դիակը: Ընտանիքը ներսը նստած իրանց աղջկանն են սպասում, իսկ աղջիկը մեռած է և իրանք այդ ամենից վերջ են իմանում: Ահա ձեզ մի առօրեայ ողբերգութիւն, որ տալիս է մեզ «հոգւոյ գաղտնիքները» պիէսան: Մահ, մի անբուցատրելի բան եկաւ, այցելեց այդ հանգիստ նստած ընտանիքը և շուռ տուեց նրանց ամբողջ կեանքը. միթէ այդ ճակատագիրը ողբերգական չէ: Այո, և ողբերգական է, և առօրեայ, հասարակ իրողութիւն:

Ինչպէս որ ամէն մի անհատի գոյութիւնը ողբերգական է, այնպէս էլ անհատների միախմբութեան, այսինքն մարդկութեան, գոյութիւնն էլ ողբերգական է: Ո՛ւր է նա գնում, թէ՛ և ուզում, որտեղից է եկել, թէ՛ յոյսեր ունի, թէ՛ նրան սպասում: Հարցեր, անվերջ անիծեալ հարցեր. բայց ո՞վ է պատասխան առողջ: Այդ դրութեան մէջն են և «կոյրերը», որոնց ուղեցոյց վար-

դապետը մեռաւ, ինչպէս որ մարդկութեան ուղեցոյց կրօնն էլ մեռել է:

Թէ այս և թէ միւս պիէսները մարդուս ճնշում են, մռայլ մտքերի մէջ խորասուզում: Միթէ մի եւք չկայ. միթէ ճակատագիրը մարդկային կամքից ուժեղ է:

Մէտտէրլինկը այդ հարցերին պատասխան չտալով կարծես անթափանցելի մռայլ հռետեսութիւն է քարոզում: Մի քիչ լոյս և յոյս երևում է «Կոյրեր» պիէսի վերջի մօմէնտում, երբ կոյր կանանցից մէկը վեր է բարձրացնում փոքրիկ (տեսնող, ոչ կոյր) երեխային և նրա ձայնը աշխարհ է բռնում: Այդ երեխան գեղարուեստն է, որ մարդկութեան ապագայ ուղեցոյցն է լինելու: Սակայն այս փոքրիկ լուսաւոր կէտը Մէտտէրլինկի նկարած մութ հորիզոնի վերայ մի կ'ընթիլ է ծովի մէջ: Դրանով չի փոխւում նրա յոռետես աշխարհայեցողութիւնը և նրա կարծիքը մարդկային կամքի, ուղեղի, ոյժի, ինքնագործունէութեան մասին: Մէտտէրլինկի յոռետեսութիւնը, որը մի նոր բան չէ գրականութեան մէջ, ընթերցողներին չէր բաւականացնում. նրանք ուզում էին լսել նրանից կուռի քարոզ, ընդդիմադրութեան քաջալերութիւն, կոչ դէպի գործ, որպէս զի մարդը իր ունեցած բոլոր միջոցները գործ դնէ չար ճակատագրի որոգայթների դէմ՝ գուցէ մարդը յաղթող հանդիսանայ:

Ընկճուելով ճակատագրի դէմ, խոստովանելով ողբերգականութեան անխուսափելիութիւնը, առանց կրօնուելու տեղի տալով բնութեան ուժերին—կարելի է հասնել այն սկզբնական դրութեան, որից մենք դուրս ենք եկել դարեր սռաջ կուլտուրայի շնորհիւ: Միթէ կրկին դէպի ետ... կարծես այդ հարցերին պատասխանելու նպատակով Մէտտէրլինկը գրում է իւր «Մօննա Վաննա» դրաման:

Գ.

«Մօննա Վաննա»ն դրամա է երեք արարուածով: Այդ արդէն ցոյց է տալին, որ Մէտտէրլինկը ուզում է ընդունուած ձևով գրել և չբաւականանալ մէկ արա-

րուածով: Դրամայի գործողութեան տեղը Իտալիան է, ժամանակը վերածնութեան շրջանը: Այդ կողմից էլ, ուրեմն, Մօննա Վաննան նման չէ Մէտտէրլինկի նախընթաց պիէսներին, որոնց ոչ ժամանակն էր յայտնի, ոչ տեղը: Իսկ այդ անորոշութիւնը մտցնում էր հեղինակը գիտակցաբար՝ նա ուզում է նկարագրել ողբերգականը մարդկային էութեան մէջ, ուրեմն նա պէտք է գործ ունենայ ոչ թէ Մարկոսի կամ Փիլիպպոսի հետ, այլ մարդու հետ, ոչ թէ այս կամ անցեալ դարերում — այլ մշտապէս: Նա մաքրում է իր գործող անձանց ժամանակի, տեղի և ազգային ժանգերից և ներկայացնում է նրան այնպէս, ինչպէս որ նա պէտք է լինի վերացական մտքով: Նա ուզում է ասել, որ այն բոլորը, ինչ որ պատահում է նրա պիէսների գործող անձանց հետ, յատուկ է մարդուն առհասարակ և ոչ թէ այս կամ այն մարդուն, այս կամ այն շրջանի, ինչպէս որ այդ անում են հեղինակները որոշելով գործողութեան տեղը և ժամանակը: Թէպէտ և Շէկսպիրն էլ տալիս է մարդու բնաւորութիւն, մարդու ճակատագիրը, բայց նրա գրութեան մէջ էլի մեծ տեղ են բռնում ժամանակը, ազգութիւնը, տեղը և այլ պայմանները: Մէտտէրլինկը կարծես ասում է իր պիէսներով՝ «այն, ինչ որ տեսնում էք բեմի վերայ, պատահում է կամ կարող է պատահել ամէն տեղ, ամէն ժամանակ, ամէն ազգերի մէջ»:

Իր նոր պիէսի գործողութեան տեղն ու ժամանակը որոշելով Մէտտէրլինկը այնուամենայնիւ աշխատում է նրանց նշանակութիւնը և ազդեցութիւնը որքան կարելի է հստակացնել, մինիմումի հասցնել: Եւ այդ նրան յաջողում է լիովին: Թէպէտ և մեր առաջ ամեն ինչ յիշեցնում է վերածնութեան Իտալիան, այնուամենայնիւ կարգացողը զգում է, որ հերոսների և հերոսուհիների միջնադարեան զգեստների տակ ծածկուած են մարդիկ, որոնց նմանները հին դարերումն էլ եղել են, այժմ էլ կան մեր շուրջը: Դա ի հարկէ Մէտտէրլինկի տաղանդի գործն է՝ սիւժետի ընտրութիւնը դժուար չէ, նրա արտայայտելն է դժուարը:

Յետոյ համեմատաբար առաջուայ պիէսների հետ Մօննա Վաննան մինչև իսկ ամենապարզամիտ ընթեր-

ցողի համար բնական է. նույնը կարելի չէ ասել նրա միւս պիւնների մասին, թէպէտ հեղինակը նրանց մէջ ամէն ինչ պարզելով և կրճատելով աշխատել է ծայրայեղ—բնական լինել: Գուցէ հէնց այդ պատճառովն էլ նա չի կարողացել բնական լինել՝ այն ըուպէին, երբ հեղինակը աշխատում է, որ իր գրուածքի մէջ տէնդէնցիա չլինի՝ նա աւելի քան երբ և իցէ տէնդէնցիոզ է դառնում:

Իտալական վերածնութեան քողի տակ այստեղ կատարւում է հասարակ և ամէնօրեայ դրաման՝ կինը տարիների ընթացքում կարծում է, որ ամուսինը նրան սիրում է ու ետոյ յանկարծ նրա աչքերը բացւում են և նա հասկանում է, որ դա սէր չէր: Զուգընթացաբար դրան զարգանում է մի ուրիշ դրամա՝ կինը պատահելով մի մարդուն, որը լուեւայն սիրած է եղել նրան տարիների ընթացքում—զգում է, որ ինքն էլ է նրան սիրում: Իսկ ամուսինը... նա ամուսինին էլ է սիրում, երկուսին էլ հաւասար սիրով մինչև որ այս դէպքը բաց է անում նրա աչքերը և ցոյց է տալիս, որ իսկական սէրը նոր մարդու կողմից է, ուրեմն իր սիրտն էլ նրա կողմն է: Այս դժուար խնդիրները Մէտտէրլինկը լուծում է Մօննա Վաննայում իրեն յատուկ գեղարուեստական վարպետութեամբ: Մէտտէրլինկը պատմում է թէ ինչ դրութեան մէջ էին գտնւում Իտալիայի Պիզա քաղաքի բնակիչները XV-րդ դարու խռովայից օրերից մէկում: Քաղաքը պաշարուած է թշնամի—Ֆլօրէնցիայի վարձկան զօրքերով, որոնց զօրավարն է մի արեւնարբու, վայրենի մարդ՝ Պրինցիվալէ: Պիզան այլ ևս ոյժ չունի դիմադրելու և քաղաքացիք զարմանում են թէ ինչո՞ւ Ֆլօրէնցիայի ներկայացուցիչը վերջնական յարձակում չի անում քաղաքի վերայ: Պրինցիվալէի դանդաղկոտութիւնը կասկածանքներ է յարուցել նույն իսկ Ֆլօրէնցիայի մէջ և նա պատրաստւում է փոխել Պրինցիվալէին և ուրիշի ձեռքը տալ հրամանատարութիւնը: Պրինցիվալէն այդ գիտէ, բայց էլի չի շտապում վերջին հարուածը տալու... Գաղտնիքը պարզւում է, երբ Պիզայի գլխաւոր հրամանատար Գուլիո Կօլօննայի հայր՝ Մարկօ Կօլօննան վերադառնում է թշնամու

քանակից, ուր գնացել էր նա բանակցութեան համար, և բերում է սարսափելի լուրը՝ Պրինցիփալէն պատրաստ է լետ մղել իր զօրքը, ազատել քաղաքը պաշարումից և ուղարկել սովեալ քաղաքացիներին ուտելու հարկաւոր պաշարը, եթէ... Ո՛հ, այդ եթէն զարհուրելի է ամենքի համար և մահացու վերք է Գուիդօյի համար։ Պրինցիփալէն պայման է դնում, որ Գուիդօյի կինը Ջիօ Վաննան (Մօննա Վաննան) այս գիշեր, բոլորովին մերկ գայ իր բանակը։

Դա անկարելի է, վճռում է Գուիդօն, բայց այլ կերպ է նայում գործի վերայ Մօննա Վաննան՝ նա պատրաստ է իր երեսուն հազար քաղաքացիների համար այդ զոհը բերելու։

Գուիդօյի խնդիրքը, համոզմունքը, սպառնալիքը, տանջանքը չեն կարողանում փոխել համեստ, բայց վրձնական կնոջ որոշումը։

Պրինցիփալէն մենակ է իր վրանում, երբ ներս է մտնում Վաննան ¹⁾ վերարկուով ծածկուած, բայց մերկ։ Ամբողջ երկրորդ արարուածը մի հրաշալի պատկեր է գեղեցիկ մուգիկայով հանդերձ։ Ընթերցողը սպասում է որ Պրինցիփալէն իր գազանային սեռական կրքերին յագուրդ տալու համար է այդ պահանջը արել, մինչդեռ երկու օտար, նոյն իսկ միմեանց թշնամի էակների միջև տեղի է ունենում բոլորովին այլ տեսակի միութիւն։ Պրինցիփալէն պատմում է թէ ինչպէս շատ տարիներ սրանից առաջ, մանկութեան երջանիկ օրերին նա առաջին անգամը տեսել է Վաննային աւագանի մօտ խաղալիս և ինչպէս այդ օրից ի վեր նա սիրել է նրան։ Նա ոչնչով չի կարողացել զսպել իր սէրը դէպի Վաննան. նա շատ է դէս ու դէն ընկել, բայց Վաննան միշտ նրա աչքի առաջն է եղել։ Այժմ, երբ դէպքը բերել է Վաննային նրա վրանը—Պրինցիփալին ուզում է միայն, իր բերանով յայտնել իր սիրեցեալ կնոջը իր սէրը հանել, որ նա երջանիկ է զգում իրեն, որ բազ-

¹⁾ Լաւ է, որ մեր տաղանդաւոր վիպասան պ. Մուրացանը առաջ էր գրել իր «Ռուզանը», թէ չէ այս տեսարանի և Ռուզանի Բուրաւնային բանակը գնալուն մէջ զուգադիպութիւն է տեսնում։

դը առիթ է տալիս իրեն տեսնելու իր առաջ հրաշալի Վաննային:

Այս բոլորը այն աստիճանի տնակնկալ է Վաննայի համար, այնպես են ազդում նրա վերայ, որ նա սկսում է ինքն էլ ընկղմուել լիշողութիւնների մէջ, նրա միտն է ընկնում փոքրիկ Զիանէլլօն (Պրինցիվալլէի անունն է դա): Խօսք ու զրոյցը նրանց մէջ կենդանանում է և շուտով մտերմական «դու» ի է փոխում: Պրինցիվալլէի անկեղծ երջանկութիւնից վարակում է և Վաննան: Նա զգում է, որ իր առաջ կանգնողը ոչ թշնամի է այլ մի մարդ, որ սիրում է իրան ամենաանկեղծ, խոր և մաքուր սիրով: Պրինցիվալլէն սիրում է Վաննային և բաւական է իր սիրով ու իր սիրած էակից ոչինչ չի պահանջում:

Ահա իսկական սէրը—վճռում է իր սրտում Մօննա Վաննան: Եւ այդ բոլորին իհարկէ նա մտաբերում է, որ ունի ամուսին և մտքում վճռում է, որ իր սրտին երկուսն էլ հաւասար մօտ են և թանգ: Իր սիրտը բանալուց լետոյ Պրինցիվալլէն խոստովանում է, որ ինքը ստիպուած է թողնել հրամանատարութիւնը, որովհետեւ հակառակ դէպքում ֆլօրէնցիան ուժով կը հեռացնէ նրան այդ պաշտօնից, Թէ ո՛ւր է գնալու—նա ինքն էլ չգիտէ. երևի թափառելու է միշտ իր առաջ ունենալով Վաննայի պատկերը: Այն ժամանակ Վաննան համոզում է նրան գնալ իր հետ Պիզա և նրանք ճանապարհ են ընկնում:

Երբորդ գործողութիւնն է: Ժողովուրդը Պիզայում ուրախ է, որովհետեւ ստացել է Պրինցիվալլէի խոստացած պաշարը: Ահա վերադառնում է և նրանց ազատող հրեշտակը—Վաննան, իսկ ո՞վ է նրա հետ:

Ամենից աւելի անհանգիստ է Գուլիօն և դա հասկանալի է՝ ինչու. այդ սարսափելի զոհը նա պէտք է բերէր և այն իր կնոջ մարմնով: Նա միաժամանակ և սարսափում է այդ մտքի առաջ և ամաչում է իր կնոջը պատահած դժբաղդութիւնից: Նա վճռում է վրէժը լուծել թշնամուց ոչ իբրեւ Պիզացի, այլ իբրեւ անպատուած ամուսին: Եւ բաղադ կարծես ժպտում է նրան՝ Մօննա Վաննան վերադառնում է Պրինցիվալլէի հետ միասին: Գուլի-

դօն պատրաստ է տեղն ու տեղը սպանելու նրան, բայց Վաննան աշխատում է հանգստացնել նրան ասելով, որ Պրինցիվալէին նրան անպատուած չէ և նա այս գիշեր Պրինցիվալէին չի պատկանել: Գուրգօն ծաղրի է հանում այդ խօսքերը. նա չի հաւատում: Մաքուր Վաննան կրկնում է և աւելացնում է, որ նա Պրինցիվալէին ոչ միայն չի ատում, այլ սիրում է նրան մաքուր ու բարձր սիրով: Այդ խօսքերը վառում են Գուրգօյի սիրոյ խիտը և նա սկսում է վերաւորել կնոջը, ասելով թէ նա բերել է և իր հովանաւորութեան տակ է առնում իր սիրողին: Գուրգօն ոչ լսում է կնոջը ոչ էլ հաւատ ընծայում նրա խօսքերին, նա հրամայում է ձերբակալել Պրինցիվալէին: Կինը չգիտէ ինչ անէ. նա դիմում է Գուրգօյի զգացմունքին. նա աղաչում է ամուսնուն հաւատալ իր խօսքերին «սէրը առանց հաւատի ոչինչ է» ասում է նա: Իզուր Գուրգօն կնոջը չի հաւատում:

Եւ երբ ճշմարտութիւնը չէ կարողանում համոզել խելակորոյս Գուրգօյին, Վաննան դիմում է ստախօսութեան և խոստովանում է մի յանցանք, որը չէ կատարել: Գուրգօն հաւատում է կնոջ սուտ խոստովանանքին և նրան է յանձնում թշնամու պահպանութիւնը, որպէս զի լետոյ, երկուսով իրանց վրէժը լուծեն անմեղ Պրինցիվալէից:

Դիայն Գուրգօյի փորձառու հայրը և Պրինցիվալէին հասկանում են որ Վաննայի արածը խորամանկութիւն էր՝ նա քնեցրեց ամուսնու կասկածանքը, որպէս զի միջոց ունենայ միանալու այն մարդու հետ, որին նա այժմ սիրում է արդէն: Այս է դրամայի կարճառօտ բովանդակութիւնը:

Բնական է արդեօք այդ բոլորը:

Իմ կարծիքով—այո: Հարկաւոր է միայն մի փոքրիկ բացատրութիւն և որոշում՝ արդեօք երբ սիրեց Վաննան Պրինցիվալէին: Որ Պրինցիվալէին մանկութեան հասակից կարող էր սիրած լինել ջերմ և մաքուր սիրով Վաննային—դա շատ բնական է: Որ Գուրգօյի սէրը դէպի Վաննան, ոչ թէ սէր է, այլ կիրք, որը չի իմանում պատուել սիրոյ առարկան—դա էլ հասկանալի է:

Որ Վաննան կարող էր հիասթափուել ամուսնուց և սիրել Պրինցիվալլէին,—այդ էլ մի չտեսնուած բան չէ։ Հարցը նրանումն է, թէ երբ սիրեց Վաննան Պրինցիվալլէին։ Իմ կարծիքով հէնց այն գիշերը, նրա վրանում, երբ զգաց, որ իրան սիրում են իսկական սիրով, և ոչ թէ այնպէս, ինչպէս սիրում էր նրան Գուլիզօն։ Եւ շատ հեշտ կատարուեց այս մէտամօրֆօզան, որովհետեւ նա մինչև այդ րոպէն ոչ ոքին չի սիրել։ Նա չէր սիրում և իր ամուսնուն, այլ միայն կտրծում էր թէ սիրում էր նրան։ Նրա կանացի սիրտը վաղուց է սէր էր փնտռում և այժմ գտաւ։ Բայց Մօննան ամօթխած էր և վախենում էր երջանկութիւնից. միայն իր ամուսնու կոշտութիւնը ցոյց տուեց նրան իսկական ճանապարհ՝ պատկանել նրան, որին որ սիրում ես։

Մինչդեռ ըստ Մէտտէրլինկի այդպէս չի եղել՝ հեղինակը ուզում է, որ Մօննա Վաննան Պրինցիվալլէի հետ քաղաք մտնելիս սիրած լինի երկու տղամարդու էլ միևնոյն սիրով։ Նա ուզում է ասել, որ Վաննան, երբ գնում է Պրինցիվալլէի մօտ սիրում էր իր ամուսնուն և երբ վրանում սկսեց սիրել Պրինցիվալլէին — նա չդադարեց սիրել իր Գուլիզօնին։ Բայց որովհետեւ Գուլիզօն չէր կարող բարձրանալ այն աստիճան, որ հասկանար այդ «կրկնապատիկ» սիրոյ մաքրութիւնը — Վաննան ստիպուած եղաւ ընտրութիւն անել երկու սիրոյ մէջ և գերադասութիւն տալ աւելի բարձր սիրոյն։

Առաջին անգամը չէ, որ Մէտտէրլինկը լայտնում է այդ տարօրինակ կարծիքը։ Այսպէս «Ազլավէնն և Սէլիզէտ» ողբերգութեան մէջ այդ երկու կինն էլ սիրում են Մէլէանդրին, վերջինս էլ միաժամանակ սիրում է թէ իր կնոջը՝ Սէլիզէտին և թէ իր մեռած աներձագի — կնոջ Ազլավէնէին։ Նրանք երեքն էլ սիրում են միմեանց, բայց պիտք վերջանում է ողբերգական կերպով՝ Սէլիզէտը իրան աւելորդ է տեսնում և ինքնասպանութիւն գործում։ Ինքը հեղինակը լիովին հաւատացած լինելով, որ այդպիսի սիրային կապ կարող է տեղի ունենալ երեք էակների մէջ, այնուամենայնիւ իր մի հերոսի բերանով խոտովանում է, թէ «չի եկել դեռ

Ժամանակը, երբ մարդկային արարածները կարող լինե-
ին այդ տեսակ կապուել միմեանց հետ»:

Բայց ես էլի հարց եմ տալիս՝ գիցուք թէ Մե-
լէանդը սիրում է երկու կնոջն էլ, հարցը նրանումն է,
թէ որին աւելի է սիրում, որին սիրում է իսկական սի-
րով: Իմ կարծիքով ինչպէս որ Վաննայի սէրը դէպի
Պրինցիվալէն աւելի իսկական էր քան դէպի Գուրգոն,
նոյնպէս էլ Մելէանդը իսկական սիրով սիրել էր Ագ-
լավէնին և ոչ թէ Սէլիգէտին: Իբրեւի նոռան էլ կար-
ծում էր, թէ սիրում է իր ամուսնուն, բայց յետոյ նրա
աչքերը բացուեցին և նա տեսաւ թէ դա սէր չէ, այլ
ինչպէս մեզ մօտ ասում են «խումածիկ օյին»...

Ինչպէս շատ բանի մէջ, այնպէս էլ սիրոյ մէջ
մարդիկ շատ անգամ ինքնախաբէութեամբ են պարա-
պում և իսկական սիրոյ փոխարէն բաւականանում նրա
ստուերով: Մենք կարծում ենք թէ սիրում ենք երբ
իսկապէս ասած չենք սիրում, մենք կարծում ենք թէ
մեզ սիրում են, երբ այդ զգացմունքը ամենևին սէր չէ:

Մենք ուզում ենք որ մեզ սիրեն, ոչ մի բան չի
կարող փոխարինել սիրոյն և այդ է պատճառը որ
մենք գիտակցաբար խաբում ենք միմեանց և ինք-
ներս մեզ: Մենք այն աստիճանի կարօտ ենք սիրոյ
զգացմունքին, որ երջանիկ ենք զգում մեզ և այն ժա-
մանակ, երբ սէրը միայն ըստ երևոյթին գոյութիւն ու-
նի և զարթնում ենք քնից միայն այն ժամանակ, երբ
մեզ վերապահուած սէրը յանկարծ երևան է գալիս ան-
սպասելի կերպով, ինչպէս այդ լինում է «Ագլավէնն և
Սէլիգէտ» կամ «Մօննա Վաննա» պիէսներում:

Նւ միմիայն այն ժամանակ, երբ տեսնում ենք մեր
առաջ այն էակը, որ սիրում է մեզ և որին մենք ենք
սիրում, միայն այդ ժամանակ մենք Մօննա Վաննայի
նման բացականչում ենք «վատ երազը անցաւ, այժմ
կսկսուի նորը, լաւը»...:

ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐՅԱՆ

ՕՐՀՆՈՒՆԺ ԵՂԻՐ

(Հնդկական առասպել)

Հ Ե Ն Ր Ի Խ Ս Ե Ն Կ Ե Ի Ի Զ Ի

—
Մի լուսնկալ պարզ գիշեր իմաստուն և մեծ Կրի-
շնան խորը մտածելուց յետոյ՝ ասաց.

Կարծում էի, թէ մարդը աշխարհիս ամենալա-
ւարարածն է,—բայց, աւանդ, սխալուել եմ: Ահա առջևս
է լոտոսի ծաղիկը, որ հանդարտ շարժում է գիշերա-
յին մեղմ զեփիւռից: Ո՛հ, ինչքան գեղեցիկ է նա բոլոր
կենդանի արարածներից: Նորա քնքոյշ տերևիկները
բացուեցան լուսնի արծաթափայլ լուսի տակ—և իմ
հայեացքս չէ հեռանում նորանից...

—Այո՛, մարդկանց մէջ այդպիսի բան չկայ,—կրկնեց
նա ախ քաջելով:

Բայց մի բոլորից յետոյ Կրիշնան մտածեց.

«Սակայն ինչո՞ւ ես, աստուածս, իմ աստուածային
կամքի ոյժով չստեղծեմ այնպիսի մի արարած, որ մարդ-
կանց մէջ լինէր նոյնը, ինչ որ լոտոսն է ծաղիկների
մէջ: Թո՛ղ ուրեմն կատարուի այդ յուրախութիւն մարդ-
կանց և երկրի: Լոտոս, փոխարկուի կենդանի կոյսի և
կանգնիր իմ առաջ»:

Եւ իսկոյն մեղմ կերպով ծածանեց ալիքը, կարծես
ծիծեռնակի թևերի շարժումով, գիշերը առաւել պայ-
ծառացաւ, լուսինը աւելի պայծառ փայլեց երկնքում,
գիշերային մշահաւերը սկսան աւելի բարձր երգել, իսկ

ապա յանկարծ լռեցին, և ահա հրաշք կատարուեց. մեծին Պրիշնայի առաջ ներկայացաւ լօտոսը մարդու կերպարանքով. երիտասարդ կուսի տեսքում:

Նորա տեսքից ինքը աստուածն էլ զմայլեցաւ:

— Դու լճի ծաղիկ էիր, — ասաց նա, — եղիր այժմ իմ մտքերիս ծաղիկը... և խօսիր:

Եւ երիտասարդ կոյսը սկսաւ շնչալ այնպէս հանդարտ, ինչպէս լօտոսի սպիտակ տերեւները, քնքոյշ զեփիւռից ողջագուրուելիս:

— Տէր, դու ինձ փոխարկեցիր կենդանի էակի. այժմ ո՛ւր կ'ապտուիրես, ինձ բնակուել: Առաջ, երբ ես ծաղիկ էի, դողում էի և տերեւներս ծալում էի հողմի ամեն մի փչելու ժամանակ: Ինձ սարսափեցնում էին հեղեղներն ու փոթորիկները, սարսափեցնում էին որոտն ու կայծակը, սարսափեցնում էին անգամ արևի այրող ճառագայթները: Դու ինձ հրամայեցիր լօտոսի մարմնացումը լինել կուսի կերպարանքով, և ահա ես պահպանեցի իմ բնութիւնը և այժմ ինձ երկիւղ է ազդում երկիրը և նորա վերայի բոլոր բաները... Ո՛ւր ես հրամայում ինձ որ բնակուեմ:

Մեծն Կրիշնան իւր իմաստուն հայեացքներն ուղղեց դէպի աստղերը և մի վայրկեան մտածելուց յետոյ՝ հարցրեց.

— Ուզո՞ւմ ես ապրել լեռների գագաթներին:

— Այնտեղ ձիւն է և ցուրտ, տէր, վախենում եմ:

— Ուրեմն բիւրեղեայ մի հրաշալի ապարանք կ'ընեմ քեզ համար լճի յատակի վերայ:

— Ջրի խորքում զարհուրելի ձկներ և ուրիշ հրէշներ են բնակոււմ. ես վախենում եմ նոցանից, տէր:

— Կկամենա՞ս ապրել ամայի անապատում:

— Ո՛հ, տէր. այնտեղ յաճախ փոթորիկ ու հողմ է լինում:

— Էհ, ինչ անեմ քեզ, ա՛յ ծաղիկ, որ մատաղ կու-

սի ես փոխարկուել... Հա՛. Ելլօրաի անձաւներում սուրբ անապատականներ են կենում... Կուզե՞ս աշխարհից հեռու անձաւում բնակուել:

— Այնտեղ մուլթն է, տէր. վախենում եմ:

Կրիշնան նստեց քարի վերայ և մտածմունքի մէջ խորասուզուած գլուխը կախեց ձեռների վերայ: Կոյսը կանգնած էր նորա առաջ, դողալով և վախեցած:

Այդ միջոցներին արևելքում երևաց արշալոյսը և իւր ճառագայթներով լուսաւորեց երկինքն ու երկիրը: Նա ոսկեզօծեց լճակի հայելանման մակերևոյթը, բարձր արմաւենիներն ու բամբուկները:

Եւ իսկոյն ջրերի վերայ լսուեցին վարդագոյն ձկնկուլների, կապոյտ արագիւնների և սպիտակ կարապների, իսկ անտառներում—պսալղուն սիրամարգների ձայները: Այս բազմազան ձայների խմբին միացան մարգարտաբեր խեցիի վերայ ձգուած լարերի նուագները և մարդկային երգի խօսքերը:

Կրիշնան դուրս եկաւ մտածմունքից և ասաց.

—Վայլմիկի բանաստեղծն է այս, որ արեւի ծագումն է ողջունում:

—Մի ըրպէից բացուեցան պատաղիճները ծածկող ծիրանեգոյն ծաղիկների զրասանգները, և լճի ափին երևաց Վայլմիկին:

Անսպասելի կերպով տեսնելով իւր առաջ սքանչելի կոյսին, նա լուեց և թողեց իւր երգը: Մարգարտաբեր խեցին կամացուկ դուրս սլքուեց նորա ձեռքերից, և նա շլացած հրաշալի տեսիլքից, կանգնեց անշարժ, կարծես մեծն Կրիշնան գետափնեայ ծառի էր փոխարկել նորան:

Աստծուն ցնծութիւն սլատճառեց իւր ստեղծուածի այս համը հիացքը. և ասաց.

—Ուշքի՛ արի, Վայլմիկի, և խօսի՛ր:

Ես Վայլմիկին ասաց.

... Սիրում եմ...

Այս մի խօսքը միայն լիշեց նա և միայն այս մի խօսքը կարողացաւ արտասանել:

Եւ մէկ էլ յանկարծ Կրիշնաի գէմքը պայծառացաւ:

— Հրաշալի՛ կոյս, — ասաց նա, — ես քեզ համար արժանաւոր տեղ գտայ. տեղաւորուիր բանաստեղծի սրտում: Իսկ Վալմիկին մի անգամ էլ կրկնեց.

...Սիրում եմ...

Ամենագօր Կրիշնաի կամքը, հզօր աստուածութեան կամքը անզուսպ կերպով ձգեց կոյսին գէպի բանաստեղծի սիրտը: Այս իսկ ժամանակ աստուած Վալմիկիի սիրտը դարձրեց թափանցիկ, ինչպէս բիւրեղ:

Փայլուն ինչպէս ամառուան օրը, հանդարտ ինչպէս մեծն Գանգէսի ալիքը, գիմեց կոյսը իւր համար նշանակուած ապաստանարանը: Բայց երբ նորա հայեացքները խորը թափանցեցին բանաստեղծի սրտում, նորա գէմքը յանկարծ գունատուեց, և յայդը պատեց նորան, կարծես սառը հողմ էր փչել վրէն: Իսկ մեծն Կրիշնան զարմացաւ:

— Մարդու կերպարանքով ծաղիկ, — հարցրեց նա, — մի՞թէ բանաստեղծի սիրտն անգամ վախեցնում է քեզ:

— Տէր, — պատասխանեց կոյսը, — ո՛հ, ինչպիսի ապաստանարան ընտրեցիր դու ինձ համար: Սորանում, միմիայն այս սրտում իմ աչքերս տեսան և՛ ձիւնապատ լեռների գագաթներ, և ծովերի յատակները, լի գարհուրելի էակներով, և՛ հողմերով ու փոթորիկներով լի ամառի անապատներն, և՛ Ելլօրայի խաւար անձաւները... և իմ հոգին լցուեցաւ յուզմունքով:

Սակայն բարի և իմաստուն Կրիշնան խօսեց.

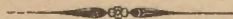
— Հանգստացիր, ծաղիկ, որ կոյսի ես փոխարկուած: Երբ Վալմիկի սրտում հալչի անմեկին ձիւնը, դու եղիր գարնան ջերմ շունչը, որ կը հալեցնէ նորան. եթէ այնտեղ ծովի յատակ է, դու մարգարիտը եղիր նորանում:

Եթէ այնտեղ ամայի անմարդաբնակ տնապատ է, դու
ցանիր նոցանում երջանկութեան ծաղիկներ. եթէ այն-
տեղ լինին Ելլօրայի խաւար անձաներ, դու այդ խա-
ւարում բարերար արևի պայծառ ճառագայթն եղիր...

Իսկ Վալմիկին աւելացրեց.

—Եւ օրհնուած եղիր:

Թարգմ օր. ԿՈՒՍՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆՑ

ՀԱՅ ՈՒՍՈՒՅՁԻՆ

Գիշեր ցերեկ մնա անքուն,
Կարգած, գրի՛ր անդադար,
Սանիկներիդ քաղցր սիրուն
Յանձն առ վշտեր անհամար.

Տարին ամբողջ դու աշխատիր,
Որպէս մշակը արտում,
Ամէր տասնեակ շարունակիր՝
Քիրտն անպակաս քո ճակտում.

Յեղեղիր միշտ սիրոյ խօսքեր՝
Ինքդ տիպար հեղութեան՝
Սփռի՛ր շուրջդ լուսի շողեր,
Վանի՛ր խաւարն հանրութեան. —

Քեզ կը ձօնենք-մի զարմանար —
Ո՛չ թէ դափնեալ պսակներ, —
Օղակներով բիւր, անհամար՝
Ատելութեան շղթաներ.

Քեզ տեսնելիս բարե՛ անդամ,
Թէկուզ լինինք քո սաներ,
Չենք տալ. փոզն է մեր բարեկամ.
Ինքդ բուժիր քո ցաւեր:

Եւ դեռ կ'ասենք որ ապագան
Օրհնելու է քո անուն...
Ի՞նչ փոթ թէ դու խեղճ, աննշան
Կեանք ես վարում ներկայում:

ՔՐԴԵՐ

Սորանով պէտք է մի համառօտ տեղեկութիւն տամ ընթերցողներին մի ժողովրդի մասին, որի հետ թէպէտեւ պատմական ժամանակներից ամենամօտ հարեաններ ենք եղել, մանաւանդ վերջին Ռուս-տաճկական պատերազմից լետոյ տաճկահալոց աղէտների ժամանակ ամենամեծ դերն են խաղացել մեր կեանքումը, բայց դժբաղտարար մեղանից շատերը գուցէ անգլիացիների ու ֆրանսիացիների մասին աւելի շատ տեղեկութիւն ունենան, քան մեր քթի տակ ապրող քիւրդ ժողովրդի մասին, որի կեանքը և նիստ ու կացը մեր կեանքի և նիստ ու կացի հետ համեմատելով, մեծ տարբերութիւն ունի:

Բացի Պարսկաստանի և Տաճկաստանի քիւրդերից՝ նոքա բաւականին թուով ապրում են մօտ $\frac{3}{4}$ դար և Ռուսահայաստանում: Եւ եթէ համեմատելու լինինք ռուսահայատակ քիւրդին տաճկա և պարսկահայատակ քիւրդի հետ, կտեսնենք որ միննոյն քիւրդն է, բոլորն էլ միատեսակ ապրուստ, սովորութիւն և նիստ ու կաց ունին: Խնչպէս որ մի քանի դար առաջ քիւրդը ապրելիւ է եղել, հաստատապէս կարելի է ասել, որ այժմ էլ նոյն դրութեան մէջն է գտնուում: Լուսաւորութիւն և քաղաքակրթութիւն ասած բանը քիւրդի չէմքից ներս չէ մտել: Հետեաբար՝ խօսելով որ և իցէ բաժնի քիւրդերի մասին, նկարագրած կլինենք բոլոր քիւրդերին: Միայն այս կալ, որ վերջին տարիներս քիւրդերը սկսել են հաւերից երկրագործութեան և տնտեսութեան մասին շատ բան սովորել:

Խնչպէս գիտենք, քիւրդը լեռնաբնակ խաչնարած ժողովուրդ է: Առանց լեռների քիւրդի կարծիքով իւր կեանքը մեռած է: Նորա համար գերադասելի է կեանքից զրկուելը քան իւր սիրած լեռներից և նա կարծում է, որ իւր լեռնական կեանքը աստուածատուր մի պարգև է: Երբ մի անգամ ծանօթ քիւրդերից մէկին հարցրի թէ ինչու համար են լեռներում բնակում, քանի որ զրկուած են զայտաւիր բնակիչների բոլոր բարութիւններից, քիւրդը ինձ պատասխանեց՝ «Քեզի մատաղ. երբ Աստուած աշխարհս ստեղծեց, բոլոր մարդիկ սկսեցին արան տեղերում ապրել, սար ու ձորը երբ տեսան որ իրենք անտէր մնացին, սկսեցին ալնչափ լաց լինել, որ նորանց արտասուքից համայն աշխարհը արիւնէ ծով դար-

ձառ. Աստուած լսեց նորանց լաց ու աղաղակը և ստեղծեց մեզ քիւրդերիս, որ բնակուեցանք լեռներումը և տէր դարձանք այս սար ու ձորին, նոր դադարեց դորանց աղաղակը: Այս խօսքերից լետոյ իմ խօսակից քիւրդը մի խոր հոգոց քաշելուց լետոյ՝ շարունակեց «Քեզի զուրբան, էս պաղ ջրերը որ տեսնում ես (նա ցոյց տուեց լեռներից դէպի վայր կնկալով հոսող ջուրը), մեր արիւնն է. այս կանաչները (կանաչադարձ լեռնադաշտը), մեր միսն է. իսկ այս սարեր և քարերը (չրջապատող լեռները) մեր գործ ու առուտունն է: Մենք սորանց սովորելուց լետոյ ալ ևս ինչպէս կարող ենք դաշտալին տեղերում ապրել: Ահա քիւրդի հաւատքը իւր՝ լեռնալին բնակութեան վերաբերմամբ:

Լեռնալին ժողովուրդ անուանելով՝ չէ նշանակում թէ բոլոր քիւրդերն էլ լեռներումն են բնակւում: Վերցնենք հէնց ռուսահայատակ քիւրդերին, որոնց մեծամասնութիւնը թէպէտեւ Մեծ և Փոքր Մասիսների լանջերի, Բարթող լեռնաշղթայի և նորա գեղանկար Սինապալ լեռների մէջն են բնակւում, բայց բաւականին թուով քիւրտեր բնակւում են նոյնպէս Արարանի, Օթալիչի և Շիրակի դաշտավայրերումը և Արաքսի ափերում: Սոքա էլ չնայած իրենց դաշտաբնակութեանը, երբէք չեն զրկւում լեռնալին կեանքից: Գարունքը բացուելուն պէս դաշտալին քիւրդը ալ ևս իւր ձմեռուայ խրճիթը չէ մընում, հաւաքում է իւր քոչ՝ ջուլ ու փալատը, կաթնատու և աշխատող անասունները և ուղեւորում, Արագածի, Գեղամայ և Բարթող լեռների ստորոտները վրանը զարնում ¹⁾ նստում է, և որովհետեւ ա. զարնանը լեռների բարձր տեղերումը ղեւ ձիւնը չի հալուել և բ. որ տարուայ ալ փամանակը ցրտերին դիմանալ չեն կարող, ուստի քրդերը ինչպէս և առ հասարակ սար բարձրացող հալերը և թուրքերը սկսում են կամաց-կամաց ստորոտից դէպի լեռան բարձրութիւններ՝ իրենց որոյնալ հանդերն հասնել, ինչպէս և աշունքը վայր իջնելու ժամանակ:

Երևանեան նահանգը առնուելուց լետոյ լեռնալին այդ դրախտավայր տեղերը բացառապէս քիւրդերին է տրուել: Որոնք և վճարում են նոյն տեղերի հարկը: Արագածը, որի շրջակայ ժողովուրդը գլխաւորապէս հալերից և մասամբ թիւրքերից է բաղկացած, չատ քիչ բաժին ունին իրենց օգտաւէտ լեռնից, այն ինչ իրենցից աւելի հեռու ապրող քուրդը տարուայ ամենահիմնալի ժամանակին (մօտաւորապէս ապրիլի վերջերից, մինչև սեպտ. վերջերը) գալիս և ամբողջ լեռանը

¹⁾ Քիւրդի վրանները բաղկացած են 1 կամ 2 երբեմն էլ 3 մասերից: Աղքատներինը բաղկացած է 1 մասից, աւելի ունեւորներինը 2 մասից մէկը իրենց կաթնատու անասուններից ստացած արդիւնաբերութիւնների եղի, կաթի, բրդի և ալ բաների համար, իսկ միւսը իրենց բնակութեան: Իսկ հարուստները բացի 2 մասից ունին և 3-րդ մասը հիւրերի համար:

տիրապետում են: Հայերն առ հասարակ անասնապահութեամբ շատ քիչ են պարապում: Երևի մասամբ լարմար տեղի բացակայութեան և մասամբ երկրագործական ծանր աշխատանքի հետ սերտ կապուած լինելու պատճառով: Չնայած որ այժմս դաշտաբնակ քիւրդը բաւականին կանոնաւոր կերպով սկսել է երկրագործութեամբ պարապել, բայց էլի այնպէս չէ կապուած հողի հետ, ինչպէս որ պէտք է, և հողը մշակելու համար հազիւ մի առ ժամանակ աշխատող ձեռքերը մնում և իրենց աշխատանքը մի կերպով վերջացնելուց լետու, նորից բարձրանում են սարը իրենց ընտանիքի մնացեալ անդամներին մօտ, իսկ լետու երբեմն գնում գալիս են իրենց ցանքերին նաչելու: Յաճախ է պատահում, որ քիւրդերը իրենց ցանքսերին բոլորովին ձեռք չեն տալիս, այլ հալ կամ թիւրք գիւղացիներին կիսրար ցանել տալով, ամտուն ամբողջապէս սարն են անցկացնում, իսկ քիւրդի անմարդաբնակ գիւղը, որ կիսակործան աւերակի տպաւորութիւն է թողնում, մէկ կամ երկու պահապանի հսկողութեան է լանձնւում: Մինչդեռ հարեան հայերի և թիւրքերի գիւղերում տարուալ այդ օրերը աշխատանքի ամենաեռուն ժամանակն է: Նոքա ամբողջ օր արին քրտինք թափելով, գիշերն անգամ խաղաղ քուն չեն վայելում:

Քրդական գիւղերը առ հասարակ շատ փոքր են: Ամենասովորականը հազիւ 10—15 տանից բաղկացած լինին: Շատ է պատահում նոյն իսկ 3—5 տուն ունեցող գիւղեր ևս: Այդ բանը կարելի է վերագրել նախ լեռներում մեծ գիւղերի լարմար տեղեր չգտնուելուն և դորա համար էլ ամեն մի լարմար, բայց փոքրիկ տեղերումը սկսում են բնակուիլ, և բ. որ քիւրդերի մէջ մարդասպանութիւնը և վրէժխնդրութիւնը միշտ անպակաս է լինում, այդ պատճառով էլ միմեանց մէջ թշնամութեան նշույլ նկատելով իսկոյն հեռանում են՝ ապագայ չարիքների առաջն առնելու համար:

Քիւրդերի գիւղերը չափազանց աղտոտ են և աւելի աղտոտ, քան հալ գիւղերը, քիւրդը մաքրութեան վերաջ ուշադրութիւն չէ դարձնում: Նորա զգեստներից սկսած մինչև կերակուրը, աղտի մէջ կորսուած է:

Քիւրդերը առ հասարակ քաղաք տեղերում չեն բնակւում: Նոքա քաղաքներում այնպէս խղճանում են, որ մարդս աւանալից մտածում է թէ ինչպէս լեռների այդ առիւծը այդտեղ թակարդ է ընկել:

Քիւրդերը լեռներում պարապում են անասնապահութեամբ, և այդ պարապմունքին նպաստում են մեր ջրառատ լեռները և կանաչազարդ արօտատեղիները: Քիւրդերի հարըստութիւնը ընդհանրապէս չափւում է անասուններով: Նորանց մէջ բաւականին թուով անասուններ կան: Ռուսաճապատակ քիւրտերի մէջ կան այնպիսիներ, որոնք 1000—2000 և նոյն իսկ 3000 գլուխ ոչխար ունին, մօտ 80—100-ի չափ ձի և նորա

համեմատ եղ, կով, գոմէշ և այլն: Այդպիսի հարուստներից կարող են համարուել կաղաղի Մէէն. Շամշադին աղաչի տունը (Ջիլլալցիների ցեղապետի տուն: և Հասան աղաչի տուն (Եգիտների ցեղապետ): Իսկ Տաճկահպատակ քիւրտերը կրկնապատիկ ունեն հարուստ են, և ինչու չ'իինին, քանի որ մի քանի տարի առաջ ահադին հարստութիւն ունեցող հալկական գիւղերը ալժման փոշիների մի կոլտ և վալրենի գաղանների որջ են դառել, իսկ գորանց հարստութիւնը ի հարկէ քիւրդերը տիրապետեցին: Ինձ պատմել են, որ Գլաթի հայ գիւղերի կողոպտման ժամանակ 500 գլուխ ոչխար միայն, նոյն հայ գիւղի քիւրդ չոպանին է հասել:

Քիւրդերը ինչպէս մի քիչ վերև լիչեցի, թէ Տաճկաստանում և թէ Ռուսս ստանում սկսել են երկրագործութեան մը պարապել: Նոքա հացահատիկներից ցանում են ամենից շատ դարի և սպա ցորեն: Երևի ցորենի շատ չ'ցանելու պատճառը նորա լաւ չ'բուսնելն է. այդ է պատճառը, որ քիւրդերը ընդհանրապէս դարու հայ են ուտում հարուստներից սկսած մինչև աղքատը և միայն պատուաւոր հիւրերի ժամանակ սաջի¹⁾ վերայ պատրաստում են ցորենի հաց: Բացի ցորեն և գարուց, քիւրդերը հունդեղէններից ցանում են կորեկ, կտուահատ, ածար ոսսլ և այլն:

Քիւրդերը իրենց երկրագործութիւնից ստացած արդիւնքով չեն կարող նոյն իսկ իրենց տարեկան պաշարը հայթաիթել, որովհետև լեռներումը ցուրտ է, կարկուտը անպակաս է և այլն, որ բոլորը խհարկ է ցորենի կամ հունդեղէնների առատ աճման վնասելուն պատճառ են դառնում, բայց քիւրդերը ունին աշխատութեան մի ուրիշ աղբիւր, որով կարողանում են առօրեայ անհրաժեշտ ցաւերը հոգալ. այդ աղբիւրը իրենց անասնապահութեան արդիւնքն է: Նոքա իրենց իւղ, պանիրը, մսացու անասունները, բրդեղէն զանազան գործուածքների ծախելով, ստացած փողով թէ պակասորդ հացահատիկն են դնում, թէ ընտանեկան միւս կարիքները հոգում և թէ իրենց սուրճը վճարում: Քիւրդը իւր տնտեսութեան և երկրագործութեան վերաբերեալ աշխատանքի մէջ ոչ մի նոր սիստեմի գործըք չունի:

Դաշտային քիւրդը լեռնայինի հետ համեմատած, թէ Քիւրդիքապէս թոյլ է և թէ սւելի չքաւոր: Այդպիսիները մեծ մասամբ իրենց հարեան հայ կամ թուրք գիւղերով են ապրում՝ պատահած ժամանակ ծառայութիւններ անելով և պատահած ժամանակը գողութեան և չափշտակութեան դիմելով: Քիւրդերը բոլորովին առևտուրով չեն պարապում: Այդ բանում

¹⁾ Քիւրդերը հայ գիւղացիների նման թոնրի մէջ չեն թխում հացը, այլ մի կտորակ միշտ վառուած թոնրի վրայ տաքացնելով, բացուած խմորը վերայ են ձգում մինչև եփուի: Նոքա օրը մի քանի անգամ են հայ խում, որովհետեւ դար է հացը շուտ է հնանում:

քիւրդը շատ անընդունակ և դիւրահաւան է: Արեւելեան ազգերի մէջ հազիւ թէ գտնուի մի ազգ, որ առեւտուրի մէջ անքան շուտ խաբուի, ինչպէս քիւրդը. այդ է պատճառը, որ քիւրդերի մէջ կամ քիւրդերի հետ առեւտուր ունեցող հայ կամ թուրք վաճառականներ, կարճ ժամանակամիջոցում անագին հարստութիւն են ձեռք բերում: Տաճկահայաստանի, Փոքր-Ասիայի, Պարսկաստանի մի քանի քաղաքների համարեա բոլոր հարուստները, կարելի է ասել որ այդ նոյն աղբիւրից են իրենց հարստութիւնը հաւաքել:

Քիւրդերը բազկացած են բազմաթիւ մեծ և փոքր ցեղերի, և ամէն մէկ ցեղ ունի իւր առանձին ցեղապետը: Յեղապետութիւնը քիւրդերի մէջ թէպէտ և ժառանգական է, բայց ցեղապետը պէտք է լինի ան արիւնարբու կտրիճ տղամարդը. որը իւր ոճրագործութեամբ և քաջայործութեամբ գերազանցում է մեծ գերդաստանի միւս անդամներին: Նոքա չափազանց մեծ յարգանք և սէր են տածում դէպի իրենց ցեղապետը: Յեղապետը իւր ստորադրեալներին ինչ ծանր և վտանգաւոր կռուի էլ ուղարկի, ամենայն լծաբռնութեամբ և առանց գիտակցութեան պատրաստ են նորա բոլոր հրամանները կատարել: Ժողովուրդը նորանից հաշիւ պահանջելու երբէք չանդգնութիւն չի ունենալ: Ժողովրդի բոլոր գործերը, թէ տնտեսութեան և թէ կռիւների վերաբերմամբ, կարգադրում է ինքը ցեղապետը: Նա իւր ցեղի անսահման զուլիւն է համարում: Կիսանկախ քիւրդը Տաճկաստանումը անմիջական կերպով կառավարութեան հետ գործ չունի. կառավարութեան պատուէրները նախ լայտնում է ցեղապետին և ապա միջնորդական կերպով՝ ժողովրդեան: Նոյն կերպով է հաւաքում քրդերից կառավարութեան պատկանող մասնաւոր տուրքը և ցեղապետը լանձնում կառավարութեան: Քիւրդ ժողովուրդը ոչ թէ միայն հարկերի ժամանակ, այլ և ոչ մի անգամ չէ ենթարկում տաճիկ զաթթիւների ոտտիկանութեան անզուսպ քմահաճութներին՝ ինչպէս անճարացած հայ գիւղացին, հակառակ դէպքում կարող են չարաչար տուժել, ինչպէս որ շատ անգամ պատահում է:

Տաճկահայերի հետ խառն և մօտիկ յարաբերութիւն ունեցող աշիրաթներից նշանաւոր են՝ հարսնանցիք, հալզարանցիք, սիպկցիք, շիգակցիք, Տէլլալցիք և այլն: Հարսնանցիք գլխաւորապէս բնակւում են Բուլանուղում: Նորանց ցեղապետը լայտնի Ռզա բէկն է: Հալզարանցիք՝ Արճէշում և նորանց ցեղապետները Էմին և Հսէն արիւնընուշտ համիտիէ փաշաներն են: Սիպկցիք բնակւում են Անթափում ալս Անթափ գաւառը Անթափ քաղաքի հետ չ'պէտք է շփոթել, որոնց ցեղապետները Հասան և Ուսուֆ բէգերն են: Շիգակցիք՝ Վաշի շրջակայքում և նորանց ցեղապետը Դարբազ աղան է. խոկ

Ձէլլացիք, որոնց ցեղապիտները լալտնի Շամշատինովի տոհմն է, և որոնք ռուս տաճկական պատերազմների ժամանակ մեծ մասնակցութիւն են ունեցել:

Այս զինաւոր ցեղերից զատ կան շատ փոքր ցեղ երես. օրինակ Բիթլիսի և Մուշի շրջակայքումը գտնուող Բալաքցիք, Մստկցիք, լետոյ Ռչգոթանցիք (երևի Ռչտունիք), Մոմկանցիք (Մամիկոնեանք), Բըգրանցիք (Բագրատունիք) և ալլն: Այս ցեղերը ինչպէս հաստատում են կրօնափոխ հայեր են, որոնք ժամանակի ընթացքում կորցնելով ազգային լեզուն և սովորութիւնները, քիւրդերի հետ են ձուլուել: Սոքա մինչև վերջին տարիներս զարմանալի հալասէր էին և պէտք եղած ժամանակ աւելի հայերի կողմը կպաշտպանէին, քան թուրքի կամ օտար քիւրդի: Նորանց ծերունիները պատմում էին, թէ ինչպէս իրենց նախնիքը հալ են կղել: Ինչպէս իրենց փոքր հասակում ծնօղների հետ բոբիկ ոտքերով ա. կարապետ ուխտի էին գնում և ալլն և ալլն: Մինչև այժմն էլ պատմում են, որ միմեանց երդում տալիս մինչև որ «ս. Յաղթէրիք ¹⁾ լէ գիլնալ» չստան հայերէն լեզուով, հաւատք չեն ընծայում: Երբ վերջին տարիներս ալլ նոյն ս. Յաղթէրքալ վանքի վանահօրը մօտկցիքը սպանում են և թալանը տանում, ասում են, որ Բալաքցիք վրէժխնդիր լինելու համար չարձակուեցան մօտկցիների վերայ և մօտ 20—30 քիւրդ սպանեցին նորանցից: Մինչև այժմն էլ մի որեիցէ դժուար գործ կատարելիս, պէտք է երեսները խա. չակնքեն: Ոմանց ասելով սորանց մէջ բաւականին թուով հնութիւններ և Բագրատունեաց ու Ռուբինեանց ժամանակի փողեր են գտնուում, և 1893 թ. եւրոպացի մի ճանապարհորդ ալլ տեղերից ահագին հնութիւններ և փողեր է ձեռք բերել:

Այս փոքր ցեղերից նշանաւոր է մանաւանդ մօտկցիները. նա անցեալ դարի վերջին քառորդում մի քանի անգամ ապստամբեց տաճիկ կառավարութեան դէմ և միշտ էլ առանց ընկճուելու պաշտպանել է իւր ցեղական պատիւը: Հէնդ վերջին տարիներս (96 ին թէ 97-ին) ապստամբութեան ժամանակ ահագին թուով ջարդ տուին տաճկաց կանոնաւոր զօրքերին և նոյն իսկ խլեցին նորանց թնդանօթները: Մօտկցիների ապստամբութեանը նպաստում են իրենց անմատչելի լեռները: Սոքա մէջ ապրում են մի բուռն հայերն ևս, որոնք առանձին քիւրդ աղաների հովանաւորութեան տակ են, որի փոխարէն վճարում են նոյն աղաներին մի որոշ տուրք, բացի տէրութեան պատկանող օրինաւոր տուրքից: Ի դէպ է ասել, որ այժմն ամբողջ գիւղացի տաճկահայերը համարեա այս ձեւով են կառավարում: Սուլթանի երկրում, ապա թէ ոչ մի րոպէ անգամ գոյութիւնը պահպանել չեն կարող: Իսկ ինչ վերաբերում է դորանց տնտեսական վիճակին, շատ աննախանձելի դրութեան մէջ է. քանի որ տաճկահայ գիւղացին ալժմս

²⁾ Ս. Յաղթէրիքը Խութալ հայոց վանքերից մէկն է:

բառի բուն նշանակութեամբ ոչինչ չունի—ոչ երկրագործական գործիք, ոչ տաւար, ոչ սերմնացու, ոչ շարժական և անշարժ կալուածներ և այլն: Այժմն հալ գիւղացին հազիւ յաջողացնում է քուրդի արօր ու գութնով քիւրդի արտերը ցանել, և իւր արիւն քրտնքից ստացած արդիւնքի մի չնչին մասը հազիւ քիւրդը բարեհաճի իւր խուամ-ծառայ հալի երեսը շարտել:

Քրդերի այս արինարթու ցեղերը տաճկահայոց վերջին աղէտների ժամանակ, իրենց անգթութիւններն պատճառով, Հալ պատմութեան էջերումը անջնջելի պիտի մնան: Սորանցից մանաւանդ հայդարանցիք իրենց աներևակալելի բարբառոսութեամբ գերազանցեցին միւս ցեղերին: Գէթ միւս ցեղերի մէջ գտնուեցին այնպիսիներ, որոնք ոչ թէ մի տուն կամ մի գիւղ, այլ ամբողջ գաւառի հայերի պաշտպան հանդիսացաւ այսպէս օրինակ Ալաշկերտի Հասան աղան, ամբողջ Ուշ-Քիւլիսա վանքը իւր շրջակայ հալ գիւղերովը ազատեց միւս քիւրդերի լարձակումներից: Բաշկալէի մօտերքումը մի ինչ որ Մահ-մադ-աղայ իւր շրջակայ հայերին: Ալդպիսի ազատարար քիւրդերին և թուրքերին կարելի է 2 տեսակի բաժանել. ա. նոքա, որոնք աւելի հեռատես լինելով, ազատեցին իրենց ստորադրեալ հայերին, որպէս զի լիտոյ ամբողջովին իրենց ծառայեցնեն, կամ թէ չէ ուղղակի երկիւղ կրեցին բարբառոսութիւններ գործելուց, և բ. նոքա, որոնք նամարդութիւն —ստորութիւն համարեցին դարերից ի վեր միատեղ ապրող հարևան հայերի անմեղ արիւնը թափել:

Կար ժամանակ, որ եթէ նոյն իսկ քիւրդը տրամադիր էլ լինէր հայերին վնասելու, կառավարութիւնից քաշուած էր. բայց 10 տարուց աւելի է, որ տաճկահայերի՝ քիւրդերից կրած տանջանքները ծայրահեղութեանը հասաւ, և ահա ինչու Երբեզանաղան քրէական լանցանքների համար գող, աւսղակ և մարդասպան քիւրդերին Պօլիս հրաւիրեց Սուլթանը. քրիստոնեակ ժողովրդի ուրախութեան չափ չկար. կարծելով որ արդարադատ Սուլթանը պատժելով խաղաղ երկրագործի կեանքը վրդովող այդ հիւններին, պիտի կարողանան վերջապէս հանգիստ շունչ քաշել, իրենց սիրելի արօր և գութանի լետից լինել, իրենց մատաղահաս հարս ու աղջիկը այդ անգութներէ վաւաչոտ կրքերից ազատ պահել և վերջապէս առանց արտասուքի չոր հաց կրծել, բայց որչափ եղաւ տնտէր ժողովրդի զարմանքը, որ փոխանակ պատժի, այդ գազանները մէկ մէկ նշան գլխներին, սուրը կողքներին, լատուկ ձևով և զինուորական բարձր պաշտօններով կատաղած և երես առած իրենց տները վերադարձան, կարծէք ուխտելով, որ քրիստոնեակ երկրագործ ժողովրդի տուն ու տեղը, անդն ու անդաստանը հրոյ և սրի ճարակ դարձնեն:

Քիւրդերի՝ Սուլթանից ստացած այդ պաշտօնները լատունի են համիդի է անունով, որը հաստատուեց 1893 թ. Ա-

մեն մի համիդիէ պաշտօնակալ, կառավարութեան տուած պալմանների համաձայն պարտաւոր է կարիք եղած ժամանակ իրենց իրաւունքի տակ գտնուող ցեղակից քիւրդերովը, զինուորական ամենայն պատրաստութեամբ, Սուլթանի հզօր գահը պաշտպանելու համար օգնութեան հասնել: Այսպիսով Սուլթանը կարողացաւ իւր ի վաղուց փալփալած նպատակին մասամբ հասնել՝ նախ քիւրդերին իւր գահի հետ կապելով, և ապա գործադրելով նորանց իբրեւ միջոց՝ ջնջելու երկրի ամենաօգտակար տարրը:

Վերջապէս Սուլթանը կարծէք զգալով իւր հիւանդ պե. տութեան քայքայումը, չբաւականացաւ համիդիէ պաշտօններով քիւրդերին սերտ կերպով դէպի ինքը զրաւելու. այլ արեւանգամ ուրիշ հնարքների դիմեց: Նա իւր առանձին հովանաւորութեան տակն առաւ քրդական շեխերից շատերին և լիառատ կերպով վարձատրեց՝ տալով նոցա զանազան պատիւներ, անշարժ կալուածներ և բարձր իրաւունքներ: Այդ քիւրդ շեխերից նշանաւոր են Բիթլիսում Գուֆրաու շեխը, Հիզանի շեխը (այս շեխը Բաֆֆիի «Ջէլալէդին» շեխի որդին կամ եղբայրն է), Բուլանդի շեխերը և այլն: Դոքա ունին իրենց սեպհական հովակապ շինութիւնները և թաքիաները—ծրի ճաշարանները աղքատների, հիւրերի կամ առհասարակ ցանկացողների համար: Սոցանից մանաւանդ նշանաւոր է Բիթլիսի շեխը, որի ոտքն են գնում երկրի հեռաւոր ծայրերից, նոյն իսկ Ռուսաստանից և Պարսկաստանից ահագին թուով քիւրդեր և թուրքեր, այդ գերբնական փէխամպերի — մարգարէի օջախումը թաւ իս մտնելու՝ նորանցից սովորելու մահմեդականութեան ճշմարիտ օրէնքները և պատուէրները: Մի ժամանակ քիւրդը երբէք մոլեռանդ մուսուլման չէր, և չէր հականում նոյն իսկ իւր կրօնի ամենաէական կէտերը. նա չունէր (ինչպէս և այժմ) ոչ մղկիթ, ոչ գիր և ոչ զպրութիւն: Իսկ այժմ քիւրդը արդէն բաւականին ֆանատիկ մուսուլման է: Բաւականին եւս ասում, որովհետեւ քիւրդը ինչպէս էլ որ լինի, չունի այն կրօնական մոլեռանդութիւնը, որ յատուկ է մահմեդական բոլոր աղգերին: Իսկ ներկայ ատիլութիւնը դէպի հայերը, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ Սուլթանի ցանած սերմերի արդիւնքը, և կարելի է բոլորովին ժամանակաւոր համարել քիւրդը ելբէք կրօնական աղգ չէ:

Ա. ԳԻՐԻՋԵԱՆ

(Վերջը հետեւեալ համարում)

ԺԱՆ-ԺԱԿ ՌՈՒՍՅՈՆ ԵՒ ԻԻՐ ԷՄԻԼԸ

Ութսունական թուականներին, երբ մեր եկեղեցական դպրոցների թիւն հետզհետէ աւելանում էր, հալ հասարակութեան մէջ հետաքրքրութիւն էր առաջացել մանկավարժական և դաստիարակչական խնդիրների վերաբերմամբ. ոչ թէ միայն մասնագիտական-մանկավարժական ամսագրեր էին գոյութիւն ստացել, այլ նոյն իսկ մեր օրաթերթերի էջերն էլ լի էին լինում մանկավարժական կամ դպրոցական խնդրին վերաբերեալ չօգուածներով ու թղթակցութիւններով: Գրում էին թէ մեր սակաւաթիւ մասնագէտ մանկավարժները և թէ թեմական դպրոցներում մանկավարժութեան աշուրներն ուսած ուսուցիչները, մի խօսքով՝ դաստիարակութեան խնդիրն արծարծւում էր և մոտք գործում ժողովրդի բոլոր խաւերի մէջ: Իսկ թէ ինչ արդիւնք ունեցաւ այդ բոլորը, չալտնի է ամեն մի բանիմաց հալ մարդու:

Այժմ մեր հասարակութեան մէջ, տարաբաղդաբար, այդ հետաքրքրութիւնը չկալ դաստիարակութեան վերաբերութեամբ և ամեն բան թողնուած է բաղդի բերմունքին. ասում ենք տարաբաղդաբար, որովհետեւ դաստիարակութիւնից է կախուած մեր ապագայ սերունդների մտքի և բարոյական դադափարների կազմը, աւելի ևս, ապագայ սերունդների ինքնուրոյնութեան գոյութիւնը: Գուցէ մեզ առարկեն, թէ քանի որ դպրոցներ համարեն թէ չունենք, էլ ինչ նշանակութիւն կարող է ունենալ դաստիարակութեան խնդիրներով զբաղուելը. արդպիսի հալեացքը բոլորովին անճիշտ կլինի: Դաստիարակութիւնը, ճիշտ է, կապ ունի նաեւ դպրոցի հետ, սակայն նրա անմիջական և աւելի էական սերտ կապն ընտանիքի հետ է. ընտանիքն է դաստիարակութեան բուն կենդրոնը, սկզբնակէտն ու վերջնակէտը: Ընտանեկան դաստիարակութիւնն է պահպանում ազգերի առանձնալատուկ և դարերի ընթացքում ձեռք բերած ինքնուրոյնութիւնը. այն հասարա-

Պութեան մէջ, ուր ընտանեկան դաստիարակութիւն չկալ, սեփականութեան շատ շուտ են ենթարկուում շրջապատող հանգամանքների ազդեցութեանը և մոռացութեան տալիս սեպհականը, իսկ ընդհակառակն ընտանեկան հիմնաւոր դաստիարակութիւն ունեցող սեփականները դիմադրում են շրջապատող ժամանակաւոր անսպաստ հանգամանքներին և շուտափոխ չեն կորցնում ան, ինչ որ երկար դարերի ընթացքում ձեռք են բերել, ինչ որ իրենց գոյութեան հիմքն է կազմում և որոնց ոչնչացմամբ՝ իրենք էլ պէտք է ոչնչանան:

Ուրեմն հալ հասարակութիւնը, անկախ դպրոցական խնդիրից, երբէք չպէտք է մոռացութեան տալ դաստիարակութեան խնդիրը և մեր պարբերական մամուլն ևս պէտք է նպաստէ, որ ալի խնդրին վերաբերեալ հետաքրքրութիւնը միշտ վառ մնայ մեր ժողովրդի մէջ:

Քսան տարի է անց, որ մեր տկար գրիչը բանեցնում ենք հալ գրական ասպարիզում և միշտ սիրով ենք շօշափել մանկավարժական խնդիրներ, որքան հարկաւ թուլ են տուել արտաքին հանգամանքները. մենք միշտ ան կարծիքի ենք եղել, որ մեր ժամանակակից մանկավարժական նորագոյն գաղափարները չեն կարող մեր մէջ հաստատուն արմատներ բռնել, եթէ մեր ըմբռնողութիւնը նախապատրաստուած չէ պատմական անցեալի հիմնական հալեացքներով: Նորագոյն մանկավարժական տեսութիւնների սաղմերը պարունակուում են Պետտալոցցու, Ժան-Փակ Ռուսօի, Նիմալէրի և այլ նշանաւոր մանկավարժների տաղանդաւոր գրուածքների մէջ. ուստի և առաջինները լաւ ըմբռնելու համար պէտք է գիտենալ և հասկանալ վերջինները: Այս տեսակէտից առաջնորդուած անց մենք հալերէն թարգմանել և հրատարակել ենք Պետտալոցցու ամենանշանաւոր գործը—Լինհարդ և Գերտրուդը—և այժմ էլ տալիս ենք Ժան-Փակ Ռուսօի ամենալայտնի աշխատութիւնը—Էմիլը, որ իւր ժամանակ մեծ ազմուկներ է լարուցել և կարելի է ասել, որ մինչև այժմ էլ դեռ չէ կորցրել իւր թարմութիւնը:

Հալ ընթերցողին էմիլն ըմբռնելու դիւրութիւն տալու համար՝ համառօտ նկարագրում ենք Ժ. Փ. Ռուսօի կեանքը, նրա գլխաւոր աշխատութիւնների էութիւնը և էմիլի հիմնական գաղափարները:

Ռուսօի կենսագրութեան իսկական աղբիւրն է նրա «խոս-

տովանութիւններ»—Confessions—կոչուած բացառիկ աշխատութիւնը, որտեղ հեղինակն ասում է. «Աս իմ ճանաչած մարդկանց նման չեմ և համարձակում եմ կարծելու, որ առհասարակ ներկայումս գոյութիւն ունեցող մարդկանցից չեմ. և թէ նրանցից լաւն էլ չեմ, դոնէ նրանց նման չեմ... Ես իմ ներքին, հոգեկան աշխարհը երևան հանեցի, մարդկանց անթիւ բազմութիւնը թող լսէ իմ խոստովանութիւնները, թող նրանք իմ անարժանաւորութիւնների համար կարմրեն և իմ ցածութիւնների համար հառաչեն: Թող դրանցից իւրաքանչիւրն իւր կողմից նոյն անկեղծութեամբ իւր սիրտը բանալ և թող դրանցից գոնէ մէկը համարձակուի ասել. Ես աւելի լաւ էի, քան այս մարդը»: Մի ուրիշ տեղ ասում է. «Աշխարհիս երեսին ինձնից աւելի լաւ ոչ ոք չէ ճանաչում ինձ. Ես չեմ վախենում նկարագրել ինձ այնպէս, ինչպէս որ կամ. Ես գիտեմ իմ մեծ թերութիւնները և կենդանի կերպով զգում եմ իմ մոլութիւնները. բայց այնուամենայնիւ ես կմեռնեմ, հաստատ համոզուած լինելով, որ այն բոլոր մարդկանցից, որոնց ես ճանաչել եմ իմ ամբողջ կեանքի ընթացքում, ոչ մէկն ինձնից աւելի լաւ չէր»:

Այս տողերը հարկաւ միմիայն պարծենկոտութեամբ չի կարելի բացատրել. ժամանակակից բարոյական հաւեացքները և Ռուսօի տառապանքները լցրել էին նրա սիրտը դառնութեամբ. ալդ պատճառով նա չնաչելով իւր խոշոր բարոյական թերութիւններին, ինքն իրեն ուրիշներից դարձեալ բարձր է համարում: Հանճարեղ ինքնուրոյնութեամբ նա համարձակ դուրս է գալիս իւր ժամանակակիցների դէմ և անէծք թափում նրանց բարոյական թերութիւնների դէմ, սակայն, մարդկային թուլութեամբ, ինքն էլ զերծ չէ մնում անբարոյականութեան տղմոտ կոհակների մէջ ցեխոտուելուց:

Ժան-Ժակ Ռուսօն ծնուել է 1712 թ. Ժընև քաղաքում: Նրա հայրն աննշան կարողութեան տէր ժամագործ էր, իսկ մայրը քահանայի աղջիկ, զարգացած ու հոգեկան լաւ չափով թիւններ ունեցող: Ռուսօի ծնունդը զոքաղդ եղաւ, որովհետեւ մայրը զաւակին կեանք տալով, ինքը կեանքից զրկուեց: Մանուկը մեծացաւ առանց մայրական քնքոյչ սիրտ և խնամքի. եօթը տարեկան հասակից նա հօր հետ միասին արդէն կարգում էր մօր թողած գրադարանում դանուող վէպերը և դասական գրուածները, որոնցից ամենից շատ զբաւում էր նրան:

Պլուտարքոսը: Ռուսոն ինքն իւր մանկական տարիներին մա-
տին ասում է. «ես չաղակրատ էի, չատակեր և երբեմն էլ ստում
էի. պտուղ, չաքարեղէն, ուտելիք գողացած կ'լինեմ, բայց եր-
բէք ղուարճութիւն չէի գտնում՝ չարութիւն անելու, բան
փչացնելու, մէկին խփելու մէջ»։ Բայց անմիջապէս յետոյ շա-
քունակում է, թէ ինչպէս ինքը դրացու ամանը կեղտոտում
է և ծիծաղում իր արածի վրայ. «այս է, աւելացնում է նա,
իմ մանկական չարութիւնների համառօտ, խսկական պատմու-
թիւնը. ինչպէս պէտք է չար լինէի, քանի որ քնքշութեան օրի-
նակներ ունէի միշտ ինկատի և ամենալաւ մարդկանցով էի շքու-
ջապատուած»։ Այսպէսով Ռուսոն պատմելով իւր մանկական չա-
րութիւնները, միևնույն ժամանակ իւր անմեղութեան վրայ է
պնդում։

Մի ինչ որ վէճի առիթով Ժան-Ժակի հայրը հեռանում է
Ժընևից և որդուն տալիս մի մասնաւոր դպրոց. բայց միայն երկու
տարի է մնում նա դպրոցում և պղնձադրոշմողի աշակերտ
դառնում. վարպետի խստութեան պատճառով աղտեղից էլ
փախչում է 15 տարեկան հասակում. Այսպիսով Ժան-
Ժակը համարեան ոչինչ չէ սովորում և մինչև պատանեկական
հասակը միայն երկու տարի է դպրոցի երես տեսնում. հայրը
ժամանակ չունենալով իւր որդու մասին հոգալու, բաղդի բեր-
մունքին է թողնում խեղճ երեխային, որ ժամանակից ա-
ռաջ իրեն բոլորովին ազատ զգալով՝ արկածներով լի և ան-
խնամ կեանք է վարում ու մոլորւում։

Վարպետի մօտից փախչելով՝ նա Սաւոյնա է գնում ու
մի կաթոլիկ քահանայի ղրմում. վերջինս նրան Աննէսի է
ուղարկում տիկին Վարենսի մօտ։ Վարենսը դաւանափոխու-
թեան շնորհիւ թոշակ ստանալով, պատանի Ռուսօին էլ հա-
մոզում է կաթոլիկութիւն ընդունել. կամազուրկ, դատարկ
գրպանի տէր և փախստական Ժան-Ժակը համաձայնութիւն է
չալտնում և ուղարկւում Տուրին՝ նախապատրաստուելու, որ-
պէս զի հաւատով և երկի-ղած կաթոլիկ լինի. Ալդտեղ ահա
16 ամեայ պատանին բողոքական եկեղեցին թողնելով կաթո-
լիկութեան գիրկն է ընկնում և գրպանը մի քանի ոսկի դնե-
լով՝ նորից վերադառնում տիկին Վարենսի մօտ 1732 թ. և
նրա մօտ մնում մինչև 1741 թ. Ռուսոն սիրալին չարաբերու-
թիւն է սկսում իւր բարեբար տիկնոջ հետ, թէև չարունակ

Նրան «մամա» է կոչում: «Մամա»-ի հովանաւորութեան ներքոյ նա երաժշտութեամբ է պարապում և նկարչութեամբ: Բանուհետեւ գնում է նախ Լօզան՝ իբրեւ երաժշտութեան ուսուցիչ, ապա Լիօն: Լիօնից ոտքով ճանապարհորդում է մինչև Փարիզ ու կրկին վերադառնում Լիօն, բայց չկարողանալով բաւականաչափ ապրուստ հալթալթել, կրկին լինում է «մամային» և վերադառնում նրա մօտ: Այդ միջոցին Ռուսօի միտքն ալնքան զարգացել էր ինքնակրթութեամբ, որ նա կարդում էր Լոքէ, Լալթնից, Դեքարտ փիլիսոփաների շարադրութիւնները և ապա պարապում մատեմատիկայով և լատիներէն լեզուի ուսումնասիրութեամբ: 1741 թ. գնում է Փարիզ, յուս ունենալով թէ մեծ լաջողութիւն պէտք է ունենալ իւր գիւտով: Երաժշտական խաղերը նա մտածել էր թուանշանների փոխել: 1742 թ. ակադէմիայում—Académie des sciences—կարդում է ալդ մասին մի բանախօսութիւն, բայց նրա առաջարկն ընդունելութիւն չէ գտնում: Կրած անլաջողութիւնից լետով նա վէնետիկ Ֆրանսիական դեսպանի քարտուղարի պաշտօնն է ստանձնում և տասնևութ ամիս վարելով ալդ պաշտօնը՝ չափազանց արկածալի ու անդուսպ կեանք է վարում ալդ քաղաքում և նորից վերադառնում Փարիզ:

Անլաջողութիւններն իրենց ներգործութիւնն ունեցան Ռուսօի հոգեկան աշխարհի վրայ: Նրա սրտում բուն դրեց դժգոհութիւն քաղաքացիական անկանոն կարգերի դէմ, որ ապագայում աւելի որոշ արտայայտութիւն ստացաւ նրա գրուածքների մէջ:

1749 թ. Ռուսօն պատահմամբ կարդում է մի լրագրում Դիժօնի ակադեմիայի չափաբարութիւնը, որով մրցանակ էր նշանակում մի գրական աշխատութեան համար, որի մէջ պէտք է լուսաբանուէր՝ թէ արդեօք «գիտութիւնների և արուեստների առաջադիմութիւնը նպաստել է բարքերի մաքրութեանը»: չափաբարութիւնը կարդալն ու ալդ հարցմանը պատասխանելու վճիռը մէկ է լինում: Այնուհետեւ անքուն գիշերներ է անցկացնում և նոյն իսկ անկողնում պակկած թելադրում իւր մտքերը, որոնք լուսաբանում են ալդ խնդիրը: Հետեւալ տարին նրա աշխատութիւնն արժանանում է ակադեմիայի մրցանակին, թէև ինքը հեղինակն իւր ալդ երկի մասին ասում է. «Այս աշխատութիւնը թէև ջերմութեամբ և ոյժով լի է, սակայն տրամաբանութիւնից և կարգաւորութիւն»

նից զուրկ է. իմ բոլոր գրուածքների մէջ ամենից թուլն է՝ խոհական պատճառաբանութեան տեսակէտից. Որքան էլ որ բնածին տաղանդ ունենանք, աշուտամիտաշին գրելու արուեստը միանգամից չենք կարող սովորել»:

Մրցանակի արժանացած այդ աշխատութիւններկու մասի է բաժանուած. առաջին մասում հեղինակն աշխատում է պատմաբանօրէն ապացուցանել բարոյագիտական և մտաւոր կրթութեան մէջ եղած տարածաշնորհները. մտաւոր կրթութիւնը մարդկանց աւելի ընկերական և քաղաքավարի է դարձրել, բայց իսկական առաքինութեան փոխարէն սովորեցրել է նրանց՝ առաքինի երևալ, Հրապարակական, բացալատ մեղքերի փոխարէն առաջացել են երկչոտ, շողոքորթ ւանցանքները. կոպիտ վիրաւորանքի տեղը բռնել է զրպարտութիւնն ու չարախօսութիւնը. մոլութիւններն առաքինութիւնների տեղ են ընդունում: Այս բոլորի պատճառն է գիտութիւնների և արուեստների բարգաւաճումը. առաքինութիւնը վերացել է ալն չափով, որ չափով որ լուսաւորութեան արեգակը բարձրացել է հօրիզոնից. այդպէս է եղել Նգիպոտսում, Յունաստանում, Հռովմում և ալլն. և ընդհակառակն՝ առաքինութիւնը գնահատուել է աւելի պակաս լուսաւորուած երկրներում, օրինակ հին պարսից, սկիւթացիների, գերմանացիների սպարտացիների մօտ և ալլն: Նա մանաւանդ Հռովմում հայրենասիրութիւնը վերացաւ, երբ փիլիսոփաներն ու արուեստագէտներն առաջ եկան և իրենց հետ բերին ղեղխութիւն և մոլութիւններ...

Երկրորդ մասում Ռուսօն խօսում է գիտութիւնների աղբիւրների մասին և բացատրում, որ բոլոր գիտութիւններն ու արուեստներն առաջանում են մեր մոլութիւններից. արուեստները ծառայում են ղեղխութեան. ինչի էր պէտք իրաւաբանութիւնը, եթէ մարդկանց անարդարութիւնը չլինէր. ինչ կլինէր պատմութիւնը, թէ բռնաւորներ և պատերազմներ չլինէին: Անմիտ դաստիարակութիւնն անտես է անում բարոյականութիւնը և ի հաշիւ դրա՝ կրթում խոհականութիւնը. բանն աշնտեղ է հասել, որ չեն հարցնում թէ արդեօք մի որևէ գիրք օգտակար է թէ ոչ, ալլ թէ՛ լաւ է գրուած. առաւելութիւն է տրուում հաճելի տաղանդներին ի հաշիւ օգտակարների և այդ փիլիսոփաներն իսկական չարլատանների մի խումբ են կաղմում. դրանցից իւրաքանչիւրը կանչում է. ինձ մօտ եկէք:

միայն ես եմ, որ ձեզ չեմ խաբում. մէկն աւելի անմիտ բաներ է ուսուցանում քան միւսը և ապագրութեան արուեստով ալդ լիմարութիւնը չաջորդ սերունդներին է հաղորդում: Նթէ չաջորդ սերունդները մեզնից անմիտ չլինեն, պէտք է աղաղակեն. ամենակարող Աստուած, ազատիր մեզ մեր հալլերի լուսաւորութիւնից և փչացնող արուեստներից և կրկին անգիտութիւն, անմեղութիւն և աղքատութիւն տուր մեզ, դրանք միայն մեզ երջանիկ կարող են դարձնել:—Ո՛չ, միայն ամենամեծ տաղանդները, ինչպէս Նիւտօնը, Բակօն, Գեկարդը, պէտք է նուիրուէին գիտութեան. միմիայն դրանք և ոչ մի միջակ ընդունակութեան տէր մարդ»:

Սրանք են Ռուսօյի մրցանակի արժանացած աշխատութեան էական մտքերը, որոնք մեծ տպաւորութիւն թողին և շատ հերքումների առիթ տուին. ի միջի ալլոց Ռուսօի դէմ գրեցին նաև լեհաց նախկին թագաւոր Ստանիսլաւը և Լէսսինգը: Ռուսօյի առաքինութեան գաղափարը քրիստոնէական առաքինութիւնը չէր, այլ Ստոյիկեանների կեղծ իդէալը. քրիստոնէական առաքինութիւն երբէք գիտութեան և արուեստների հակառակ չէ: Ժան Ժակն ինքն էլ վերջը, «Էմիլ»ում պահանջում է, որ մանուկների կրթութիւնն ի նկատի ունենալ թէ «բարոյագիտական և թէ խոհական զարգացումը»:

1752 թ. Ռուսօն վտանգաւոր կերպով հիւանդացաւ և նրա բժիշկը կարծում էր, թէ նա վեց ամսից աւելի չի ապրի. այսպիսի դրութեան մէջ հիւանդը վճռեց ապրել բոլորովին անկախ, բաց աղքատ. նա մի կողմը դրեց մետաքսեալ գուլպաներն ու սուրը, ծախեց ժամացույցը և աշխատում էր ապրել այնպէս, որ որքան կարելի է մօտ լինի մարդու սկզբնական, բնական կեանքին, ալդպիսով նա կամենում էր իւր կեանքը չարմարեցնել իւր քարոզած մտքերին. «մինչև այն ժամանակ ես բարի էի, ասում է ինքը, այժմ առաքինի դարձալ»:

1753 թ. Գիթօնի ակադեմիան մրցանակ նշանակեց այն աշխատութեան համար, որ պէտք է լուսաբանէր «մարդկանց անհաւասարութեան պատճառները». Ռուսօն ներկայացրեց իւր հետազօտութիւնը, բաց մրցանակ չստացաւ. ալդ աշխատութեան մասին հեղինակն ասում է. «ես կռիւ մղեցի մարդկանց փոքրիկ ստերի դէմ, ես համարձակո եցի մարդկային բնութիւնն իւր ամբողջ մերկութեամբ նկարագրելու, ժամանակի և իրերի առաջադիմութեան հետեւելու, որոնցով ապականուեց մեր

քնութիւնը. ես մարդուն բնական մարդու հետ համեմատեցի, որպէս զի մարդկանց ցոյց տամ իրենց թշուառութեան իսկական աղբիւրը». «Գո՛ւք, անմիտներ, բացագանչում է Ռուսոն, որ անդադար գանգատում էք բնութեան մասին, իմացէ՛ք, որ ձեր բոլոր թշուառութիւնները հենց ձեզնից են սկիզբն առնում: Նա նկարագրում է իւր մտացածին բնական մարդկանց յարաբերութիւնները և պատմում թէ ինչպէս այդ սկզբնական, բնական դրութիւնից հետզհետէ առաջանում է իւր ժամանակի սարսափելի քաղաքակիրթ դրութիւնը: Ռուսօի այս աշխատութիւնը և Contrat social-ը պարունակում են ֆրանսիական լեղափոխութեան սաղմերը. ազատութիւն, հաւասարութիւն, ժողովրդի իշխանութիւն, գաղափարները, որ լեղափոխութեան նշանաբանները դարձան, Ռուսօի խօսքերն են. նոյն իսկ լեղափոխականները՝ Contrat social-ը լեղափոխութեան փարոս էին անուանում...»

1754 թ. Ռուսոն գնում է իւր ծննդավայրը, Ժընևը, նորից դառնում է բողոքականութեան և կամենում է այնտեղ հաստատուել, բայց թողնում է այդ մտադրութիւնը, որովհետև այդ միջոցին ֆրանսիական միւս հանճարեղ մտածողը, Վօլտէրը, բնակավայր էր ընտրել Ժընևի մօտ գտնուող ֆէրնէյ:

1756 թ. Ժան Ժակը հաստատուեց Փարիզից ոչ հեռու եղած Վէրմիտաժում և մի մեծ աշխատութեան ձեռնարկեց, որով ուզում էր պարզել՝ թէ պետական վարչական ո՞ր ձևը կարող է տալ ժողովրդին ամենաբարձր առաքինութիւնը, լուսաւորութիւնը, իմաստութիւնն ու բարիքը: Այս աշխատութիւնը չվերջացրեց հեղինակը և նրա միայն մի մասը, Contrat Social-ը, տպագրուեց:

1757 թ. Ռուսոն Մօնսօրէնսում գրեց Նոր Հելօիդը և Էմիլը. վերջինիս ձեռագրի համար գրավաճառից 6000 ֆրանք ստանալով (1760 թ.), Այդ միջոցներին լեղափոխութեան երկիւղն արդէն տիրել էր շատերին և Ռուսոն մտածում է Ֆրանսիայից դուրս բնակավայր ունենալու մասին: Երբ Էմիլը տպագրուելով՝ բովանդակութիւնը յայտնի եղաւ, հեղինակի անձնական ապահովութիւնը վտանգի ենթարկուեց. նա լսելով, որ արքայական պալատը և պարլամենտը վճռել են իրեն բանտարկել այդ աշխատութեան առթիւ, փախուստ է տալիս Զուրիցերիա և սկզբում հաստատում է Իվերդունում, որ վերջը

յալտնի եղաւ Պետաւոցցու շնորհիւ: Բայց շուտով Իվերդունից էլ հալածուեց և գնաց Մօտիէր՝ վաղելելով պրուսական թագաւոր Ֆրիդրիկոս II-ի հովանաւորութիւնը:

Ֆրանսիական պարլամենտի վճռով «Էմիլը» պատռտուեց և դահճի ձեռքով հրապարակաւ արուեց. Փարիզի արքեպիսկոպոսը նզովեց այդ գիրքը ու արգելեց կարդալ. Սօրբօնն էլ նոյն վճիռն արձակեց: Ռուսօի ծննդավայր Փըննը նոյնպէս, երեւի Ֆրանսիային դուր գալու համար, հեղինակին բանտարկելու և գիրքն արելու հրաման արձակեց: Բայց ինչո՞ւ էր հալածուում «Էմիլը». մի մանկավարժական գրուածք ինչո՞ւ պէտք է աղքատ զաւրացնէր երկրների կառավարիչներին: Ռուսօն էմիլի մէջ մի միջանկեալ պատմութիւն էր տեղաւորել «Սաւոյեան աթոռակալի հաւատոյ խոստովանանքը» վերնագրով, որով և միաժամանակ գրգռեց թէ եղբւրներին ու օրթոդոքսներին, թէ փիլիսոփաներին ու արքայականներին: Սակա՞ն այս հալածանքն ամբողջ Եւրոպայի ուշադրութիւնը դարձրեց Ռուսօի և «Էմիլի» վրայ. չատերը նզովում, չատերն էլ պաշտպանում էին թէ գրուածքը և թէ հեղինակին. մի խօսքով մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ այդ աշխատութիւնը մարդկանց զգացմունքների ու մտքերի վրայ:

«Սաւոյեան աթոռակալի հաւատոյ խոստովանանք» ի առաջին մասում Ռուսօն մի ըստ կարելոյն չողոքորթ նկարագրութիւն է տալիս այդպէս կոչուած բնական կրօնի մասին. իսկ երկրորդ մասում Յալտնութեան ըստ մեծի մասին չարանենգ քննութիւնը: Այդ հատուածի սկզբում Ռուսօն սաստիկ չարձակում է փիլիսոփաների վրայ՝ իբրև թէ նրանք չատ հպարտ են, կարծում են թէ ամեն բան գիտեն, բայց ոչինչ չեն կարողանում ապացուցանել. դրանք ո՛չ թէ լանուն ճշմարտութեան են գրում և տքնում, այլ որպէս զի իրենց տեսութիւնն ընդունուի և իրենք էլ մի որևէ կերպով աչքի ընկնեն: Յետոյ Ժան-Ժակն իւր բնական կրօնի դաւանանքն է առաջ բերում. «ես հաւատում եմ, ասում է նա, որ մի կամք չարժում է տիեզերքը և բնութեանը կենդանութիւն տալիս. այն էութիւնը, որ կամենում է և կարողանում, որ ինքն իրեն զործելով՝ չարժում է տիեզերքը և ամեն բան կարգաւորում, ես անուանում եմ Աստուած: Միայն մի գիրք կա՝ ամենքի աչքի առաջը բաց, բնութեան գիրքը. այս վեհ գրքի մէջ սովորում եմ ես ծառայել և աղօթել նրա Աստուածային սկզբնապատճառին. ոչ

ոքի չի կարելի ներել, որ չէ կարողում այդ գիրքը, որովհետեւ նա բոլոր մարդկանց հետ հասկանալի լեզուով է խօսում: Եթէ ես մի անապատ կղզում ծնուած լինէի, բացի ինձնից ոչ ոքին տեսած չլինէի և երբէք սովորած չլինէի՝ թէ շատ ժամանակ առաջ աշխարհիս մի անկիւնում ինչ է պատահել, բայց իմ խոհականութիւնը կրթէի, օգտուէի այն անմիջական ընդունակութիւններից, որ Աստուած տուել է ինձ, ինքս ինձ կսովորէի նրան սիրել, նրա արած գործերը սիրել, բարին կամենալ և նրան դուր գալու համար երկրիս վրայ ունեցած բոլոր պարտականութիւններս կատարել: Մարդկային բոլոր գիտութիւնները սրանից աւելի ինչ կարող են սովորեցնել ինձ»:

Ռուսոն Մօտիէրում նույնպէս երկար չկարողացաւ մնալ և գնաց Բիլլճի մէջ գտնուող «Պետերսբիւրգէլ» կոչուած փոքրիկ կղզին և բուսաբանութեամբ էր պարապում այնտեղ. սակայն Բերնի կառավարութիւնն այդտեղից էլ քչեց նրան: 1765—1770 թ. Ժան-Ժակը թափառում է Անգլիայի և Ֆրանսիայի զանազան վայրերում և ոչ մի տեղ չի կարողանում երկար մնալ ու հանգստանալ: Այս բոլորը հարկաւ պէտք է ազդեցութիւն ունենար նրա տրամադրութեան վրայ. նա հետզհետէ հեռանում է իւր բոլոր բարեկամներից և սիրում է քաշուած ու միայնակեաց կեանք վարել: Երկարատեւ հալածանքներից նրա հոգին ճնշում է և այդ վառ երեակալութեամբ օժտուած ինքնուրոյն մարդը վերջը մարդատեաց է դառնում: Այդ միջոցներին Ռուսոն գրում է իրեն արդարացնող մի գրեւծք ու կամենում է դնել Փարիզի լալտնի: Նօտր-դամ տաճարի բեմի վրայ, որպէս զի այդ ճանապարհով հասնի Լուդովիկոս XVI ձեռքը. այդ ձեռագրին նա կցում է հետեւեալը. «նախախնամութեանը հաւատացած աւանդ, շնչուածների պաշտպան, արդարադատութեան և ճշմարտութեան Աստուած, ընդունիր այս աւանդը, որ մի տաբարաղդ օտարական դնում է քո սեղանի վրայ և քո նախախնամութեանը լանձնում վստահութեամբ»: Իրեն կոչում է նույնպէս «մի մարդ, որ մազձ և կեղծիք չունի, թշնամի է անարդարութեան, որ երբէք ոչ ոքի անարդարութիւն չէ արել ու երբէք էլ չի անի»: Տաճարի բեմը չըջապատուած լինելով հրկաթեայ վանդակով, Ռուսոն չի կարողանում բեմի վրայ դնել այդ գրեւծքը և կարծում է չոր նույն իսկ երկինքը համաձայն է մարդկանց անարդար գործին»:

Ժան-Ժակն իւր կեանքի այս խափառական շրջանու-

գրեց «խոստովանութիւնները», որ նրա ամենատարածուած երկերից մէկն է. զեռ Մօնօրէնսում եղած ժամանակ նա ծրագրել էր մի աշխատութիւն գրել, որտեղ «անօրինակ» ճշմարտութեամբ նկարագրուած պէտք է լինէր իւր ներքին, հոգեկան աշխարհը: Եթէ արիութիւնն ու սրտաբացութիւնը բաւական լինէին ազգիսի մի խնդիր լուծելու համար, ահա ժամանակ Ռուսօի կեանքի նկարագրութիւնը ձիշտ որ վերին աստիճանի ճշտութեամբ է պատկերացրած, որովհետեւ այդ երկու լատիութիւններն էլ արտացոլում են նրա մէջ: Բայց ինկատի ունենալով այդ աշխատութեան գրելու ժամանակը և հեղինակի հոգեկան տրամադրութիւնը, կարելի է որոշ ասել, որ չափազանցութիւնները մեծ դեր են խաղում: «Խոստովանութիւնները» 12 գրքից են բաղկացած. առաջին բաժանման առաջաբանում նա ասում է. «ես կամենում եմ մարդկանցը ցույց տալ մի մարդու, իւր բոլոր բնական լատիութիւններով. ալը մարդը ես կլինեմ»՝ նոյն միտքը նա կրկնում է և երկրորդ բաժանման ներածութեան մէջ. «խոստովանութիւններն իսկական նպատակն է՝ իմ ներքին աշխարհը ճշտութեամբ ներկայացնել կեանքիս ամեն տեսակ հանգամանքների մէջ»: «Խոստովանութիւնները» տպագրելուց առաջ, Ռուսօն Փարիզի գրական շրջաններում կարդում էր հատուածաբար 1770—1771 թ. ձեռք և ունկնդիրների համակրանքն ու գովասանքը լսում այդ ժամանակամիջոցում գրեց նա գրաֆ Վիլհոլմու խնդրանք «Contrat social»-ի սղոթունքների համաձայն «խորհրդածութիւններ Լեհաստանի կառավարչական ձևի մասին» աշխատութիւնը այդ միջոցին Լեհաստանի առաջին բաժանումն արդէն վճռած բան էր—Ռուսօն մեծ զուարճութիւն էր զգում բուսաբանութեամբ պարապելով, որ մինչև իւր կեանքի վերջը չարունակեց. նա հրատարակեց «տարրական նամակներ բուսաբանութեան մասին» աշխատութիւնը: Սակայն զրաւուն աշխատութիւնները նրա հոգեկան մռայլ տրամադրութիւնը չկարողացան փոխել և նա հետզհետէ աւելի ու աւելի հեռանում էր մարդկանց շրջանից. 1772թ. նա վճռեց մինչև անգամ իւր բարեկամների հետ ունեցած նամակագրութիւնն էլ ընդհատել և չչարունակել: 1778 թ. մայիսին վերջին անգամ թողեց Փարիզը և Էրմէնօնվիլում պատսպարան գտաւ Փիրադէնի զղեկում. բայց կարճատեւ եղաւ նրա բնակութիւնն այդ պալատում, որովհետեւ վեց շաբաթից չետու, 1778

Թ. լուլիսի 4ին լանկարծամահ եղաւ, 66 տարեկան հասակում:

Ռուսօի անձնատրուութիւնը շատ հետաքրքրական կողմեր ունի. նրա միտքն ազնիւ գործողութիւնների էր ձգտում, մեծ և ինքնուրոյն գաղափարներ ստեղծելու ընդունակութիւն ունէր. զգացմունքները բազմակողմանի էին, երեակալական թռիչքը սաւառնող, նրա վշտի և ուրախութեան համար հաւասարաչափ բարախող սիրտը մարդկութեան ապագան բարելաւելու նպատակին էր ձգտում: Նրա ընթերցողների հետաքրքրութիւնը միշտ վառ է մնում, որովհետեւ շարունակ անսովոր, տարօրինակ մտքեր է կարդում՝ թէ բարոյականութեան, թէ բնաւորութեան և առհասարակ կեանքի մասին: Նրա «խոստովանութիւնները» երիտասարդների ընթերցանութեան նիւթ չէ, բայց և այնպէս մարդկային թերութիւնների արտացոլումն է. մարդիկ սովորաբար արտաքին աշխարհի համար եօթը քողով են պատում իրենց մոլութիւնները և անտեսանելի դարձնում, որպէս զի ուրիշները չիմանան և վատ կարծիք չունենան իրենց մասին. Ռուսօն արիւրաբար բաց է անում իւր սիրտն ամբողջ աշխարհի առաջ և պատմում իւր մոլութիւնները. ընթերցողը Ռուսօի անհատական մոլութիւնների պատկերը տեսնելով՝ ըմբռնում է առհասարակ մարդկային և մասնաւորապէս այն ժամանակուայ Ֆրանսիացիների, կամ աւելի ճիշտն ասած՝ փարիզցիների վարք ու բարքը: Երբ նրա հոգեկան ուժի գիտակցութիւնն արթնանում էր և նրա սիրտը հպարտ արիութեամբ լըցնում, երբ նա, ինչպէս բարքերի մի նոր վերանորոգիչ, ընդհանուր լեղաշըջումն էր պահանջում, այն ժամանակ նրա դէպի բարին ունեցած սէրն այնպիսի ուժ էր ստանում, որ նա ալլես ինքն իրեն չէր կարողանում զսպել: Անկախութեան և բացարձակ պատուութեան սէրն այնչափ ուժգին էր նրա մէջ, որ բարոյական պարտքի հրամանն անխելի էր դառնում նրա հոգու համար, այդ պատճառով նրա ներքին, հոգեկան աշխարհում կռիւն անպակաս էր. բարին, բարոյականը երբեմն չաղթանակում էր, բայց միշտ տիրող չէր հանդիսանում: Ինչպէս մրկածուի ալիքների վրայ տատանուող նաւը չի կարողանում միշտ միւկնոյն ուղղութեամբ ընթանալ անսպառ, այնպէս էլ նրա լաւագոյն համոզումների ղեկը միշտ չէր կարողանում զանազան հակումների ու բաղձանքների արգելքների միջով հաստատուն բնաւորութիւն ստեղծելու նպատակին հասցնել: Այդպիսով՝ նրա կամեցածը միշտ չէր համապատասխանում նրա արածին:

և նրա լաւագոյն եսը իսկական տիրապետող չհանդիսացաւ, ալ մնաց իբրեւ թեկնածու: Նա լրջութիւն ունէր ձգտելու և արիւնթիւն՝ հետազօտելու, բայց նրա բարոյագիտական հաւեացքը չկարողացաւ հաստատուն բնաւորութիւն դառնալ այն չափով, որ չափով կարեւոր էր կեանքի մէջ դրանով ղեկավարուելու համար:

Որչափ էլ նրա բարոյական թերութիւնները մեծ լինին, այնուամենայնիւ երբ ի նկատի ունենանք, որ նա մարտնչում էր մտքի ազատութեան համար, պէտք է մեծ արժէք տանք նրա գործունէութեանը. ինչ որ նա արեց իւր ժամանակի տիրապետող հայեացքների դէմ, կարող էր միայն Ռուսօի պէս հանճարն անել:

Ժ. Ժ. Ռուսօն Ֆրանսիայի 18րդ դարի ամենամեծ մարդկանցից մէկն էր: Ֆրանսիացիք, որ հալածում էին նրան, իրենց լանցանքը քաւեցին և նրա մարմինը լեղափոխութեան միջոցին իրմօնէն վիճի գերեզմանատնից հանելով՝ փոխադրեցին Փարիզ և թաղեցին Պանթէօնում — անմահների տաճարում: Նրա ոսկրները հանգստանում են Վօլտէրի երկրաչին մնացորդների մօտ. և այսպէս ալդ երկու մարդկանց մարմինները, որ կենդանութեան ժամանակ իրար ատում էին, երկրորդ անգամ հողին լանձնուեցան մեծ փառքով: Երկու հանճարների երկերն էլ մինչև այսօր կարդացւում են ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհում՝ թարգմանուելով ամեն լեզուներով:

Ժան Ժակ Ռուսօի էմիլ կամ դաստիարակութեան մասին — «Emile ou sur l'éducation» — գրուածքը նրա ամենամեծ և ամենանշանաւոր ու հռչակուած աշխատութիւնն է. Ռուսօն քսան տարի մտածել և երեք տարի աշխատել է էմիլի վրայ: Թէև աշխատութիւնը կրում է նաև դաստիարակութեան մասին ՝ վերտառութիւնը, սակայն մանկավարժական մի համակարգութիւն սխտեմ չէ սովորական մտքով, «իմ սխտեմը, ասում է հեղինակը, բնութեան զարգացման ընթացքն է»:

«Էմիլի» առաջին գրքում մի ընդհանուր, համառօտ ներածութիւնից չետոյ Ռուսօն խօսում է նորածին երեխաների և մասնաւորապէս էմիլի հոգացողութեան մասին, մինչև վերջինիս խօսելու կարողութիւն ձեռք բերելը: Երկրորդ գրքում նկարագրուած է էմիլի դաստիարակութիւնն ալդ ժամանակամիջոցից սկսած մինչև 12 տարեկան հասակը. երրորդը հասցնում

է Էմիլին մինչև 15 տարին, չորրորդը՝ մինչև նրա պսակուելը, իսկ հինգերորդում նկարագրուած է Էմիլի կին Սոֆիայի դաստիարակութիւնը:

«Էմիլը» սխտեմատիկական մանկավարժութիւն չէ, որովհետև հեղինակը մէջ է բերում ահագին քանակութեամբ կողմնակի զաղափարներ, որոնք մանկավարժութեան հետ շատ քիչ կամ բոլորովին կապ չունեն: Ռուսօն արդէն «Նոր Հեղօ-ի զի» հինգերորդ մասում տուել էր մի շարք հիմնական մտքեր, որոնք վերաբերում են մանուկների կրթութեանը, դիսցիպլինային, նրանց մարմնի և զգայարանների զարգացմանը, երևակայական պահանջների մերժմանը, չիղողութեան չափից դուրս ծանրաբեռնելուն և այլն. այս համառօտ ծրագիրն ընդարձակեց Էմիլի մէջ, որ ինչպէս ասացինք, թէ և մանկավարժական մի ամբողջ համակարգութիւն չէ ներկայացնում, բայց ներքին կապով միացած մի ամբողջութիւն է կազմում:

Ռուսօն երեք տեսակ դաստիարակութիւն է ընդունում. ա. բնութեան դաստիարակութիւն, բ. մարդկանց դաստիարակութիւն և գ. իրերի դաստիարակութիւն: Սակայն իսկական, դիտաւորեալ դաստիարակութիւնը—խիստ մտքով առած—միայն մարդկանց ձեռքով է լինում. այն բոլոր փոփոխութիւնները, որ մենք կրում ենք բնութեան և իրերի շնորհիւ և որոնք զարգացնելով մեր զգայարաններն և ուժերը մեր փորձառութեան սահմանն են ընդարձակում, իսկապէս դաստիարակութեան հետեանքներն են: Միայն մարդս որոշ գիտակցութիւն ունի այն դաստիարակչական նպատակի մասին, որին հետևում է չարունակ, Այդ նպատակը հենց բնութեան նպատակն է, որովհետև մենք չենք կարող իշխել բնութեան վրայ, իսկ բնութիւնը կարող է մեզ վրայ իշխել: Միայն այն դէպքում մեր նպատակին կհասնենք, երբ մարդկանց ու իրերի դաստիարակութիւնը հետևի բնութեան. մարդս ապրում է համաձայնութեամբ նոյն իսկ իւր անձի հետ և աւելի ոչինչ չէ ցանկանում, քան այն, ինչ որ իրեն չատուկ բնութիւնը պահանջում է: Այսպիսով դաստիարակութեան նպատակն է լինում ոչ խոհականութեամբ կանոնաւորուած կամքի զարգացումը և ոչ էլ քաղաքակրթութեան միջոցներով ձեռք բերած զարգացումը, այլ միայն ինքնարաւականութեան այն դիու-թիւնը, որ պահանջում է մարդ իւր բնութեան կամ սրտի հակումների համաձայն, այսինքն ֆիզիկական դիւրակեցութիւնը:

Բնութիւնն է ալն հիմքը, որի վրայ հաստատուում է ալդ և ալն չափը, որով չափուում է դրա լիակատար լինելը: Սենք որոնում կամ խոլս ենք տալիս ոչ թէ նրանից, ինչ որ որոշում է մեր խոհանգանութիւնը, այլ ընդհակառակը, երջանկութեան և կատարելութեան մասին մեր խոհականութեան դատողութիւնը հիմնուում է մեր զգացումների վրայ: Բայց բնութիւնն ինչպէս պէտք է զարգացած բնաւորութեան արժէքը չափող հանդիսանայ: Ռուսոն պատասխանում է թէ «մարդս բնութիւնից բարի է», բայց բնածին յատկութիւնն ուրիշ է, բարի կամ լաւ յատկութիւնն ուրիշ, Նրա տեսութեամբ բարին չէ զարգանում, բարին բնածին ոյժ է, իսկ չարը ձեռք բերած թուութիւն: Այսպէսով ուրեմն դաստիարակութեան ընդհանուր նպատակն անփոփոխ հաստատուած է բնութեան միջոցով. իսկ զորն է ալն մասնաւոր նպատակը, որ դաստիարակութիւնն ի նկատի պէտք է ունենայ առանձին անհատներին դաստիարակելու ժամանակ: Ռուսոյի ասելով այս վերջինն էլ ամփոփուած է առաջինի մէջ: Մեր քաղաքացիական կարգ ու կանոնները և հասարակական դաստիարակութիւնը մարդուն անբնական դրութեան մէջ են դնում և չափազանցում նրա իսկական գոյութիւնը: Բնական կարգով բոլոր մարդիկ միմեանց հաւասար են և նրանց ընդհանուր կոչումն է մարդ լինելը: ուրեմն դաստիարակութիւնն էլ ընդհանուր պէտք է լինի և ոչ թէ մասնագիտական կամ կոչման համապատասխանող: Միայն ալն ժամանակ մարդս չարմար կլինի ամեն տեսակ առանձին կոչումներ ունենալու, երբ ընդունակ կլինի իբրև մարդ ապրելու, ալսինքն ալս կեանքի չարն ու բարին կարող կլինի տանել, կդիմադրի ամեն տեսակ պատահարներին, իւր գոյութիւնը կպահպանի, իւր զգայարանները, ընդունակութիւնները կգործադրի—մի խօսքով՝ միմիայն բնական եղանակով դաստիարակուածը իսկական մարդ կլինի: Ռուսոյի դաստիարակութիւնը մանկան ներքին, հոգեկան դրութիւնները չէ փոխում, վերակազմում, այլ աշխատում է միայն արդէն առաջուց պատրաստի եղածն արթնացնել և պահպանել: Բնութիւնն աւելի զօրեղ է, քան դաստիարակութիւնը. դորան է մօտենում քիչ թէ չատ անհատի առանձնաւատուկ կեանքը: Վարելիութեան և իրականութեան միջին անդամներն են շարժողութեան բնական ձգտումը, ըմբռնելու կարողութիւնը, ինչողութիւնն ու երևակայութիւնը, մարդուս սրտում եղած

արդարութեան և անարդարութեան զգացմունքը և վերջապէս մանկան ամենաէական կարողութիւնը, զգալութիւնը, որի միջոցով միւս բոլորը հեռզհեռէ աստիճանաբար զարգացման է հասնում:

Սակաջն ինչպէս, ինչ միջոցներով ու ճանապարհներով կարող է դաստիարակը բնութեան համապատասխանող կարելին՝ դարձնել իրական. Ռուսօն պատասխանում է. «Եթէ կամենում էք, որ մանուկը պահպանէ իւր սկզբնական ձեակերպութիւնը, հենց առաջին վարկեանից պահպանեցէք նրան. զիտեցէք բնութիւնը և հետեցէք այն շաւղին, որ նա ցոյց է տալիս ձեզ, որովհետեւ եթէ դուք կամենաք նրա հրահանգներն ուղղել, զրանով միայն նրա գործը կկործանէք, նրա ջանքերի հետեանքը կարգիլէք և կթուլացնէք»: Այստեղից պարզ երևում է, որ Ռուսօն դաստիարակութեան գործունէութեան յաջող հետեանքը կապում է բնութեան փորձնական ճանաչողութեան հետ, որ ձեռք է բերում զիտողութեամբ: Եթէ մենք արդելք զնենք բոլորի դէպի վեր աճելու բնական շատկութեանը, նա ալի շատկութիւնը չի կորցնի և հենց արդելքը վերացաւ թէ չէ, կրկին դէպի վեր կբարձրանալ. նոյնը կարելի է ասել և մարդու բնական շատկութիւնների մասին. հենց որ զրութիւնը փոխում է, հակաբնական ճնշուած զրութիւնն անցնում է և վերադառնում բնականը. ալի ապացոյց է, որ դաստիարակութիւնը պէտք է մանկան բնական սովորութիւնները զարգացնէ: Ալի շատկութիւններն երևան են դալիս, երբ մանուկն իրեն չըջապատող իրերի հետ փոխադարձ յարաբերութեան մէջ է մտնում:

Ահա վերոյիշեալ հիմնական հալեացքների մէջ են գրտնում Ռուսօի դաստիարակչական բարենորոգումների առաւելութիւնների և թերութիւնների սաղմերը. դրանցից են ծագել օգտաւէտ բարելաւութիւնները և անցողական, անհիմն ենթադրութիւնները զրանցով Ռուսօն հետևողներ և հակառակողներ ունեցաւ մանկավարժների մէջ: Ալի հիմնական հալեացքներով պայմանաւորում են երկու էական, Ռուսօի դաստիարակութեան իրագործումը բնորոշող մտքերով. երբ նա հասարակական կարգերի մասին ասում է, թէ նրանք մարդուն օտարացնում են իրենից՝ հակաբնական սովորութիւններ կապելով նրա վրին և թէ հասարակական դպրոցները նոյնպէս ալի նպատակին են հետևում, պարզ է, որ ընտանեկան դաստիա-

րակութիւնը, որ Ռուսոն հաւասարեցնում է բնական սովորութեան, պէտք է հասարակական դաստիարակութիւնից դէրազանց լինի և բոլորովին առանձնացած դաստիարակութիւնը—ալսինքն երբ մի մանկան կրթութիւնը լանձնւում է մի դաստիարակի—ամենից լաւ պէտք է պահպանէ երեխային ամեն տեսակ վնասակար ազդեցութիւններից և հեշտութեամբ ամենալաջող հետեանքներն ունենայ: Միւս կողմից նրա ասածներից հետեւում է, որ մանուկը սովորում է առանց ստիպողական միջոցների ու առանց տհաճութիւն զգալու. դաստիարակութիւն ու դաստիարակութիւնը նրա համար միայն մի խաղ է, որովհետեւ նրա հոգին է ճնշւում և ոչ մարմինը: Դաստիարակը պէտք է միմիայն մանկան աչն չատկութիւնների վրայ ուշադրութիւն դարձնէ, որոնք բնական են և բնական զրու-թիւն են առաջացնում:—

Էմիլը դիւրք ունեցող ծնողների զաւակ է, բայց որք. նա մի սովորական երեխայ է, առանց արտաքույ կարգի հոգեկան չատկութիւններ ունենալու: Բարեխառն կլիմայի տակ ծնւած լինելով՝ նա բարեկազմ, ուժեղ և առողջ մանուկ է. նրա դաստիարակը, որ հօր բարեկամն է, ղեռ երիտաքարդ է և լաւ դաստիարակութիւն ստացած. նա առաջնորդում է Էմիլին հենց ծնուելու վարկեանից մինչև աչն ժամանակամիջոցը, երբ մանուկը տղամարդ դառնալով՝ ալլ ևս կարիք չպէտք է ունենայ ուրիշի օգնութեանը և ինքն իրեն պէտք է կարողանայ առաջնորդել. այդ կէտին Էմիլը հասնում է 25 տարեկան հասակում: Ռուսոն կարծես թէ իւր իսկ մանկական, ծնողների խնամքից զրկուած, կեանքն է Էմիլին վերադրում, սակայն իւր անտէր թափառելուն փոխարինում է դաստիարակի խիստ հսկողութիւնը. ինչպէս ինքը սիրում էր քաղաքների ժխորից հեռու ապրելը, այնպէս էլ Էմիլը բնակւում է գիւղում: Հասարակ, գիւղական կեանքը և օդն ամրապնդում են Էմիլի մարմինը, իսկ հոգեկան առողջութիւնը պահում է նա հեռու լինելով մեծ քաղաքներից: Նրա մանկական առաջին շրջանում միայն աչն սովորութիւններն են խնամւում, որ պահանջում են նրա բնութիւնն ու շրջապատը. նրան չեն ստիպում իւր անդամներն ազատ շարժելու, չեն արգելում, որ չոգի ու ցրտի ենթարկուի. մինչև անգամ թույլ են տալիս, որ ցաւազին զգալութիւններ ունենայ: Չափաւորութիւնն ու աշխատանքը ամենալաւ բժիշկներն են նրա առողջութիւնը պահ-

պանելու համար. հետզհետէ սովորում է նա իւրն շրջապատող անժանօթ առարկաներից չվախենալ, միմիայն ցանկանալ ասն, ինչ որ իսկական պահանջ է նրա համար:

Մինչև 6 տարեկան հասակը առաւելապէս էմիլի մարմնական կրթութեան վրայ է ուշադրութիւն դարձնում, իսկ այնուհետև մինչև 12 տարեկան դառնալը նրա հոգին է զործունէութիւն սկսում: Նրա հոգեկան զարգացումը խաղով և զուարճութեամբ է սկսւում. ապրում է երջանիկ, որովհետև նրա ուժերն ու ցանկութիւնները հաւասարակշռութիւն են պահպանում: Էմիլն իւր թուլութիւնը զգալով, զգում է նաև, որ ինքը կախումն պէտք է ունենայ ուրիշից, բայց ստորկական հնազանդութեան փոխարէն, կամաւ է հնազանդւում, հասկանալով որ կարիք ունի այդպէս անելու: Վատ սովորութիւնները չեն կարող նրա ուրիշ հակումներն արմատախիլ անել, քանի որ բնութիւնից բարի է և շրջապատն էլ պահպանում է նրան ամեն տեսակ վատ ազդեցութիւններից: Նա կարողանում է լիակատար ազատութեան մէջ երեսն հանել իւր բնաւորութեան սաղմերը, առանց խելքին զօր տալու և առանց ուրիշների հրամանները կատարելու: Նրան օրինակ է հանդիսանում իւր առաջնորդը, որ ճարտարութեամբ աւելի ոյժ է տալիս նրա բնաւորութեանը: Բարւոյ ու չարի ճանաչողութիւնը լարմար ժամանակն է ըմբռնում, ինչպէս և մարդկանց միմեանց հետ ունեցած լարաբերութիւնը: Նա ստեղծ կարիք չունենալով՝ հաւատարիմ է մնում իւր բնութեանը, քանի որ ի ծնէ բարի է:

Այս բարոյական դաստիարակութեան հետ զուգընթացաբար ինչպիսի պարապմունք պէտք է ունենայ մանուկը, որ նրա իսկզբանէ բարի բնաւորութիւնը պահպանուի. արդեօք կանոնաւոր դասաւանդութիւնը հենց փոքր հասակից պէտք է սկսուի: Որովհետև լիշողութիւնը միաժամանակ զարգանում է զատողութեան ուժի հետ և մանուկների բոլոր զիտութիւնը հիմնւում է տպաւորութիւնների վրայ, առանց հասկացողութեան, ուրեմն և լիզուլի ուսուցումը միմիայն բառերի ուսուցումն կլինէր. մանուկը դեռ ևս գաղափարներ չունի, ուստի և նա ոչ աշխարհագրութիւն և ոչ պատմութիւն կարող է ըմբռնել: Բաւական է, որ նրա մէջ կարդալու ցանկութիւն առաջ բերենք և ոչ թէ ստիպողական պահանջ համարենք: Բայց նա չարունակ վարժեցնում է մարմինը և իւր ուժերը

դարձնում է գործիք իւր հասկացողութեան համար: Նրա մարմնի անդամների զարգացման հետ զուգընթացաբար առաջ է գնում և հոգու զարգացումը: Խաղատեղն է նրա առաջին դասարանը և մարմնական վարժութիւններն առաջին դասատուութիւնը: Այս բնական և մեքենական վարժութիւնների հետ ի միասին զարգանում են նաև նրա զգալարանները, որոնք առաջնորդում են նրան դէպի ճիշտ դատողութիւնը: Էմիլի շօշափելիքը զարգանում է, որովհետև նա շօշափելիքով է ճանաչում, ինչ որ կարելի է ձեռք բերել, խաղում է նաև մըթնումը, որպէս զի վստահ չարժողութիւնների անէ: Նա վարժականունքների ոյժ ունենալով՝ կարողանում է դատել ոչ միայն մարմինների չափութեան, մեծութեան և կերպարանքի, այլ և կշռի ու ծանրութեան մասին: Նրա աչքի տեսողութիւնը զարգանում է համապատասխան վարժութիւններով: Սակայն այս բոլորը նա ըմբռնում է ոչ թէ իբրև իւր առաջնորդի մտածութեան ալիւնք, այլ, ըստ երևոյթին, իբրև իւր սեպական խելքի արտալստութիւն: Նա գծեր ու շրջագծեր է քաշում, նկատում է անկիւնների չափերութիւնը, տեսնում է կաճի փալլը, լսելիքով որոշում է ձայնի հեռաւորութիւնը, զգում է պարզ երգի վայելչութիւնը և այլն:

Այսպիսով Էմիլը դառնում է 12 տարեկան. նրան ուրիշ ոչ մի միջոցով չեն դասաւանդում, բացի բնութեան տուածից. նա ուրիշ ոչ մի գիտութիւն չէ ձեռք բերում, բացի նրանից, ինչ որ իւր բնական ընդունակութիւնն է թելադրում: Իւր զգալարանների գործունէութեամբ բաւականաչափ ճանաչելով այն ամենը, ինչ որ կա իւր շուրջը, նա ցանկանում է նաև երկինքը ճանաչել: Բացի իսկական երկնային երևոյթների գիտողութիւնից, նա գիտէ նաև դրանց բացատրութիւնը, որ ձեռք է բերում իւր առաջնորդի տուած շնորհալի հարցմունքների միջոցով. իւր նկարած քարտէզներով՝ նա զաղափար է կազմում հայրենիքի և ապա ամբողջ երկրի մասին. պարզ փորձերով նա ճանաչում է մարմինների ֆիզիկական չափութիւնները: Աւ որովհետև իրերի գաղափարներն անմիջապէս լինքն է ձեռք բերում, դրանք սուելի պարզ և որոշ են: Հետզհետեւ, որքան աւելանում են նրա ճանաչողութիւնները, այնքան ևս պարզւում է նրա դատողութիւնը. նա արդէն սկսում է իրերը ցնահատել՝ ընդհանուր հալեցակէտից. ինչո՞ւ համար են իրերը. այս հարցմունքը բռնում է բոլոր

քարոլական գաղափարների տեղը, որոնց մասին նա դեռ ևս հասկացողութիւն չուներ: Էմիլի ամբողջ գրադարանը կազմում է Ռօբինզօնի պատմութիւնը, որով նա պէտք է դատէ մարդկանց պարապմունքի և արհեստի իսկական օգուտը: Մարդկանց առաջացրածը կարող է նորից ոչնչանալ մարդկանց ձեռքով և միմիայն բնութիւնը կարող է անջնջելի նկարագիր դրոշմել:

Էմիլը դառնում է 15 տարեկան. զգալարանական ամբողջումներով և ճիշտ գաղափարներով ճոխացրած նրա սեպհական խելքը, առանց ուրիշի օգնութեան, ինքն իրեն է դասաւանդում. աշխատասիրութիւնը, չափաւորութիւնը, համբերութիւնը, հաստատամտութիւնն ու արիւթիւնը բնորոշում են նրա կամքը: Այս հասակում Էմիլը գաղափար չունի առաքելութեան վեհ գաղափարի ու բանաստեղծութեան մասին. նա վարենի է, գիտէ միայն երկրաւիճը և բացի օդաւ գաղափարից ոչինչ հասկացողութիւն չունի իրերի չարաբերութեան մասին:

Սեռական զգացմունքների արթնացման շրջանում Էմիլն անմեղ է մնում, որովհետեւ չարը սրտից չէ բղխում, ալ դըրսից է գալիս, իսկ այդ տեսակէտից նա ապահով է, ոչ ոք չկալ, որից վատ բան սովորի:

Այնուհետեւ դաստիարակն աշխատում է պատանուն աշնպէս պահել, որ նա փալլուն և մրալն ըստ երեւոյթին եղած երջանկութիւնը տարբերէ. իսկական և ցանկալի երջանկութիւնից. նրան սովորեցնում է ոչ թէ չողոքորթ ֆրազներ սիրոյ և վշտակցութեան մասին, ալ իսկական ցաւակցութեան զգացմունք է աշխատում ներշնչել նրան: Այս հատուածներից սկսած արդէն «Էմիլի» մէջ հետզհետէ անլստանում են մանկավարժական ցուցմունքները. բնութեան մարդ դարձած Էմիլը դառնում է չեղափոխական մարդատեսաց. Էմիլ անուան տակ ծածկւում է ինքը, Ռուսօն:

Ապա հետեւում է «Սաւոյեան աթոռակալի հաւատոյ դաւանանքը», որի մասին արդէն խօսեցինք:

Հինգերորդ ու վերջին գրքում հեղինակը նկարագրում է Սոֆիային իբրեւ օրինակելի աղջիկ. դաստիարակի միջնորդութեամբ Էմիլը պսակւում է Սոֆիայի հետ: Նրբ Էմիլը հալը է դառնում, արձակւում է իւր դաստիարակին հետեեալ խօսքերով. «Աստուած ոչ անէ, որ զաւակիս դաստիարակութիւնը

ձեզ չանձնեմ, քանի որ դուք նրա հօրը դաստիարակեցիք: Եւս սուրբ և քաղցր պարտականութիւնը ոչ ոք չպէտք է կատարէ, բացի ինձնից»:

Ահա այս է «Էմիլի» համառօտ բովանդակութիւնը, որի մէջ արծարծուած մանկավարժական մտքերից շատերն ընդունուեցան հետադալում և ուրիշ տաղանդաւոր մանկավարժների գրուածքների հիմնաքարը կազմեցին: Այժմեան գիտնական մանկավարժութիւնն իւր սկզբունքները շարմարեցնում է հոգեբանական պահանջներին, որոնք ուրիշ խօսքով կարող են և բնական կամ բնութեան պահանջներ կոչուել, քանի որ հոգեբանութիւնն ուսումնասիրում է մանկան և առ հասարակ մարդու բնութեան յատկութիւնները: Ինչպէս որ Ռուսօն առանց «բնութեան» դաստիարակութիւն չէր ընդունում, աչնպէս էլ այժմեան գիտնական մանկավարժութիւնը դաստիարակութիւն չէճանաչում առանց հոգեբանական օրէնքների, որոնց հետ միանում են և բարոյագիտական օրէնքները:

«Էմիլի» գերմաներէն բաղմամբ թարգմանութիւններից մենք ընտրեցինք յայտնի մանկավարժ և դպրոցական աւագ խորհրդական» — Oberschulrat — դր. Ջալվիւրիի թարգմանութիւնը, որ ծանօթութիւններով ճոխացրած հրատարակութիւն է: Ձեռքի տակ ենք ունեցել նաև «Էմիլի» բնագիրը: Ժան Ժակ Ռուսօի կենսագրութիւնը գրելիս օգտուել ենք հետեւալ աշխատութիւններից. J. J. Rousseaus Leben; von dr. Theodor Vogt (Professor an der Wiener Universität) և Geschichte der Pädagogik; Von Prof. Karl von Raumer (չորրորդ հրատարակութիւն):

ԻՍՅԱԿ ԵՍԻՐՔԻՆԵԱՆՅ

*
* *

Արնոտ Գողգոթան փարոս իմ դիմաց,
Քեզ հետ եմ հոգով, իմ թշուառ եղբայր,
Քո հառաչները սրտումս պահած,
Ինձ չէ սարսափում գիշերն ու խաւար:
Երբ որ Ապոլլոնն ինձ քնար տուաւ
Նա եւ հրաման ազատ երգելու,
Քո պատկերն իսկոյն աչքիս կանգնեցաւ,
Ուխտեցի միշտ քո սիրով շնչելու:
Եւ երբ դառնութեան քաժակը լցուած՝
Աչքից արտասուք, քրտինք նակատից
Դու լուռ թափում ես՝ կարօտով մաշուած,
Ընդ միշտ գրկաքաց քեզ եմ կարեկից:
Փշոտ կաճաններ ես անդորր հոգով
Անցնում եմ անվախ եւ միշտ անտրտունջ:
Նենգմիտի հիւսած ոստայն քակելով,
Հնչում եմ սրտիս անմէկին մըմունջ:
Ոյժի քուրմերին հալուէ չեմ ծխում,
Ձեմ շոյում ոսկէ կուռքը պաշտողին,
Իմ թոյլ ձեռները միշտ քեզ եմ մեկնում,
Իմ տանջուած եղբայր, միշտ քո վերքերին:
Ձմեռուան զարուն՝ գիշերուան ցերեկ
Միշտ յաջորդում են իրար մըցելով,
Լացին էլ ծիծաղ, ողբին ուրախ երգ
Կը փոխարինեն, օրեր անցնելով:
Արցունքոտ շիրմին ծածկում է կանաչ,
Արնոտ քարերը պճնում ալ վարդով,
Իմ ազնիւ եղբայր, անշուշտ մեր առաջ
Կայ մի հորիզոն կենսավառ շողով:

ԱՐՇԱԿ ԿԱՅԻՆԻ

Է. Ջ Օ Լ Ը

Կ. Արսենեի:

Նորերս վախճանուած էմիլ Զոլան ծնուել է 1840 թ. ապրիլ 2 ին. նրա հայրը խաւացի էր, իսկ մայրը Ֆրանսագի: Հայրը ճարտարապետ էր. նա է շինել է նահանգի ջրանցքը, որ մինչև այսօր էլ նորա անունն է կրում: Զօր մահից լետոյ (1847 թ.) ընտանիքը մնաց նեղ դրութեան մէջ, այնպէս որ Զոլան իւր ուսումը կարողացաւ վերջացնել (նախ է-ում, ապա՝ Պարիզում) միայն հօր հին բարեկամների օժանդակութեամբ: Բակկալաւրի ¹⁾ աստիճան ստանալու համար նա չկարողացաւ քննութիւն տալ և ստիպուած՝ ծառայութեան մտաւ նախ մի վաճառականի գրասենեակ, ապա Հաշետտի գրավաճառանոցը: Շատ վաղ գրել սկսեց. սկզբում ոտանաւորներ, լետոյ՝ մանր պատկերներ, որոնց առաջին ժողովածուն «Contes à Ninon» վերնագրով լոյս տեսաւ 1864 թ.: 1866 թ. սկզբին Զոլան, որ առաջ էլ Պարիզի ու գաւառի դանդաղ թերթերում տպագրում էր գրական ու գեղարուեստական քննադատութեան վերաբերող լօղումներ, թողեց ընդ միշտ Հաշետտի գրախանութը և դարձաւ Վիլմեսսանի «Événement» օրաթերթի մշտական աշխատակիցը: Նկարչական ցուցահանդիսի մասին գրած մի շարք լօղումները հասարակութեան ուշքը դարձրին երիտասարդ գրողի վրայ. որ մի անգամից ընդդէմ էր գնում ընդհանրութեան ուռեցած հայեացքներին: Զոլայի լրագրական ադ առաջին լօղումները լետոյ կազմեցին երկու ժողովածու «Mes Haines» (1866 թ. 2-րդ տպ. 1879) և «Mon salon» «իմ պատկերասրահ» (1866) խորագրով: Զոլայի առաջին վէպերը՝ «Les mystères de Marseille» (Մարսէլի գաղտնիքները) «Le vœu d'une morte» «Le confession de Claude» (Կլոսի խոստովանքը) (գրուած մօտ 1865 թ.) համարեա անուշադիր մնացին, թէև վերջին վէպի մէջ արդէն պայծառ կերպով արտայայտուած են նորա գրելու ձևի առանձնապատկութիւնները: «Thérèse Raquin» «Թերէզ Ռաքին» (1867 թ.) վէպը, ինչպէս կասեն՝ succès de scandale (սկանդալի շա-

¹⁾ Ուսումնական աստիճան Ֆրանսիայում: Ծ. Թ.

ջողութիւն) ունեցաւ. քննադատութիւնը ալդ վէպը անբարոյ-
լական հռչակեց և համարեց «փթած գրականութեան» լատուկ
մի երկ, թէև Թերեզի ու նորա գործակցի խղճահարութիւնը —
չառ աւելի պայծառ գոչներով են պատկերած, քան կրքի
լաղթանակը: Իւր լաջորդ վէպում, որ կրում է «Madeleine
Férat» խորագիրը (1868 թ.) Ջոլան առաջին անգամ չօշա-
փում է ժառանգականութեան խնդիրը, որը լետու դարձաւ
Ռուգոն-Մակկարների վիպերգութեան երկու հիմնական թե-
մաներից մէկը: Իսկ միւս թեման «խենթութեան ու խալտա-
ռակութեան տարօրինակ պատմաշրջանը» (այսինքն Նապոլէոն
Դ-ի ժամանակները) ներկայացնելն էր. այն պատմաշրջանը,
որ արդէն վերջանալու վրայ էր, երբ Ջոլան վերջնականապէս
դժուած էր գրականութեան պատմութեան մէջ իւր նմանը չու-
նեցող վիթխարի ձեռնարկութեան լատակադիծը: «Ռուգոն-
Մակկարները» վիպաշարքի քսան վէպերն էլ («Les Rougon-
Macquart») «Ռուգոն Մակկարները» հեղինակի ասելով ներկա-
յացնում են «մի ընտանիքի բնական և ընկերաբանական պատ-
մութիւնը 2 ըրդ կայսերութեան ժամանակ»: Այդ վէպերը
լոյս էին տեսնում իրար ետեից համարեա տարին մի հատ և
սկզբում հազիւ նկատում էին. ապա ամեն մէկը հանդիպում
էր մի կողմից զալրադին աղաղակների, միւս կողմից հիացած
համակրանքի. լետու քիչ քիչ (մանաւանդ սկսած «Assommoir»
— «Քակարդ»-ից) գրաւեցին ընդհանրութեան ուշադրութիւնը
և վերջապէս հեղինակին դուրս բերին Փրանսական, կամ մին-
չև անգամ համաւերոպական գրականութեան առաջին շարքե-
րը: Իր գլխաւոր գործին զուգահեռ Ջոլան կատարում էր և
մի քանի ուրիշ աշխատանք: Տուրգենևի միջոցով, որը Ֆլո-
բերի, Գոնկուր եղբայրների և Դոդէի հետ Ջոլայի գրական
մոտերմներին էր, նա դարձաւ Вѣстникъ Европы առաջին
ամսագրի աշխատակիցը և համարեա ամեն ամիս «Պարիզի
նամակներ» խորագրով ա նտեղ տպում էր կամ փոքրիկ պատ-
մութեան (որոնցից մի քանիսը «Nais Micoulin», «Le
capitaine Bure» «Ապպիտան Բիւուլը» — տպուել են նաև Փրան-
սերէն) կամ քննադատական էտիւդներ, որոնք լետու մտան
հետեւալ ժողովածուները. «Le roman experimental» «Փորձա-
ռական վէպը» (1880) «Document Litteraires» «Գրական վա-
ւերաթղթեր» (1881) «Nos auteurs dramatiques» «Մեր թատե-
րագիրները» (1881) «Les romanciers naturalistes» «Բնապաշտ
վիպագրողները» (1881) «Le naturalisme au théâtre» «Բնա-
պաշտականութիւնը թատրոնում» (1881¹):

Այս էտիւդներում Ջոլան պաշտպան է հանդիսանում այն
սկզբունքներին, որոնց աշխատում էր իրականացնել իւր վէ-

¹) Պարիզի նամակների մի մասը լոյս է տեսել նաև առանձին
1878 թ.

գերում, պաշտպանելով միանգամայն նաև թէ նախկին (Բալզակի և Ստենդալի) և թէ նորագոյն (Ֆլորէրի, Գոնկուր եղբայրների, Դոդէի) «նատուրալիզը» ընդդէմ ումանալով (Շատոբրիան, Վ. Հիւգո), զգալնականութեան (սենտիմենտալիզմ—Ժ. Սանդ) և Բուսինի (Ա. Դիւմա)՝ Միաժամանակ նա գրում է և թատրոնի համար. այսպէս են՝ «Thérèse Raquin» «Թերեզ Ռաքէն», «Les héritiers Rabourdin» (1874), «Le bouton de rose» «Վարդի կոկոն» (1878), բայց այս ասպարիզում նա լաջողութիւն ունեցաւ միայն Ռուզոն-Մակկարների վիպաշարքից առած իւր մի քանի վէպերը բեմին լարմարեցնելով, որ նա կատարում էր բեմական արուեստը լաւ ճանաչող մարդկանց մասնակցութեամբ: 1874 թ. լոյս տեսաւ Զոլայի պատկերների նոր ժողովածուն «Nouveaux contes à Ninon» խորագրով: 1880--81 թ. նա ամեն շաբաթ «Figaro» թերթում լոյս էր ընծայում քննադատական ու հրապարակախօսական լօղումներ, որոնք լետոյ հրատարակուեցին «Une campagne» (1882) անունով և շատ կարեւոր նիւթեր են բովանդակում հեղինակին իրան ընդդռնելու համար: Ութսունական թուականների սկզբից Զոլան տարուաւ մեծ մասն ապրում էր առանձնացած՝ քաղաքից դուրս (Մեդանում, որ գտնւում է Պարիզի մօտ, այստեղից է իւր անունն առնում այն ժողովածուն, որ կոչւում է «Les soirées de Médan»¹⁾ և որը նա հրատարակեց 1880 թ. հինգ ուրիշ գրողների հետ, որոնք այն ժամանակ նրա մտերիմ ընկերներն էին: Անուհետեւ նա անձնատուր է լինում Ռուզոն-Մակկարների վիպերգը գրելուն: Հազիւ կատարած այս գործը, Զոլան ձեռնամուխ եղաւ մի ուրիշ գործի. նա տպագրեց մի եռավէպ (տրիլոգիա)—«Lourdes» «Լուրդ», «Rome» «Հռոմ», «Paris» «Պարիզ», ապա՝ չորս աւետարան վերնագրի տակ. «բեղմնաւորութիւն» և «աշխատանք», որ նրա վերջին վէպն եղաւ: Մինչդեռ Դոդէն իւր «Անմահը» վէպով վճռապէս ամեն կապ կտրեց Ֆրանսական ահադէմիից, Զոլան ընդհակառակը մի քանի անգամ գրել է իւր թեկնածութիւնը, բայց միշտ էլ անլաջող:

«Ռուզոն-Մակկարները» վիպաշարքի դեռ ութերորդ հատուածին («Une page d'amour») «Սիրույ մի էջ» Զոլան կցել է իւր ստեղծած ընտանիքի ճիւղադրական ցուցակը. մի քիչ աւելի լրացրած ա.դ ցուցակը նա մտցրել է վերջին լրացուցիչ վէպի «Դոկտոր Պասկալ»-ի մէջ, որի հերոսը արտալուրում է Զոլայի հայեացքները ժառանգականութեան մասին և միանգամայն մեկնում Ռուզոն Մակկարների «բնական պատմութիւնը»: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ ժառանգականութեան այն ձևերը, որ դոկտոր Պասկալը որոնում ու գտնում

*) «Մեդանի երեկոները»

2) Այդ գործի մասերը մանրամասն չենք յիշում: Ծ. Խ:

է իւր ազգականների մէջ, Ջոլան վերցրել է քնախօսական և ախտաբանական նորագոյն հետազոտութիւններից։ Յոյց տալ թէ այս կամ այն հիւանդութիւնը, այս կամ այն մարմնական ու հոգեկան շեղումը (անոմալիան) անմիջապէս կամ միջապէս, թուիքներով կամ առանց թուիքների գործելու անցնում է նախաճարերից ժառանգներին այդ զուտ գիտական մի խնդիր է։ վէպը կարող է միայն օրինակներ տալ—այդ տեսակ փոխանցումի համար, բայց ոչ ապացոյցներ. և իսկ որ, միայն իբր օրինակ են հանդիսանում ժաննա Գրանժանի («Page d'amour») կամ Շառլ Ռուզոնի («Պասկալ») Յետադարձ ժառանգականութիւնը, Ժերեզի ժառանգական գինեմուլութիւնը («Assommoir») «թակարգ» և նեարդոտութեան զանազան տեսակները, որոնք այդ ընդհանուր հիմքի վրայ զարգանում աճում են։ Ժերեզի որդիների մէջ («Oeuvre» «Երկ» և «Bête humaine» «Մարդ-անասուն»)։ Ո՛չ Ջոլան վէպերում և ո՛չ էլ Պասկալի մեկնութիւններում մենք ոչ մի բացատրութիւն չենք գտնում։ Թէ քնչպէս եղաւ, որ Լիզա Կենիւն և նրա ամուսինը, այդ մաղասալին, նեղ-չահասէր, իսկ իրանց չահերը պաշտպանելիս՝ նաև սառն ու խստասիրտ զոյգը ունեցաւ մի այնպիսի առոյգ, մեծահոգի և անձնաղոճ աղջիկ, ինչպէս «Joie de vivre» վէպի հերոսուհին՝ Պոլինան է, կամ թէ քնչպէս եղաւ, որ Մարթա Մուրէի և Ֆրանսուալի կապից ծնունց աչիքան առողջ և ուրախ Օկտաւը («Pot Bouille» և «Au bonheur des dames»), մինչ դեռ երկուսն էլ Աղեւաիդ Ֆուքի թոռներն էին և մեռել էին խելագար վիճակում («Conquête de Plassans» «Պլասանի գրաւումը»)։ Ընդհանրապէս Ջոլայի անորմալ հերոս-հերոսուհիների կախոյնը Ռուզոն-Մակկարնէրի, ընդհանուր նախամօրից՝ Աղեւաիդ Ֆուքից («Fortune des Rougon»)։ Ռուզոնների բաղդը՝ մեզ ներկայանում է օդի մէջ, որովհետև Աղեւաիդի հայրն արդէն խելագար էր, ուրեմն ժառանգական տրամադրութեան սկզբնական սրմատը նրա աղջկայ մէջը չէր, ճիւղազրութիւնը նրանից սկսելը բոլորովին կամայական մի բան է։ Ջոլան ամենից քիչ մշակել է իւր ընտրած հարցի այն կողմը, որն ամենից լաւ է զրական լուսաբանութեան ենթարկւում, այսինքն՝ իրար հետ խաչուող հոսանքների փոխադարձ ներկործուծութիւնը, ժառանգած տարրերի փոխուելը նոր ձեռք բերած տարրերի ազդեցութեան տակ — ինչպէս են, օրինակ՝ դաստիարակութիւնը, հանգամանքները, միջավայրը, որտեղ պատրաստւում ու անցնում է մարդու կեանքը։ Այն չփութը, որ կայ ամեն մի ընտանիքի անդամների մէջ, որը և շատ անգամ փոխադարձ նմանութեան անհրաժեշտ պայման է հանդիսանում՝ համարեա բոլորովին չկալ Ջոլայի երկերում, մանաւանդ աւելի ուշ գրած վէպերում։ Օրինակ՝ երեք Լանտիէ եղբայրն էլ, կարծէք օտար լինեն մէկ մէկուց և իրանց ծնողներից։ Անժելիկը («Rêve») «Որադ» դաստիարակւում է բոլորովին մօր

աղդեցութիւնից հետո, ելէն Գրանժանը («Page amour») բոլորովին ոչ մի առնչութեան մէջ չէ մտնում իւր եղբայր Ֆրանսուա Մուրէի հետ, իսկ ժան Մակկարը («Ferret» և «Débauché») իւր քորեքի՝ Լիզի և Ժերսեզի հետ: Եւ որքան հեռանում էք այդ մեծ վիպաշարքի սկզբից, այնքան փոքրանում է ժառանգականութեան դերը Ջոլայի վէպերւմ, մի քանիսը «ընտանիքի պատմութեան» հետ միայն արտաքին կապով են կապուած և ոչինչ չէին կորցնի, եթէ բոլորովին զուրս լինէին այդ կապից (այդպէս են. «Au bonheur des dames», «Joie de vivre», «Germinal», «Rêve»): Ջոլային չաջողուեց «գտնել ու հետամուտ լինել, միաժամանակ վճռելով խառնուածքի և միջավայրի հարցը՝ այն թելին, որ մաթեմատիկայէն տանում է մի մարդուց դէպի միւսը»: Կարելի է նոյն իսկ կարծել, որ նա երբեմն մոռանում էր իւր ընտրած խճողքի այդ կողմը, որը նորից հանդէս եկաւ միայն «Ռոկուար Պասկալում»:

Նա չառ աւելի չաջողութեամբ կարողացաւ կատարել իր ծրագրի միւս բաժինը — «Եկեղանութեան և խախտաւարութեան տարօրինակ պատմաշրջանի» նկարագրութիւնը: Սակայն այդ կողմից էլ՝ նրա առաջին վէպերն աւելի են համապատասխանում իր հիմնական թեմային, քան վերջին վէպերը: Երբ նա ձեռնամուկ եղաւ իւր գործին, դեռ թարմ էին նրա լիռողութիւնները երկրորդ կայսերութեան մասին. այդ շրջանին վերաբերեալ նիւթեր հաւաքելը հեշտ էր և իսկ որ «Ռուզոնների բաղտը», «La Carée», «Պարիզի որկորը», «Նորին պայծառափալուծիւն Եփէն Ռուզոնը», «Թակարդ» և «Կանա» վէպերում երկրորդ կայսերութիւնը արտացոլում է պայծառ ու ուրբեք Սակայն որքան Նապոլէոն Գ-ի ժամանակն աւելի էր հեռանում դէպի անցեալը, այնքան աւելի դժուարանում էր այդ շրջանի վերարտադրութիւնը, դրան զուգահեռ՝ թուլանում էր Ջոլայի մէջ նաև «մարդկային վաւերագրեր, որոնք եւս եւս չէին լինում Վուգոն-Մակկարները» վիպաշարքի վերջին վէպերում ընկերաբանական էսիզոներ կամ բոլորովին չկան, կամ, եթէ կան՝ արդէն ուրիշ, աւելի ուշ ժամանակուայ դրոշմ են կրում («Այդպէս են. «Bonheur des dames», «Germinal», «Argent»): Միակ բացառութիւնն այդ կողմից «Déboel»-ն է. կայսերութեան անկումն այդ վէպում համարեա նոյնքան զօրեղ է նկարագրած, որքան այդ նոյն կայսերութեան առաջ գալը «Ռուզոնների բաղդը» վէպում: Այդ երկու վէպը լիովին բաւական կը լինէին, որ Ռուզոն Մակկարների վիպերգը դառնայ մի անփոխարինելի և կարևոր աղբիւր Նապոլէոն Գ-ի ժամանակուայ ֆրանսիական հասարակութեան պատմութեան համար: Նոյնչափ կարևոր, որչափ Բալզակի վէպերն են Լիւի-Ֆիլիպի պատմաշրջանի համար: Ոչ մի բանից չքաջուող վարիչներ, ալիսերուած ազնուականութեան խղճուկ ներկայացուցիչներ, անառակութեան քրմուհիներ ու զոհեր, մեծ ու փոքր չափի

չահախնդրութեան հերոսներ, «գեր» բուրժուաներ և «նիհար» հողաղարկներ, մեծ քաղաքի փչացած մթնոլորտում կեանքը մաշող բանւորներ.— այս բոլորը նա ասել— խել է ուղղակի իրականութեան միջից և վարպետօրէն միացնելով իրար հետ՝ կազմել վիթխարի, խիստ լուսաւորուած խմբեր։ Բալզակի նման Զոլան ևս լայնացնում է վէպի ոլորտը, մտցնելով այն տեղ մասնակալից կեանքի բոլոր կողմերը. նրա վէպերում սէրը ամեն զէպքում երկրորդական տեղ ունի և առաջին տեղը միշտ թողնում է պատերազմին կամ առևտուրին, արդիւնաբերութեան կամ երկաթուղիներին։ Զոլան կարողանում և սիրում է գործ ունենալ զանգուածների հետ. շատ անգամ նրա վէպերի իսկական հերոսները զանազան հիմնարկութիւններ, պարապմունքներ, կազմակերպութիւններ կամ ուժեր են. օրինակ մի մեծ կրպակ, որ լաղթում է փոքրերին («Bonheur des dames»), Պարիզի շուկան («Պարիզի որկորը»), հանքագործները («Germinal»), բիրժան («դրամ»)։ Այս եթէ կարելի ասել հաւաքական անձերի հետ համեմատած «Ռուգոն Մակկարները» վիպաշարքում գործող առանձին անձերը շատ աւելի դժգոն են ելուում. թէկուզ հէնց միայն այն պատճառով, որ ամենք նրանց հանդիպում ենք բոլորովին պատրաստ, կարծես սառած լինեն, մեծ մասամբ Զոլան բնաւորութիւնների զարգացումը չի պատկերացնում Երբեմն գործող անձի մէջ պատահում է մի փոփոխութիւն, բայց չպատճառարանուած, կարծես պատահական. Այսպէս, օրինակ՝ «Bonheur des dames»-ի Օկտաւ Մուրէն շատ քիչ է նման «Pot-Bouille»-ի Օկտաւին. Արիստիդ Մակկարը իրան նման չէ «Դրամ» և «Curee» վէպերում։ «Ռուգոն Մակկարների» քսան հատորներում սփռած անհամար դէմքերից, հազիւ կարելի է ցոյց տալ այնպիսիները, որոնք կարողանային տեղ գրաւել Զոլայի նախորդների՝ օրինակ՝ Բալզակի և Ֆլորէրի լաւագոյն ստեղծագործութիւնների կողքին։ Նոյն իսկ ամենախոշոր դէմքերի նկարագրութեան մէջ, օրինակ՝ Էմէն Ռուգոնը, նրա մայր Ֆելիսիտէն, ինչ որ սառն ու չոր, միօրինակ և ոչ անմիջական բան կալ, որ չի թողնում նրանց անունները ընդհանրանան, հասարակ անուն դառնան, ինչպէս են՝ օրինակ՝ Բալզակի Գորիօն և Դրանդէն կամ Ֆլորէրի Էմմա Բովարին։ Սրա բացատրութիւնը պէտք է որոնել մասամբ Զոլայի տեսական հայեացքների, մասամբ նրա բնութի մի քանի լատկութիւնների, մասամբ էլ նրա վէպերի պատմութեան մէջ։

Իր քննադատական լոգուածներում, մանաւանդ փորձառական վէպի մասին արած իւր հետազոտութեան մէջ, Զոլան պահանջում է, որ վիպասանը հպատակի այն պայմաններին, որոնք պարտաւորիչ են գիտնականի համար։ «Վիպասանը պէտք է չհեռանալ իրողութիւններից, բնութիւնը խիստ ուսումնասիրելուց։ Նա պիտի չքուի, իւր լուղումը պահի իրան և պարզապէս վերապատմի այն, ինչ որ տեսել է։ Այն վիպա-

սանը, որ զայրանում է մոլութեան վրա և չափ է զարկում առաքինութեան՝ փչացնում է իւր հաւաքած վաւերագրերը, նրա երկը կորցնում է իւր ուժը. դա ալ ևս մի մարմար էջ չէ, իսկական քարազանգուածից կտրած, ալ մի մշակուած նիւթ, հեղինակի լուղմունքից խեղուած»։ «Փորձարկող վիպասանները» չպէտք է գլուխ կորցնեն բանաստեղծների և փիլիսոփաների տխմարութիւնների մէջ»։ Նրանք չպէտք է մասնակցեն «ենթադրութիւնների մարտեղծողը» երգելուն, որով փիլիսոփաները սիրտ են տալիս «անլաւար լարձակումով գրաւելու դիմող գիտնականներին»։ Զուլի երկրպագութեան առարկան խելքն է և նրա վերնագոյն ստեղծագործութիւնը՝ «գրի առած միտքը» (*La pensée écrite*)։ «Ամենազխաւորը գրի առած միտքն է. մնացածը փուչ ունայնութիւն է, յուպեական տեսիլներ, որոնց քշում է քամին»։ Գրի առած միտքը իւր ուժը գեղարուեստական ձևից է ստանում, որն էացնելը գրողի պարտականութիւնն ու փառքն է միանդամայն։ «Ֆլորէրը մաշուեց իւր ոճը մշակելով, լամառ աշխատանքն էր ժիւլ Գոնկուրի մահուան պատճառը։ Գոդէն, էդ. Գոնկուրը, մենք ամենքս օրեր ենք անց կացնում մի էջի համար. կատարեալ, կրակոտ, կենսալի ոճին ձգտելը մեր մէջ դանդաղ ընթաց ինքնասպանութեան է հասնում»։ Այս վերջին խօսքերը չեն համապատասխանում այն ամենին, ինչ որ նոյն Զոլան պատմում է իւր աշխատելու եղանակի մասին։ «Ես նստեմ եմ գրելու», ասել է նա իր երկրպագուներից մէկին (խաւաքի բանագիր դէ-Ամիլիարին) «հանգիստ, մեթոդորէն, ժամացույցը ձեռքիս։ Ես գրում եմ ամեն օր, բացքիչ. երեք տպագրական էջ ոչ աւել. և այն էլ միայն առաւօտները, կրում եմ համարեա առանց մի բան ջնջելու, որովհետև մի քանի ամիս առաջ լաւ խորհած եմ լինում անելիք գործս։ Եւ կարող եմ անսխալ որոշել վէսյս վերջացնելու օրը»։ Գործի լատակադիժը Զոլան կազմում է ամենամեծ ճշտութեամբ առաջուց որոշելով, օրինակի համար՝ ոչ միայն նկարագրութիւնը դնելու տեղը, ալ և նրա ընդարձակութեան չափը։ Նա սիրահարած է համաչափութեան և համեմատութեան. նրա բարեկամները նրան տալիս են «մեծ մեքենայէտ» անունը։ Դէպի քաղաքակրթութիւնը նրա վերաբերմունքը թշնամական է, դէպի հասարակական գործունէութիւնը՝ աւելի քան անտարբեր։ Քաղաքականութիւնը «մի տաժանակիր աշխատանք» է «միջակութիւնների և անտաղանդ մարդկանց, ստոր տեսակի այդ խղճալի մանկավարժների՝ բաժինը»։ Քաղաքականութիւնից տարուած երիտասարդներին նա խորհուրդ է տալիս. «աւելի լաւ է կին սիրէք, խմէք ու ոտանաւոր դրէք»։ «Մեղանից ամենամեծերը ոչ թէ նրանք կը լինին, բացակայում է Զոլան, որոնք ձգտում են լաւացնել մարդուն, ալ նրանք, որոնք ներկայացրել են մարդուն այնպէս, ինչպէս կալ, իր ամբողջ կենսական ճշմարտութեամբ»։ Զուլին լիո-

վին հասկանալու համար, անհրաժեշտ է դարձեալ ի նկատի ունենալ, որ այն անալիզար մեղադրանքները, որոնք նրան անբարոյական հռչակեցին և որոնց հանդէս գալուն առիթ էին տուել նրա առաջին վէպերը, չափից անց խնդացրին նրա կռիւը պատշաճութիւն առած բանի դէմ^{*)}։ և ամենամեծ նիւթական լաջողութիւն ունեցան նրա այն վէպերը, որտեղ այդ կռիւը հասնում է իր գագաթնակէտին, այդպէս են «Թակարդ», «Նանա», «Հողը»։ այդ կողմից միայն «խորտակում» վէպն է, որ բացառութիւն է կազմում։ Ամբողջ իրականութիւնը, նրա բոլոր մանրամասներով ու բոլոր կեղտով վերարտադրուելու ձգտումը, հեղինակին բերում հասցնում է այն տեղը, որ մի կողմից նա տալիս է—«արձանագրական» տիպի անթիւ ու անվերջ նկարագրութիւններ, միւս կողմից՝ հարկաւոր չափից աւելի է կանգ առնում այնպիսի երևութիւնների վրայ, որոնց բաւական էր միայն մատնանիշ անել ու անցնել։ Զուլալի սխալը ոչ թէ այն է, որ խօսում է այդ կարգի երևութիւններից, այլ այն, որ դրանց մասին շատ լաճախ և շատ շատ է խօսում։ Շատախօս են երբեմն և նրա նկարագրութիւնները, մանաւանդ եթէ նրանք անբաժան կապուած չեն գործողութեան ընթացքի հետ, այլ արհեստական կերպով կցած են նրան (օրինակ Պարիզի նկարագրութիւնը «սիրու մի էջ»-ում)։ Զուլալի չետագալ վէպերում (բացի «Հողից», որտեղ մանրամասնութիւնների աւելորդ ցինիզմը ծալրաւեղութեան է հասցրած և համարեալ վէպի զլխաւոր բովանդակութիւնն է կազմում) վերը ցուց տուած երկու պոստութիւնները աւելի քիչ են նկատում, քան թէ մի քանի, աւելի վաղ գրած, վէպերում, (ինչպէս են օրինակ «Նանա», «Թակարդ», «Pot Bouille»)։ Երբ արդէն լաջութիւններն ինքն էր տարել, այլ ևս կարիք չուներ ըրսկաւոր նկարագրութիւններ անելու, մի բան, որ նա, իբր մարդական միջոց, գործ էր դնում թշնամիների չարակամութեան և հասարակութեան անտարբերութեան դէմ։ Վիպաշարքի վերջին վէպերից մէկով («Յրազ») Զուլան ուղղակի ուզեց ասացուցանել, որ նա ընդունակ է «մաքուր», նոյն իսկ՝ սովորական բարոյախօսութեան տեսակէտից՝ բարոյական երկ ստեղծելու։ սակայն չի կարելի ասել, թէ այդ բանում նա լիովին լաջողեց։ Այն ծանր ու խնամքոտ կերպով ոճ մշակելը, որ լատուկ է Ֆլորէրին, Գոնկուր և Ջորջ Զուլան չուներ և չի էլ կարող ունենալ, շնորհիւ այն մեթոտա-

*) Զափաղանց ընդունել են այդ տեսակէտից հետեւեալ խօսքերը, որ նա դնում է «Թերեզ Մաքէն» վէպի երկրորդ տպագրութեան շառաւիղում։ «Զալրապետը բան է չեղած լանցանքի համար ծեծուած լինելը, եւ երբեմն շատու եմ, որ որեւէ անպատշաճ բան չեմ գրել։ Գոնէ այն ժամանակ վրաս թափուող հարուածներից մի քանիսն աւելի քան կը լինէի»։

կան ու ճշտապահ ընթացքին, որ ունի նրա աշխատանքը՝ Մինչ դեռ նա չատ մեծ գին է տալիս ձևի իւրակերպութեան և ինչ էլ որ լինի՝ աշխատում է հասնել դրան, գլխաւորապէս համեմատութիւնների միջոցով՝ ստէպ լաջող, բայց աւելի յաճախ՝ անլաջող ու իրար վրայ կուտած: Զուլան գուրկ չէ ան «հնարմունք»-ից, որ նա անքան դատապարտում է. ալսինքն վէպի մէջ նա էլ է սինպիսի տուեալներ մտցնում, որոնք զիտողութիւնից չեն առնուած և կամաւարար խմբած են, տպաւորութիւնը զօրեղացնելու համար: Մինչև անգամ չի կարելի աւել, որ նրա վէպերում ոչ մի սուբեկտիւ, ոչ մի խրատական բան չկայ, որ անտեղ իսկի չի նկատուած հեղինակի «միջամտութիւնը»: Ո՛չ միայն դոկտոր Պասկալի բերանով, որ կոչուած է մեկնելու «ընտանիքի պատմութիւնը», այլ և շատ ուրիշ գործող անձերի բերանով. (ինչպէս են օրինակ՝ Սիգիզմունդ Բուշը «դրամ»-ում, Ժանն ու Մորիսը «խորտակում» վէպում) Զուլան իր սեփական մտքերն է արտայայտում, ան էլ ոչ ամեն անգամ հանգիստ: Սանդղի դէմքով («դրծ»-ում) Զուլան աչկարալ է, որ իրան է բեմ հանել. «Germinal», «Դրամ» և «Դոկտոր Պասկալ» վէպերում տեղեր են պատահում, որոնք շատ նման են «ենթադրութիւնների մարսելեօղին», — բայց մի մարսելեօղ, որ ջերմացած չէ զգացմունքից, որովհետև Զուլայի մէջ «զրի առած մտքին» ծառաելը շարունակում է գերակշիռ լինել, քան «դարի մէջ նպատակներին» ծառայելը: Ուսանող երիտասարդութեանն ասած ճառի մէջ Զուլան չանձնարարում էր. նրանց աշխատանքը. և ան էլ միայն որպէս գրաւական անձնական երջանկութեան կամ ամենաքիչը՝ անդորրոթեան, որպէս մի ապահով միջոց ան տանջանքների դէմ, որ պատճառում է անվախճանի գաղտնիքների մէջ սուղուելու ձգտումը: Միակ ղիջումը, որ անում է ժամանակի պահանջներին ան է, որ նա խոստովանում է թէ բնապաշտական վէպը «չափազանց ծածկել է հորիզոնը», թէ լաւ են անում նրա լաջողները, որ նորից տիրանում են «անիմանալի ոլորտին»: «Բնապաշտ վիպագրութեան» տիրապետութիւնը, որ իր գագաթնակէտին հասաւ 80-ական թուականների սկզբին, ըստ երևույթին անցել է անգարձ. «հողը» վէպից լետու Զուլայից հրապարակով հրաժարուեցին մինչև անգամ նրա նախկին երկրպագուներից մի քանիսը: Բայց և անպիս ինչ ուղղութեամբ էլ գնալու լինի ֆրանսական գրականութեան լետագալ գարդացումը, «Ռուգոն Մակկարները» վիպաշարքի լաւագոյն վէպերը լամենայն դէպս անտեղ աչքը ընկնող տեղ կունենան:

Թարգմ. Ն. Ա.

ՅԱՅՏՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐՔԻՅ

(Ն. Կ. Բ. Կ. Ռ.-ի քանաստեղծութիւններից)

Ահաւասիկ կամ ես առ զուրս և բաղխեմ.
եթէ ոք լսիցէ ձայնի խմում և բանայցէ
զդրունան, մտից առ նա և ընթրիս արարից
առ նա, և նա ընդ իս: Գլ. Գ. 20.

Կանգնած եմ ահա և դուռը բաղխում,
Եւ քո տան միջին ապաստան խնդրում.
Մերկ եմ, ուժասպառ, աղքատ և անզօր,
ձամբաս դժուարի՜ն, փշոտ, հեռաւոր:
Թափառում եմ Ես արար աշխարհում,
Շատերի դուռը ծեծում ու բաղխում.
Ով ձայնս լսի, դուռը բաց անի,
Տայ ինձ ապաստան, իր մօտ ընդունի —
Կը մտնեմ Ես ներս, կը սիրեմ նորան,
Կ'ընթրեմ նորա հետ ընկերիս նման:
Գործից ու կուռից յոգնած ես, անզօր —
Քեզ կը զօրացնեմ, ոյժ կը տամ Ես նոր.
Թէ լալիս ես գո՛ւ՝ տխուր, վշտահար —
Կը սրբեմ վերջին արցունքդ իսպառ.
Եւ ամոքելով վշտերդ յաւէտ,
Կը նստեմ կողքիդ ընթրելու քեզ հետ...
Կանգնած եմ ահա և դուռը բաղխում,
Եւ քո տան միջին ապաստան խնդրում:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ

ԳԵՂԹԱԿԱՆ ԿԻՆ

Շէն ատն ատեր դարձաւ
Յջախի ծուխը մարեցաւ:

Ա.

Փողոցի կողմի դուռը բաց էր: Ներս մտաւ մի կին, սանդուխներէն վեր ելաւ և իսկույն չոքեց դետին ու սկսեց անուշիկ անելով՝ խոր հառաչել: Մենք թողինք մեր բարիկենդանի ուրախութիւնը և շարունակեցինք նրա շուրջը: Ո՞վ էր նա և ինչ կը խնդրէր՝ անխօս:—Տարիք 30—35 հազիւ կլինէր, բարձրահասակ և ամուր կազմուածք ունէր. Գլխին կապեր էր հնամաշ՝ տաճկական եաղմաշ, որ ծածկեր էր նրա թոռոմած ճակատը, և տակից կերևար իւր արտասուալից և նուազած աչքերը, որ ցոյց կուտային նրա բովանդակ թշուառութեան պատկերը... մէջքը կապեր էր մի հնացած կարմիր շալ: Մենք կարծեցինք որ քաղցած մի մուրացկան էր, բաց ոչինչ չէր խնդրեր, կը նայէր անթարթ աչքերով և կհեկեկար...

—Այ նանի, ասան ինչ կուղես, ո՞վ ես:

—Ի՞նչ կը հարցնէք, իմ խեղճութենէն չէք կարող ճանչընալ՝ որ իմ անուշ հայրենիքէն զրկուած մի անբաղդ գաղթական կին եմ...

Կաշխատէր միշտ իւր զգացմունքը խեղդել, բաց չէր կրնար. Աստուած իմ, որքան տպաւորիչ էր նրա դառն հայեացքը. վիշտ և անբախտութիւնը իւր սև կնիքը դրօշմեր էր

Ներկայ պատկերը մի նորածիլ գրչի առաջին թոթովն է: Տեղ ենք տալիս նրան, հարկաւ, ոչ իբրև մի գեղարոսեստական երկի, այլ իբրև պատանեկան անկեղծ կրօնից արձակուած մի հառաչանքի: Սակայն իբրև պատկեր նա ոչնչով պակաս չէ թշուառ գաղթականների կեանքից վերցրած ուրեշ պատկերներից: ԽՄԲ.

Նորա համեստ դէմքի վրայ... նա ընկճւած էր անողոր ճակատադրի՝ սև հարուածներուն տակ... նա մի կենդանի զոհ էր. ինքնամոռացութիւնը զինքն տարեր էր իւր հայրենի— վաթանը, իր շէն տունը եւ սիրելեաց արիւնթաթախ դիակները պատկերացած էին նորա լիչողութեան մէջ... Վերջապէս մի խոր ակ քաշեց և դարձեալ մունջ մնաց:

Այո, նա կորցրեր էր ամէն ինչ... իր որբիկներու անօթութիւնը մղեր էր զինքն օտար աշխարհ... մեռնել նորա համար աւելի հեշտ էր՝ քան ձեռք մեկնել մի պատառ հաց խնդրել... երբ հաց կերակուր բերինք, խոժոռ խոժոռ նայեց... արտասուքի կաթիլներ զլորուեցան մարած աչքերէն... ձեռները ուժգին գլխին զարնելով սկսեց խօսել:

— Վայ... էսա կեանքին, էսա սև օրին... վնդ էի. բնչ դարձայ... Մելիք Արպօի հարսն էի, 50 ընկան գումէշ և էնչափ էլ եղներ, հինգ խարիր ոչխար իմ շէն տնից դուրս կենէր, պղինձներով փրփրալէն կաթ, սեր, իւղ կը պատրաստէի... էսա թուլացած ձեռքերովս խարիր խարիր ճամբորդի, թաղալաւշ հաց կը թխէի, կը բաժնէի. վայ... էսա օրին խասայ՝ որ էսա պրտուճ խացն անում ձեր ձեռքից. չեմ ուզեր, չեմ ուզեր, վերուցէք, թող ես էլ, լէթիմներս էլ մեռնինք, չեմ ուտեր, չեմ ուտեր...

Ասաց. հաց և կերակուր թողեց և հեռացաւ. ևս ալն օրուանից ծանօթացաւ ալն խանաղան (աղնուաղարմ) դադէին՝ չաճախ կը տեսնուէի նորա հետ և նա կը պատմէր իրենց զլսից անցած դժբաղտութիւնները:

Բ.

1896 թուին՝ երբ Վասպուրականի գիւղերը աւրուեցան, քար ու քանդ եղան և Ալշավաղ գիւղը: Այն գիւղում մի մեծ նահապետական տուր կար: Մելիք Արպօնից տունն էր: Աւայդ չէն տան հարսն էր Գիւլիզարը: Ճոխ գերդաստանի բաղմաթիւ անդամների մեծամասնութիւնը քիւրդերու բարբարոսութեան զոհ եղան՝ գիւղի պետը՝ Մելիք Արպօն. իւր կտրիճ որդին՝ Օհանը (Գիւլիզարի ամուսինը) իւր չորս եղբայրներով որոշ գեղանի կանայք գերի տարուեցան: Մնաց միայն Գիւլիզարը իր երկու որբերով: Որք տանից բացակայ եղած էին: Երեկոյեան երբոր տուն վերադարձաւ տեսնելով վերահաս ա-

դէտն՝ ուշաթափ զետին փռուեց... երբ տեսաւ իւր սիրելիները՝ արիւնաթաթախ, վիրաւոր իրար վրայ փռուած... կըրկին անշնչացած գետին գլորուեց: Իւր ծերունի հայրը հասաւ և հեռացուց Գիւլին՝ այդ սրտաճմլիկ տեսարանից: Նրկար ժամանակ Գիւլիզարը հիւանդ պառկած մնաց. և չկարողանալով զիմանալ. վճռեց հեռանալ... և չը տեսնել սիրելեաց մահացած վայրերը... հեռանալ... բայց որո՞ւ հետ, ծերունի հայրը չէր համոզուեր:

— Գնանք, Բարօ, գնանք ազատ երկիր... բաւքի մոռնամք իմ սե օրեր...:

— Գիւլի, մի քիչ էլա խղճա քո ծերունի Բարօին, մինչև մեռնեմ. թող ոսկորներս իմ հայրենի հողի մէջ թաղուին... մնանք այստեղ, Աստուած ողորմածի, թողներս կը մեծանան՝ քեզ մխրթար կը լինին...:

Գիւլիզարը չը լսեց... վերջապէս լաջողուեց իր ծերունի հօր և երկու զաւակներու հետ հեռանալ իրենց սիրելի վաթանից... հեռու հեռու գաղթել, բայց արդեօք կը հաւատար որ բաղտաւորուէր անրախտ Գիւլիզար, — ոչ երբէք: Նա ստիպուեցաւ զոնէ դուռ հաց մուրալ, ո՞հ Գիւլիզար որ իր կեանքում միայն առատ-առատ բաշխել սովորած էր անցուղարձ ճամբորդներուն և մուրացիկ աղքատներուն:

Գ.

Վաղարշապատ գիւղի ծայրը. մի գետնափոր տան մէջ Գիւլիզարը իւր երկու որբերի և ծերունի հօր հետ ծուարեր էր... Գաղթելու օրից անցեր էր 4—5 ամիս. խեղճ Գիւլիզարը միայն մի քանի շաբաթ առողջ կեանք անցուցեր էր, զառն վիճակին և լետին չքաւորութեան չը զիմանալով՝ իր առողջութիւնը քայքայուած էր:

Մալխա ամիսն էր: Բնութիւնը զարդարուեր էր հազարաւոր ծաղիկներով, թռչունները ուրախ ուրախ կճըլվըլային, բացուեր էր մալխի դարդ՝ — վարդը, միայն խեղճ Գիւլիզարն պիտի թառամէր.....:

Առաւօտ էր: Արևի շողերը զիպեր էր Գիւլիզարի զլիւռ վերան... նորա դէմքն իսպառ զունատուած էր... էլ առաջուալ վառվռուն հայեացք չունէր, — զառն ցաւերի ներքե մալխու մօտ էր իր կենաց ճրագը: Հոգին խաղաղ էր, ոչ մի զըմ-

«դո՛հ բառ չէր արտասաներ... երեսը դէպ աղօթարան դարձուցած աղօթք կմրմնջար... ծերունի հայրը և մեծ որդին հիւանդի երկու կողմը նստեր էին: Հայրը զգալով Գիւլիզարի անյուս վիճակ, կարտասուէր... իսկ Աւետը՝ մեծ որդին, անդադար մօր նայելով, կը կրկնէր, մարէ, թնչ օգնութիւն անեմ որ առողջանաս:

Խաւար դիշերները մէկը. սև ամպերը ծածկեր էին ողջ հորիզոնը, ուժգին քամին կը փչէր. և Գիւլիզարի խրճիթի դուռը կ'ճռճուար: Ամեն մի շուկից Աւետի զգալուն սիրտը կ'ողորար, խեղճ, որքան անհանգիստ էր.... քնի մէջ երկու անգամ ցնցոնեց. արթնցաւ, և մօր նայեց.. դարձեալ քնեց և զէշ երազներով պաշարուած արթնցաւ... իբր թէ մի սև ագռաւ եկաւ իր մօր անկողնու վերայ՝ կըռկըռաց և կտուցից մի չոր փայտ ձղեց իր վերայ...: Խեղճ Աւետ, վալ-վալ կանչեց արթնցաւ, և ամբողջ մարմնով սարսուաց... իմացաւ որ չարագուշակ էր իր երազը, որ շուտով պիտի կատարուէր...:

Աղօթարանը բացուեցաւ: Լուսաստղը բարձրացաւ, գիւղական եկիղեցոյ զանգերը տուին, և գիշերային ժամերգութիւնը սկսուեց.. կիսակենդան Գիւլիզարը կարծես լսեց զանգերի զօղանջը և վերսկսեց իր աղօթքը... բաւական երկար աղօթեց և ծերունի հօր ծնկան վերայ խաղաղ հոգին աւանդեց...:

Եւ Գիւլիզարը որ միայն մահ կը խնդրէր, մահ գտաւ զինքն և հոգեհանութեան ժամուն կարգաց ու մրմնջաց իր վերջին ողբերգութիւնը՝

Հայրենիքէն զրկուած

Օտարութեան մէջ մեռայ,

Մեր չէն տունը՝ աւեր դարձաւ:

Եւ օջախիս ծուխը մարեցաւ:

ՕՐ. ԿԱՐԻՆԷ ԽՐԻՄԻԱՆ

ԱՍՏՈՒԺՈՒՆ ԹԷ ՄԱՄՈՆԱՅԻՆ

Լ. Ն. Տօլստոյի

«Ոչ որ ծառայ կարէ երկուց տերանց ծառայել. զի եթէ զմին ատիցէ, և զմիւսն սիրիցէ. կամ զմին մեծարիցէ, և զմիւսն արհամարհիցէ. ոչ կարէք Աստուծոյ ծառայել և մամոնայի»:

(Ղուկ. Թ2, 16.)

«Որ ոչ ընդիս է, հակառակ իմ է. և որ ո՛չ ժողովէ ընդ իս, ցրուէ»:

(Մատթ. ԺԲ. 90).

Ամենաբերրի հողերի ահագին տարածութիւններ, որոնց արդիւնքով միլիօնաւոր ազգատ ընտանիքներ կարող էին կեանքակրուել, նուիրուած են ծխախոտի, խաղողի, գարու և գլխաւորապէս հաճարի ու զետնախնձորի մշակութեան, որոնցից մեծ մասամբ պատրաստում են ոգելից խմիչքներ. գինի, գարեջուր և, ամենից աւելի, օղի:

Միլիօնաւոր բանուորներ, որոնք կարող էին մարդկանց համար օգտակար գործեր կատարել, զբաղուած են վերցիլչեալ խմիչքների պատրաստութեամբ: Հաշուած է, որ Անգլիայում բոլոր բանուորների մի տասներորդ մասը զբաղուած է օղու և գարեջրի պատրաստութեամբ:

Ի՞նչ հետեանքներ են առաջանում ծխախոտի, գինու, օղու, գարեջրի պատրաստութիւնից ու գործածութիւնից:

Մի հին պատմութիւն կալ մէկ միայնակեացի մտաին, որը իբր թէ վիճում է սատանայի հետ, թէ չի թողնիլ նորան իւր խուցը մտնի. իսկ եթէ թողնի, պատրաստ է կատարելու նորա առաջարկութիւնը: Այն ժամանակ տատանան վերաւորուած ազնաւի տեսք ընդունելով, արիւննոտ թեղ կախ ձգած սկսում է թռչկոտել միայնակեացի խցի դրան մօտ: Միայնա-

կեացը խղճում է ագռաւին և իւր խուցը տանում: Այդ կերպով սատանան մտնելով խուցը՝ առաջարկում է միայնակեացին ընտրելու հետեւեալ երեք չաճցանքներից մէկը. սպանութիւն, շնութիւն կամ արբեցութիւն: Նա ընտրում է արբեցութիւնը՝ մտածելով թէ գորանով միմիայն ինքն իրան մեասած կը լինի: Բայց երբ նա արբում է, բանականութիւնը կորցնելով, գնում է զիւղ և ալնտեղ զայթակղուելով մի կնոջից՝ շնանում է և ապա ուղենաւով պաշտպանուել տուն վերադարձող ամուսնու յարձակումից՝ սպանում է նորան:

Այսպէս են նկարագրում արբեցութեան հետեւանքները հին առակի մէջ և իսկապէս հէնց այդպէս էլ են ոգելից խմիչքների գործածութեան հետեւանքները: Շատ քիչ է պատահում, որ գողը կամ մարդասպանը չխմած դրութեամբ կատարէ իւր չարագործութիւնը: Դատաստանատների գործերից երևում է, որ չարագործութիւնների իննը տասներորդ մասը կատարում է արբած ժամանակ: Թէ չարագործութիւնների մեծամասնութիւնը առաջանում է արբեցութիւնից, դորան ամենաակնյայտնի ապացոյց կարող է լինել այն հանգամանքը, որ Ամերիկայի մի քանի նահանգներում, ուր իսպառ արգելուած է զինու և ամեն տեսակ ոգելից խմիչքների մուտքն ու վաճառումը, չարագործութիւնները, համարեա թէ, վերջացած են. չկայ գողութիւն, աւազակութիւն, սպանութիւն և բանտերը մնում են դատարկ: Այս է ոգելից խմիչքների գործածութեան մի հետեւանքը:

Սիւս հետեւանքն այն վնասակար ազդեցութիւնն է, որ անում է ոգելից խմիչքների գործածութիւնը մարդկանց առողջութեան վերայ: Բացի նրանից, որ ոգելից խմիչքների գործածութիւնից ալնպիսի տանջող հիւանդութիւններ են առաջանում, որոնք միմիայն խմողներին են չատուկ և որոնցից շատ մարդիկ են մեռնում, նկատուած է նաև, որ խմող մարդիկ տկարանալով սովորական հիւանդութիւններով, աւելի դժուարութեամբ են առողջանում. այնպէս որ, կեանքը ապահովագրելու ժամանակ՝ ապահովագրական ընկերութիւնները միշտ աւելի են գնահատում չխմողների կեանքը քան՝ խմողներին:

Այս է ոգելից խմիչքների գործածութեան միւս հետեւանքը:

Երրորդ և ամենասարսափելի հետևանքը այն է, որ խմիչքը բթացնում է մարդկանց բանականութիւնն ու խիղճը. մարդիկ գինու և օղու գործածութիւնից հետզհետէ աւելի կոպտանում, չիմարանում և չարասիրտ են դառնում:

Ազելից խմիչքների գործածութիւնից ինչ օգուտ կա: Ոչինչ:

Գինու, օղու, գարեջրի պաշտպանները հաւատացնում էին առաջ, որ այդ խմիչքները առողջութիւն և ոյժ են տալիս մարդուն, տաքացնում և ուրախացնում են: Բայց այժմ արդէն անվիճելի կերպով ապացուցուած է, որ այդ սխալ է: Ազելից խմիչքները առողջութիւնը աւելացնել չեն կարող, որովհետև իրենց մէջ զօրեղ թոյն՝ ալկոհօլ են պարունակում, իսկ թոյնի գործածութիւնը միմիայն վնաս կարող է բերել:

Թէ օղին ու գինին մարդուն ոյժ չեն տալիս, ապացուցուած է բազմիցս նաև համեմատելով ամիսների և տարիների ընթացքում խմող ու չխմող՝ հաւասարապէս լաւ վարպետների աշխատանքը. միշտ հետևանքը այն է եղել, որ չխմողը աշխատել է և՛ աւելի, և՛ լաւ, քան խմողը: Այն զօրքերի մէջ, որոնց արչաւանքի ժամանակ օղի է տրուում, միշտ թուլեր ու չիտ մնացողներ աւելի են լինում, քան նրանց մէջ, որոնց օղի չի տրուում:

Ապացուցուած է նաև, որ գինին ու օղին չեն տաքացնում, որ դոցանից առաջացած տաքութիւնը երկար չի մնում և որ մարդ կարճ ժամանակ տաքանալուց լիտոյ, աւելի է մըրսում. այնպէս որ երկարատև ցրտին խմողը աւելի դժուար է դիմանում, քան չխմողը: Ամեն տարի ցրտահար եղածներից չատերը սառչում են այն պատճառով, որ նախ իրանց տաքացնում են գինով կամ օղիով:

Թէ գինու և օղու առաջացրած ուրախութիւնը իսկական ուրախութիւն չէ, և ապացուցանելու հարկ չկայ: Ամեն ոք գիտէ, թէ ինչ է արբելուց առաջացած ուրախութիւնը: Բաւական է միայն տեսնել թէ տօներին քաղաքներում գինետների մէջ ինչ է կատարւում և գիւղերում ինչեր են անում տօներին, հարսանիքներին և կնունքներին: Արքածութիւնից առաջացած ուրախութիւնը միշտ վերջանում է հալչուանքով, կռուով, վիրաւորանքով, ամեն տեսակ չարագործութիւններով և մարդկային արժանապատուութեան ստորացմամբ:

Գինին ու օղին չեն տալիս մարդկանց առողջութիւն,

ողթ, տաքութիւն և ոչ էլ ուրախութիւն, այլ միմիայն վնաս: Եւ ուրեմն պէտք էր սպասել, որ ամեն մի խելքը զխիւն և բարի մարդ ոչ միայն ինքը հրաժարուէր ողելից խմիչքներ գործածելուց և ուրիշներին հիւրասիրելուց, այլ և ամեն ջանք գործ դնէր վերջացնելու այս սնպէտք և վնասակար թոյնի գործածութեան սովորութիւնը:

Բայց դժբաղդաբար այդպէս չէ լինում: Մարդիկ այնպէս կապուած են հին սովորութիւնների հետ և անքան դժուար են ձեռք վերցնում նրանցից, որ մեր ժամանակում կան շատ և շատ բարի, լաւ և խելօք մարդիկ, որոնք ոչ միայն չեն հրաժարում ողելից խմիչքների գործածութիւնից և ուրիշներին հիւրասիրելուց, այլ և ամեն կերպ պաշտպանում են այս սովորութիւնը:

«Խոտելին գինին չէ, ասում են նրանք, այլ արեցութիւնը: Դաւիթ մարգարէն ասել է. «գինի ուրախ առնէ զմարդ»: Քրիստոս Ղալիլիայի Կանա քաղաքում օրհնեց գինին: Եթէ չխմենք, կառավարութիւնը կը զրկուի իւր ամենագլխաւոր եկամուտից: Առանց գինու չի կարելի տօներ կատարել, հարսանիք, կնունք անել: Չի կարելի չխմել առ ու ծախի ժամանակ, թանկագին հիւր ընդունելիս»: «Մեր ծանր աշխատանքը և կարիքը ստիպում է մեզ խմել», ասում է բանւոր մարդը: «Եթէ մենք խմում ենք միմիայն պատահած ժամանակ և մեզ չենք կորցնում, դորանով մենք ոչ ոքի վնաս չենք տալիս, ասում են նիւթապէս ապահով մարդիկ: «Սմեւով սենք ոչ ոքի վնաս չենք տալիս, բացի մեզնից. իսկ եթէ մեզ վնաս ենք տալիս, այդ մեր գործն է. մենք չենք ուզում ուրիշներին խրատել և ոչ էլ նրանցից խրատ լսել. մեզնով չէ սկսուել և մեզնով էլ չի վերջանալ», ասում են թեթևամիտ մարդիկ:

Այսպէս են ասում տարբեր կարողութեան և հասակի խրմող մարդիկ, աշխատելով արդարացնել իրենց: Բայց այս արդարացումները, որ գուցէ մի քանի տասնեակ տարիներ սորանից առաջ նշանակութիւն ունենային, այժմ բոլորովին անտեղի են: Այդպէս կարելի էր ասել այն ժամանակ, երբ ամենքն էլ կարծում էին, թէ ողելից խմիչքների գործածութիւնը մի անվնաս զուարճութիւն է: Թէ այդ խմիչքները առողջութիւն և ոյժ են տալիս մարդուն. երբ դեռ չգիտէին, որ գինին ուղիւն իրենց մէջ վնասակար թոյն են պարունակում: Երբ դեռ

մարդիկ անտեղեակ էին նաև արեւցութեան աչն սոսկալի հետեան քններին, որոնք այժմ ամենքին լալտնի են:

Այդպէս կարելի էր ասել աչն ժամանակ, երբ դեռ չկային աչն հարիւրաւոր և հազարաւոր մարդկային զոհերը, որոնք մեռնում են անժամանակ և չարաչար տանջանքներով, որովհետեւ սովորել են գործածել ոգիւից խմիչքներ և այլ ևս չեն կարողանում լետ կանգնել այդ սովորութիւնից: Հեշտ էր ասելը, թէ գինին մի անվնաս զուարճութիւն է, երբ դեռ մենք չէինք տեսնում աչն հարիւրաւոր և հազարաւոր քաղցած ու տանջուած կանանց և երեխաներին, որոնք տառապում են միմիայն աչն պատճառով, որ իրենց ամուսիններն ու հալերը սովորել են գինի և օղի խմել: Հեշտ էր այդպէս ասելը, քանի դեռ մենք չէինք տեսնում աչն հարիւրաւոր ու հազարաւոր չարագործներին, որոնք լցնում են բանտերը, աշտորում, տաժանակիր աշխատանքի են դատապարտում և աչն կորստի մատնուած կանանց, որոնք այդ զրուծեան մէջ են ընկել միմիայն գինու և օղու շնորհիւ: Կարելի էր այդպէս ասել, քանի դեռ մենք չէինք իմանում, թէ հարիւր հազարաւոր մարդիկ, որոնք կարող էին ապրել չուրախութիւն իրենց եւ ուրիշներին, կորցնում են իրենց ուժերը, խելքը և հոգին միմիայն աչն պատճառով. որ ոգելից խմիչքներ գոյութիւն ունին և նոքա իրենց տուել են խմիչքի:

Ուստի և մեր ժամանակում այլ ևս չի կարելի ասել, թէ գինի և օղի խմել կամ չիմել մասնաւոր գործ է, թէ մենք վնասակար չենք համարում խմիչքի չափաւոր գործածութիւնը և չենք կամենում ուրիշին խրատել կամ ուրիշներից խրատ լսել, թէ մեզնով չէ սկսուել, մեզնով էլ չէ վերջանալ: Այժմ արդէն այդպէս չի կարելի ասել. խմիչք գործածել կամ չգործածելը մեր ժամանակում ընդհանուր գործ է և ոչ թէ մասնաւոր:

Այժմ բոլոր մարդիկ, ուզեն թէ չուզեն իրենք՝ այդ մի և նոյն է, բաժանուած են երկու բանակի. մի բանակ կուռւմ է խօսքով և գործով ոգելից խմիչքների գործածութեան դէմ՝ գինի և օղի չգործածելով և ուրիշին չհիւրաւորելով. միւսը՝ քաջալերում է խօսքով և որ զխաւորն է, գործով ոգելից խմիչքների գործածութիւնը: Այս կռիւը գոյութիւն ունի այժմ բոլոր պետութիւնների մէջ և արդէն քսան ասարի է, որ առանձին եռանդով մղւում է Ռուսաստանում: «Եթէ չիմանալիք»

մեղք չէր համարուիլ ձեզոյ, ասում էր Քրիստոս: Այժմ մենք գիտենք ինչ ենք անում և ում ենք ծառայում զինի և օղի գործածելով և ուրիշներին հիւրասիրելով. ապա ուրեմն, իմանալով զինու և օղու գործածութեան մեղք լինելը, եթէ մենք շարունակում ենք խմել և ուրիշներին հիւրասիրել, ալ ևս ոչ մի կերպ չենք կարող արդարանալ:

Եւ թող չասեն, թէ կան զէպքեր երբ չի կարելի չխմել և չհիւրասիրել, օր. տօներին, հարսանիքներին և ուրիշ նման զէպքերում, թէ ալդպէս են անում ամենքը, թէ ալդպէս են արել մեր հալերն ու պապերը և հետևապէս մենք չենք կարող բացառութիւն կազմել ամենքից: Այդ ճշմարիտ չէ. մեր պապերն ու հալերը հրաժարուել են աչն չար և վնասակար սովորութիւններից, որոնց վնասակարութիւնը ակներև է դարձել նոցա համար. մենք էլ նոյնպէս պարտաւոր ենք հրաժարուել աչն չարիքից, որ ակներև է դարձել մեր ժամանակում: Իսկ թէ մեր ժամանակում զինին և օղին դարձել են մի սոսկալի չարիք, ալդ մասին ոչ մի կասկած չի կարող լինել: Լաւ իմանալով, որ սգելից խմիչքների գործածութիւնը հարիւր հազարաւոր մարդկանց կորստի մատնող մի չարիք է, ինչպէս կարող եմ տօներին, կնուէքի կամ հարսանիքի ժամանակ ինձ մօտ հաւաքուած բարեկամներս հիւրասիրել ալդ չարիքով:

Ամեն բան միշտ աչնպէս չի եղել, ինչպէս ալժմ, ալլ ամեն ինչ փոխուել է վատից զէպի լաւը և փոխուել է ոչ ինքնիրեն, ալլ աչն մարդկանց շնորհիւ, որոնք հետեւել են իրենց բանականութեան պահանջներին ու խղճի ձայնին: Եւ ալժմ մեր բանականութիւնն ու խիղճը լամաւ կերպով պահանջում են մեզից, որ թողնենք զինի և օղի խմելու և ուրիշներին հիւրասիրելու վնասակար սովորութիւնը:

Սովորաբար դատապարտութեան և արհամարհանքի արժանի են համարում աչն արբեցողներին, որոնք զինետներում և ճաշարաններում խմում են խելքը կորցնելու չափ և արդէն աչնպէս են սովորել զինու և օղու, որ լետ կանգնել չեն կարողանում և բոլոր ունեցածը խմիչքի են տալիս: Իսկ աչն մարդիկ, որոնք խմում են տանը ամեն օր չափաւոր կերպով և հիւրասիրում են զինով իրենց հիւրերին ամեն մի ընդունուած զէպքում, համարում են վատ բան չանող, չարգելի ու լաւ մարդիկ: Աչն ինչ հէնց ալդ տեսակ մարդիկ արբեցողներից աւելի են արժանի դատապարտութեան:

Արքեպողները այդ վիճակին են հասել միմիայն այն պատճառով, որ չհարբողները, իրենց չվնասելով, սովորեցրել են նրանց խմել, գալթակղեցրել են նրանց իրենց օրինակով: Արքեպողները երբէք խմող չէին դառնալ, եթէ չտեսնէին ամենքից չարդուած, պատուաւոր մարդկանց գինի և օղի խմելիս և ուրիշներին հիւրասիրելիս: Դեռևս երբէք գինի չխմած պատանին նորահամն ու ազգեցող թիւնը խմանում է տօներին, հարսանիքներին այդ ամենքից չարդուած, թէև չհարբող, բայց որոշ գէպերում խմող և ուրիշներին հիւրասիրող, մարդկանց մօտ:

Ապա ուրեմն, ո՞վ որ խմում է գինի, թէպէտ և չափաւոր, և ընդունուած գէպերում ուրիշներին հիւրասիրում, մեծ մեղք է գործում: Դրանով նա գալթակղեցնում է այնպիսիներին, որոնց իրաւունք չունի գալթակղեցնելու, որոնց համար ասուած է. «վնչ նրան, ով կը գալթակղեցնէ այս փոքրիկներէ մէկին»:

Ասում են. մեզնով չէ սկսուել, մեզնով էլ չի վերջանալ: Ո՛չ, մեզնով էլ կը վերջանայ, եթէ միայն հասկանա՞նք, որ ամեն մէկիս համար գինի խմել կտմ չխմելը մի անտարբեր գործ չէ, որ ամեն անգամ մեր գնած մի շիշ՝ կամ խմած մի քաժակ գինով մենք ծառայում ենք այն գարհուրելի սատանայական գործին, որի շնորհիւ փշտնում են մարդկային ամենալաւ ուժերը: Իսկ ընդհակառակը, հեռու պահելով մեզ գինուց և տօնի, հարսանիքի, կնունքի ժամանակ գինի գործածելու անմիտ սովորութիւնից, մի շատ կարեւոր գործ, հոգով, Աստուծո՛յ գործ կատարած կը լինինք: Միայն թէ հասկանանք այս ամենը և մեզնով էլ կը վերջանայ արքեպողութիւնը:

Ուստի և, ո՞վ էլ որ լինես, ընթերցող, կեանքի համար նոր պատրաստուող պատանի թէ արդէն քեզ համար կեանք ստեղծած հասուն մարդ, տանտէր թէ տանտիկին, կամ արդէն տարիքն առած ծերունի, հարուստ թէ աղքատ, քայտնի թէ անլալտ ոք, ո՞վ էլ որ լինիս, չե՞ս կարող այլևս կանգնել երկու քանակի մէջտեղում, դու անպատճառ պէտք է ընտրես երկուսից մէկը. կռուել արքեպողութեան դէմ կամ պաշտպանել նորան, ծառայել Աստուծուն կամ մամոհային:

Եթէ դեռ գինու համը չառած և նորա թողնով չթունաւորուած մը պատանի ես, իմացի՛ր դնահատել քո անարատ և գալթակղութիւնից ազատ լինելդ: Եթէ մի անգամ տեղի տաս գալթակղութեան, այնուհետև դժուար կը լինի ազատուել

նրանից: Մի հաւատար թէ զինին կաւելացնի ուրախութիւնդ: Քո հասակին լատուկ է իսկական, ճշմարիտ ուրախութիւն, իսկ զինին իսկական անմեղ ուրախութիւնդ կը փոխարինէ խմորի անմիտ և անմաքուր ուրախութեամբ: Զգուշացիր գինուց գլխաւորապէս ալն պատճառով, որ քո հասակում դժուար է գիմադրել ընդհանրապէս բոլոր գալթակղութիւններին, իսկ զինին կըթուլացնէ քո մէջ ալդ հասակում ամենահարկաւոր բանը՝ բանականութեան ուժը, որ գիմադրում է գալթակղութեանց: Արբելով դու ալնպիսի բան կանես, ինչ որ, չհարբած ժամանակ, մտքումդ անգամ չէիր անցկացնիր: Ինչու ուրեմն քեզ պէտքէ ենթարկես ալդպիսի մի սարսափելի վտանգի:

Եթէ հասած մարդ ես և նոր ես սկսում ողելից խմիչքներ գործածել կամ արդէն սովորութիւն ես դարձրել քեզ համար, քանի դեռ ժամանակ կալ, շտապիր շուտով ձեռք վերցնելու նրանից, թէ չէ, մէկ էլ կը տեսնես, որ ալդ սովորութիւնը արդէն լաղթել է քեզ և ալն ժամանակ դու էլ կը դառնաս անդարձ կորած արբեցողներից մէկը: Նոքա բոլորն էլ քեզ պէս են սկսել: Եթէ դու մինչև անգամ կարողանալիր ամբողջ կեանքիդ ընթացքում ողելից խմիչքների չափաւոր գործածութեան սահմանից դուրս չգալ և արբեցող չդառնալ, ալնուամենայնիւ շարունակելով գինի խմել և ուրիշներին հիւրասիրել գուցէ դրանով արբեցող դարձնես փոքր եղբորդ, կնոջդ, երեխաներիդ, որոնք կտրող են քո չափ ոլժ չունենալ միշտ չափաւորութեան սահմանի մէջ մնալու համար: Եւ որ գլխաւորն է, լաւ հասկացիր, որ քեզ վերալ է ընկնում, իբրև հասունացած մարդու, քո ընտանիքի անդամներին առաջնորդելու պարտականութիւնը: Ապա ուրեմն, եթէ դու գիտես, որ զինին ոչ մի օգուտ չի բերում և մարդկանց մեծ վնաս է հասցնում, ուստի և ոչ միայն չպէտքէ ստրկորէն կրկնես ալն, ինչ որ արել են նախորդներդ՝ զինի առնել, խմել և ուրիշներին հիւրասիրել, ալ ընդհանրապէս պարտաւոր ես փոխարինելու ալդ վնասակար սովորութիւնը մի ուրիշ լաւ սովորութեամբ:

Մի վախեցիր, տօներին, հարսանիքներին, կնունքներին գինի գործածելու սովորութեան վերացումը չատ էլ չի վիրաւորիլ ու վրդովիլ մարդկանց: Շատ տեղերում արդէն սկսել են ալդպէս անել, զինով հիւրասիրելը փոխարինելով անուշ ուտելիքներով և անվնաս (ոչ ողելից) խմիչքներով. և մարդիկ, ալն էլ ամենից լիմսորները, միմիայն սկզբներում տարօրինակ են

ՀԵԳԵԼԸ ԵՒ ՆՈՐԱ ԺԱՄԱՆԱԿԸ ¹⁾

(Վերջ)

Ո՛վ չէ տեսնում, որ անդլիական սահմանադրութիւնը տակաւին չէ հասած իր վերջին կատարելութեան. բայց խնդիրը այս տեղ է, թէ այդ կատարելութիւնն ասվածը արդեօք անշարժ նպատակ է, դէպի որը մօտեցնէր ամեն մի չափով քալելու, ամեն մի որոշեալ ժամանակամիջոց. չէ որ մարդկային հասկացողութեանց լայնանալու չափով և կատարելութեան զաղափարը շարժում է դէպի առաջ, յայտնի է թէ փրկութիւնը դրած է դէպի կատարելութիւնը անդադար ձգտողութեան մէջ, որովհետեւ այդ երեոյթի մէջ երեւում է առողջ կեանքը: Աւարդը կամ իր քաղաքակրթութեան աստիճանից պիտի լետ դառնայ, կամ բարոյապէս պիտի մեռնի և նորա հասկացողութեանց շրջանը անլացվելի պիտի փակվեն, որ նորա կատարելութեան զաղափարը մնայ անշարժ, բայց և այն ժամանակ տակաւին չէ կարող հասած լինել նորան, որովհետեւ զաղափարի և նորա մարմնանալու մէջ, կալ ժամանակ և ուժ, որ պիտի գործ դրուի մինչև այն կէտը. բայց կէտը կը վազէ առաջ ձգտողութեան ուժգնութեան չափով: Սորանից հետևում է, որ մարդը զաղափարով կատարելագործվելու ձգտողութիւնից, չէ կարող այն վիճակում մնալ, ինչ վիճակի հասել էր քանի որ ձգտողութեան զսպանակը գտանվում էր լարուած վիճակի մէջ: Նա պիտի լետ դառնայ այն րոպէից սկսած երբ կանգնել էր իր ճամբի վրայ: Յայտնի է թէ այս բոլոր կարելի է մտածել մի մարդկային ընկերութեան վերայ, որ աճում էր ինքնակալապէս: Իսկ այն ընկերութիւնքը, որի հասակը չափվում է հողաբարձութեան ազատ կամքից առաջացած չափով. այնտեղ հանդէսը պատկանում է ֆրիդրիկոսներին և մարդկային ըն-

¹⁾ Լումայ 1902 № 6.

կերութիւնը իջնում է անչափահաս որբերի աստիճանը:

Միւս կողմից քննադատելով անգլիական սահմանադրութիւնքը, ինչպէս կարելի է դադարել միմիայն նոցա թերութեանց վրայ, նկատելով միանգամայն բոլոր հաստատմատ և փրկարար դրութիւնքը, որոնց հիմքերի վրայ աճում է անգլիական մարդու իրաւամբ պարծեցած ազատութիւնը: Բացի սորանից, թող նորան զատապարտէ մի աւելի ազատ և աւելի վսեմ սահմանադրութեանց ենթարկուած մարդ: Բանը մինչև կօմիզմ է բարձրանում, երբ քաղաքականապէս ճշակատու եղած և մարդկային իրական կեանքին բոլորովին անտեղեակ և թափառական գաղափարների ստրուկ զերմանացին է բերան բանում անգլիական սահմանադրութեանց վերայ, որի լոկ Habeos corpus ակտը, թողում եմ մնացածը ամբողջ Գերմանիոյ հաւասար գին ունի: Նւ երբ անգլիական սահմանադրութիւնքը միջին դարերից սկսած բնական ճամբով աճելով աճում էր, բոլոր ցամաքահողը մինչև վիզը թաղվել էր ստրկութեան մէջ: Բռնակալութիւնը բարձր ապականութիւնը, սնանկութիւնը և մարդկային արժանաւորութեան ուրացողութիւնը էին նորա ոգին:

Ի՞նչ տեղ էր Գերմանիա, երբ մարդկային արժանաւորութիւնը իր ձեռքը անցուց Անգլիոյ գալիստներ, թաղը միայն թողնելով իր թագաւորին: Յայտնի է թէ Գերմանիան մարդ զարձաւ Ֆրանսիոյ XVII դարու փիլիսոփայութեամբ, որի վերջին խօսքը էր 1789 և 93 թուականները: Բայց սրտեղից լանկարծ բղխեց XVIII դարու այդ փիլիսոփայական յորձանքը որ հեղեղեց երուպա և չարաչար գործ գրվեցաւ: Երբ անգլիացին ազատութեան անունով պատերազմում էր իր դաւաճան թագաւորի Կարոլոս առաջինի հետ, երբ զիջողութիւնք զիջողութեան քամակից որպէս մի ազգանով քաշում հանում էր թագի իրաւասութիւնից, երբ ի վերջոյ անձար մնալով ազգի ազատութեան, թէև սխալ գործելով, զո՞հ էր բերում զրոգեման թագաւորը, ինչ բանի մէջ էր նոյն ինքը Ֆրանսիան, Գերմանիոյ և բոլոր ցամաքահողի, իրաւամբ համարված լուսատու ճրագը:

Այ՛ո, մի բոպէ փայլատակեց Հենրիկոս IV-ի ազդեցութիւնը քաղաքակրթութեան վրայ, նորա լաջորդը, Րիչլիւսոն, չեմ լիչում անունով միայն թագաւոր Լուդ. XIII, ունեցաւ նոյնպէս փրկարար ազդեցութիւն քաղաքակրթութեան ընդհանուր գումարի վրայ իր 18 ամեայ վարչութեամբ: Սորա ա-

շակերտ Մատթինին, Լուգ. XIV-ի տղայութեան և մանկութեան ժամանակ կառավարելով, նոյնպէս առաջ նախեցաւ՝ բաց աչն լիսնն երկաթէ տարիները որ անցան Լուգ. XIV-ի ձեռքից. աչն վերսալնները աչն շուսլութիւնը աչն կեղծաւորութիւնը, մարդկային անհատական որպէս նաև ընդհանուրի արժանաւորութեան կամ ուրացութիւնը, հիմնեցին կազմեցին, պատրաստեցին և մէջ տեղ դրին մի աչնպիսի սոսկալի բունութիւն, որի դերը աչնպիսի մեծ և զարհուրելի ցնցիւններ գործեց, երբ 79 և 93 զուրս էր զալիս Ֆրանսիական կազմուածքից: Վաղուց սովորութիւն է եղած զպրոցի բնաւորական ազդեցութիւնը իսպառ ուրանալու համար, մանաւանդ եթէ կամենում էին բամբաստած զպրոցը պաշտպանել, ասել, թէ Ալեքսանդր Մակեդոնացին Արիստոտելի աշակերտ էր, Ներոնը Սենեկայի իսկ Վոլթերը ճիզվիթների: Ի հարկէ, ով որ չէ ուսել թէ ինչ է և ով է Վոլթերը և միայն անունն է լսել և ճանաչում է նորան որպէս արդիւնք ճիզվիթական զպրոցին, աչնպիսին պիտի մտածէ, թէ XVIII դարու փիլիսոփայութիւնը աղբերանում էր ճիզվիթներից: Բաց ով որ ճանաչում է XVIII դարում ներգործող փիլիսոփաներին աւելի մօտից, նա տեսնում է որ նոցա բոլորի փիլիսոփայութիւնը փոխառնված է Անգլիոց, որովհետև երեք քառորդը աչնտեղ մնացին տարիներով և մօտից սորվեցան ազատութիւնը և համեմատելով նորան իրենց հայրենիքի ստրկութեան հետ չղացան աչն մեծ կրակի կայծը, որի բոցը պիտի այրէր և լափէր ինչ բանի որ պատահէր թէ լաւ և թէ վատ:

Ֆրանսիական ռեվոլուցիան անգլիական փիլիսոփայութեան արդիւնք է. ճիզվիթները կամ ցամաքահողի բնակիչները ընդունակ չէին այդ բանին: Ստույգ է, մինչև աչն մեծ չեղափոխութիւնը ինչպէս Ֆրանսիոյ աչքը տնկված էր Անգլիոյ վրայ՝ բաց չեղափոխութիւնից չետոյ այդ երկու աշխարհների պաշտօնքը փոխվեցան և ռեվոլուցիօնը իր կարգով ազդեցութիւն ունեցաւ Անգլիոյ աւելի առաջադիմութեան վրայ: Բաց թէ ազատութիւնը մի վսեմական աւանդ է ապա այդ աւանդը պահեց տօրերի՝ յորձանքի երեսից Անգլիան: Մի փոքր ժամանակ անցաւ այդ աւանդը Ֆրանսիոյ ձեռք, բաց նա չկարողացաւ պաշտել նորան նպատակի յարմար ձեռով: Վերստին կործանվեցաւ աչնտեղ ազատութեան աթոռը և նորա աւերակների վրայ Բօնապարտը մերկեց իր երկաթը: Ազա-

տութիւնը դարձեալ ապաստանեցաւ դէպի այն կղզին, որ միայն մի նեղ ջրանցքով բաժանւում էր Ֆրանսիոց և այն օրից մինչև ալսօր, մինչդեռ ցամաքահողը աղատութիւնը գտնելով և կորցնելով հողին բերանը եկաւ, Անգլիան, իր այն թերի համարված, և իրաւամբ մի քանի պակասութիւնք ունեցող սահմանադրութեամբ, աւելի և աւելի հաստցուց աղատութեան ծառի բունը և այն՝ բոլորովին բնական, խաղաղ և հանդարտ աճելութեամբ, որին հաղիւ թէ տրամադրութիւն ունի ուրիշ ամեն մարդ, որ ծնած չէր բրիտանական կղզիների վրայ:

Մի քանի թերութիւնք, և վնասակար դրութիւնք ինչպէս է անդրանկական համակարգութիւնը, այն, մեր աչքում շատ սոգտանելի է՝ բայց հարցնենք անգլիացուց, և տեսնենք «թէ այդ համակարգութիւնը այսքան դարերով տևում է սահմանադրութեան մեռած տառի ուժով թէ՞ թագի հարստահարելով: Ոչ առաջինը և ոչ երկրորդը, այդ բղխում է բուն անգլիական կեանքից, և նորա համար բնական երգը այդ է միայն: Ինչ անէ այստեղ վիպը կամ սօրին, ինչ անէ երեսփոխանական ժողովը կամ թագը: Յայտնի է թէ քանի որ այդ օրէնքը բղխում է ազգի հոգուց և հասկացողութիւնից, ամեն նորմուծութիւն նորա ընդդէմ պիտի ծանրանալ ազգի վրայ որպէս հարստահարութիւն և ազատ իրաւունքի բռնաբարութիւն: Եւ ո՞վ կարող է գործ դնել այդ հնարը: Եւ այն որ անգլիացու աչքում բնական է և բաների կարգում, ինչպէս կարող է ենթարկուել սրբագրութեան: Սորանից երևում է դարձեալ, որ անգլիական սահմանադրութիւնքը, բղխում են ազգի հոգուց, և դուրսից տրված չլինելով կարողանում են այնպիսի անխախտելի շարունակութեամբ և հետեականութեամբ ներգործել և արդիւնաւորել մարդկային կարելի և հնարաւոր բարեկեցութիւնը, որոշեալ հասկացողութեանց շրջանի մէջ:

Միջակ դասակարգը պարապելով ձեռագործութեամբ և վաճառականութեամբ անմիջական լարաբերութիւն չունի հողի հետ: Նորաձողւումը, և վնասը, նորա յօսերը և անը,— այդ բոլորը կապված է վաճառանոցի (bourse) հետ, և քանի որ Անգլիոյ կառավարութիւնը ներգործելով արդէն ընդունված սկզբունքների վրայ առաջ վարէ իր ընթացքը թէ ներքին և թէ արտաքին գործերի մէջ, վաճառականութիւնը և ձեռագործութիւնը ապահով են ուստի և միջին դասակարգը ժողովրդի միշտ պաշտպան այդ սկզբունքներին: Սորանից

պարզ է թէ անդրանկական համակարգութիւնը լոկ Ազնուական և ստորին դասակարգերի վրայ է ներգործում: Առաջինը չի կարնալ իր անշարժ սեփականութիւնը բաժին բաժին առնել ալ պարտական է թողուլ անդրանիկ ժառանգին: Իսկ երկրորդը երբէք չի տեսնիլ հողի երես, որովհետեւ հողը չմասնատնվելով նաեւ ժառանգութեամբ, միշտ մնում է ազնուական տների ուղղակի լաջորդութեան մէջ: Եւ այս է ահա սոսկալի աղքատութեան աղբիւրը, որ միմիայն Անպլիտոյ մէջ կարող է ստանալ ահապիսի ահարկու կերպարանք:

Հարկաւոր է ուրեմն աւելի քաջ բացատրել մեր ահա խօսքը թէ «Անդրանկական համակարգութիւնը անգլիական ազգի հողուց է բղխում», որովհետեւ անհնար է թոյլ տալ անգամ թէ ստորին դասակարգը կարող էր երբեիցէ գոհ լինել այդ համակարգութիւնից:

Այդ ասելով հասկացանք և հասկանում ենք անգլիական հասարակութեան ահա բաժինը, որ ուղղակի կամ անուղղաղի մասնակից է կառավարութեան և որի պոլիտիկական իրաւունքը խոստովանում է անգլիական կոնստիտուցիօնը, որովհետեւ այդ կոնստիտուցիօնը հասարակապետական և ոչ հանրապետական լինելով, ինչպէս Ամերիկայի միացեալ Նահանգներում, համօրէն ազգի անձնիւր անդամներին չէ տալիս պոլիտիկական իրաւունք: Եւ կառավարութեան մեքենան շարժվում է միմիայն առաջին և միջին դասակարգերի ուժով:

Այդ երկու դասակարգի շահին էլ ընդդէմ է Անպլիտոյ մէջ ամեն փոփոխութիւն, որ կարող էր շատ թէ քիչ սասանեցնել կամ աւելի փոքր, կանգնեցնել բաների ամենօրվայ ընթացքը: Եւ այդ երկու դասակարգը բուռն և զրական իշխանութիւն ունի իր ձեռքին, ոչ օրէնքը, ոչ գրված կոնստիտուցիօնը և ոչ իսկ թագի արտօնութիւնքը ազդեցութիւն ունին նորա վրայ: Նա փոխում է օրէնքը, սրբապրում է սահմանադրութիւնը, փոխում է և զահակալութեան լաջորդութիւնը, ինչպէս Հենրիկոս VIII-ի և Վիլհելմ III Օրանսեանի ժամանակ, փոխում է կրօնը, ի վերջոյ ինքը պառլամենտը է և «իշխօղ և իշխեցեալ» ինքը դնում է օրէնք և ինքը դարձեալ հնազանդվում է նորան. վերստին փոխում է օրէնքը և այդ նոր օրէնսդրութիւնը նոյն զօրութիւն ունի ինչ որ ունէր առաջվանը. մէկ խօսքով կենդանի սահմանադրութիւն և կենդանի օրէնք անսահման և լրացեալ իշխանութեամբ:

Հեղելը տեսնելով այս բոլորը սարսափում է և նորա նեղ-
սիրտ դիւանապետական ստամոքսը չէ կարող մարտել, ուստի
և չէ հերիքանում միայն մի քանի թերութիւնք շօշափելով
անգլիական կառավարութեան սահմանադրութեան վրայ, նա
չէ գոհանում նորանց պախարակելով, այլ որպէս թէ աւելի
ծանրացնելու համար իր պատասխանատու թիւնը, նորանց
պախարակելու չափով դրուատներ և տաղեր է երգում գեր-
մանական և պրուսական տէրութեանց, և այս՝ 1830—31-ին,
Թուրքի ասածի պէս. մասգարալը փարա իլէն փուլ իլին
տէլիլ տըր:

Տես թէ ինչ է պատմում Հայմը Հեղելի բերնով, լսիր որ
անկաճդ չար չլսէ:

Տարակուս չկալ որ կը զալ օր երբ այդ անդրանկական
համակարգութիւնը կընկնի և դորանով հողը դուրս կը զալ
կապանքի տակից. բայց և այն ժամանակ արդեօք բոլորովին
կատարեալ կը լինի նոր կարգը: Ֆրանսիան, որի հողը կտըր-
տուած է մինչև մանրացուցական բաժիններ ուրիշ կերպով
նոյնպէս չէ զգում այդ համակարգութեան ծանրութիւնը: Մը-
նում է մէջ տեղը որպէս միակ բարերար եւք հասարակական
սկզբունքը (общинное начало) որ կալ Խուսիոյ մէջ: Բայց ո՞վ
գիտէ թէ երբ կարող են զարթել Անգլիոյ և Ֆրանսիոյ գրակ-
խօսները: Իսկ մինչև այն ժամանակ, ստույգ է որ անդրան-
կական համակարգութիւնը պիտի ծանրանալ հասարակ ժո-
ղովրդի վրայ մանաւանդ, քան թէ միջակ դասակարգին:

«Այստեղ» — ասում է Հեղելը, այսինքն Պրուսիոյ մէջ կա-
«տարված է այն աշխատութիւնը, ինչ որ զեռ Անգլիան պի-
«տի կատարէ. պրուսական թագաւորների խորին խելքը և
«ճշմարտութեան սէրը, նոյնպէս և գիտական լուսաւորու-
«թեան բաղմադարեան աշխատութիւնը, արդէն իրագործեցին
«այն, ինչ որ չկարողացան անգլիական ազգին տալ նորա-
«երևցուցիչքը: Նախանձը թագաւորական իշխանութեան կա-
«րողութեան վրայ է անգլիացիներին իսպառնանքի խոր-
«տակելին ապաշարմունքը: Մինչև անգամ մտա-
«դրեալ վերանորոգութիւնը, ինչպէս առաջուց կարելի է գու-
«շակել, կառաջնորդէ միմիայն դէպի կորստաբեր հետեանքներ:
«Այս պատճառով, եթէ նաև լաջողութիւն գտնէ խնդիրը,
«(bill) որի մասին է այժմ վէճը, և ճանապարհ բանալ դէպի
»պառլամենտը տիրապետող համակարգութեան հակադիր մար-

«դոց—պատերազմը կարող էր լինել միայն աւելի վտանգաւոր
«պատճառ, արտօնութեանց չափի և աւելի հիմնաւոր ազատու-
«թեան պահանջողութեանց մէջ չէր լինիլ ոչինչ միջին
«ծալրագոյն իշխանութիւն, որ կարողանար բռնել նորանց և
«հաշտեցնել: Միմիայն կառավարութիւնական իշ-
«խանութեամբ կարող են չաջողակի իրագոր-
«ծվել իրաւանց և ազատութեան խելացի ե հիմ-
«նաւոր սկզբունքը: Անգլիոյ մէջ, իշխանութիւնը ար-
«տօնունակ դասակարգի ձեռքին է: Այս պատճառով, աւելի կա-
«նոնաւոր և հիմնաւոր սկզբունքների երեկոցիչքը, և պիտի
«երեկոցնեն իրենց մէջ, կառավարութեան՝ և ներկայ բաների
«երգի ընդդէմ՝ միմիայն զիմադրութիւն: Իսկ այդ սկզբունք-
«ները չեն կարող ցոյց տալ իրենց խորհուրդը և նշանակութիւնը
«իրենց բոլոր թանձրացեալ կօնկրեսնի, գործական ճշմարտու-
«թեան և գործադրութեան մէջ ինչպէս Գերմանիայում, ալ
«միայն ցոյց են տալիս նորան ֆրանսիական վերացականու-
«թեան, անուրջի, վտանգաւոր կերպարանքով: Վերանորո-
«գութեանց իրացուցումը հակասում է անգլիական տէրութե-
«նական սկզբունքին. այս պատճառով, հազիւ թէ կարողա-
«նան նորա իրագործվել առանց տէրութեան և հասարակու-
«թեան շաղկապը սաստկապէս սասանեցնելու»:

«Աւելորդ ենք համարում—ասում է Հայմը—մերժել ինք-
«նաբաւական և երկչոտ դիւանապետականութեան շաղկապ-
«տութիւնքը: Շուտով այդ բաները գրուելուց լետոյ, ինքը
«պատմութիւնը ապացուցեց, թէ ինչպէս անհիմն էին այս
«մտայնոտ գուշակութիւնքը Անգլիոյ մասին, նոյնպէս և հայ-
«երնիքի վերականգնեալ դրութեան վրայ գաղափարական
«հասկացողութիւնքը: Բայց Հեգելին տրուած չէր տեսնել ոչ
«այն և ոչ միւսը: Հեգելը մեռաւ խօլերից նոյեմբ. 14-ին 1831-ին:

Պարտական ենք այստեղ մի երկու խօսք աւելացնել
«այն պատճառով մանաւանդ, որ Հեգելը այս տեսակ կարծիք-
«ների մասին նմանեցուցինք Բօռքին: Բայց վերստին կրկնում
«ենք Բօռքը հիւանդ և սասանեալ ուղեղով, և մինչդեռ Հեգելի
«ամբողջ համակարգութեանց մէջ կան իր վերջին փիլիսոփայու-
«կանի հետքերը, Բօռքի անցած կեանքի վրայ մինչև նորա հի-
«ւանդանալը, չկան այնպիսի մութ գուներ, որ կարողանալին
«խաւարեցնել նորա անպայման և անշահախնդիր ազատասի-
«րութիւնը:

Հետեւեալ խօսքերով վերջացնում է Հայմը իր դասերը:

«Նա մեռաւ իր գործունէութեան մըջակէտում, իր փառ-
«քի բարձրութեան մէջ, իրեն հետեող բազմաթիւ ամբողջի
«խոր յարգութիւնը կատարելապէս վաշելելով: Նորանից լե-
«տու մնաց ոչ միայն մի հզօր համակարգութիւն ալ և մի հզօր
«և մի լայնատարած դպրոց. (ուղղութիւն) և ալդ դպրոցը ըստ
«էութեան էր նորա ստեղծուածը և մնչև անգամ նորա փի-
«լիսոփայութեան մի մասը: Այդպիսի մի համակարգութիւն
«ամենար է երեակայել առանց ձեւաւոր, յուսալի և գործարա-
«ւնաւորված ընկերութեան: Այս համակարգութիւնը, իր բո-
«ւականակութեամբ լինելով էնցիկլոպեդիական, իր արտա-
«քին երևութով բնականապէս տարածողական էր: Նա ուրիշ
«սահմանադրուիս չգիտէր բացի դիտութեան սահմանադրից.
«Հնա կարող էր իրագործել իր հասարակաց հսկանալի լի-
«ւենլու ձգտողութիւնքը միմիայն աշխատութեան մասնատու-
«թեամբ (раздѣленіе труда) նա կարող էր շարժվել և լայնա-
«ւնալ մընչև անվախճանը, նորա բանախօսութիւնը (диалекти-
«ка) և նորա երկմտութեան (двучисленность) օգնութեամբ,
«նորա հետ կարող էին բարեկամանալ բոլորովին միմեանց
«նեւհակ հասկացողութեանց մարդիկ և նորա նշանակեցութիւնը
«(форумъ) տակ կարող էին թաղնվել որչափ անկեղծ նոյն-
«չափ և նորա կեղծից ոչ ազատ պաշտողքը: Իր սկզբմամբ
«միապետական, փակված և էր ալդ համակարգու-
«թիւնը. ինքն ըստ ինքեան շրջափակում էր նա իր հետեող.
«քը մի մշտական կենդրոնացութեամբ средоточіе խմբի մէջ
«և կախողութեան զգացողութիւնը վարձատրում էր անպայմա-
«նութեան հպարտ գիտակցութեամբ: Համակարգութեան ալս
«յատկութեանց հետ միաւորվեցաւ և նորա արարչի (Հեգելի)
«տրամադրութիւնը (вастроеніе) և դրութիւնը:

«Ձարմանալով Րիչիլեօի և Նապօլէօնի սեփական առան-
«ձին յատկութիւնքը ձնչելու արուեստի վրայ, նա ինքը միև-
«նոյն ժամանակ թշնամի էր ամեն տեսակ փիլիսոփայութեան
«և կարծիքների մէջ եղած առանձին յատկութեանց: Նա ձրգ-
«տում էր հպատակեցնել միտքը նոյն խիստ կարգին և նոյն
«հնազանդութեան, որին հպատակած էր մարդոց կամքը»:

Հայմը շարունակելով իր ստորագրութիւնը և նկարագրե-
շով Հեգելին աւելի գիւտնապետական քան թէ նոյն իսկ
Պրուսիոյ ալս ժամանակվալ տէրութիւնը նոյնպէս և նորա

օրագիր հրատարակելը, նորա նկրտմունքը և այլն և այլն ի վերջոյ վերստին հնչեցնում է առողջ բանականութեան ձայնը:

«Բայց ասում է նա (Համբ) կենդանի պատմութեան և «նորա մէջ չըջանաւ առնող ոգու ոլժը, ամեն ուսումնական կու-
«սակցութիւններէից զօրեղ է և համակարգութեանց բոլոր
«չղթաներէից ամուր: Հեգելի համակարգութեան մէջ, նոյն ալն
«բանը, որ շինում է նորան համակարգութիւն և հնար է տա-
«լիս նորան զպրոց կազմելու, պատկանում է կրթութեան
«արդէն անցած ձևին: Ինչքան որ ուղում էր կեանքը շա-
«ռ ունակել, պէտք էր որ աւելի երկար ապրէր:

Օգոստ. 16. կէս գիշեր:

Ոչ Հեգելի աշակերտ ենք և ոչ Շելլինգի, բայց արդա-
րութիւնը ստիպում է խոստովանել, որ երկուսի համակար-
գութիւնքն էլ մեծ օգուտ ցոյց տուին զխտութեան ընդհանուր
ձևերը լայտնագործելով, որոնց միջնորդութեամբ առաջ է գնում
զարգացման գործողութիւնը: Այս լայտնագործութեանց հիմ-
նական արդիւնքը երևում է հետեւեալ առածի մէջ, «զարգաց-
ման վերին աստիճանը իր ձևով նման է սկզբին, որտեղից ա-
ռաջ է գնում ալզ զարգացումը»:

Այս վարդապետութիւնը բովանդակում է իր մէջ շելլին-
գեան համակարգութեան արմատական իսկութիւնը, որ Հե-
գելը աւելի ճիշտ և աւելի մանրամասն քրքրել է քննել է. և
ընդունելով որպէս հիմնական սկզբունք կազմել է իր համա-
կարգութիւնը ուր տիեզերական կեանքի բոլոր երևոյթները
մէջ, սկսելով նոցա շատ ընդհանուր վիճակից մինչև էութեան
իւրաքանչիւր առանձին կարգի ամենաճիշտ մանրամասնու-
թիւնքը երևում է այս վարդապետութիւնը:

Հեգելը զրականապէս ասում է թէ «միջին տրամաբա-
նական մօմենտները, աւելի քան թէ ուրիշները չեն հասնում
առարկայական էութեան մնալով միայն որպէս տրամաբանա-
կան մօմենտ: Հերիք է եթէ որոշեալ միջին մօմենտը հասել է
էութեան ուր և իցէ կամ երբ և իցէ, սորանով, ուրիշ տեղե-
րում և ուրիշ ժամանակներում, զարգացման գործողութիւնը
աղատվում է ալզ մօմենտները առարկայական էութեան հառ-
նելուց»:

«Որ զփորձ առեալ է, կարող է փորձանաւորաց օգնա-
կան լինել», այս վարդապետութեան սկզբունքն էլ նոյն կէ-

տիցն է իջնում: Արդարեւ եթէ միջին մօմէնտները, իւրաքանչիւր դիպուածում անշուշտ հասնելու լինէին առարկայական էութեան, զարգացումը ոչ միայն դանդաղ ալլ և անհնարին էր: Ստուգ է բնութեան մէջ ուտիւնք չկան, ալլ հետեական շղթայաշարութիւն, բայց եթէ մի դիպուածում չէ իրագործվում միջին մօմէնտը, այդ շղթան չէ կատարվում որովհետեւ մի անգամ հասել է այն մօմէնտը առարկայական էութեան և հերիք է:

Մինչև, մերկից կոտրվելով կամ արմատից բոկ գալով ծառը չընկնէր ծովի մէջ և մարդը չտեսնէր, որ փայտը ջրի տակ չէ դնում, անհնար էր որ մարդը կարողանար լաստ շինել, մինչև լաստ չլինէր, չէր կարող նաւակ շինել, մինչև նաւակ չլինէր նաւ չինել և վերջապէս մինչև նաւը չլինէր շոգենաւ չէր կարող շինել: Թէ ուր է եղել այս փորձը, այսինքն որտեղ և երբ հասել են այս միջին մօմէնտները, իրենց առարկայական էութեան, այսինքն փայտը ջուրը ընկնելուց մինչև շոգենաւի աստիճանին հասնելը այդ փուլի չէ, հերիք որ մի անգամ կատարվել է և այսօր մի վայրենի մարդ, քաղաքակրթվելով պէտք չունի շոգենաւին հասնելու համար կոտրած ծառից սկսել, ալլ կարող է ուղղակի շոգենաւին ձեռք զարկել: Մարդը որ առաջ կրակը տեսաւ մի կաթակից զարկված արմատում, ետքը երկու փայտ իրար հետ քսելով աւելի ետքը հրացանը գտաւ, ետքը ֆօսֆօրեան լուցկիք և այլն, այսօր այս վերջինը կարող է ուղղակի ժառանգութիւն լինել այն վայրենուն, որ տակաւին կրակը ստանում է երկու փայտ իրար հետ քսելով:

Առաջին առած. Զարգացման վերին աստիճանը իր ձևով նման է նորա սկզբին:

Երկրորդ առած. եթէ մի որ և իցէ ազգ հասել է իր զարգացման վերին աստիճանին մի ուրիշ ազգ որ խեղճ վիճակում է կարող է հաւնել այդ աստիճանին առանց այնքան ժամանակ և այնքան ուժ գործ դնելու որքան առաջին ազգը, և բնաւ չհանդիպելով միջին մօմէնտներին որոնցից անցել էր առաջին ազգը:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

ՅՈՎՍԷՓ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ ԵՒ Ն. ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ

Գլուխ Ե.

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը սկզբից ստանձնելով զաղթականներին կառավարութեան գործն իբրև առաջնորդական պարտականութիւն, կաթողիկոսի հրաման և տէրութեան յանձնարարութիւն, լետոյ ժամանակի ընթացքում կամաց-կամաց կապւում է նոցա հետ, մտերմանում և սիրում է նոցա: Եւ ուրիշ կերպ լինել էլ չէր կարող. նորա ձեռքով ստացուեց հրովարտակը, նորա աշխատանքով հիմնարկուեց, նորա հսկողութեամբ շինուեց քաղաքը, կառուցուեցան եկեղեցիները, վանքը, նորա խորհրդով և անձնական ջանքով հաստատուեցան Հոգևոր դատարանը, քաղաքային դումը, կարգաւորուեցաւ Մագիստրատը և բոլոր բարեկարգութիւնների հիմքը դրուեց: Նախիջևանն իւր գիւղերով նորա սիրասուն զաւակն էր, նորա մեծ աշխատանքի արգասիքը, պտուղն էր. նա գուրգուրում գգւում էր նորան, նա իրան ուրիշ կերպ չէր կոչում, բայց թէ «նուաստ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Ռուսաց երկրի ամենայն հալոց ազգին, և հիմնադիր նորաչէն քաղաքին Նախիջևանայ»: Սակայն նա գուրգուրալով, սիրելով զաղթականներին, նոյն ժամանակ կառավարում էր նոցա վերին աստիճանի ինքնիշխան կերպով. ամեն բան նորա կամքով, նորա ցանկացածի պէս պէտք է լինէր. ամեն բան նորա խորհրդով պէտք է կատարուէր: Գաղթականների ցոյց տուած ամենաչնչին հակառակութիւնը անգամ վշտացնում էր նորան, նոցա ամենափոքրիկ ընդդիմութիւնը նորա կամքին գրգռում էր նորա զայրութիւնը, բարկութիւնը:

Թէև ժողովուրդն էլ փոխադարձաբար սիրում ու պատում էր նորան, սիրով հնազանդելով նորա հրամաններին, աշխատելով հակառակ նորա կամքին ոչ մի բան չբռնել և քաղաքի

*) Տես «Լուսաւոյ» 1902 № 6.

հիմնադիր և բարերար կոչելով նորան, բայց նոցա մէջ կալին-
ալնպիսիները, որոնց սրբազանի ինքնիշխան կառավարու-
թիւնը շատ էլ դուր չէր գալիս: Դոքա զաղթականների ալն-
իշխանները, աղաները և նշանակութիւն ունեցող մարդիկն-
էին, որոնք կամենում էին դեր խաղալ ժողովրդի մէջ, բայց
չէին կարողանում, որովհետեւ նոցա բոլոր ազդեցութիւնն ու
նշանակութիւնը խոնարհում և ոչնչանում էր սրբազանի հզօր
կամքի, անձնիշխան բնաւորութեան և անսահման հեղինա-
կութեան առաջ: Սկզբից, լալտնի բան է, ալդ անբաւական-
ութիւնը մեծ ծաւալ չէ ունենում, անբաւականների թիւն էլ
շատ սահմանափակ է լինում, բայց փառ, ժամանակի ընթաց-
քում, աճում է զժգոհութիւնը և դորա հետ միասին աճում է
և զժգոհների թիւը և, վերջի վերջու, բանն ալն տեղն է
հասնում, որ բոլոր ժողովուրդն, երկու կուսակցութեան է
բաժանւում: Հակառակ կուսակցութեան գլուխ անցնում են
զինուորական աստիճանաւորները և նա մանաւանդ նոցա մէջ
մէկը՝ «պողպուկովնիկ և կավալեր» Իվան Աբրամովիչ Աբրա-
մովը, որի անունով և կուսակցութիւնը կոչւում է «Աբրամովի»,
հակառակ միւս կուսակցութեան, որ կոչւում էր «Սրբազանի»:
Ալդ հայ զինուորական աստիճանաւորների և ազնուականների
թիւը շատ չէ եղել, ալ մի 8—9 հոգի. նոքա փոքր աստիճա-
նի տէր են եղել՝ պողպուրուչիկ, պորուչիկ և պողպուկովնիկ,
և առաջ են եկած եղել զաղթականների մէջ կամ նոյն իսկ
զաղթականութեան ժամանակ և կամ զաղթականութիւնից
առաջ, նոցանից մի քանիսը իւրեանց աստիճանը ստացել էին
զաղթականութեան գործին նպաստելու համար, մի քանիսն
էլ ռուսաց տէրութեան Ղաիմում Շահին-Գիրէյ խանի ժամա-
նակ ցոյց տուած ծառայութեան համար: Աբրահամեան կուսա-
կցութեան ամրապնդուելուն և հետզհետէ հզօրանալուն նպա-
ստում է ալն հանգամանքը, որ 1787 թուականից արքայիս-
կոպոսը լաճախակի և երկար ժամանակամիջոցներով սկսում է
քաղաքից բացակայել: 1787 թուին նա գնում է ճանապարհոր-
դելու Ղոիմ և ճանապարհին ներկայանում է կայսերուհուն, որ
ալդ ժամանակ կատարում էր իւր նշանաւոր ճանապարհորդու-
թիւնը դէպի Տաւրիկեան թերակղզին: ¹³⁾ 1788 թուին գնում

¹³⁾ Յովսէփ սրբազանի դէպի Ղաիմ ալաճ ճանապարհոր-
դութիւնը և կայսերուհուն ներկայանալը ալսպէս է նկարագ-
րուած նորա ձեռագիր «Դաւթարում»: «Թիւն 1787. ողորմած

է Բեսսարաբիա և մնում է այնտեղ համարեա ամբողջ չորս տարի, գործածելով 88 թուականի մայիսի 5-ին սկսուած Տաճկաց պատերազմի ժամանակ տէրութեան նուաճումներին և Գրիգորիոսովս քաղաքը հիմնարկելով. 1793 թուին նա գնում է Պետերբուրգ շնորհակալութիւն մատուցանելու կալ-

թագուհին ելեալ ի Սանկթպետերբուրգու և եկեալ ի քիով և ի լազովի գուբեռն ի քաղաքն Կրմէնչուկ և անտի գնաց ի Ղաիմ ընդ եմփերատորին, վասն տեսութեան տեղեացն Ղաիմու. ի դառնալն անտի ի Կրմէնչուկ, ընդ առաջ ելաք մեք ի Կրմէնչուկ մահտեսի պարոն Աստուածատուրիւն և տեսեալ մեր անդ զպաժառափալ քնեազ Գրիգոր Ալէքսանդրովիչ Պօսեմկինն. լարգմամբ ընկալեալ զմեզ. ի յունիսի 6. մետոսան ժամուն տարաւ զմեզ առ թագուհին, որ ձեռքն համբուրելով արժանատրեցաք և խօսելով ընդ մեծութեան Նորին լետ գնալով Կայսերուհոյն, պաժառափալ քնեազն պահեաց զմեզ առ ինքն զի ի միասին ի Ղաիմ գնացուք, ըստ որում մեք չէաք տեսեալ. ի միջոցի անդ զքանի խնդիրս էաք տուեալ նմա վասն հասարակութեան մերոյ՝ որ մեր տեղն, ալսինքն զետիւնն փոքր էր, խոստացեալ էր շուրջ զքաղաքաւն և զգիւղօրէիւքն մերովք մեզ շնորհել, նաև ի Կատարիներու եղեալ ազգն մեր ի Ղաիմ առաքել և մեր տօնուղն շնորհել. խոստանալի զբոլորն կատարել, Ապա ի միջոցի աստ քացեալ եղև կռիւն թուրքաց. ինքն ոչ ևս կարաց գնալ ի Ղաիմ, ալ մոր չորս տարեկան ռոճիկն տուեալ և վասն ապագայն առնելոյ ևս՝ հաստատեալ ի Ղաիմ ստանալ լամէ լամ ի լալքանցկի սումէն, ապա լարով լատուկ լանձնարարութեամբն, ուղևորեաց զմեզ ի Ղաիմ առ պարոն գուբէռնաթ Վասիլ Վասիլիչ Կախովսկին. ի սեպտեմբրի 28 ելեալ ի Կրմէնչուկու, հոգտեմբերի 2 մտաք ի Ղաիմ և ի լազմէջիթ, ընկալեալ և անդ զպատիւս՝ ըստ հրամանի պաժառափալ քնեազին, ուղևորեաց զմեզ, չրջիլ լամենայն ուրեք. ի Ղարասու, ի քէֆէ. ի ասկի Ղաիմ, ի վանքն մեր սուրբ խաչ և ի Սուդախ, ի Բաղչասարալի, ի լախար՝ որ է Սևաստապոլիս, ուր նաւքն կանգնեալ կտն, և ի Գօղլով, տեսեալ մեր զամենայն և կրկին դարձեալ ի լազմէջիթ. Նոյեմբրի 3. ելաք անտի. Զգալի եղև մեզ լուծ տեսանելն զաւերութիւն քաղաքացն և եկեղեցեացն և վանօրէիցն մերոց. Լի տրամամբ դարձաք անտի ի Նախիջևան ի նոյեմբրի 24. քաղաքն ամենայն ընդ առաջ ելին զբօշակօքն արհեստաւորաց և ամենայն պատրաստութեամբ, և սեծաւ փառաւորութեամբ ընկալան զմեզ ի ներս հանդերձ հոգևորական հանդիսիւ»:

Կայսերուհու Ղաիմի ճանապարհորդութեան մարշրուտը ի սկզբանէ անպէս է կամուած եղել, որ նա պէտք է իջևանի եղել և Նախիջևանում: Մինչև անգամ ալի նպատակով

սերունուն այն բարիքների համար, որ տէրութիւնը ցոյց էր տուել Յեսսարաբիոյ Հաւերին, և այլն և այլն: Սրբազանի հակաակորդները օգտուելով նորա բացակայութիւնից, աշխատում են ամեն տեսակ զօրացնել իւրեանց կուսակցութիւնը, գրաւելով իւրեանց կողմը բոլոր այն մարդկանց, որոնք մի որ և է անձնական անբաւականութիւն ունէին առաջնորդի դէմ: Նոքա Աբրամովի գահերէցութեամբ լաճախակի ժողովներ և զաղտնի նիստեր են կազմում, զանազան ծրագիրներ ու ամբաստանագրեր են յօրինում և այսպէս կազմուելով ու պատրաստուելով, սպասում են մի պատեհ ըրպէի, որ արձակ-համարձակ ժաքառումն սկսեն նորա դէմ և տապալեն նորան: Վերջապէս, այդ պատեհ ըրպէն էլ ներկայանում է: 1797 թուին մի Մանուկ Գերիջանեան ազգանունով մարդ սաստիկ ոխ և անձնական թշնամութիւն ունենալով առաջնորդի դէմ, համաձայնում է իւր վերայ առնել տէրութեան բոլոր տալու գործը:

Նտիսիջկանում թեմական դպրանոցի այժմուայ շինութեան տեղում, որտեղ եղել է Յովսէփ արքեպիսկոպոսի բնակարանը, նորա համար շինուել է մի ժամանակաւոր փայտեայ պալատ ևս, որ տեղացիներից կոչուել է «կոնակ» կամ տեղական արտասանութեամբ «խոնախ»: Մարչուտը փոխուելուց լիտու, «կոնակը» այլ ևս պէտք չէ եկել. նա մի առ ժամանակ մնացել է թափուր և տնգործագրելի, մինչև որ կայսերուհու հրամանով նա ընծայուել է Յովսէփ արքեպիսկոպոսին: Մեզ անյայտ պատճառով այդ շինութիւնը ժամանակ անցնելուց լիտու, դարձել է մասնաւոր մարդու սեփականութիւն և քանդուելով, տեղն այժմուայ քարէ շինութեան հիմքն է ձգուել: Սակայն «խոնախ» անունը չէ կորել. նա մնացել է առաջ քարէ շինութեան վերայ, լիտու անցիլ է այդ շինութեան մէջ երկար ժամանակ զետեղուած քաղաքային դպրոցի վերայ: Մեր ձեռքին գտնուում է այն պաշտօնական թղթի պատճէնը, որով «կոնակը» բարձրագոյն հրամանով ընծայուել է Յովսէփ սրբազանին. Նորա մի երեսի վրայ գրուած է հաւերէն «դիվէրէցն պաղչըված քիրնէ» ծանօթութիւնը, իսկ միւսի վերայ հետեւեալ պաշտօնական զեկուցման պատճէնը՝ Графъ Платонъ Александровичъ! Пріемля за благо представленія ваши отъ 28 истекшаго декабря, соизволяемъ Мы, какъ навсегдашнее пребываніе въ дубесарахъ обремененнаго лѣтами митреполита Кирилла, съ производствомъ тамо пожалованной еми пенсьи, такъ и на возвращеніе архіеписку армянскому Іосифу обращеннаго въ путевый дворецъ дома его въ Нахичеванъ. безъ взысканія съ него употребленныхъ на перестройку онаго казенныхъ денегъ двухъ тысячъ рублей.

իսկոյն և եթ Սբրամովի տանը ժողով է կազմուում և խմբագրուում մի ամբաստանագիր, որի մէջ յօդուած առ յօդուած արձանագրուում են ախ բոլոր զեղծումները, որ, նոցա կարծիքով, թույլ էր տուել գործելու առաջնորդը: Եւ որովհետեւ նոքա գիտէին, որ առաջնորդն ախքան մեծ ազդեցութիւն ունի, որ հասարակ մեղադրանքներով նորան չէ կարելի տապալել, ուստի և նոքա իւրեանց ամբաստանադրին ախպիսի ձև են տալիս որ մի կողմից նա շահասէր և գող է դուրս գալիս, միւս կողմից տէրութեան դէմ գործող և ապստամբ:

Դերիջանեանը Պետերբուրգ գնալով, այդ ամբաստանա-

Пребываемъ вамъ благосклонный. На подлинномъ подписано собственною ея императорскаго величества рукою тако: Екатерина. Гевваря 4 дня 1794 года въ Санктпетербургѣ».

«Կոմս Պլատոն Ալէքսանդրովիչ, ձեր անցեալ Դեկտեմբերի 23-ից արած առաջարկութիւնը յօժարութեամբ ընդունելով, մենք քարեհաճում ենք չնորհել մեր համաձայնութիւնը որպէս ծերունի Կիւրեղ մետրոպոլիտի իրան յատկացրած թոշակով Դուբասարում մշտական կեցութիւն ունենալու մասին, նոյնպէս և Նախիջևանում գտնուած և ճանապարհորդական պալատ դարձրած Հայոց Յովսէփ արքեպիսկոպոսի տունը նորան վերադարձնելու մասին, առանց նորա (պալատի) վերաջ ծախսուած արքունի երկու հազար ռուբլին նորանից չետ պահանջելու: Մնում եւք քարեհաճ դէպի ձեզ, իսկականի վերաջ Նորին Կալսերական Մեծութեան սեփական ձեռքով ստորագրած է այսպէս Կատերինէ: 1794 թուի Յունուարի 4-ին Սանկտպետերբուրգում»:

Սրբազանի 1793 թուականի ճանապարհորդութիւնը նկարագրուած է Ս. Խաչի տպարանում տպագրուած Երեանցի Խօջենց Մարգարի «Տեղեմաքի» թարգմանութեան վերջաբանում: Տես էջ. 363 - 369:

Բացի 1787, 88 և 93 թուականների ճանապարհորդութիւնից, Յովսէփ սրբազանը 1781 թուին արել է և մի ճանապարհորդութիւն դէպի Պետերբուրգ Եկատերինէսլաւի, Պոլտաւայի, Կիևի և Մոսկուայի վերալով, որի հետաքրքրական նկարագրութիւնը թողել է նա մեզ իւր ձեռագիր լոյս թարուում: Եկատերինսլաւում նա հիմնարկել է ս. Աստուածածին եկեղեցին ախտեղ միացած Հայերի համար. վրանի տակ պատարագ է մատուցել և ձեռնադրել է Մարտիրոս անունով մէկին նոցաքահանայ: Եկատերինսլաւի Հայերը Ղրիմի գաղթականութեան մի փոքր մասն էին. նոցա մեծամասնութիւնը կաթոլիկ էր, փոքրամասնութիւնը—լուսաւորչական: Կաթոլիկներն եկել էին ընդհանուր գաղթականութեան ժամանակ իւրեանց առաջնորդ Խաչատուր վարդապետի հետ և իւրեանց բնակու-

գրից մի օրինակ ներկայացնում է կալսեր, միւսը ղեներալ-պրոկուրորին և երրորդն ուղարկում է Ռաստովի դատարանին: Ամբաստանագիրը, բացի իւր, ամբաստանողի անձին վերաբերեալ զանազան գովասանքներից, պարունակում էր իւր մէջ 8 մեղադրական կէտ սրբազանի դէմ՝ ա.) Արքեպիսկոպոսը իւր համախոհների հետ միասին գողացել է Ղռիմից բերած եկեղեցական իրեղէնները և սեփականացրել է Նախիջևանի եկեղեցիներում հաւաքուած փողերը. բ.) Նա թող չէ տուել վաճառականներին խանութներ շինել քաղաքի միջավայրում գտնուած հրապարակում, ասելով, որ այդ հրապարակը պատկանում է եկեղեցուն, իսկ եկեղեցին իւրն է. գ.) Նա ցանկանալով անձնիշխան լինել, աշխատել է ոչնչացնել քաղաքաւիտ ղումը և նորա կանոնադրութիւնը և համոզել է ալդպէս անել և միւս Հալերին, ոմանց սպառնալով, ոմանց էլ ազնուականութիւն տալ (սոստանալով. դ.) Անիծել է այն կանոնադ-

թեան համար տեղ էին ստացել Եկատերինոսլաւում, որ այն ժամանակ նոր միայն շէնանում ու քաղաք էր դառնում: Կաթողիկ Հալերի հետ բնակութեան տեղ ու հող էին ստացել Եկատերինոսլաւում և մի քանի տուն լուսաւորչական Հալեր, որոնք չէին կամեցել մեծամասնութեան հետ գալ Նախիջևան: Առ հասարակ բոլոր գաղթականներն էլ իւրեանց կամքի հակառակ, չուզենալով էին դուրս եկել Ղռիմից. նոքա չէին հաւանում իւրեանց նոր հայրենիքին և լարմար բոպէ էին որոնում նորից վերադառնալու իւրեանց նախկին բնակութեան տեղերը. շատերը նոցանից տեսնելով, որ արդէն դժուար է թուլտութիւն ստանալ վերադառնալու, մինչև անգամ ինքնակամ թողնում, փախչում էին Ղռիմ: Վերադառնալու ձգտումը նամանաւանդ բուն է լինում Եկատերինոսլաւի Հալերի մէջ. նոքա հէնց սկզբից խնդրամատուց են լինում տէրութեան թոյլ տալու նոցա վերադառնալու, բայց գաղթականների այդ ձգտումը տէրութեան շատ էլ հաճոյ չլինելու պատճառով գործը ձգձգւում է ու երկարում: Վերջապէս, տէրութիւնը զիջանում է Եկատերինոսլաւոց բուն ցանկութեան և գաղթականները 12 տարի Ռուսաստանում մնալուց լետու, վերադառնում են իւրեանց նախկին բնակութեան տեղը, զլիսաւորապէս Ղարասուբազար: Ինչ ասել կուզի, որ այդ դէպքում շատ օգնում է նոցա, նախ այն հանգամանքը, որ Ղռիմի թերակղզին այդ ժամանակ արդէն անցել էր Ռուսաց ձեռքը, երկրորդ, Խաչատուր վարդապետը և մանաւանդ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որ իւր 81 թուի ճանապարհորդութեան ժամանակ տեսնուել էր Պատեռարխինի հետ և առանձին կերպով խնդրել էր այդ մասին:

դուրսիւնը և Գումը և իրեն Դերիջանեանին, որ աշխատում էր ընդունել տալ և հաստատել Գումը, ե.) Տէրութեան տուած քաղաքային կանոնադրութեան տեղ նա կազմել ու տպագրել է իւր սեփական կանոնները, քաղաքի կառավարութեան համար 24 հոգաբարձու կարգելով. զ.) խառնուել է քաղաքի կառավարութեան գործերին և փախստական Հայերին իւր կողմից անցաթողթ է տուել. է.) Գնացել է Օչակով իշխան Պատեոմկինի մօտ հասարակութեան կողմից խնդրելու, որ հասարակութեան ապառիկները չպահանջուեն, և այդ բանի համար ծախսել է 11 հազար ռուբլի ու հաշիւ չէ տուել, այլ միայն մի քանի մարդու և իւր կառապան Անդրէասի համար աստիճան է ձեռք բերել և ը.) ծեծելով արտաքսել է տուել իրան, Դերիջանեանին Գումից և այնպէս նեղել է առևտրական գործերի մէջ, որ ինքը 1200 ռուբլու պարտքի տակ է ընկել: Իսկ ինքը, ընդհակառակը, աշխատել է ամեն բանում յօգուտ տէրութեան և քաղաքին գործել՝ հաստատել է Գումը և ինքն անդամ է ընտրուել. թարգմանել է հայերէն քաղաքային Գումի կանոնադրութիւնը, քաղաքի եկամուտը 450 ռուբլուց հասցրել է 4 հազարի, դաստիարակել ու կրթել է հալ մանուկներին, ալլն և ալլն:

Նթէ ամբաստանագրի այդ մեղադրական կէտերի մէջ կալ մի ճշմարտութիւն, — այդ սիւսն այն էր, որ առաջնորդը գործերը կառավարում էր անձնիշխան կերպով և խառնուում էր քաղաքային գործերին. սակայն այդ ևս մեղադրանք չէր կարելի համարել: որովհետեւ ինքը տէրութիւնն էր լանձնել նորան գաղթականների ընդհանուր տեսչութիւնը: Յայտնի է, որ իշխան Պատեոմկինը 1780 թուին բարձրագոյն հրամանով ծանուցանելով նահանգապետ Չերտկովին բոլոր Ռուսաստանի Հայերին սրբազան Յովսէփ արքեպիսկոպոսի իրաւասութեան ենթարկելու մասին, առաջարկել էր լալտնել նոցա, որ ալլնուհետեւ նոքա իւրեանց կեանքի բարեկարգութեան վերաբերեալ բոլոր գործերում դիմեն սրբազանին, իբրեւ ականաւոր հոգեւորականի և ամեն տեսակ յարգանքի արժանի հօտապետի:

Ռաստովի դատարանը ձեռնարկելով գործի քննութեան, հրաւիրում է Աբրամովին, քաղաքագլխին, Մադխատրատի դատաւորներին, 24 հոգաբարձուներին և 300-ի չափ մարդ քաղաքացիներից վկայութիւն տալու և պարզելու խնդիրը: Աբ-

րամովը, բացի նորանից, որ հաստատում է Դերիջանեանի ա-
սածները, այլ իւր կողմից ևս աւելացնում է հետեւեալ մեղադ-
րական կէտերը՝ ա.) Ս. Խաչ վանքը կառուցուել է ոչ թէ
սրբազանի ծախքով, ինչպէս որ նա ասում է, այլ հանգու-
ցեալ Սիմէօն վարդապետի կտակած, հասարակութեան տուած
և եկեղեցիներում հաւաքուած փողերով. բ.) Մաւր եկեղեցում
16 տարուա՛ ընթացքում հաւաքուած փողը ընչի՛ վերայ է
գործ դրուել, — յալանի չէ, և հասարակաց արդիւնքով հիմնա-
կուած մաւր եկեղեցու շինութիւնը վերջ չունի. բ.) Հնդկաս-
տանից դպրոցներ շինելու համար ստացուած մեծաքանակ
գումարները յալանի չէ, թէ ինչ բանի համար է գործ դրուած,
որովհետեւ քաղաքը ղեռ դպրոց չունի. դ.) Սրբազանը Նախի-
ջեանից Ղաիմ փախած Հայերին անցաթուղթ է տուել և ինքը
ևս նպաստել է նոցա փախչելուն: Իսկ ինքը ծառայել է տէ-
րութեան, անձամբ մասնակցելով պատերազմներին և իւր ծախ-
քով կամաւորներ պատրաստելով. ծառայել է և քաղաքին,
օգնելով աղքատ Հայերին, տէրութեան Հայերին պարտք տուած
243,754 ռուբլի մեծ գումարի նոցա ընծայելու գործին նպաս-
տելով և քաղաքին շնորհած հողի քանակութիւնն աւելացնե-
լու գործի համար աշխատելով:

Քաղաքագլուխը, ղատաւորները, հոգաբարձուները և քա-
ղաքացիները համարեան թէ միաբերան հերքում են Դերիջա-
նեանի և Աբրամովի ասածները և վկայում են, որ ինքեանք
բացի լաւութիւնից, ոչինչ վատութիւն չեն տեսել իւրեանց
առաջնորդից. նա նոցա բարերարն է և պաշտպանը, նա ոչ թէ
միայն չէ սեփականացրել իրեն հասարակութեան ստացուածքը,
այլ և յաճախակի ինքն իւր ունեցածն է ծախսել եկեղեցինե-
րի և վանքի վերայ. նա նոցա միշտ սովորեցրել է սիրել
Ռուսաց օրէնքները և հնազանդել նոցա. իսկ եթէ Դերիջա-
նեանը և Աբրամովը սրբազանի դէմ են գնում, — այդ ոչ այլ
ինչ է, եթէ ոչ միայն նոցա անձնական վատ լարաբերութիւ-
նից և անհանգիստ բնաւորութիւնից:

Գատարանի կատարած մանրամասն քննութիւնից պար-
զում է՝ ա.) Քսութիւն անող Դերիջանեանը անձնական թըշ-
նամութիւն և ռիա ունի Սրբազանի դէմ այն բանի համար, որ
նա նորան բանտարկել է տուել հանգուցեալ Սիմէօն վարդա-
պետի վանքի օգտին կտակած 500 ռուբլի գումարը սեփակա-
նացնելու համար: Նա առաջ կամեցել է բանտում թունաւո-

բուհի, լիտոյ բանտից դուրս գալով, սկսել է ամբոխի մէջ սուտ լուրեր տարածել արքեպիսկոպոսի մասին, իբրև թէ նա գողացել է եկեղեցական փողերը և սեփականացրել է եկեղեցական իրեղէնները. նա իրան հովանաւորող Աբրամովի տանը թուղթ է կազմել և հասարակութեան կողմից հաշիւ է պահանջել արքեպիսկոպոսից և ստացել է, բայց ոչնչացրել է նորան. Բ.) Քաղաքի միջնաւայրում գտնուած հրապարակը, նորա չորս կողմը խանութներ շինելուց լիտոյ, վաճառականները, իբրև իւրեանց համար անպէտք գետին, լանձնել են սրբազանին մայր եկեղեցու համար: Առաջին նուազ ալդ տեղի վրայ շինուել է փայտէ եկեղեցի, իսկ լիտոյ արդէն հիմնարկուել է գոյութիւն ունեցող քարէ շէնքը. Գ.) Սրբազանը արգելք չէ եղել 1785 թուականին հրատարակուած կանոնադրութեամբ Դումի հաստատուելուն Նախիջևանում: Նկատարինէսլաւի նահանգական կառավարութեան հրամանով 1788 թուին բացուել է դումը, բայց լիտոյ Հայիրի Ռուսաց լեզուին ծանօթ չլինելու պատճառով, փակուել է և նորա տեղը հրատարակուել «Դանադրութիւն միաբանութեան» թուղթը և հաստատուել է 24 հոգաբարձուների կառավարութեան կարգը, որ բոլորովին համապատասխանում է Հայերին շնորհած հրովարտակի հինգերորդ լուծածին. Դ.) Կերիջանեանը զանազան մարդկանցից երեք հազարի չափ փող է ժողովել, խաբելով, որ իբր թէ նա կարող է նոցա համար ազնուականութեան իրաւունք ձեռք բերել, բայց ալդ փողից, առանց հետեանքի, ծախսել է 1290 ռուբլի և, ի միջի ալլոց, ալդ մարդկանց համար Հալոց պատմութիւնից սուտ ազգաբանութիւն է կազմել. Ե.) բոլոր վկայութեան կանչուած քաղաքացիներից միայն մի Բաբի կարապետով ազգանունով արհեստաւոր է ցոյց տուել, որ ինքն իբր թէ լսել է, թէ ինչպէս արքեպիսկոպոսը Կերիջանեանի մասին եկեղեցում ասել է՝ «Եւ թող անիծեալ լինի նա և իւր Դումը». Զ.) Արքեպիսկոպոսը հասարակութեան գործերին չէ խառնուել, ալ միայն իւր Ղռիմում եղած ժամանակ երեք հալի, որոնց անցաթղթի ժամանակը անցէ կացած եղել, տոմսակ է տուել. սակայն նոքա շուտով դորանից լիտոյ վերադարձել են Նախիջևան. Է.) Օչակով գնալու համար սրբազանին տրուած է եղել ոչ թէ 11 հազար ռուբլի, ալ իննը հազար: Հասարակութիւնը երբէք չէ կամեցել և չի պահանջել ալդ փողի հաշիւը արքեպիսկոպոսից, զոհ լինելով

որ իւրեանց ցանկացածը իրազործուել է. իսկ ինչ որ վերա-
քերոււմ է աստիճաններ տալու գործին, — իշխան Պոտեմկինն
է վարձատրել մի քանիսին նոցա տէրութեան ցոյց տուած
ժառաջութեան համար, նահանգապետի և Մագիստրատի տուած
վկայականների հիման վրայ: Անդրէասն էլ սրբազանի կառա-
պանը չէ եղել, այլ անձնական քարտուղորը. Ը.) Դերիշա-
նեանին քաղաքացիք 1796 թուին արտաքսել են Դումից ոչ
թէ սրբազանի յորդորանքով, այլ իւրեանց կամքով, զգուած
լինելով նորա անհանգիստ, ստահակ և ըմբոստ կեանքից ու
քնաւորութիւնից: Դերիշանեանն առետուր չէ ունեցել, որ
կարելի լինէր նեղել նորան վաճառականական գործերում. նա
մի չքաւոր մարդ է եղել և առաջ ծառայել է Մագիստրատում
իբրև պահապան, լետոյ Աբրամովի միջնորդութեամբ և բարե-
խօսութեամբ միայն Դումի անգամ է ընտրուել:

Մի երկու հոգի են միայն նորան նպաստաւոր վկայու-
թիւն տուել: Դոցանից մէկն ասել է, որ իբր թէ ինքը լսել
է, թէ քնչպէս սրբազանը ասել է՝ «եթէ Դերիշանեանին չար-
տաքսեն, ինքը Նախիջևանում չի մնալ». իսկ միւսը իբր թէ
տեսել է, թէ քնչպէս քաղաքադուխ Սահակեանը Դերիշանեա-
նին Դումից դուրս անելու ժամանակ մէկ անգամ զարկել է
նորան: Եւ առհասարակ ամբաստանադրի մէջ լիշուած գովա-
սանքները Դերիշանեանի մասին ոչ մի բանով չեն ապացուց-
ւում: Այն երկու գովասանական թղթերը, որ նա ներկայացրել
է իբրև ապացոյց իւր արածներին, ամենևին նշանակութիւն
չունին, որովհետև նոցանից մէկը կրում է միայն Աբրամով-
ստորագրութիւնը, ուրեմն մի աշնայիսի մարդու ստորագրու-
թիւն, որ հովանաւորում է Դերիշանեանին և անձնական թըշ-
նամութիւն ունի սրբազանի դէմ, իսկ միւսը, թէ և կրում է
117 մարդու ստորագրութիւն, բայց նոքա բոլորեքեան
աշնայիսի տգէտ և անգրագէտ մարդիկ են, որ հրաժարոււմ են
իւրեանց ստորագրութիւնից, ասելով, որ ինքեանք հարգած
լինելով չեն իմացել, թէ քնչ են ստորագրում:

Կատարանն իւր ալդ քննութեան արդիւնքը 1798 թ.
Սեպ. 18-ին ներկայացնում է Սելեցկի նահանգապետին, նա
էլ նոյնն իւր կողմից համարեալ առանց փոփոխութեան, միայն
աւելացնելով աշն, որ Աբրամովի ցուցմունքները, իբրև սըր-
բազանի անձնական թշնամու ասածներ, նշանակութիւն ու-
նենալ չեն կարող, ներկայացնում է զենեբալ պրոկուրոր Լա-

պոլսիսին, Գերիջանեանը իմանալով, որ թէ Դատարանի քննութեան արդիւնքը և թէ նահանգապետի կարծիքն իւր համար նպաստաւոր չեն, նոյն թուի նոյեմբերի 13-ին նորից բողոք է ուղարկում կայսեր անունով, ալս անդամ արդէն ամբաստանելով նահանգապետին և Դատարանը, իբրև թէ առաջինը 26 հազարի արժողութեամբ ընծաներ կաշառք է ստացել սրբազանից և քաղաքագլխից, երկրորդն իբրև թէ ուշացնելով և ժամանակին չսկսելով քննութիւնը, վնասել է իւր գործին: Այդ բողոքի հիման վրայ ձերակոչտը բարձրագոյն հրամանով նոյն թուականի Գեկտեմբերի 17-ին մեկնութիւն է պահանջում նահանգապետից և դատարանից: Նահագապետն իր վրայ արած ալդ ամբաստանութիւնից արդարանում է նորանով, որ ապացոյց է տալիս, թէ Նախիջևանը չէ կարող իրան 26 հազար ռուբլու կաշառք տալ, քանի որ ամբողջ քաղաքն ալդ գումարի տասներորդ մասի չափ եկամուտ չունի, և վշտացած խնդրում է պատժել իւր վրայ ալդպիսի քսութիւն անող Գերիջանեանին. իսկ Դատարանը պատասխանում է, որ ինքը, ճիշտ է, գործի քննութիւնն ուշացրել է, բայց նա արել է ալդ նախ, իրանից բոլորովին անկախ պատճառներով, երկրորդ, որ գործի ալդպէս ուշի մնալն ամենեին չէ վնասել և չէր էլ կարող վնասել Գերիջանեանին: Գերիջանեանը պահանջել է, որ Դատարանը բոլոր քաղաքացիներին հարց ու փորձ անէ, բայց Դատարանը ալդ հնարաւոր չէ համարել, որովհետև ալդ կնշանակէր մի կողմից բոլոր քաղաքը բաւականին երկար ժամանակամիջոցով դատապարտել անգործութեան, միւս կողմից մի եթէ ոչ անիրադրոճելի, գոնէ, մի տաժանելի և ասպարդիւն աշխատանքի ձեռնարկել:

Դատաստանական գործն երկարում է և քաղաքացիք ուղիղացիք տուժում են այն նիւթական և բարույական զրկանքներից, որ նոքա անընդհատ կրում էին Գերիջանեանի քսութիւններից: Նիւթականապէս նոքա տուժում են, որովհետև մշտապէս դատաստանական գործերի մէջ լինելով, վատնում են և՛ իւրեանց ժամանակը և՛ փողը, բարձի թողի են անում իւրեանց գործերը. իսկ բարույապէս նոքա զրկւում են, որովհետև հետզհետէ նոցա անձնական յարաբերութիւնները լարւում, հետզհետէ թշնամութիւնը, ատելութիւնը, ոխը թոյն է դնում նոցա գերդաստանների մէջ, որովհետև դրացի օտարների առաջ կամաց-կամաց նոքա կորցնում են իւրեանց խա-

զաղասիրութեան վարկը, որովհետեւ նոքա անդադար ամբաստանում են իբրեւ ապերախտ մարդիկ, որ չճանաչելով իւրեանց բարերար եպիսկոպոսի անգնահատելի երախտիքը, դատաստանի և քննութեան տակ են ձգում նորան, և ալլն և ալլն։ Այդ բոլոր զրկանքներին վերջ տալու համար, վերջապէս, քաղաքացիք և գիւղացիք քաղաքագլխի, աստիճանաւորների, քաղաքացիների, ծերերի և տանուտէրների ստորագրութեամբ մի համախօսական են կազմում և արձանագրելով նորա մէջ Դերիջանեանի բոլոր արածները, ուղարկում են 1799 թուին զենեքաւորակորորին և խնդրում հանել, արտաքսել նորան իւրեանց միջից։ Գործի քննութիւնը վերջանում է միայն 1800 թուին։ Դերիջանեանը լանցաւոր է ճանաչւում և դատապարտւում տաժանակիր աշխատանքի, լանցաւոր է ճանաչւում և դատապարտւում և Աբրամովը, զրկուելով իւր ունեցած պաշտօններից և միւս անգամ մի որ և է պաշտօն ունենալու իրաւունքից։

Եկատարինէսլաւի նահանգական կառավարութեան կարգադրութեամբ Ռաստովի ոստիկանապետը զալիս է Նախիջևան, բռնում է Դերիջանեանին և հրապարակով շղթաւելով և մտրակահար անելով, ուղարկում է Սիբիրիոյ Ներչինսկ քաղաքը։ Շատ ծանր տպաւորութիւն է անում այդ պատիժն ու դատապարտութիւնը ժողովրդի վերայ։ Յայտնի բան է, բոլորեքեան էլ համոզուած են լինում, որ տէրութիւնը կը պատժէ Դերիջանեանին և Աբրամովին, բայց ոչ ոք չէր սպասում, որ պատիժն այդպէս խիստ կ'լինէր. այդ առաջին անգամն է լինում, որ տէրութիւնն այդպիսի խիստ միջոցի է զիմում գաղթականների վերաբերութեամբ։ Ժողովրդի սիրտը սաստիկ ահ է ընկնում, բոլորեքեան թողնում, անցնում են առաջնորդի կողմը և Աբրամովի կուսակցութիւնը իսպառ քալքաւում և ոչնչանում է։ Աբրամովի հետ մեռում են միայն ամենալամաւորները. նոքա թէ և աւնուհետեւ քաչւում են գործելու ասպարիզից, բայց ցոյց տալու համար, որ իւրեանց դատը արդար էր և Մանուկը զոր տեղը միայն զոհուեց, նահատակ են հռչակում նորան ժողովրդի մէջ և ուրիշ կերպ չեն կոչում նորան, բայց թէ «Նրանեւի Մանուկ»։ Սակայն կամաց-կամաց Աբրամովի կուսակցութեան այդ վերջին բեկորներն էլ մօտենում են սըրբազանին և հաշտւում չու, ահետ ինքն Աբրամովն էլ տեսնում էր որ զրկուեց իւր առաջուկ ունեցած բոլոր լարդան-

քից և պատիւներից և բոլորի աչքից ընկաւ, ծածկելով սրտի
խորքում իւր իսկական զգացմունքները, սկսում է իրան տրա-
մադիր ցոյց տալ հաշտուելու և միայն չարմար բոպէի է սպա-
սում վճռական քալ անելու: Այդ չարմար բոպէն էլ շուտով
ներկայանում է: 1800 թուականի Օգոստոսի վերջին Յովսէփ
արքեպիսկոպոսը Պետերբուրգից գալով, մի վերջին անգամ էլ
այցելում է իւր հիմնարկած Նախիջևանը: Մենք ասում ենք
«վերջին անգամ» որովհետեւ այդ ժամանակ արդէն երջանկա-
լիչատակ Պօղոս կայսրը նորան ճանաչել էր կաթողիկոս ամե-
նայն Հայոց և փառքով ճանապարհ էր ձգել դէպի Ս. Էջմիա-
ծին, խոստանալով նորա լեռնից հասցնել և նորա հաստա-
տութեան կախերական հրովարտաբէր: Ահա այդ հանդամանքից
օգուտ է քաղում Աբրամովը և քաղաքի մեծամեծներին միջ-
նորդ ձգելով, ձգտում է հաշտուել առաջնորդի հետ և արժա-
նանալ նորա ներողութեան: Մեծամեծները նորա արտաքին
խոնարհութիւնը և թախանձագին աղանչաքները զղջալու և
ապաշաւելու նշան համարելով, քանիցս միջնորդում և խնդրում
են արքեպիսկոպոսից, որ նա ընդունէ Աբրամովին և ներէ
նորա լանցանքները, բայց նա աւելի լաւ ճանաչելով այդ փա-
ռասէր և ըմբոստ զինուորականի բնաւորութիւնը, տատանում
է կատարել նոցա խնդիրքը և միջնորդութիւնը, ասելով, որ
Աբրամովը մի աչնպիսի փոփոխամիտ և անհաստատ բնաւորու-
թեան տէր մարդ է, որ երբէք չէ կաւելի հաւատալ նորա
զղջման արտայայտութիւններին: Սակայն որպէս զի և մեծ-
մեծների խնդիրքը գետին ձգած չլինի և իւր հոգևորական
պարտականութիւնը կատարած լինի, նա համաձայնում է նե-
րել նորան, միայն թէ պայման է դնում, որ այդ ներողու-
թիւն խնդրելու գործողութիւնը կատարուի հանդիսաւոր կեր-
պով, հրապարակօրէն բոլոր ժողովրդի առաջ մայր եկեղեցում:
Նշանակած օրը որոշեալ ժամին ժողովրդի բաղմութիւնը
խուճում է եկեղեցին, եկեղեցու գաւիթը, բակը և հրապարա-
կը. եկեղեցում չբեղ գահի վրայ բաղմում է կաթողիկոսը,
իսկ Աբրամովը սպիտակ շապիկ հագած չոքէչոք գնալով,
հրապարակով մտնում է եկեղեցի, համբուրում է կաթողիկո-
սի աջը և ներողութիւն է խնդրում:

Պատիժն անկասկած չատ խիստ էր և մի փոքր էլ չէր
համապատասխանում մեր բարձր հոգևորականներին յատուկ
ներողամտութեան, բայց Յովսէփի համար չատ թանգ էր նո-

րաշէն քաղաքի հանգստութիւնը և խաղաղ զարգացումն. Նատենանում էլ, թէ որքան նիւթական և բարոյական վնաս կրեց քաղաքը Աբրամովի արածներէց, և կամենում էր իւր ալդ խստութեամբ միանգամ ընդ միշտ զաղթականներին օրինակ հույց տալ, որ նոքա աշուհետե զգուշանան նորա շաւղով ընթանալու, նորա բռնած ընթացքին հետեւելու և սովորեն ջուկել իւրեանց համար սեւ սպիտակից, սովորեն ճանաչել իւրեանց չարն ու բարին: Քաղաքը ղեռ նոր էր հիմնարկուել, հաշ հասարակութիւնը ղեռ նոր էր սկսել կազմուել, նոր էին դեռ կազմակերպուել նորա բոլոր հաստատութիւնները. պետք էր ամեն կերպ զգուշանալ, որ կանոնաւոր ճանապարհի վրայ դրուած զաղթականների կեանքի զարգացումն ոչ մի արգելքի չհանդիպի, աջ ու ջախ չչեղուի: Աբրամովները վատ օրինակ էին. պետք էր անպատճառ նոցա արմատախիլ անել: Ալդ էին պահանջում զաղթականների հալկական կեանքի շահերը:

Յովսէփի զուշակութիւնները Աբրամովի վերաբերութեամբ շուտով արդարանում են: Նա, որ իւր իսկական զգացմունքները սրտի խորքում պահելով, ապաշաւել ու ներողութիւն էր խնդրել միայն երեսանց իւր առաջուալ դրութիւնը ձեռք բերելու համար, կաթողիկոսի Նախիջևանից հեռանալուց լետու, նորից սկսում է գործ դնել իւր առաջուալ չարութիւնները, որով և նորից վիզովում է ժողովրդի խաղաղութիւնը: Վերջապէս, բոլորեքեան աշուպէս զգուշում են նորանից, որ քաղաքազլխի, դատաւորների, հոգաբարձուների, պատուաւոր քաղաքացիների և զիւղերի ղլխաւորների ստորադրութեամբ 1802 թուին 32 մեղադրական կէտերից բաղկացած մի համախօսական կաղմելով, լատուկ պատգամաւորների ձեռքով ուղարկում են Պետերբուրգ և խնդրում են հեռացնել նորան իւրեանց միջից: Ալդ համախօսականի մեղադրական կէտերից մէկը վերաբերում է մեր վերը չիշած Յովսէփ սրբազանի վերջին անգամ Նախիջևան գալու և Աբրամովի ներողութիւն խնդրելու պատժութեան: «Եւ երբ որ սրբազանն մեր Յովսէփն իւր արժանաւորութեան կաթողիկոսութեան գնալու լէջմիածին սոյն ժամանակին եկաւ քաղաքս մեր, ասուած է աշտեղ, և դնալով նորա, պարօն Ապրահամովի ի մեղանից առաջ անցանացն խնդրեալն թէ բարեխօսութիւն անեն վասն իւրեան և նոցա առաջի անցանացն ի նորին սրբազնութիւնէն խնդրածներն թէ ամենաշն կերպիւ և անզգամութեամբ զուր տեղն»

ընդէմ նորին սրբազնութեանն արարողութեան թողութիւն շնորհելու, և լետոյ տանելովն նորա, պարոն Աբրամովին աւագ լեկեղիցին մերում շատ ժողովքիւ առաջի սրբազնութեանն բռնիմանելով թողութիւն խնդրելն, և նա օրհնելով և թողութիւն տալով պատուիրեաց նմա, թէ հաշտութեամբ և հանգըստութեամբ կենալ ալուհետեւ քաղաքումս և ի հետ ժողովրդոցըն մերում բնակողացն, այս ահա երկրորդ ոմն է որ վասն գիշ չէր այս առաջի պատիժն, աչնպէս երեւցաւ մեզ որ ինչ ալուհետեւ նա հանդարտ կուկենա առաջի արարմունքներէն տէրն, միայն թէ այն ժամանակին նա սրբազան կաթողիկոսն հաւատացուցեալ էր թէ նա չի մոռանալ իւր արարմունքն տէլի, որ ինչ նա, պարոն ապրամովն ընդ այն իւրում անբարոյականութեամբն չի կարողանալ հանգստութեամբ բնակել, ալժմ եղեալ է հաստատութեամբ և ճշմարտութեամբ»։ Թէ ինչ հետեանք է ունենում ալդ համախօսական խնդիրքը, — մեզ լալտնի չէ. մենք միայն գիտենք, որ Աբրամովը մինչև իւր կեանքի վերջը մնացել է Նախիջևանում և մեռնելով թաղուել է ս. Նիկողայոս եկեղեցու բակում։

ԳԼՈՒԽ Զ.

Մենք ասացինք, թէ Յովսէփ սրբազանը 1800 թուի Օգոստոսին մի վերջին անգամ էլ այցելեց Նախիջևանը։ Ալդ այցելութիւնը լինում է Նախիջևանցիների ցանկութեամբ, որոնք լսելով, որ իւրեանց քաղաքի հիմնադիրն ընտրուել է կաթողիկոս և հաստատուել է կալուրից, ցանկանում են մի վերջին անգամ էլ նորան իւրեանց մէջ տեսնել և նորա օրհնութիւնն առնել։ Ալդ նպատակով նոքա թուղթ են գրում վեհափառին և հրաւիրում են Նախիջևան, խոստանալով տալ նորան հազար ռուբլի ճանապարհածախս, հազար էլ աջահամբուր, Կաթողիկոսի հաճութիւնը ստանալուց լետոյ, նոքա Օգոստոսի 5-ին քաղաքային Դումի նիստ են կազմում և կարգադրում են վեհափառի համար իջեանելու տեղ պատրաստել «խօնախում» և բոլոր լինելիք ծախսերը հասարակութեան վերաջ առնել։ «1800 ամին և ամսեանն օգոստոսի, 5-ին մեք ի ներքոյ ձեռագրեալքս, Նախիջևանու հալոց հասարակութեան հոգաբարձու անձինքս, ասուած է ալդ նիստի արձանագրութեան մէջ, լետուք այս ձեռնագիրս Նախիջևանու հա-

լոց հասարակութեան տուժի, պարոն կլաւ աղալ Կարապետ Օվանէսովին, որ մեք մեր խորհրդիւն Նորին բարձր սրբազնասուրբ կաթողիկոսն Մօսկով էղած ժամանակին գրով խընդրեալ էաք թէ քաս, Նախիջևան օրհնութիւնն ձեր շնորհեսցես հասարակութեան մերոյ ևս մեք մեր մէջն խորհուրդ արած էինք թէ որքան, ուտելիքի և կամ խմելիքի մեծի սրբազնասուրբ կաթողիկոսի, խօնախումն խարճ էրդանը հասարակութենէ մերմէ խարճենք տէյին: Որ ահա ձեռագիրս ալս ետուք պարոն կլաւ աղալ Կարապետ Օվանէսովին որ երբոր սրբազնասուրբ կաթողիկոսն մեր քալ Նախիջևան քաղաքս, մինչի նորա աստի գնալն որքան խարճ և մասրաֆ լինինը, նալ աղալ Կարապետ Օվանէսովն թող խարճէ հասարակութեան փողէս որ մեզ ընդունելի է»:

Որ Նախիջևանցիք խոստացած են լինում տալ կաթողիկոսին, եթէ նա բարեհաճէր այցելել Նախիջևանը և իւր շնորհաբեր օրհնութիւնը տար կարօտեալ ժողովրդին, երկու հազար ռուբլի և հատուցանում են ալդ գումարը Նորին Վհափառութեան—, ալդ երեւում է նոցա Գումի երկրորդ որոշումից, որ տեղի է ունենում նոյն օգոստոսի 15-ին, երբ արդէն վեհափառը Նախիջևանումն է լինում: «1800 ամին և ամսեանն օգոստոսի 15 ին մեք ի ներքոյ ձեռագրեալքս Նախիջևանու քաղաքի հասարակութեան հոգաբարձու անձինքս, գրուած է Գումի ալդ երկրորդ նիստի արձանագրութեան մէջ ետուք ալս ձեռագիրս հալոց Նախիջևանու հասարակութեան պարոն կլաւ Կարապետ Օվանէսովին, որ ալսմէ առաջ պատուական հալրապետն մեր սրբազնասուրբ կաթողիկոսն ամենայն հալոց տեղս չէր և մեք հոգաբարձու անձինքս ընդ կլաւալին և ընդ դատաւորօքն մեր խորհուրդ արարաք և նորին սրբազնասուրբ կաթողիկոսին խնդիրք դրեցաք, որ նորալ քալոյն տեղս Նախիջևան խնդրեցաք, և խոստացաք նորալ սրբազնասուրբ կաթողիկոսին բօշտի փողն տալ հինգ հարիւր ռուբլի ևս վասն ճանապարհի խարճի տալ ևս հինգ հարիւր ռուբլի, ևս իւրեանն ընծալ տալ հազար ռուբլի: Այժմ նալ սրբազնասուրբ կաթողիկոսն մեր եկաւ քաղաքս մեր Նախիջևան, և մեր հասարակութեանս պարոն կլաւ Կարապետ Օվանէսով ի հասարակութենէ մերմէ վերոյիջեալ երկու հազար ռուբլի փողն պէթկէ որ գտնու, տալ նորին սրբազնասուրբ կաթողիկոսին մերոյս բարեբարին և բազմեբախտին, որ

ալն նորայ տրվելու երկու հազար ռուպլի փողն մեր ամենե-
ցունցս պարսկն է, որ մեր խորհրդովն էրիտ նա պարոն կլա-
ւալ աղայ Կարապետ Օվանէսովն որ մեք ի ներքոյ ձեռագ-
րեալքս մեր կամանն գրել ետուք ձեռագիրս այս և ի ներքոյ
սորայ ստորագրեալ ետուք նմալ աղայ Կարապետ Օվանէսովին:
Որ մեզ ընդունելի է»:

Նախիջևանում կաթուղիկոսը մնում է երկու շաբաթից
աւելի և ճանապարհ է ընկնում դէպի Հաշտարխան, ուր և ժա-
մանում է Սեպտեմբերի 12-ին: ²⁰⁾ Այդ երկու շաբաթուալ ժա-
մանակամիջոցում երջանկալիշատակ կաթուղիկոսը, բացի Աթ-
րամովին բարուպէս պատմելու գործից, որի մասին մենք ան-
ցեալ գլխում լիչեցինք, մի քանի ուրիշ կարգադրութիւններ
էլ է անում, որոնք մի կողմից ցոյց են տալիս ալն մեծ հո-
գացողութիւնը, որ հանգուցեալ արհին միշտ ունեցել է Նա-
խիջևանի գաղթականների վերալ, միւս կողմից էլ ձգտումն
ու ցանկութիւն վերջնականապէս կարգի գնելու իւր հիմնաբ-
կած քաղաքի գործիքը. Այդ կարգադրութիւնների մէջ նամա-
նաւանդ գրաւում են մեր ուշադրութիւնը երկուսը՝ Ս. Լու-
սաւորիչ աւագ եկեղեցու շինութեան գործը և 24 հոգաբար-
ձուների կանոնադրութեան կամ «Նաչնադրութիւն միաբա-
նութեան» թղթի վերահաստատութիւնը և բարեփոխութիւնը,
որոնց մասին նա երկու կոնդակ է տալիս: Ս. Լուսաւորիչ
եկեղեցին, որի քարէ շինութեան հիմքը շատ ժամանակ էր
որ ձգուած էր քաղաքի մեծ հրապարակի մէջ, տակաւին չէր
վերջացել մասամբ փողի սակաւութեան, մասամբ էլ սրբաղա-

²⁰⁾ Պ. Աղէքսանդր Նրիցեանը իւր «Ամենալն Հայոց կա-
թողիկոսութիւնը և Կովկասի Հայք XIX դարում» աշխատա-
սիրութեան առաջին մասում խօսելով Յովսէփ կաթուղիկոսի
ուղևորութեան մասին Պետերբուրգից Հաշխարխան, մի քանի
տեղ չփոթում է ամսաթուերը: Նորա ասելով կաթողիկոսն Օ-
գոստոսի 4-ին դուրս է գալիս Պետերբուրգից, մօտ երեք շա-
բաթ մնում է Մոսկուայում և ժամանում է Հաշտարխան Սեպ-
տեմբերի 12-ին, ուրեմն դուրս է գալիս, որ կաթուղիկոսը Օ-
գոստոսի 25—26-ին է կարողանում միայն դուրս գալ Մոս-
կուայից: Ալն ինչ հանգուցեալ արհին Օգոստոսի 15-ին արդէն
Նախիջևանումն է եղել և մնացել է այնտեղ, գոնէ, մինչև Սեպ-
տեմբերի 2-ը, ինչպէս ցոյց են տալիս Դումի երկրորդ նիստի
արձանագրութիւնը և Նախիջևանում Օգոստոսի 26-ին և Սեպ-
տեմբերի 1-ին տրուած կոնդակները, որոնք զրուած ու ար-
ձակուած են Նախիջևանում:

նի ալդ միջոցներում չաճախ քաղաքից բացակայելու պատճառով: Երջանկալիչատակ կաթուղիկոսը ցանկանում էր մալրեկեղեցու շինութիւնը շուտով վերջացնել, որովհետեւ, նախ, դորա հետ կապ ունէր և միւս հոգևոր հաստատութիւնների՝ առաջնորդարանի և հոգևոր դատարանի շինութեան գործը, որ պէտք է սկսուէր նորա շինութեան աւարտելուց լստոյ նորա բակում, երկրորդ, նա դորանով կամենում էր շուտով առաջն առնել այն թեր ու դէմ խօսակցութիւնների, զրոյցների և բամբասանքների, որ Արահամեանք տարածում էին հասարակութեան մէջ նորա մասին: Եկեղեցու շինութեան կոնդակը, որ արձակուած է 1800 թուի օգոստոսի 26-ին, տրուած է պարոն Աստո ածատուրի, գլավայ պարոն Կորապետ Յովհաննիսեանի, պարոն Կարապետ Սահակեանի, պարոն Յարութիւն Տէր Մկրտչեանի, պարոն Յարութիւն Ղաթրանեանի և պարոն Յովհաննէս Սարգսեանի անունով: Կաթուղիկոսը զոցա լանձնելով եկեղեցու շինութեան աւարտելու գործը, մի քանի կարևոր կարգադրութիւններ էլ է անում: Նա հրամայում է նոցա մի առանձին մատեան կազմել և շինութեան բոլոր ծախսերը մանրամասնարար գրել նորա մէջ, որպէս զի լստոյ հեշտ լինի իմանալ, թէ որքանով է զլուխ եկել բոլոր շինութիւնը: Նա յորդորում է նոցա աշխատել ալդ բարեպաշտութեան գործի համար և ուրիշներին ևս համոզել նուիրաբերութիւններ անել: Նա խոստանում է լանձնել նոցա իւր ձեռքում գտնուած վեց ոսկէ խաչերը և ալ կոտորտուած արծաթեղէն, պատուիրելով հալել նոցա և ծախել և գոլացած փողը դործ դնել շինութեան վերայ, մինչև որ ինքը կարողանայ հաւաքել և հասցնել նոցա շինութիւնն աւարտելու համար հարկաւոր բոլոր փողը:

Դաշնադրութիւն միաբանութեան թուղթը, որ գրուած էր 1795 թուին և որի հիման վերայ կազմակերպուած էր քաղաքի տնտեսական կառավարութիւնը կամ «Բաղաքախին Դուսթը», ալդ ժամանակներում արդէն խանգարուել ու կորցրել էր իւր առաջուալ նշանակութիւնը: Դորա պատճառն էր, նախ, ալդ թղթի կամ կանոնադրութեան թերի ու անկատար լինելը, երկրորդ, Աբրամեանց խռովութիւնը: Մի քանի շար և պղտորիչ մարդիկ իւրեանց զլուխ ունենալով վերոյիշեալ Աբրամովին և օգտուելով սրբազանի բացակայութիւնից, պատրէէ էին պարզամիտներին և թիւրեկ էին նոցա ուղիղ ճանապարհ

հից: Երջանկալիչատակ կաթողիկոսն ի նկատի առնելով քաղաքի տնտեսական կառավարութեան ալդպէս խանգարուելոց ապագայում հալ հասարակութեան գլխին դալիք պատահարները, կոնդակով 11 լօղուածից բաղկացած մի նոր կանոնադրութիւն է տալիս նոցա, որ թէև ընդհանրապէս միևնոջն բնաւորութիւնն է կրում, ինչ որ 1795 թուականինը, բայց մասնաւորապէս շատ է զանազանուում նորանից: «Դաշնադրութեան թուղթը» հոգաբարձուների թիւը սահմանում էր 24, նոր կանոնադրութիւնը նոցա թիւը հասցնում է 36-ի. դաշնադրութեան թուղթը Դումի նպատակը և հոգաբարձուների պաշտօնի որպիսութիւնն ընդհանուր խօսքերով էր որոշում, նոր կանոնադրութիւնը թէև աւելի հակիրճ կերպով է խօսում ալդ կէտի մասին, բայց աւելի ճշտութեամբ է որոշում Դումի և հոգաբարձուների ինչ լինելը. դաշնադրութեան թուղթը, բացի հոգաբարձուների ժողովներից, թուլ էր տալիս և հասարակութեան ժողովներ, նոր կանոնադրութիւնն ոչ միայն արգելում է հասարակութեան ժողովները, այլ և թուլ չէ տալիս մինչև անդամ մասնաւոր ժողովները. դաշնադրութեան թուղթն ընդհանուր կերպով էր որոշում Դումի իրաւասութեան պատկանելիք գործերը, նոր կանոնադրութիւնն ուղղակի մատնացուց է անում ալդ գործերի վերալ. դաշնադրութեան թուղթը գիւղացւոց ներկայացուցիչների Դումի նիստերին և հասարակութեան ժողովներին մասնակից լինելու մասին ամենեկին չէր լիշում, նոր կանոնադրութիւնն ուղղակի չեչտում է, որ գիւղացւոց ներկայացուցիչներն էլ պէտք է մասնակցեն Դումի նիստերին, որովհետև նոքա էլ հալ հասարակութեան անդամներից են. դաշնադրութեան թուղթը քաղաքի կարգերը խանգարողներին, անհնազանդներին և ապստամբներին հուշակում էր անբարիշտ և անօրէն և արտաքսում էր հասարակութիւնից, նոր կանոնադրութիւնն ալդ տեղակ անձնաւորութիւններին ուղղակի կամ տեղական ոստիկանութեան ձեռքն է լանձնում կամ նահանգական իշխանութեան տնօրէնութեան. դաշնադրութեան թուղթն ատենական օր Դումի նիստերի համար նշանակում էր չաբաթ օրերը, նոր կանոնադրութիւնը նոյն նպատակի համար սահմանում է ուրբաթ օրերը: Աւ առ հասարակ հին կանոնադրութիւնն աւելի ներողամիտ էր դէպի քաղաքացիների և գիւղացիների թուլութիւնները ու պակասութիւնները և աւելի հասարակալին ու ժողովրդական հոգ-

ուով էր կազմուած, քան թէ նորը, որ աշխատում է սեղմել, կենդրոնացնել իշխանութիւնը և քաղաքի կառավարութիւնը մի քանիսնեբրի ձեռքում և լաճախեցնել ոստիկանութեան և նահանգական իշխանութեան մըջամտութիւնը հասարակութեան ներքին գործերում:

Քաղաքի կառավարութեան ձեռի և իշխանութեան ալդ սեղմումն ու կենդրոնացումն հետեւեալ կերպով է արտաւայտուած նոր կանոնադրութեան մէջ. «Նախ՝ զի հոգաբարձութիւն ոչ ալ ինչ է եթէ ոչ վերակացութիւն հասարակութեան համայն ժողովրդեան քաղաքի իւրիք, որք գորովագութ խնամօք կառավարելով զժողովուրդսն, ի բաց վանել ի նոցանէ զամենայն ամբխական խռովութիւնս և արգելուլ զխառնիճաղանճս ի հաւաքմանէ զոեհչուկ ամբոխեաց սակս հապաւակութեան խորհրդոց ինչ, ալ զպարտս նոցա ինքեանք ընկալեալ ի թիկունս իւրեանց ջանացողս լինիցին պահել զնոսա ի խաղաղութեան և ի բարեկարգութեան, որպէս զքաղաքացիս. 2) Սոյն հոգաբարձուքս պարտաւորին ունել ի մէջ իւրեանց՝ զսէր կատարեալ՝ զճշմարիտ խաղաղութիւն և զմիաբանութիւն, որով լինել հալը և ալցելու քաղաքին, աչք կուրաց, ոտք կաղաց, մխիթարութիւն բովանդակ ժողովրդեան. 3) Ունել զհաւատարմութիւն առ Աթոռն ամէնաողորմած Մեծի Կալսերն Մերոյ և թագաւորի, և զանձինս ձեր՝ զոհ առնել ի վերայ նորին ըստ քրիստոնէական պարտաւորութեան և երդման ձերոյ, ոչ միայն ի քաղաքիս այսմիկ և ի մէջ թագաւորութեանցս, ալ և արտաքոյ լայնմտէրութենէ լամենայն ուրեք. 4) Պատուիրեալ սաստկապէս՝ ի զալֆախանայսն, մի երբէք խօսել ի վերայ թագաւորութեան և հասարակութեան բանն, զի մի աւզգուշ անձանց և տգիտաց՝ լառաջացի արատիք ինչ քաղաքիս, որոյ վասն սուր մեծ զոյ ի թագաւորէն, լաղազս այսպիսեացն. 5) Արգելուլ զհասարակութիւն ի լայնկարգ ժողովոց և ի հաւաքմանէ, զի մի տգեղութիւն ինչ և բեկումն անուան պատանեացի ի նոցանէ այսմ քաղաքի որպէս ուսուցեն նոցա չարքն, որոյ վասն կրեցիք զուր լուծ, զի ի խառնիճաղանճ ամբոխից բարի ինչ ոչ լառաջանալ և օրէնքն կայսերական՝ զնոսա աբգելու Ալ և թէ սակս հասարակութեան օգտի և հարկաւորութեան խորհուրդ ինչ հարկաւորիցի բաւական են այսոքիկ երեսուն և վեց անձինքս՝ որք երդմամբ ընտրեալք են ի հոգաբարձութիւն հասարակութեան

ձերոյ, եւ եթէ այնպէս խորհուրդ լինիցի որ պատկանիցի և գիւղացւոցն, լայնժամ հարկաւորի զլաւայն, կոչել ի նոցանէ և զօմանս ի խորհուրդ, լամենայն գիւղիցն մի, անձն և կամ եթէ նոքա հաճեսցին՝ զմի ոք նշանակել լատկացուցանել վասն խորհրդոց ի կողմանէ գիւղացւոցն, զի և նոքա անգամք են հասարակութեան ձերոյ՝ հարկ է զնոսա ոչ որոշել ի միաբանական խորհրդոց, զի շահեսցի ի մէջ ձեր, սէր և միաբանութիւն, իբրեւ զմի հասարակութիւն, ոչ արհամարհել զնոսա որպէս զգիւղացիս, ալ պատուեալ որպէս զանդամս ալսմ հասարակութեան. 6) Արտաքոյ ալսմ որ ինչ ժողով լինիցի ի տունս ի խանութս և ի զաշխարհանայս և ի հրապարակս ուր արդիւեալ են օրինօք, հրամայել ի Մաղիստրաթէն պօլիցիւն ըմբռնել զիւռովիչսն և հրապարակաւ պատժել, և եթէ Աստիճանաւոր ոք իցէ ի մէջ նոցա, արտաքսել ի հասարակութեանէ որպէս հատեալ անդամ և զրել ի զուրթնական կառավարութիւն պատժել զհարաճճիկն այն, որպէս զպղտորիչ տէրունի ժողովրդեանս ալսմիկ. 7) Յամենայն ուրաթու ժողովեալ այն ընտրեալ անձանցս ի Մաղիստրաթէն, ի լութ ժամէն մինչև ցտասն և երկու ժամն ընդ գլաւային և դատաւորացն, ի միասին խորհել վասն հարկաւորութեանց հասարակութեանցն շահաւէտութեանցն և արդիւնաւորութեանցն քաղաքիս խօսել ի վերայ վաճառականութեան գործոց. գիտել և քննել թէ լորում քաղաքի ինչ ապրանք վաճառի և որպիսի ապրանք կարէ արդիւնաւորել զքաղաքն, և լետ խորհելոյ զկերպն վաճառականութեան ծովու և ցամաքի. ապա ընթեռնուլ տալ զկազէթս՝ և լսել թէ ի լոր աշխարհի ինչ ներգործի կռիւ կամ հաշտութիւն և կամ վաճառականութիւն, զի զօրութիւն կազէթին մեծապէս սրէ զմիտս վաճառականաց ձերոց, և մերձեցուցանէ զձեզ ի ծանօթութիւն և ի գիտութիւնս ալ աշխարհաց և վաճառականաց, քան զոր չիք ինչ ըզձալի մարդկային մտաց, քան լսել զնորագոյն ինչ. 8) Պարտաւորութիւն է գլաւային, դատաւորացն և հոգաբարձուացն, զորք մանկունաւ ընկալնուլ ի գլթութիւնս իւրեանց. և զկալս նոցա պահպանել ի ւափշտակողաց զմանուկն տալ բարի անձանց սնուցանել զնոսա խրատիւք և ուսմամբ և զկալս մնացեալս ի ծնողաց նոցին, լանձնել հաւատարիմ առն, զղուշութեամբ պահպանել մինչև ի զարգացումն որբին այնմիկ, ապա թէ ի կատարեալ հասակի լանձնել նմա, և զնա սուսել պիտանի անդամ հա-

սարակութեան, օրհնեալ է հոգաբարձուն ալն՝ որ զորովագթութեամբ՝ ընկալնու զորքս, և ծնողական պարտաւորութիւն ի վերայ ընկալնու, որպէս զի կարիցէ որբ մանուկն ալն աւել հալը իմ և մալը իմ թողին զիս. իսկ հոգաբարձուքս ալսոքիկ՝ Աստուծոյ, նմանեալ ընկալան զիս. եւ զինչս նոցա պահպանել ի ցեցոյ ի փտութենէ և ի ժանկէ, շարժականքն միշտ կարեն ծախել հոգաբարձուքն, իսկ անշարժքն անծախք են մինչև ի դարդացումն կատարեալ հասակի որբին ալնմիկ. 9) Գանձապետացն աղքատաց՝ լամենալն ամի սոքա վերահասու լինիցին պահպանել և կամ աղքատացն մատակարարել զարդիւնս նոցին ընդ հոգևոր դատաւորացն. 10) Սոքա լինիցին վրէժխնդիր ալնոցիկ՝ որք հայհոյեսցեն զսուրբ հաւատն քրիստոնէական, զթագաւորս՝ զՀալրապետս՝ զեպիսկոպոսունս՝ զքահանայս և զխորհուրդ եկեղեցւոյս. և մինչ այսպիսի մեղք քրէականք են և անթողլիք, գլաւալն պարտաւորի ի զուպէսնական կառավարութիւն ծանուցանել և նովա պատժել զմեղաւորն. 11) Զգոչ լինիցիք ի պահպանել զգեալնս շնորհեցեալս Մեզ ի Սմէնողորմած թագաւորէն թարց զլաւալի և մաղիստրաթի դիտութեան մի ոք համարձակեսցի ինքն տիրել և կամ ալոց տալ. որպէս լառաջ առնէին, ալ ալն ամենալն կախի ի բարեկարգութենէ վերոյ անձանցն և ուր պատշաճ տեղիք դտանիցին ալգեաց, բաժանեսցեն ալնց՝ որք ունեն հանձութիւն զալգիս և զտունկս անեցուցանելոյ:

Ամեն բանից երեւում է, որ ալս կանոնները լուսահոգի հալրապետը գրել է Աբրահամեանց խռովութիւնների աղեցութեան ներքոյ. Նա ինչպէս երևում է, կարծել է, որ հին կանոններն իւրեանց ներողամիտ հոգւով և ազատամիտ ուղղութեամբ եթէ խռովութիւններ թուն պատճառը չեն եղել, գոնէ, շատ նպաստել են նոցա զարդանալուն և լալն ծաւալ ստանալուն, ուստի և նա մտածել է իւր նոր կանոններով ապագայում պատահելիք դոյնանման խռովութիւնների առաջն առնել: Նա արգելել է հասարակութեան ժողովները և իշխանութիւնը կենդրոնացրել է քչերի ձեռքում, որովհետև հասարակութեան ժողովներին մասնակցող խառնիճաղանձ ամբոխն ենթարկուելով Աբրամովի և Գերիջանեանի պէս չար և իւրեանց անձնական շահերին հետևող անձնաւորութիւնների աղեցութեան, աղմուկ, խռովութիւն ու շփոթ է հանում եղել. նա արգելել է տներում գումարուող մասնաւոր ժողովները,

որովհետև ալիպիսի ժողովներում են լաճախակի խմբագրում ու կազմում եղել զանազան կեղծ ու պատիւ խնդրագրեր քարձարագոյն իշխանութեան անունով, ինչպէս որ դորանից առաջ Սբրամովի տանը խմբագրուել էր Դերիշանեանի քսութեան թուղթը. նա թույլ չէ տուել հրապարակներում, խանութներում և սրճարաններում լաճախակի տեղի ունեցող «հաւաքումը», սրովհետև հէնց ալդ տեսակ «հաւաքմունքներում» էին կազմուում զանազան աննշան մարդկանց իբր թէ գործած հասարակօրէւտ սխրագործութիւնների ջատագովութեան թղթերը, որոնցից մի երկու օրինակ ներկաւացրել էր իշխանութեան Դերիշանեանը. վերջապէս, նա պատուիրել է պղտորիչ, խռովարար և չարածճիկ՝ մարդկանց արտաքսել հասարակութիւնից, հրապարակաւ պատժել կամ նահանդական իշխանութեան ձեռքը լանձնել, որովհետև տեսնում է եղել, որ քաղաքի մէջ մինչև ալդ ժամանակներն եղած բոլոր խռովութիւնների պատճառը հէնց ալդ կարգի մարդիկն են եղել:

Որ նոր կանոնները կաթողիկոսը գրել է Արքահամեանց խռովութիւնների ազդեցութեան ներքոյ, — դորանում կասկած չի եղել, որ Դորան ուղղակի ապացոյց կարող են լինել բացի կանոնների ընդհանուր հոգուց, և այն ակներև ակնարկները և աշկարաւ մատնացուցումները, որոնց մենք պատահում ենք թէ կանոնների լաճաջաբանում և թէ տեղ-տեղ նոյն իսկ լօգուածների մէջ: «Մանուցումն լիցի Նախիջևանու սրտաղիւր և սիրելի ժողովրդեանդ իմոյ, ասուած է լաճաջաբանում, զի սահմանեմ զսոյն կանօն հոգաբարձութեան որ է քաղաքական տնտեսութիւն: Ոչ իբրև պակասաւորք սոյնոյ բարեխնամատարական տնտեսութեանց, ալ զ1795 ամի կանոնեցելոցն իմոց նուիրեմ զվերանորոգութիւն և զհաստատութիւն, զոր ի սակաւիկ ինչ հեռանալն իմ ի ձէնջ ըստ կայսերական բարձրագոյն հրամանի, լարեան իմէջ ձեր արք չարք և պղտորիչք, որք զպարզամիտս պատրեալ, առ յորսալոյ զաղահութիւն և զիսառս վասն ինքեանց, թիւրեցիկն զձեզ ի լուղիղ կանոնաց՝ և ի բարի սահմանադրութեանց, որք սահմանեցեալք էին Մեօք ըստ ձերդ հաճութեան և խնդրոյ: Իսկ ալժմ այն ամենայն կանօնք ոչ երեխն ի մէջ ձեր զի չարքն անհետս են արարեալ զբարի սերմունսն մեր, զի զորոմս ապականիչս ընդարձակ սերմանել մարթասցին ի սիրտս պարզամիտ ժողովրդեանդ իմոյ: Բայց Աստուած՝ որ սրտազէտ է ամենայնի և

Մարդասէր, եզիտ զսիրտս բաղմուց անմոլարս և ոչ երկրպագանօղս դիցն անօրինեցելոցն, շարժեաց զսիրտ Ամենաբարեպաշտութեամբ և Արդարադատութեամբ լցեալ Օգոստափառ Մեծի կայսերն Պօղոսի, կործանեաց զբապինս կռոց նոցա, և զչար խորհուրդս նոցին՝ եղծեալ քակեաց. արդարութեամբ պատժելով և դատապարտելով զնոսա։ Ուստի՝ իբրև զալիս ծովու վրդովեալ քաղաքս մեր, խաղաղացուցեալ եթող այսուհետև զգաստանալ և լինել որդիք Աստուծոյ խաղաղութեամբ և բարեպաշտութեամբ, և հաւատարիմ հպատակք կայսերութեանս խորագոյն հպատակութեամբ և օրինացն նորին պահպանութեամբ։ Արդ՝ եկեալ իմ այժմ ի քաղաքս այս Աստուածապահ, գտի զամենեսեանսդ համեմատ կամաց նորին կայսերական մեծութեան, և ի բաղմամաստակ Քահանայապետիս ձերոյ։ Վասնորոյ՝ գթութեամբ իջեալ ի խնդիր և լաղաչանս ձերոյ՝ հասարակութեան, վերանորոգեմ զկանօն հոգաբարձութեան և տնտեսութեան որ ըստ զօրութեան կայսերական շնորհեցեալ Պրվէլէկին կարողասջիք վարել ըստ հնագոյն բարւոք կանօնաց ծիսի և սովորութեան Ազգի և ժողովրդեան մերոյ կերպաւորելով երկրիս կայսերական օրինաց և կանօնաց։ Եւ ըստ այսմ ընտրեալ եղեն ի ձէնջ արք բարիք թուով՝ 36, զորս երդուեցուցեալ խաչիւ և սուրբ Աւետարանաւ, անուանեցաք զնոսա զամենեսեան Հոգաբարձուս Նախիջկանու քաղաքիս»։

Գլուխ Է.

Նոր կանոնների մէջ առանձին կերպով շեշտուած են նամանաւանդ նոցա երեք կէտերը, որոնց մասին հին կանոնները կամ բնաւ չեն խօսում, կամ հարեանցի են անցնում։ Դոքա կայսերական օրինաց հնազանդութեան, գիւղացւոց իրաւունքների պաշտպանութեան և կայսերաշնորհ հողերի սեփականութեան պահպանութեան և շահաւէտ գործածութեան կէտերն են։ Յայտնի է, որ Յովսէփ սրբազանը իւր առաջնորդութեան հէնց առաջին օրից հոգւով ու սրտով կապւում էր ռուսաց արքունիքի հետ և իւր սրտի բոլոր համոզմունքով սկսում է սիրել ու յարգել մեծ թագուհուն և նորա լաջորդ երջանկաւիւտակ Պօղոս կայսեր. նա հէնց սկզբից համոզուած է լինում, որ տառապեալ հալ ժողովուրդը կարող է միայն հանգիստ գտնել Ռուսաց ինքնակալների հզօր զաւիսո-

նի հովանաւորութեան ներքոյ, ուստի և նա ոչ միայն իւր բոլոր գործողութիւնները համաձայնեցնում է իւր այս ներքին համոզմունքին, այլ և թէ գրով և թէ խօսքով աշխատում է այդ իւր համոզմունքը ներշնչել իւր առաջնորդութեան տակ գտնուած ժողովրդի սրտի մէջ: Մեր ձեռքին գտնուում է սըրբազանի իւր հօտին ուղղած առաջնորդական անդրանիկ չըրջաբերականը, որ այնպիսի զեղուն ու թաթախուն զգացմունքով է առկուած զէպի կայսերունհին, Ռուսաց տէրութիւնը սիրելու և նորա ինքնակալներին չարգելու այնպիսի անկեղծ ու սրտանց խրատներ և խորհուրդներ է պարունակում իւր մէջ, որ, կարծես, այլ ևս ոչ մի կասկածի տեղ չէ մնում նորա չափազանց երախտադիտութեան, սիրոյ զէպի կայսերական տունն ընդհանրապէս և զէպի կառավարող կայսրը մասնաւորապէս: ²¹⁾ Սակայն Սբրահամեանք, որոնք իւրեանց նպա-

²¹⁾ Յովսէփ սրբազանի այդ անդրանիկ չըջաբերականը մեծադիր թերթի վերայ գրած մի կոնդակած և գրութիւն է. նա տուած է Նախիջևանի չաջորդ Կարապետ վարդապետի անունով Պետերբուրգում 1798 թուի Սարտի 25-ին և իւր ճակատին կրում է սրբազանի կայսերաշնորհ ընծաների նկարներով զրոյւտուած եպիսկոպոսական կնիքը, որի տակ կիսաբոլոր ձևով գրուած է՝ «կնիք Յովսէփայ արքեպիսկոպոսի հայոց ընկալեալ զպարգևս ի կայսերունհոյն ամենայն ռուստաց. 1793»): Շրջաբերականի մէջ հանգուցեալ սրբազանը հանգամանօրէն խօսելով Հայերի կրած նեղութիւնների մասին, նմանեցնելով նոցա դրութիւնը Բաբելոնի Հրէից գերութեան և Ռուսաց ինքնակալներին Հայոց ազատիչ և մի նոր Կիւրոս ներկայացնելով, կանգ է առնում երջանկալիատակ Եկատարինէ կայսերունհոյ Սիմէօն կաթողիկոսին շնորհած բարձրագոյն հրովարտակի և ընծաների վրայ, ինքը կայսերական մաղթանքի համար գրուած աղօթքի խօսքերով բարեմաղթութիւններ է անում և հրաւիրում է իւր հօտին նոյնը անել ամբողջ կայսերական տան համար: «Ժամ է մեզ ահա, ասուած է կոնդակի վերջում, փոխարինել՝ անչափ և անհասանելի ալմիկ զթութեան կայսերն մերում Մեծի և Ամենագթածի, բաց զինչ տացութ բարեբարութեան նորա ըստ Դաւթի՝ եթէ ոչ զանուն Տեառն կարդալով՝ զնա որ ամենակարողն է՝ կոչեսցուք ի փոխարինել՝ ասելով թէ՝ որ ի բարձրութենէ գահովին իւրոց զիջեալ՝ զանկեալս կանգնեաց՝ և զխոնարհեալս բարձրացուց ևս դու ի Վստուածալին Աթուռ ջումմէ, և զկանգուն և ըզբարձր զԱթուռ թագաւորութեան կայսերն մերոյ, բարձրագոյն և հաստատուն արասցես, որ զտրամեալ սիրտ ազգի մերոյ մխիթարեաց՝ սրբելով զարտասուս ի զիմաց մերոց, մխիթար

տակներին հասնելու համար միջոցների խտրութիւն չէին առնում, աշխատել էին առաջնորդի մինչև անգամ և այդ զգացմունքը և ուղղութիւնը տէրութեան աչքին կասկածաւոր երեւցնելու չորքա չլատանալով, որ իւրեանց քսութեան թղթի մէջ գող էին դուրս բերել նորան, այլ և ճգնել էին հաստատել, որ նա օրինադանց է, որովհետև ծածկաբար անցաթըղթեր է տուել Ղուիմ փախչող Հալերին, և ապստամբ է, որովհետև չէ ընդունել 1785 թուին հրատարակուած քաղաքային դումի կայսերական կանոնադրութիւնը: Արքեպիսկոպոսը, որ «Ռաշնադրութեան թղթի» մէջ էլ չէր մոռացիլ պատուիրել իւր սիրեցեալ հօտին սիրել և հաւատարմութեամբ ծառայել ամենաողորմած թագուհուն և հնազանդել նորա տուած փրկարար օրէնքներին, այժմ նոր կանոններում առանձին կերպով չեւտում է այդ կէտը, կամենալով դորանով իսպառ կարկել իւր թշնամիների բերանը և մի անգամ էլ բարձրաբարբառ վկայել իւր դէպի կայսերական տունը ունեցած հաւատարմութիւնը:

Գիւղացիք, ինչպէս մենք տեսանք Մաղխտրատի կազմակերպութիւնից, սկզբում քաղաքացւոց հետ միասին կազմում էին մի հաւկական շրջան և մի հասարակութիւն. նոքա էլ

պահեստեւ զսիրտ նորին Ամէնագթած՝ երկարութեամբ կենաց իւրոց, և իւրն կայսերական սերնդոց՝ որ զհաւատս մեր յարդեաց՝ յայցելանելով եկեղեցեաց մերոց, և կախելով զբարեկարգութիւն նոցա ի կամաց և ի Տնօրէնութենէ սրբազան վեհապետին և մեր, որ զյուս մեր հաստատեաց բարձրագոյն. Հրովարտական շնորհեցելով սրբոյ Աթոռոյն՝ և չալտնելով զայն ի վիճակի իւրում զաւառապետաց իւրոց և կուսակալաց, և որ զսէր իւր առ մեզ աճեցոյց կայսերական ձրիւք իւրովք: Ընդ հաւատոյն յարգութեան՝ Հայրդ երկնաւոր զօրհնել զյուս նորին օրհնեսցես, ընդ յուսոյն հաստատելոյ՝ որդիդ միածին քանդ Աստուած՝ զսերունդ նորա կայսերական և զազգ ընտանիս նորա օրհնեսցես, և ընդ սիրոյն ձրիւքն ցուցելոյ, Հոգիդ սուրբ ճշմարիտ՝ զկալուած նորա և զժառանգութիւն թագաւորութեան օրհնեսցես՝ յազգաց յազգս՝ և յորդոց յորդիս՝ մինչև ի կատարած աշխարհիս պատուիրեմք ահա որդւոցդ մերոց և սիրելեաց՝ ընդ ընկալնուն զայս թուղթ օրհնութեան Ժողովեսջիք ի տաճար Տեառն Աստուծոյ և զկնի Աստուածալին պատարագին՝ ընթեռնելով զՀրովարտակն բարձրագոյն նորին Մեծութեանն հայերէն և ռուսերէն և զօրինակն ևս գրեցելոց հրամանացն, որ առ կուսակալսն տէրութեան իւրոյ, կատարեսջիք ապա՝ զմաղթանս Աստուածահանդէսս ըստ ծխի, և զխնդրուածս Աստուածահայցս... և այլն:

Պառավարութեան գործերի մէջ նոյնքան մասն ունէին, որքան
և քաղաքացիք, նոքա էլ մասնակցում էին հասարակաց ժողով-
ներին, նոքա էլ իրաւունքի տէր էին և ձայն ունէին: Սակայն
ժամանակի ընթացքում քաղաքացիք ամեն բան իւրեանց
ձեռքն են հաւաքում և սկսում են բռնաբարել գիւղացւոց ի-
րաւունքները, ըստ քմաց, հրաւիրելով կամ չհրաւիրելով նո-
ցա ժողովներին, որից և գիւղերի ու քաղաքի մէջ մի տեսակ
սառնութիւն է ընկնում: Սրբաղանձ, որ Վաշնադրութեան
թղթի մէջ ի նկատի չէր առել այդ հանգամանքը, տեսնելով,
որ այդ սառնութիւնը զնալով աւելանում է, և գուշակելով,
որ ապագայում դորանից շատ փնասակար բաներ կարող են
ծագել, իւր նոր կանոնների մէջ անհրաժեշտ է համարում շեշ-
տելով լինել, որ գիւղացիք էլ պէտք է մասնակցեն Դումի
նխատրին, որովհետեւ նոքա էլ հասարակութեան անդամ են:
Արժանի է ուշադրութեան ալն հանգամանքը, որ սրբազանն
իւր այդ կարողադրութեամբ կամեցել է երկու նպատակի հաս-
նել՝ նախ, պաշտպանել գիւղացւոց իրաւունքները և նոցա ու
քաղաքացւոց մէջ երեցած սառնութեան առաջն առնել, երկ-
րորդ, միջոց տալ գիւղացիներին շահուել քաղաքացիների
խրատներից և խորհուրդներից. Վժբաղաբար սրբազանի այդ
երկու ակնկալութիւնը ևս չեն իրագործուում. քաղաքացիք
չամառում են իւրեանց գոռոզութեան մէջ և սառնութիւնը
հետզհետէ խոր արմատ բռնելով, փոխուում է ատելութեան
ու թշնամութեան: Յետագայ հանգամանքները չեն նպաստում
այդ գծութեան ու ատելութեան պակասելուն կամ նուազե-
լուն. ընդհակառակն առաջ են գալիս նոր, դուտ չինական և
քաղաքային շահեր, մէկգլխու իրաւունքների բռնաբարու-
թեան դէպքեր, որոնք կամաց կամաց գործն ալն տեղն են
հասցնում, որ հալ հասարակութիւնը պառակտուում է երկու
թշնամական բանակի՝ գիւղացւոց և քաղաքացւոց: Քաղաքի
աղալական դասակարգը, որ լետագայ ժամանակներում հալ
հասարակութեան կառավարութեան բոլոր գործերն իւր ձեռքն
է ձգում, քացի նորանից, որ հեռացնում է գիւղացիներին
կառավարութեան գործերից, ալ և սկսում է նոցա վերալ նա-
լել արհամարհական աչքով ճիշտ ալնպէս, ինչպէս մի ժամա-
նակ հալ սեպուհներն ու նախարարները նալելիս են եղել իւ-
րեանց կալուածներում ապրող գիւղացիների վերալ: Աղանե-
րի այդ հալացքը կամաց կամաց ընդհանրանալով, տարած-

ւում է և բոլոր քաղաքացիների մէջ, առաջ բերելով մինչե-
ցալժմ ղեռ գիւղացիների վերաբերութեամբ գործածուող «մո-
քոց և իւղոտ գլուխ» մակդիրները, որոնք բացի նորանից,
որ բնորոշում են գիւղացւոց անտաշ լինելը և գլուխները իւղ
քսելու սովորութիւն ունենալը, ալլ և մի տեսակ արհամար-
հական նշանակութիւն էլ ունին: Գիւղացիներն էլ լանձնուած
լինելով իւրեանց բաղդին, չունենալով առաջնորդող ուժ,
զրկուած լինելով հալ հասարակութեան շահերի չարն ու բա-
րին ճանաչելու ամենատարրական հասկացողութիւնից, անուում
ու մեծանում են կոշտ, կոպիտ, բիրտ կեանքի մէջ: Նոցա մէջ
հետզհետէ արմատանում է ալն համոզմունքը, որ քաղաքացի-
թշնամի են իրանց, որ ինքեանք նոցանից իւրեանց համար
լաւ բան չպէտք է սպասեն: Գորա հետեանքը լինում է ալն
որ նոքա սկսում են ամեն բանում քաղաքացիներին հակա-
ռակ գործել, որով և, լալտնի բան է, անդիտակցարար վշա-
սում են հալ հասարակութեան ընդհանուր շահերին... Դեռ
քանի գոլութիւն են ունենում Հալոց արտօնութիւններն ալդ
երկու հակառակ բանակի անտոգոնիզմն ալնքան աշքի չէ ընկ-
նում, որովհետեւ նոքա կապուած լինելով արտօնութիւններով,
ստիպուած են լինում կամալ-ակամալ գործել միասին, բալց
երբ որ նոքա վերջանում են և նոցա փոխանակում են տէ-
րութեան ընդհանուր կարգերն ու օրէնքները, ալդ անտոգո-
նիզմն երեան է գալիս իւր բոլոր զօրութեամբ: Առաջ է գա-
լիս, օրինակի համար, «զեմստվոների» խնդիրը և քաղաքա-
ցիք կամենում են և յոլս են ունենում իրաւունք ստանալ
Նախիջևանից և նորա հալ գիւղերից բաղկացած մի առանձին
«զեմստվո» ունենալ: Գիւղացիք, փոխանակ ինքեանք ևս իւ-
րեանց կողմից նպաստելու ալդ գործին, անտարբեր են մնում,
կամ, լաւ է տսել, կամք չեն տալիս, և ստիպուած են լինում
լալտնի բան է, միանալ դրացի զեմստվոլին: Հրատարակուում է
ընդհանուր զինուորագրութեան կանոնադրութիւնը և Նախի-
ջեանից ու նորա հալ գիւղերից, իշխանութեան կարգադրու-
թեամբ, կազմուում է մի զինուորագրութեան շրջան: Գիւղացիք
անբաւական են մնում դորանից և հակումն են ցոյց տալիս
բաժանուել Նախիջևանից և միանալ Ռատովի զինուորա-
գրութեան շրջանին, պատճառ բերելով, որ քաղաքացիք զա-
նալան միջոցներով աշխատում են ազատել իւրեանց որդիներ-

քին զինուորութիւնից, և ինքեանք ստիպուած են լինում նոցա տեղը զինուոր գնալ, և ալլն և ալլն:

Յայտնի է, որ քաղաքին 1779 թուականի բարձրագոյն հրովարտակով շնորհուած էր 12 հազար օրավար հող: Այդ հողի վերաբերութեամբ հէնց սկզբից առաջ են գալիս երեք խնդիր՝ հողերի մի մասի փոխելու և նոցա քանակութիւնն աւելացնելու խնդիր, հողերի տեղական իշխանութեան ձեռնմխութիւններից պաշտպանելու խնդիր և, վերջապէս, նոցա շահաւէտ գործածութեան խնդիր: Հողերի մի մասի փոխելու և նոցա քանակութիւնն աւելացնելու խնդիրն առաջ էր եկել այն հանգամանքից, որ շնորհուած հողերի մի մասը բոլորովին անպէտք էր վարուցանքի համար: Գաղթականները զեռ 1780 թուին, ինչպէս մենք ալդ տեսանք, ալդ թուին առաջնորդի Պետերբուրգից նոցա գրած թղթից, խնդրել էին և խոստումն էին առել Պատեոմկինից, որ Նախիջևանի հողերին կից գտնուած գետինը շնորհուի նոցա, 1787 թուին կայսերունու Ղուիմի ճանապարհորդութեան ժամանակ նոքա նորից իրեանց ներկայացուցիչ մահտեսի պարոն Աստուածատրի և առաջնորդի բերանով վերանորոգել էին Արեմէնչուկում իւրեանց խնդիրը նոյն բանի մասին իշխան Պատեոմկինի առաջ. նոյն նպատակով առաջնորդը 1791 թուին առաջ պատգամաւոր էր գնացել Օչակով պայծառափալ իշխանի մօտ և լետոյ ճանապարհ էր ընկել Պետերբուրգ և ամբողջ հալ հասարակութեան կողմից աղերսագիր էր մատուցել տէրութեան իշխան Պատեոմկինի անունով: Այդ բոլոր աղերսագրերի, խընդրագրերի և պատգամաւորութիւնների հետեանքը, վերջ ի վերջոյ, եղել էր այն, որ բարձրագոյն հրաման էր հրատարակուել և կատարուել էր գաղթականների երկու ցանկութիւնը՝ ընծայուել էր նոցա 213,162 ռուբլի 58 կոպէկ ապառիկ գումար և շնորհուել էր նոցա ցանկացած գետինը, որով և քաղաքի հողերի քանակութիւնը 12 հազարից բարձրանալով, հասել էր 20 հազար օրավարի ²²⁾: Հողերի տեղական իշխա-

²²⁾ Այդ բարձրագոյն հրամանը մենք չկարողացանք գտնել. նորա մասին մենք տեղեկութիւն ունինք Դերիջանեանի քրոթեան գործի դատաստանական քննութիւնից, Գատաստանի քննութեան 7 յօդուածում ասուած է՝ «Дано было архиепископу не однадцать, но десять тысяч рублей, на проѣздъ въ Очаковъ къ покойному князю Потемкину, для испроше-

նութեան ձեռնմխութիւններից պաշտպանելու խնդիրը առաջ էր եկել այն հանգամանքից, որ տեղական իշխանութիւնն ի նկատի չառնելով բարձրագոյն հրովարտակով Հայերին շնորհած արտօնութիւնները, ի միջի ալլոց, ձեռնամուխ էր եղել և նոցա հողերին: Յայտնի է, որ առաջնորդը դեռ 1798 թուին բողոքել էր այդ մասին և ծերակուտից հրաման էր բերել տուել՝ չկաշիւ զաղթականների հողերին: Բայց, ի հարկէ, այդ բաւական չէր եղել. պէտք էր եղել անընդհատ հսկողութիւն ունենալ, որ հողերը, ժողովրդի հարստութեան այդ ամենամեծ աղբիւրը սորա-նորա ձեռքը չանցնէին, անձեռնմխելի և անաղարտ մնալին իրրև հասարակութեան կալուած ու սեփականութիւն: Վերջապէս, հողերի շահաւէտ գործածութեան խնդիրն առաջ էր եկել այն հանգամանքից, որ հողերը շնորհուած էին Հայերին երկու նպատակով՝ մէկ, որ նոցանով նոքա ապահովուած լինին, երկրորդ, որ նոքա նոցա վերաւ մշակին հասարակօգուտ բոյսեր՝ քնջիթ, խաղող, թիթենի և շերամապահութեան սկիզբը դնեն, այն ինչ մի քանի կարող մարդիկ սովորութիւն էին արել իւրեանց սեփականացնել հողերի զանազան մասերը, գործածելով նոցա իւրեանց մասնաւոր շահ-

նիա ходатаиства его къ покойней Государынѣ Императрицѣ о прощеніи помянутой недоимки, къ перемѣнѣ неудобной земли, коей объ отводѣ и остановкѣ взысканія были княжѣи предписанія, а потомъ послѣдовало всемілостивѣйшее прощеніе въ денгахъ и удовлетвореніе въ землѣ». Աւելացրած հողի քանակութիւնը և տեղը ճշտութեամբ որոշուած են այն աղերսագրի մէջ, որ սրբազանը 91 թուին Պետերբուրգում ներկայացրել է Պատեմկինին: Նորա մէջ սրբազանը 243,162 ռուբլի տպագրիկ գումարը ժողովրդին ընծաւելու պատճառաբանութիւնը բերելուց և խնդրելուց լետո, ասում է՝ «Они же, аишнѣн Հայերը, просятъ о перемѣнѣ состоящей въ ихъ владѣннй земли которая отведена имъ по обѣимъ сторонамъ Дона и на лежащей противу Нахичевана сторонѣ со всемъ не удобна и бесполезна. А по сему сія земля соединяется съ землями донскихъ козаковъ то и отдають оную имъ, а на место его просятъ прибавитъ въ состоящей уже на нахичеванской сторонѣ въ ихъ владѣннй до речки мокраго чалтыря: Еще отъ селенія ихъ несветаи по речамъ Тузлому, савбеку а отъ устья оной по дону до самага мокраго чалтыря гдѣ сей впадаетъ въ Донъ и гдѣ есть ихъ земли нынешній рубежъ».

հերի համար և մոռանալով հասարակաց օղուտները: Աբրամովը, օրինակի համար, բռնել էր Սամբէկ գետի մօտ գտնուած հասարակաց ամենալաւ տեղերից մէկը և վերան չորս տնակ շինելով և ճորտեր բնակեցնելով, սկսել էր վարել ու փչացնել արօտատեղիները: Եւ երբոր հասարակութիւնն արգելել էր, նա շերամապահութեան տեսչին բարձրադուն աճուցնելով խընդիր էր ներկայացրել, ասելով, թէ ինքը կամենում է շերամապահութեամբ պարագայել, բայց հասարակութիւնը, որ շատ աւելորդ հող ունի, տեղ չէ տալիս, արգելում է: Աբրամովի օրինակին հետեւել էր և նորա կուսակից նահապետ Պոպովը կամ Արչակովը, նոյն կեղծ նպատակով Տեմերնիկ գետի ափին գտնուած գետինը խնդրելով, և այլն և այլն: Յովսէփ սրբազանը, որ շատ տանջանք ու չարչարանք էր կրել, մինչև որ կարողացել էր ձեռք բերել հողեր, աւելացնել նոցա քանակութիւնը, պաշտպանել նոցա տեղական իշխանութեան ձեռնմխութիւններից և իւրեանց նպատակին ծառայեցնել նոցա, չէր կարող ի հարկէ, հող չտանել նոցա օպագալում ևս ապահովեցնելու համար: Եւ դեռ իւր դաշնադրութեան թղթի մէջ երկու լօղուած էր նուիրել հողերի մատակարարութեան խընդրին և Վումի տնօրէնութեան տակ գնելով նորան, մի տեսակ կարգ ու կանոնի տակ էր ձգել: Այժմ էլ իւր նոր կանոնների մէջ երջանկալիչատակ արհիւն աչքի առաջ ունենալով Աբրամովի և նորա հետեւողների չար օրինակը, անհրաժեշտ է համարում նորից լինել այդ խնդրի մասին և առանձին կերպով շեշտել հողերի պաշտպանութեան և նոցա շահաւէտ գործածութեան կէտի վերաբերք:

Նոր կանոնները ևս դաշնադրութեան թղթի պէս իւրեանց ամբողջութեամբ մի մշակուած, հաստատուն կանոնադրութիւն չեն լինում այլ միայն կանոնադրութեան նախագիծ: Երջանկալիչատակ կաթողիկոսը, ինչպէս երևում է, ինքը ևս իւր կանոններին մի մշտական, մշակուած կանոնադրութեան նշանակութիւն չէ տուել, որովհետեւ ուղղակի իրաւունք է տուել հոգաբարձութեան կառավարել հասարակութեան գործերը, ըստ իւրեանց բարեհալեցողութեան, իւր տուած փոքրաթիւ կանոնները պահպանելով միայն իբրեւ հիմք, իբրեւ ընդհանուր ուղղութիւն արտայայտող նախաշաւիղ: Այս առթիւ նա իւր կոնդակի վերջում իւր օրհնութիւնը ժողովրդին տալուց ու մեր սուրբ հօր Գրիգոր լուսաւորչի օրհնութիւնը հասարակութեան ղեկա-

վարների վերադ կոչելուց լետու, ասում է. «վերջապէս այս ու քանի մի գլուխ հայրական խրատիւքս կարէք և զայլս պիտել զկամս Աստուծոյ, և զհաճութիւն մեր առ բարեկարգութիւն քաղաքին ձերոյ»: Նոր կանոնները պարունակող կոնդակը հրատարակելուց լետու, յաթուղիկոսն իսկոյն և եթ հրամայում է հասարակութեան հոգաբարձուների ընտրութիւնը կատարել, երևի, մտածելով, որ եթէ ընտրութիւնները կատարուեն իւր ներկայութեամբ իւր վերահասութեան ու հսկողութեան ներքոյ և հաստատուեն իւր ձեռքով, նոր դրուած կարգ ու կանոնն աւելի հաստատ, աւելի յարատե կլինի: Մեր ձեռքին գտնուում է Դումի հոգաբարձուների այդ առաջին ընտրութեան թերթն իւր, երջանկալիչատակ կաթողիկոսի հաստատութեան ինքնագիր երկտողով և ընտրողների ստորագրութեամբ: Դա մի կապտագոյն դրուագաւոր և հզերքը ոսկեզօծած թերթ է. նորա վերեւը գրուած է հոգաբարձուների թուի, ընտրութեան և հաստատութեան համառօտ լիչատակութիւնը, մէջտեղը—ընտրուածների անունները և վերջը ընտրողների ստորագրութիւնը և կաթողիկոսի հետեւալ երկտող հաստատութիւնը՝ «ընտրութիւն երեսուն և վեց հոգաբարձուացս Նախիջևանու և ես հաճեցաւ: Օրհնութեամբն Աստուծոյ և սուրբ Լուսաւորչին հաստատեմ զսոսա մնալ միշտ օրհնութեան աստուծոյ արժանաւոր: Յովսէփ կաթողիկոս ամենայն հալոց և սրբոյ Աթոռոյն էջմիածին»:

Կաթողիկոսի Նախիջևանում արձակած երկու կոնդակն էլ, որոնք գրուած են Յովսէփի կարճատե կաթողիկոսութեան ժամանակ արձակուած կոնդակների ընդհանուր ձևով ու ոճով, այսինքն վերը՝ է, նորա տակը կաթողիկոսական կարմիր կնիքը և կարմիր թանաքով գրուած «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Յովսէփ կաթողիկոս և ծալրագոյն Պատրիարգ հալոց՝ առաքելական եկեղեցւոյն Քրիստոսի, նաև՝ Լուսակերտի սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի» կաթողիկոսական տիտղոսը, լցնւած են բացի վերոյիշեալ երկու գլխաւոր կարգադրութիւնից, այլ ևս ուրիշ մանր սիրալիւր հոգացողութիւններով զաղթականների մասին: Ամեն բանից երևում է, որ հանգուցեալն այդ վերջին անգամն այցելելով իւր հիմնարկած քաղաքը և պատրաստուելով ընդ միշտ հրաժեշտ տալու իւր սիրեցեալ հօտին, աշխատում է պակաս բան չթողնել: Մինչև անգամ Հայտարարանից, ուր նա ժամանում է սեպտեմբերի 12-ին, նա ոչնչալիս:

խրատական նամակներ ու թղթեր է ուղարկում Նախիջևանց-
 ւոց, որոնք ցոյց են տալիս, որ նորա ուշն ու միտքը լետ է
 մնացել, որ նորան դժուար է բաժանուել նոցանից: Նամանա-
 ւանդ նշանաւոր են նորա Հաշտարխանից Նախիջևանի քա-
 ղաքազլիսին ուղարկած երկու կոնդակները, որոնցից մէկն ար-
 ձակուած է 1800 թուի Հոկտեմբերի 17-ին, միւսը — 1800 թուի
 Նոյեմբերի 15-ին: Առաջին մէջ կաթողիկոսը նկատելով, որ
 մի առանձին հարկաւոր բան չունի գրելու, որովհետեւ բոլոր
 անհրաժեշտ բաներն արդէն գրել է քաղաքազլիսին հասարա-
 կաց կոնդակում, ասում է, թէ ինքը պատրաստում է ճանա-
 պարհ ընկնել դէպի ս. էջմիածին, միայն օրէցօր սպասում է
 կայսերական հրովարտակին, և զարմանում է, որ մինչև այդ
 ժամանակը դեռ չէ ժամանել Հաշտարխան Նախիջևանի լաջորդ
 Վարապետ վարդապետը, որին նա միտք ունի իրանից առաջ
 ս. Աթոռը ուղարկել: Բայտնում է նոյնպէս և այն աղէտների
 ու տառապանքների մասին, որ այդ ժամանակները Ս. էջմիա-
 ծինը և նորա միաբանները կրել էին թշնամիների երեսից, և
 ցաւակցական ձևով ասում է, թէ ինքը չէ հասկանում Վարա-
 պետ վարդապետի այդքան ուշանալու պատճառը, որովհետեւ
 եթէ նա շուտով եկած ու ճանապարհ ընկած լինէր դէպի ս.
 էջմիածին, մեծ օգուտ կ'լինէր ողորմելի միաբաններին, որոնք
 ժամէ 'ի ժամ սպասում են կաթողիկոսի գալուն: Եւ, վերջա-
 պէս, պատմում է այն հանդիսի մասին, որ ինքը կատարել է
 Հաշտարխանում աջնոցի հալոց մալր եկեղեցում հաշտարխան-
 ցոց ստացած արտօնութիւնների պատճառով: «Ամսուս 7. մեծ
 հանդէս արարաք, ասում է նա, վասն պրվելեկին Հաշտար-
 խանու 'ի նորաչէն աւագ եկեղեցին, չորում էին քաղաքապետն,
 երկու 'ի Պետրբորքու եկեալ սէնաթօրքն և ալ մեծամեծ և
 երեւելի անձինք և աստիճանաւորք ռուսաց և խուռն բաղմու-
 թիւն մերազնէից. ղինի պատարաղին և մօլերինին, նոյն հան-
 դիսի և նոյն բաղմութեամբ չեկեղեցւոյն հանեալ զպրվելեկն
 հոգևոր երգօք շարականաց, զանգակահարութեամբ, լուցեալ
 Լապտերօք, խաչուարօք և պատկերօք, հանդերձ զգեստաւորեալ
 եկեղեցական խմբիւք, տարաք 'ի հալոց մարմնաւոր կառա-
 վարութիւն, և օրհնեալ զգատաստանատունս նոցա հոգևոր
 օրհնութեամբ և լանձնեալ զպրվելեկն դատաւորացն հանդերձ
 խրատական և չորդրական բանիւք, բազմեցաք 'ի ճաշել անդ
 'ի մէջ դատաստանատան, որք էին թուով աւելի քան զեօթա-

նասունն: յերեկոյին ես՝ մինչև լառաւօտ զբոլոր գիշերն լեմանացի արարաք և այսպիսի հոգևոր և մարմնաւոր ուրախութեամբ՝ զտիւն զողջոյն և զգիշերն զողջոյն անցուցաք, խնդրելով զկեանս վասն օծելոյն Աստուծոյ Օգոստափառ Կալսերն մեծի: որպէս զայսոսիկ զամենայն երկարօրէն և լիակատար ՚ի կազէթին ունիք տեսանել և ընդ մեզ ուրախակից լինել: Գերազնիւ աղա՛ Յօհաննէսն ամենաբարեպաշտ իշխանն ես՝ ՚ի մէջ եկեղեցւոյն առաջի ամենայն բազմութեան խոստացաւ:

23) Դնում ենք այստեղ նոր կանոնների հիման վերադատարուած այդ առաջին հոգաբարձական ընտրութեան թերթի պատկերը: Թիւ Մերս Նախիջևանու հոգաբարձուացն, որք ընտրեցան հասարակութեամբ մերով, երգուեցուցմամբ սուրբ Խաչիւ և Աւետարանաւ, սակա աննենգ սիրով լինելոյ առ ի րեարս և խորհելոյ զօգուտս և զչափաւէտութիւնս քաղաքի և հասարակութեան մերոյ: որք և հաստատեցան Երիցս Երանեալ և Աստուածաբանտի Գահանայապետիւ ամենայն Ազգիս Հայոց: Յամի տեառն 1800, և սեպտեմբերի մուտն:

ԱՍՏԻՃԱՆԱՒՈՐՔ:

Պարոն ուսմէսդր մահտեսի Աստուածատուր Ղաղարեան:
 Պարոն քապիտան Ստեփան Չալըխուշեան:
 Պարոն պառուտչիկ Մկրտիչ Պետրոսեան:
 Պարոն պառուտչիկ Ստեփան Տէր Ոսկանեան:
 Պարոն պառուտչիկ Դանիէլ Ղարաղաշեան:
 Պարոն պօտ պառուտչիկ Յակոբ Կիւզէլեան:
 Պարոն պոսպօրչիկ Մանուէլ Շահինեանց:

ԿՈՒԱԺՏԱՆՔ:

Պարոն Գլաւալ Կարապետ Յովանէտով:
 Պարոն առաջին դատաւոր Գէորդ Մարգարով:
 Պարոն երկրորդ դատաւոր Լուսեղէն Գալուստով:
 Պարոն երկրորդ դատաւոր յահտեսի Յարութիւն Ղաթրանով:
 Պարոն երկրորդ դատաւոր մահտեսի Ալտին Ասվատուրով:
 Պարոն երկրորդ դատաւոր Զօրալ Սահակ Պետրոսով:
 Պարոն Յարութիւն Տէր Մկրտիչով:
 Պարոն Մանուկ Սահակով:
 Պարոն Թումաս Խօճայեան:
 Պարոն մահտեսի Խաչեկիս Հալլաճեանց:
 Պարոն Գասպար Սահաթեանց:
 Պարոն Գասպար Սալթիկեանց:
 Պարոն Սարգիս Մեսիքեանց:
 Պարոն Նիկողոս մահտեսի Գաբրելեանց:
 Պարոն Կարապետ Նախաշեանց:
 Պարոն Մկրտիչ Ասվատուրեանց:

որպէս մէկ հազար թուման Հաշտարխանու հալ աղքատաց, և
մէկ հազար թուման ձերդ հասարակ ժողովրդոց և աղքատաց,
և մէկ հազար թուման ևս գրիգորուպօլցւոց որպէս զայս ևս
ունիք տեսանել 'ի կազէթին: շատ բարւոք լինի հասարա-

Պարոն Ալտին Պարոնեանց:

Պարոն մահտեսի Նազարէթ Ախաշեանց:

Պարոն Յովանէս Տալանալըեանց:

Պարոն մահտեսի Գէորգ Շալնարեանց:

Պարոն մահտեսի Մանուկ Թուֆլիքեանց:

Պարոն Գէորգ Շլթեանց:

Պարոն Խաչատուր Կօկօեանց:

Պարոն տիրացու Երեմեայ Գասպարեանց:

Պարոն Մելքոն Ղարապետի Յովակէմեանց:

Պարոն խազաղ Պետրոս Յովանէսեանց:

Պարոն Յովակէմ Ալանալեանց:

Պարոն Կալապետ Չառըխճեանց:

Պարոն Յովանէս Պիլեկ օղլի:

Ընտրութիւն երեսուն և վեց հոգաբարձուաց Նախիջե-
ւանու և ես հաճեցայ: Օրհնութեամբն Աստուծոյ և սուրբ լու-
սաւորչին հառաւանդ զոսոս մնալ միշտ օրհնութեան Աստու-
ծոյ արժանաւոր: Յովանէսի կաթողիկոս ամենայն հալոց և սրբոյ
Աթուռն Էջմիածնի: Մեք ներքոյ ձեռագրեալքս հալոց Նա-
խիջեանու հասարակ անձինքս, որ վերոյ գրեալ ի հասարա-
կութենէ մերմէ ընտրեցեալ երեսունը վեց մարդիքն վասն
հասարակութեանս մերում հոգաբարձու կարգեցեալ եղեն: Մեք
ևս հաճուցեալ ընդունեցաք: Որ ահա ձեռագրեցաք: Քա-
ղաքացիքս:

Մահտեսի Սարքիս մահտեսի Զախարով

Մահտեսի Յակոբ Արուսթիւնով

Մահտեսի Պետրոս Պապասինով

Մահտեսի Խաչկուռուզ Մարտիրոսով

Գաբրիէլ Տէր Գրիգորով

Լուսեղէն Նազարէթով

Մահտեսի Քաբրիէլ Ողաւորով

Մահտեսի Օվանէս Մարգարով

Թիքիճի Խաչիկ Պետրոսով

Պաղղասար Տէկերմէնճով

Վարդերես Խաչատուրով

Նիկողոս Մսօրով

Քիստոստուր Պէտրօսով

Պոլղոս Պէտրոսով

Լուսեղէն Եղիեայով

Խաչախալար Մանուկով

Գէորգ Սակարով

կութեանդ զթուղթ շնորհակալութեան գրել նմա, զի կրկին հաստատուն լինիցի բանն, և լուսամ, որ լալս նուազ ճշմարիտ լինելոց է առանց կարծեաց»:

Երկրորդ կոնդակում լատնելով, որ Կարապետ վարդապետին արդէն նոյեմբերի 7-ին ճանապարհ է ձգել զէպի Ս. Էջմիածին, ինքն էլ պատրաստում է Հաշտարխանից դուրս գալ մինչև նոյն ամսի 22-ը, ասում է, թէ ինքը պէտք է անցնի Ղզլարի և Մոզզոկի վերալով ուստի և խնդրում է, որ քաղաքագլուխը բոլոր Նախիջևանի «մեծահաւատ» ուխտաւորներին, որոնք ցանկանում են իրան տեսնել, պատուիրէ Մոզզոկ գալ և իւրեանց հետ բերել «ղուռուշ» և «ալթմիշլուխ» կոչուած օսմանցւոց՝ փողը. ինքը պատրաստ է ալդ փողի փոխարէն հատուցանել նոցա ոսկի կամ արծաթ, որովհետեւ, միաբանների գրածին նախելով, Հալաստանում ալդ ժամանակները միայն ալդ փողերն են գործածուած:

Հաշտարխանից ուղարկուած երկու կոնդակը, որքան

Պաղտասար Սրապելոնով

Օվանէս Կիրակոսով

Մըկըրտիչ Օվանէսով

Պարօն Թօրօսով

Հստեփան Էլվազեանց

Մահտեսի Խաչէրես Ծառուկովս գիր չէլի խապար խընդրեցի մահտեսի Խաչկուռուզիցն որ Հալ իմ տեղս ձեռագրեաց:

Մահտեսի Խաչէրես Ծառուկով:

Մկրտիչ Նազիրով

Շահէն Պարօնով

Սարգիս Բարսաւանով

Մահտեսի Ասվատուր Պետրոսով

Մինաս Պապիկով

Մըկըրտիչ Ճանիկով

Պետրոս Պաղտասարով պախալ

Բրիստոստուր Պէտրոսով

Մահտեսի Օվանէս մահտեսի Ասվատուր

Սահակէմ Օվակէմով

Կարապետ Կասպարով

Պիմաւօն Թօքալ Օղոյման

Արլութիւն Սարգիսով

Միքայէլ Բիրքորով պախալ

Արութուն Աւետիքով

Մահտեսի Մկրտիչ Պետրոսով

մեզ լալտնի է, Յովսէփի նախնականցւոց դրած վերջին թղթերն են, ուրեմն և նորա վերջին հաղորդակցութիւնը նոցա հետ ²⁴⁾։ Այնուհետև նա, ինչպէս լալտնի է, գնում է Թիֆլիս և դեռ իւր աթոռատեղին չհասած և ս. օծումն չընդունած, մեռնում է, անջնջելի իշխատակ թողնելով ազգի մէջ և մանաւանդ Ռուսաստանի հալոց՝ նախնականցւոց, գրիգորուսուցւոց և հաշտարխանցւոց սրտերում ²⁵⁾։

Խաչիկ Միճրանով

Մահտեսի Սրապիօն Մանուկով։

²⁴⁾ Մեր ձեռքին գտնուած չորս կոնդակներից երկուսը — Նախնականում արձակուածները մեծադիր են, երկուսը — Հաշտարխանից ուղարկուածները փոքրագիր են։ Նախնականում արձակուածները զանազանում են Հաշտարխանում գրածներից, բացի իւրեանց դրքի մեծութենից, և իւրեանց կնքի մեծութեամբ ս. ձեռով։ Մեծերի կաթուղիկոսական կարմիր կնիքները մեծ են և կլորակ ձև ունին, իսկ փոքրներինը փոքր են և քառակուսի։ Մեծ կլորակ կնիքների վերաջ նկարուած է Գրիոտոսը, մի ձեռքին խաչազարդ զունդ բռնած, միւս ձեռքը բարձրացրած օրհնութիւն տալու ձեռով, փոքր կնիքները անպատկեր են։ Սեծ կնիքների չորս կողմը գրուած է՝ «Շնորհիւ Աստուծոյ Տէր Յովսէփ կաթուղիկոս ամենայն Հալոց ՌԻՄԹ», իսկ փոքր կնիքների վրայ գրուած է՝ «Յովսէփ կաթուղիկոս Ռ.Մ.Խ.Թ.։ Երկու տեսակ կոնդակներումն էլ արժանի է ուշադրութեան կաթուղիկոս բառի գրութեան ձևը կաթուղիկոսական տիտղոսի մէջ։ Գրուած է «թուղ» և վրան նկարուած է մի խաչազարդ կաթուղիկէ, որի երկու ծայրերը վալը իջնելով, ներփակում են իւրեանց մէջ ալը բառը և կազմում են նորա երկու կողմում «կ» տառը։

²⁵⁾ Երջանկալիշատակ կաթուղիկոսն իւր քաղցր բնաւորութեամբ և խոհեմ վարեցողութեամբ անջնջելի իշխատակ է թողնում ոչ միայն Հալեքի սրտերում, այլ և ուրս մեծաւորների և մինչև իսկ ուրս բարձր հոգևորականների սրտերում։ Աւելորդ չենք համարում դնել այստեղ, քաղելով ձեռագիր «Դաւթարից», հանգուցեալի կոմս Ռումեանցովին և Կիւելի Պեչերսկի վանքին արած ացելութեան հետաքրքրական նկարագրութիւնը, որից երևում է այն մեն չարգանքն ու պատիւը որ ցոյց էին տալիս նորան ուրս իշխանաւորները և հոգևորականները։ «Ի սոյն թուոյս (1781) և ի չունիսի 12 ելեալ ի Կատարինէսլաւէ դէպ ի Մօսկով ի ճանապարհին հանդիպեցաք ի Բօլթաւ քաղաքն առ արք եպիսկոպոսն Նիկիիփոր որ էր Առաջնորդ Քերսօնու և նոր ուրսաց, իջաք ի վանսն, պահեաց զմեզ երկու օր և եցուց զբաղում մարդասիրութիւնս։ Եւ անտի գնացաք առ զճաֆ Պետր Ալեքսանդր Ռումեանցով

Ֆրեմաշալն ի գիւղն իւր վինչիկալ, որում եղև յուրախութիւն յօլթ, իջոյց զմեզ ի վրանի գեղեցկագունի, զոր յօսմանցւոցն էր գերեալ պահեաց զմեզ չորս օր՝ և յամենայն առուր՝ առաւօտ և երեկոյի առ մեզ զալր և զմեզ առեալ տանէր առ ինքն ի ճաշել: Եւ շրջեցոյց զմեզ յամենայն ուլեք մեծագոյն պատուով: Զգեսան մեր եպիսկոպոսական՝ ետես և հաւանեցաւ: Եւ լետ բազում մարդասիրական պատուոյն, կամեցաւ առաքել զմեզ ի քիով քաղաքն յորում են բազում վանօրայք և տեղիք սրբոց, որք են հիմն հաւատոյ՝ ռուսաց բոլոր երկրին, զի նախապէս անտի են հաւատացեալ ի Քրիստոս Փրկիչն մեր: Եւ մեք ըստ բանի Նորա Ինձն առաք դնալ և տեսանել զուրբ վալրսն: Գրեաց զիր լանձնարարական ս.ա. սրբադան Փաբրիէլ մետրպօլիտն ծերունի, առ արքիմանդրիտն զոսիմէ, և առ կամենդանթն ի վան Ստէփանիչ Կուկիսովն, ընկալնուլ զմեզ և պատիւ ցուցանել:

Յունիսի 24, օրն հինգշաբթի մտաք ի քիով: Իջաք ի տան վերոյ կամենդանթին, մերձ ի Պէչէրսկի վանքն, յորում Արքիմանդրիտն զոսիմէ նստէր, իմացեալ սոյնոյ Արքիմանդրիտիս, իսկոյն եկն առ մեզ ի տեսութիւն քանի Աբեղայիւք, զմեզ առեալ տարաւ առ ինքն ի վանք Պէչէրսկի սուրբ Աստուածածին կոչեցեալ, և շրջեցոյց ի լեկեղեցին և ի զգեստատունն: Եկեղեցիքն էին յօլթ գեղեցիկք բոլոր նկարեալ պատկերօք տնօրինականօք՝ ի ներքին յորմէն սկսեալ, մինչև ցմիջակէտ կաթուղիկէին, ոսկէտուպ խաչկալիւք և արծաթեալ սեղանօք: Եւ սեղանն զարդարեալ մեծամեծ ոսկեալ և արծաթեալ խաչիւք և պատկերօք: Եւ ի նմին եկեղեցւոյն գուր բազում անօթ ոսկեղէն սկիհք քանդակելագործ. մարդարտեալ և ականակուռ սաղավարօք խաչիւք: Պնակէք և խաչք պարանոցի բազում, բոլորն ոսկի և ականակուռ: Շուրջառք գեղեցիկք և մարդարտեալք ելուղեալք ականքք պատուականօք: Յետ տեսութեան զգեստուցն տարան զմեզ ի Պէչէրսկի, այսինքն ի ներքոյ գետնոյ շինեցեալ երկար շէնսն որ է ի ներքոյ հարքն և ի Քրիստոս ծնօղքն ի մէջ դադաղի եղեալ առողջ իւրեանց հանդերձիւքն և զգեստիւք, թէ եպիսկոպոս է թէ վարդապետ և թէ ալլ աստիճանաւոր, թուով մինչ ԿՂ, որք առողջք են և անապական և զարմանալի տեսողաց ի նմին գետնափորի, գոն և երեք եկեղեցիք, յորս զաստուածային պատարագ մատուցանէին:

Եւ անտի ի տպագրատունն տարան և յալլ ուրեք եկեղեցեաց շէնքն և նամանաւանդ մուտն վանիցն էր գեղեցիկ: Ընդ սրբազան Արքիմանդրիտին զոսիմէի և ընդ հասարակ միարանիցն, բազմեցաք ի սեղան ի ճաշել հասարակութեամբ լետ սաղմոսասելոյն, զմեզ հրաւիրեցին ի յօրհնել, սկիզբն և վերջն, և ոմն ի յամբիոնի ընթեռնողր զճառ ինչ: Արծաթեալ

գեղեցիկաչէն և լոյժ մեծ ըմպանակ ինչ գոյր ի մէջ սեղանոյն լի ջրով. լիտ հացին ամենեքեան մասնաւորեցան ի նմանէ: Եւ ի մէջ եկեղեցւոյն ի վերայ սեղանոյն Աթոռ ղնէին միշտ որ ի ժամ նստման, նստցուք: Բազմադիմի ցուցեալ մեզ զմարդասիրութիւն երանելի Արքիմանդրիան, չորս անգամ ընդ նմա ճաշեց. ք և շնորհաց մեզ զուսերէն բազում գրեանս, և զբաղում թոշակս ճանապարհի հացք, և ըմպելիք: Եւ հանապազ օր վեց ձիով կառելին ի դրունս մեր կայր, ընդ ուրումն երամանակ, աւսինքն կրօնաւոր քահանայի, որոյ անունն կոչիւր Օրիովի կամ Գիօրկի, զոր մեզ վերակացու էին կարգեալ: Երկու անգամ և սրբաանն Պարբիէլ մետրապօլիտն հարկաւորեաց զմեզ ի ճաշ ի վանս սրբոյն Սոփիայի և նա բազմադիմի պատիւն և սէրս եցոյց, և մանաւանդ առ սուրբ հաւատս մեր, որ զգանձ արամեանն (°) ունելով ի ձեռին, գովէր ի մէջ հրապարակին, չորում էին հոգեւորականքն և ելեկի աշխարհականք թէ՛ ճշմարիտ և ուղղափառ հաւատ է Հայոց հաւատն և ալլ աշուպիսի բանս համարձակօրէն և ուս ընկալեալ զմեզ ի սեղանն սուրբ, և լիտ արձակման սրբոյ պատարագին, զնշխարս տալին մեզ և զղինի: Եւ լելանելն մեր ի լեկեղեցւոյն խառնի՝ ճաղանջ ամբողին անկեալ ի վերայ մեր, ամենեքեան ալլ առեալ զօրհնութիւն խնդրէին: Օր մի ևս առ կամենդաթն ճաշեցաք. եղաք մեք անդ առուրս եօթն: Եւ շրջեցաք ընդ ամենայն վանօրայսն ի բարաթսկի մանաստէրն, չորում էր զպրոցն մեծաչէն, որոյ Արքիմանդրիտ և վարդապետ էր Կասիան: Ի Պետրովսկի Մանաստէրն, չորում էր կառավարիչ Երօնիա իգումէնն: Ի Միխայելովսկի մանաստիւրն, չորում գոյր սուրբ Վարվառեալ կուսի բոլոր մարմինն, ի միջակետին ի մէջ զազաղի եղեալ և ի վերայ նորա ոսկէ տուպ խորան կանգնեալ, չորիւք սեամբ, զորոյ ձեռանէն խաչալուալ արարաք մեք մերով ձեռամբ և քսեցաք խաչս մեր և ամենայն բազմութիւն, որ անդ: Որոյ Արքիմանդրիտ է Տարասեա Պեչերսկի Նամեսնկի անունն էր: Ի Վըդուբովսկի մանաստիւրն, որոյ զրութիւնն է լոյժ գեղեցիկ ի վերայ ձորոյ Արքիմանդրիտն նորին Մելքիսէթ, որ տեղապահ է մետրապօլիտն: Նիկօլսկի մանաստիւրն և կանանց երկու անապատն և լալլ ուրեք» և ալլն:

ՆՐՈՒԱՆԴ ՇԱՀԱԶԻԶ

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՒԱԳ

ՍԻԼԼԻ ՊՈԽԵՈՍԻ

Տգիտութիւնը չէ միայն իսկ խաւար,
Այլ աւելի եւ՝ զիշեր է վատթար.
Բայց մթութեան մէջ կոյրը իւր ծեղրով
Ընդհարողում է, խելամոհա լինում,
Իւր ծանական գտնում կամաց, խարխափով՝
Սակայն երբ հոգին տգէտ է, աւա՛ղ,
Աւելի կոյր է, քան անաչք մի կաղ.
Ջառանցում է նա, եւ ստրկանալով՝
Բուն ազատութեան անուամբ զարդարում
Կամաւաւաշտութիւնն անսանձ հաճոյքով.
Եւ անտանելի, երկաթեայ մի լուծ
Թում է նորան սուրբ դաշն օրինաց,
Իբր ընկալալից գարշում է գործից
Վեհ աշխատանքի, որ մարդս է ստեղծած:
Մա՛յր արդարութեան՝ խնամողդ գեղեցկի,
Եւ աստուածային, ո՛վ ճշմարտութիւն,
Շուտ լուսաւորի՛ր ջահովդ, գիտութի՛ւն,
Մտախաբ տեսքը ընն տիեզերքի.
Ազդի՛ր, դիմադրի՛ր քիրտ ախորժանքին
Եւ արիւնահեղ յաղթանակներին
Քո իշխանութիւն՝ խաղաղ յաղթութիւն,
Եւ կռաւիտ սրերի սլողալատի փայլին —
Յաւիտենական քո սլալծառութիւն:

Ֆրանս. Թարգմ. Ն. ՅԱՐՈՅ

ՄԱՐԿ ՏՎԷՆ

(Samuel Langhorne Clemens):

«Լումալի» առաջիկայ համարում կտանք Մարկ Տվէնի «Ռ-
խերիմ թշնամին» երգիծաբանական գրուածքը, ուստի աւելորդ
չենք համարում ծանօթացնել «Լումալի» ընթերցողներին նորա
հեղինակի հետ, տալով համառօտակի նորա կենսագրութիւնը և
գրական արժանաւորութեան գնահատութիւնը, մանաւանդ,
որ մեր գրականութեան մէջ շատ էլ ծանօթ դէմքերից չէ նա,
եթէ ի նկատի չառնենք մի քանի մանր թարգմանութիւններ
որ լոյս են տեսել «Մուրճ»-ի մէջ: Առ ալժամ տալով նորա փոք-
րիկ գրուածքներից մէկը, լոյս ունինք, որ «Լուման» մօտիկ
ապագայում հնարաւորութիւն կունենալ աւելի լայն չափով
ծանօթացնել մեր ընթերցողներին նորա ինչպէս և առհասարակ
երոպական առաջնակարգ գրական դէմքերի հետ: Թէև նրա
գրուածքների մեծ մասի նիւթն է ամերիկական կեանքը իւր
լայն կողմերով, որ այնքան սուր և կծու կերպով ծաղրում է
նա և այդ կեանքին ծանօթ մարդը կարող է լիովին ճաշակել
նրա հումորի քաղցրութիւնը, բայց և այնպէս մեզ համար ես
չատ ուսանելի կողմեր ունի, որպէս հանրամարդկային պա-
կասութիւնների երգիծաբանող տաղանդ: Նրա գրուածքների
այս ու այն երեսում շատ անգամ մեր կեանքը՝ զարմանալով
կը տեսնէ իւր, դժբախտաբար, լաջողութեամբ նմանահանած
դէմքը:

Բոլորովին տարբեր մարդ է Մարկ Տվէնը իւր մասնա-
ւոր կեանքի մէջ և իւր գրուածքներում, ասում է Բ. Նորտ-
րոպ, որ վերջերս առիթ է ունեցել այցելել Մարկ Տվէնին:
Երբ թերթում ես նորա գրուածները, երեակայում ես որ աշ-
խարհումս նորանից ուրախ մարդ գտնել զմուար կլինի: Նորա
իւրաքանչիւր խօսքը պիտի հանաք լինի, ամեն մի շարժուածք-
քը ծիծաղի ազդիւր, իսկ ամբողջ կեանքը անընդհատ զաւե շտ

Այն ինչ Սամուէլ-Լաօրն Ալեմանսի, — ալդպէս է Մարկ Տվէնի իսկական անունը, — ամբողջ կեանքը շատ էլ ուրախ անցնողներից չէ։ Եւ զօռար թէ աշխարհումս մէկը լինի, որի գլխին աչնքան «բախտի հարուած» տեղացած լինի, որչափ նորա գլուխն է տեսել։ Շատ էլ հեշտ բան չէ վաթսուոն անցած մարդու համար ուրիշների պարտքերը վճարելու բեռան տակ մտնել աչն ինչ բախտն ալդպէս էլ վարուեց նորա հետ վեց տարի առաջ։

Նորտրուայն ալցելել է նորան Նիւ-Եօրկի հիւսիս. կողմն ընկած Ադիրոնդակ լեռներում ունեցած ամառանոցում և ահա ինչ է պատմում, — «ինքն ըստ ինքեան սպասում էի նշանաւոր գրողին տեսնել իւր ամառանոցում հանգիստ կեանք վայելելիս Ադիրոնդակների գրկում, այսինքն կատարեալ անզբաղ վիճակ անցնելիս. աչն ինչ Մարկ Տվէնին դտալ խորասուզուած ամբողջապէս զբաղմունքների մէջ։ Ամեն օր, ինչ եղանակ էլ լինէր, անձրե թէ չող, միենոյն է, նա պատրաստում է հրատարակչի համար նոյն քանակութեամբ բառերի պաշար։ Ոչ հանգստութիւնը, ոչ զուարճութիւնները չեն կարող լետ կացնել պարտաւորութիւնից»։ Նշանաւոր երգիծաբանն ապրում է Ամերիկայի ամենասքանչելի լճերից մէկի «Սարանա-կայի հար. ափում գտնուող մի փոքրիկ գիւղական «Աոտտէլում» — ինչպէս կոչւում են ամերիկական ամառանոցները։ Այդ լճակի շրջակայքը ամերիկացի հարուստների սիրած զբոսավայրներից մէկն է, որտեղ նոքա ժողովում են ուրախ ժամանակ անցնելու և նաւակով զբոսանք կատարելու համար։ Այդ ուրախութեան, ժխորի բոլորովին հակառակ պատկեր է ներկայացնում Մ. Տվէնի «որջը», ինչպէս կոչւում է նա իւր ամառանոցը։ Խիտ եղենի և մալրի անտառը երեք կողմից շրջապատում է նորա տունը, իսկ չորրորդ կողմից նաւում է սիրուն լճակին, որը իւր ալիքների ճղիւնը բերում հասցնում է նորան։ Իսկ թեթեւ քամին ամառանոցի դստի կոնի առաջ նստողի ականջին իւր անխռով սօսափիւնն է չչնջում։ Զրեւի հանդարտ զրուցը, մալրիների կատարների հեղին հառաչները մեծ երգիծաբանի խոհերի սիրած զուգահիցներն են կազմում։

Եւ զօռար թէ ալդ «Որջ»-ից աւելի գեղեցկագիր մի վայր չինի։

Միտեր Ալեմանսից զատ ամառանոցում ապրում են նորա

ամուսինը իւր երկու չափահաս աղջիկներին՝ միւս Սիւզիի և միսս Ալարայի հետ: Նա շատ քիչ է դուրս գալիս տնից, միայն իւրաքանչեւ թախանձանքին՝ զիջանելով մէկ-մէկ պտույտ է անում լճակի վրայ նոցա հետ: Հարեանների մօտ գնալ-գալ չունի. ալդ լեռների դիրկն է՝ զալիս՝ լատկապէս անվրդով պարապելու համար: Եւ «Որջի» ընտրութիւնը միայն այն նպակով է եղել, որովհետեւ բաւական հեռու է ընկած միւս «կոտտէջներէից» և խուզարկու աչքը զժուար կթափանցէ ալդտեղ:

Տնից մի քիչ հեռու, լճակի ափին, միստեր Ալեմանսի վրանն է գետեղած՝ ծառերի խիտ հովանու գրկում: Ամբողջ կահաւորութիւնը — մի աթոռ և մի հասարակ փայտէ սեղան: Ահա ալդ համեստ, աշխարհից հեռու անկիւնումն է կերտում Մարկ Տվէնը իւր երկերը, օրական դրջի տակից 1800, երբեմն 2500 և նոյն իսկ 3000 բառ լոյս աշխարհ թողնելով:

Նա միշտ գրում է սովորական գրչով և տանել չէ կարող էանկիւնների համար գերադասելի նոր միջոցները — գրող մեքենաները, որ Ատլանտեանի միւս կողմն այնքան մեծ քաղաքացիութեան իրաւունք է ձեռք բերել:

Ամեն առաւօտ ժամը 10-ին նա քայլերն ուղղում է դէպի իւր մենարան վրանը և գործի կաշու. իւր պարապելու ժամերը նոյն ժլատութեամբ և ճշտութեամբ է գործ դնում, ինչպէս որ գործակատարը որ և է գրասենեակում: Չորսից մինչև եօթ ժամ պարապելուց լետոյ նորից տուն է դառնում և մնացած ժամանակն անցնում իւրաքանչեւ մօտ և հանգըստութեան գրկում: Ալդ ժամանակ կամ կարդում է իւր սիրած հեղինակներից մէկը կամ նստելով դստիկոնի վրայ ամբողջապէս լճակի ծփանքը դիտելուն նուիրում: Լրագիր համարեա թէ չէ կարդում և առհասարակ փոստի հետ շատ գործ ունենալ չէ սիրում:

Նորա արտաքինը սովորական կերպարանքներից մի մեծ տարբերութիւն չունի: Ամենալատկականը՝ զօրեղ դիմադծերն են: Շատ գեղեցիկ գլուխ ունի, զարդարուած սպիտակահեր և գանգուր մազերով: Խաղաղ ժամանակ Մարկ Տվէնի դէմքի արտայայտութիւնն աւելի տխուր, — քան ուրախ է: Շատ հազիւ կը պատահի, որ ժպտայ. ամենազուարճալի ու զաւեշտական արկած պատմելիս էլ ինքը միշտ լուրջ է և սառն: Առհասարակ եթէ արտաքինից դատելու լինէինք, չէինք կարող ենթադրել, որ նա զուարճաբանել գիտէ կամ ընդունակ է:

Մեծ երգիծաբանը խօսում կամ պատմում է մի փոքր ծոր տալով, բառերը ձգելով, երբեմնակի կանգ առնելով բառերի առաջ, բայց ի հարկէ ոչ այնքան, որ պատմութեան տպաւորութիւնը կորչի: Մի առանձին ընդունակութիւն ունի ամենազուարճալի դէպքերն այնպէս պատմելու, որ կարծէք սրտէ սիրտ բարեկամի կամ մերձաւորի մահուան մասին է խօսում: Այդ առանձնապատուկ խօսելու և պատմելու ունակութեան մասին բազմիցս է խօսուել և բացատրութիւն տրուել: Ոմանք ենթադրում են, որ աւելի ուժեղ տպաւորութիւն գործելու ցանկութիւնն է փայլում այդտեղ, այն ինչ նորան շատ մօտից ճանաչողներն ասում են, որ մանկական օրերից սովորութիւն է այդ: Մանաւանդ, որ կեանքի մէջ այնքան դժբաղդութիւնների և արկածների է հանդիպել, որ այդ վեհութեան տպաւորութիւն թողնող արտաքինը միայն լուսախաբութիւնների և անյաշողութիւնների հետեանք պէտք է համարել: Նորա կեանքն աւելի վէպի, քան իրականութեան պատկեր է կրում: Հեշտ է թուել, բայց նա հետզհետէ փորձել է օրավարձ մշակի, տպարանի ծառայի ու աշխատաւորի, նաւուզու (loeman), լրագրողի, ժառանգաւորի (clerc) և ընթերցողի մաշող պաշտօնները:

Սամուէլ Կլեմանս ծնուել է 1835 թ. նոյ. 30-ին, Միսսուրի նահանգի Ֆլորիտայի մի փոքրիկ, քիտ ընկած գիւղում: Հայրը՝ Զօն—Մարշալ Կլեմանս, Տենիսից Միսսուրի գաղթել է իւր որդու ծննդեան տարին: Մարկ Տվէնի նախահայրերից մէկը Կրովմէլի կուսակից այն Գրիգորի—Կլեմենտն էր, որ Կարլոս I-ի մահուան քուէ տուեց, որի համար և Կարլոս II-ի վրէժխնդրութեան զոհ դնաց՝ զլխատուելով: Հէնց այդ ժամանակից նոցա ազգանունը Կլեմանտից ալլափոխուում է Կլեմանս:

«Փոքրիկ Սամը հազիւ երեք տարեկան էր, որ Ֆլորիդայից ընտանիքով փոխադրուեցան Միսսուրիի Աննիքալ գաւառը: Այդ այն ժամանակներն էր, երբ երկաթուղի ասած բանը գոյութիւն չունէր այդ երկրներում և տեղափոխութիւնը կատարուում էր սովորաբար երկու սալով. մէկի մէջ լցնում էին տան բոլոր կահ-կարասին, իսկ միւսի մէջ տեղաւորուում էր ամբողջ ընտանիքը: Մարկ Տվէնի հայրը, որ մի չափազանց մոռացկոտ, ցրուած մարդ էր, թողեց փոքրիկ «Սամըն» պարտիզում աւազի հետ խաղալիս և ինքը դնաց: Նոցա գնալուց քնտոյ մօտ

երկու ժամ անցած երեսային պատահաբար գտնում են նոցա մօտ ազգականներից մէկը և տանում հասցնում («մոռացկոտ» հօրը ¹⁾։

Մանկութեան առաջին տարիները ապագայ երգիծաբանն անցրեց հօրեղբօր մօտ։ Բնականից թոյլ կազմուածք ունենալով, շատ էլ չէին ստիպում կարդալու։ Դորա հետեանքն աչն եղաւ, որ ընկերակիցների հետ անցնելով ամբողջ ժամանակը առիթ է ունենում ուսումնասիրելու հէնց այդ ժամանակից նոցա բնաւորութեան պակասութիւնը, ծիծաղելի կողմերը։ Փոքր ժամանակ տանջւում էր և լուսնոտութեամբ, շատ անգամ գիշերը նորան պարտիզում զբօսնելիս էին գտնում։ Փոքր ժամանակ մի սովորութիւն էլ ունէր,—անկողնի պարագաները անդիտակցաբար տանել ծածուկ տեղեր թաղցնել։ Շատ էր սիրում լողալ Միսսիսիպիի մէջ, թէև, ինչպէս ասում է, մինչև տասնհինգ տարեկան լինելը մի տասն անգամ խեղդուեց, բայց էլի կարգին լող չսովորեց։

Դպրոց շատ անկանոն էր լաճախում, ուստի և մի մեծ բան դուրս բերել աշտեղից չէր կարող. իբրև ապագայ դրականութեան առհաւատչեալ կարելի է համարել այդ շրջանից միայն աչն, որ անվերջ հրաւէր էր կարդում։

1847 թ. հօրը լանկարծակի մահը 12 տարեկան «Սամին» ստիպում է տան հոգսը իւր վրայ առնելու մասին մտածել։ Այդ ժամանակ նորա մեծ եղբայրը՝ Օրիան Կլեմանսը տպարանատէր և գաւառական մի լրագրի խմբագիր էր, այդ տեղ և առաջին անգամ մտնում է Մարկ Տվէնը։ Այդտեղ էլ առաջին անգամ որոշակի աչքի է ընկնում նորա երգիծաբանելու ընդունակութիւնը։ Տպարանում ծառայում էր մի փոքրիկ տղայ Վօլֆ անունով, որի գլխին և Մարկ Տվէնը սրում է իւր երգիծանքի լեզուն։ Երեխան բաւական հաստազլուխներից էր, ուստի և ամէն մէկը սիրով օգտւում էր հանգամանքից որ և

¹⁾ «Մոռացկոտ հօր» այսպիսի տիպը զարմանալի պիտի չթուայ նաև մեր կեանքի համար։ Դիլիշանից-Երևան տանող կապարաններից մէկում Երևանում լայտնի անձն Կ*, իւր փոքր որդու հետ ճանապարհորդելիս («մոռանում») է երեսային կապարանում և գնում։ Ճանապարհին կառապանին հարցնում է, «այ տղա, կարծես որ եկա՞յ մօտս մի բան կար, ի՞նչ եղաւ»։— Աղա, բա երեսէն էր էլի, որ թողիր «ստանցումը»...

է անմիտ չանձնարարութիւն անելու նորան: Մի անգամ Մ. Տվէնը նորան պատուիրեց գնալ մի «կլոր քառակուսի» գնելու: Խեղճ երեսնան քաղաքի բոլոր խանութները տակն ու վրաէ արեց, բայց ապսպրած ապրանքը՝ զեռ չէր ստացուել: Մի ուրիշ անգամ նորան ուղարկում են «օձի բուրդ» գնելու, մի ալ անգամ «չոր ջուր» բերելու և այլն»: Վօլֆի պարտականութեան մէկն էր և մրերի զլանները պատրաստել: Մինչդեռ նա իւր գործին էր կեցած, Ալեմանսը անդադար փոքրիկ աղջիկներին ուղարկում էր նրա մօտ և հարց ու փորձ անել տալիս իւր գործի մասին. աջնպէս որ այդ բանը ամեն անգամ աջնքան ժամանակ էր խլում նորանից, որ գործը ժամանակին չէր հասցնում: Վերջապէս խեղճ Վօլֆի համբերութիւնը հատաւ և Սամի քթին աջնպիսի մի հարուած իջեցրեց, որ վերջինս երկար ժամանակ ալ ևս նորա «զահլէն» չէր տանում:

Տպարանական «սատանի մոքոք»-ից հետոյ՝ հետէ դարձաւ «տպիչ», լետոյ անցաւ խմբագրական մասը և բաւական պատասխանատու պաշտօններ ստանձնեց լրագրի հրատարակութեան բաժնում: Մի շաբաթ մինչև իսկ խմբագրի պաշտօն վարեց: Այդ կարճ միջոցում աջնքան կծու ակնարկներ տակեց քաղաքացիներին, սորա կամ նորա մասին, որ այդ մի շաբաթում 300 բաժանորդ աշխատեց: Երբ եղբայրը՝ Սրիոնը քաղաք վերադարձաւ վիրաւորուածների բոզոքներին շափ չկար: Որոշուեցաւ տասնեհինգ տարեկան «Սամին» բաւական ծանօթացած համարել եղբոր «սուրհանդակի» հետ: Ինքն էլ շատ չէր ցանկանում մնալ եղբոր մօտ. աշխարհ տեսնել էր ուզում. ուստի չարմար բոպէից օգտուելով փախաւ Նիւ-Եօրք և մտաւ Ջօն Գրինի տպարանը: Այդտեղից շուտով թողնում հեռանում է Ֆիլադելֆիա և մտնում «Ledger»-ի խմբագրատունը:

Երկու տարուց լետոյ ալդ էլ է թողնում և ձեռք է զարկում ուսումնասիրելու նաւուղղու պաշտօնը, և երկու տարուայ ընթացքում ամբողջ Միսիսիպին 1375 մղոն տարածութեամբ իւր հինգ մատների պէս զիտէր: Ամբողջ եօթ տարի նաւի փոքրաւորի պաշտօն էր վարում: Այդ ժամանակ Սամուէլ Ալեմանսի կեանքում մի շատ վշտալի դէպք է պատահում, որ երբէք չէ կարողանում մոռանալ: Իւր փոքր եղբորը՝ Հենրիին էլ համոզում է նաւուղղու պաշտօն ընդունել: Եղբոր հետ Միսիսիպիի վրալ նաւարկելիս մի անգամ կուում է նաւապետի հետ, թողնում նաւը և հեռանում, իսկ եղբայրը մնում է նա-

ւի վրայ: Հետեւեալ առաւօտեան հէնց նաւի շողեկաթսան պալ-
թում է, որից և Ֆեմստելով նորա եղբայրը մեռնում է: Մարկ
Տվէնը այնուհետեւ միշտ ինքն իրեն էր մեղադրում այդ դժ-
բաղդ գէպքի պատճառով: Իսկ իւր Մ. Տվէնի համար այդ ա-
նակնկալ կռիւը նախախնամութեան մի առանձին հոգատա-
րութիւն էր համարում:

Երբ Հարաւային և Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ պատե-
րազմ ծագեց Մ. Տվէնը թողեց իսկոյն ամեն ինչ և զինուոր
գրուեցաւ հարաւայինների շարքում, թէև այդ պաշտօնի մէջ
միայն հինգ շաբաթ մնաց: Այդ ժամանակ նորա եղբայրը՝ Օ-
րիոնը զինուորական նահանգապետ է նշանակւում Նեւա-
դա: Մարկ Տվէնը թողնում է զինուորութիւնը և եղբօր հետ
գնում, իբրև նորա անձնական քարտուղար: Այդ երկար ճանա-
պարհորդութիւնն ստիպուած էր սալակով կատարել, որից և
ապագայում իւր գրուածքների մէկի նիւթը քաղեց:

Նեւադայում եղած ժամանակ աշխատակցու է Վիրգի-
նիա-Սիտի հրատարակւող «Enterprise» լրագրին Joch կեղծ
անունով, որը չետոյ փոխեց Mark Twain-ի ¹⁾: Այդ կեղծա-
նունը նորան շատ զուր եկաւ և այնուհետեւ այդպէս էլ ստո-
րադրում է: Այդ ժամանակ քիչ մնաց, որ նա աշխարհիս հա-
րուստներից մէկը պիտի դառնար, հետեւաբար և զուգէ գրա-
կան աշխարհը պիտի զրկուէր այդպիսի մի մեծ տաղանդից:
Բաց բաղդն այլ կերպ անօրինեց: Նեւադայում եղած ժամա-
նակ մի ոսկեհանքի մշակողի հետ ոսկու մի շատ հարուստ
երակ գտան և վճռեցին միասին արդիւնաւործել: Երկրի օրէն-
քի համաձայն զանոգը տասն օրուայ ընթացքում պարտա-
ւոր է լայտնել այդ մասին կառավարութեանը, ապա թէ ոչ
շահադործելու իրաւունքն անցնում է ուրիշին: Կլեմանսն ու
իւր ընկերը միմեանց վրայ լուս գնելով, դործը երեսի վրայ
թողին: Եւ երբ մի քանի շաբաթից չետոյ վերադարձան, որ-

¹⁾ Այդ կեղծանունը առաջ էր եկել նաւուղղու պաշտօ-
նից: Նաւուղղին չափում է գետի խորութիւնը և ամեն ան-
գամ բարձրաձայն լայտնում չափի քանակը, որպէս զի նաւը
ձանձաղի վրայ նստելուց անվտանգ աղատուի: Կլեմանսի պաշ-
տօնից, որ նա միշտ կրկնում էր ջրաչափի քանակը, առաջ է
եկել և այդ կեղծանունը: Twain=երկու. Mark twain= նշա-
նակիր երկու. By the mark four; by the mark twain—she
shoals այսինքն նաւը չէ կարող առաջ գնալ անվտանգ:

պէս զի իրենց գտած ոսկու երակը շահագործեն, տեսան զարմանքով որ այդ անօրինակ հարուստ հանքն արդէն շահագործւում է ուրիշի ձեռքով: Այս անլաջողութիւնն է լինում պատճառ, որ նա ստանձնում է Enterprise-ի խմբագրութիւնը երկու տարի շարունակ:

1864 թուին քսան և ինը տարեկան, թողնում է Վիրգինիա-Սիրտին և անցնում է Սանֆրանցիսկո, ուր և Gall լրագրի թղթակցի պաշտօն է ստանում, որ միայն երկու ամսաչափ է վարում, որովհետև մի առանձին սէր չունէր լրագրական «նապաստակ» լինելու: Այդ ժամանակ ամերիկական լրագիրները, նոր մտած սովորութեան համաձայն, մարդիկ էին որոնում հեռաւոր տեղեր ուղարկել չատուկ — թղթակիցներ: Ս. Ալեմանս ուրախութեամբ ընդունում է Միւնիոն լրագրի կողմից առաջարկած պայմանը և գնում է Գլինէյա ափտեղի շաքարի մշակութեան գործի մասին թղթակցութիւններ գրելու Միացեալ Նահանգների մայրաքաղաքի թերթի համար: Շուտով Միւն-ի մէջ լոյս են տեսնում նորա գեղեցիկ նկարագրութիւնները: Կալիֆորնիա դառնալով, հետեեալ տարին մի հասարակական դասախօսութիւն է կարդում Սանդուիչեան կղզիներում իւր զլխին եկած արկածների մասին: Այդ դասախօսութիւնը նորա առաջին փորձն էր: Յրիտասարդ գրողի առանձին, ինքնուրոյն ոճն ու լեզուն կապում է նորա հետ հասարակութիւնը: Այդ դասախօսութիւնները նորան տալիս են 100 ֆունտ ստերլինկ, 1867 թ. երեւում է նորա «The Jumping frog», որը ուշադրութիւն է գրաւում ընդհանրապէս և իրրե հետեանք դորա Alta California լրագրի խմբագրութիւնից առաջարկութիւն է ստանում երթալ Յւրոպա և Պաղեստին իւր չատուկ Quaker City նաւով: Այդ ճանապարհորդութեան ժամանակ է հաւաքում Մ. Տվէնը իւր նշանաւոր գրուածներից մէկի «Innocents abroad» «Արտասահման գնացող Պարզամիտներ»-ի նիւթը: Ապագայում նա շատ անգամ էր շփոթում, որ իւր «Պարզամիտները» աւելի օգուտ տուին իրեն, քան չուսալի էր առհասարակ պարզամիտներից: Յրեւոյն և չորս տարեկան էր երբ գրում էր այդ աշխատութիւնը, որ դորանից երկու ամիս խլեց միայն: Գիրքը շատ մեծ ընդունելութիւն գտաւ և ծախուեցաւ մօտաւորապէս 1,000,000 օրինակ: Quaker City վերայ ճանապարհորդելիս էր, որ Մ. Տվէնն առաջին անգամ ծանօթացաւ իւր ապագայ ամուսնու՝ միսս Օլիվիա Լանկտօնի

Հետ, որ Նիւ-Եօրքի Բուֆալօ քաղաքի ամենահարուստ ոսկի-հանքերի տիրող Ջերվիս-Լանգտօնի դուստրն էր: Շատ ծիծաղելի է, թէ ինչպէս նա իւր ապագայ աներոջից խնդրեց նորա աղջկայ ձեռքը:

— Միտեր Լանգոն, — արտասանում էր նա իւր սովորական ծաղրող շեշտով, — արդեօք մի նոր բան չէք նկատել իմ և ձեր աղջկայ չարաբերութեան մէջ:

— Ոչ, պատասխանում է մ. Լանգոնը:

— Այդ դէպքում, — շարունակում է Մ. Տվէնը, — խորհուրդ կտամ աչքներդ չորս բանալ և կտեսնէք:

Աղջկայ հարսանիքին, իբրև օժիտ, միտեր Լանգոնը 1870 թ. ընծայեց մի չքեղ տուն և The Buffalo Express-ի արդիւնքի մի երրորդ մասը, որ ամերիկական ամենարդիւնաւէտ լրագիրն էր այն ժամանակ: Պատմում են, որ Մ. Տվէնը երբ իմացաւ որ աներն աղջկաի չքեղ տուն է նուիրել իրեն, նորան իրաւունք տուեց «ամեն ժամանակ զալ իրենց տունը և նոյն իսկ գիշերել» եթէ կամենար:

Այդ ժամանակներից արդէն Մարկ Տվէնի փառքի ու հարստութեան հիմքն է դրւում: Անդլիայում նորա երգիծաբանական դասախօսութիւնները ահագին աղմուկ են հանում: Հետզհետէ դուրս են գալիս նորա գրչի տակից նորանոր երկեր, որոնցից նշանաւորներն են «Ոսկէ դար» 1873 թ. — «Adventures of Tom Sawyer» — «Թոմա Սոուէրի արկածներ», 1876 թ. — Պարզամիտների ճանապարհորդութիւնը — 1880 թ. — «Արքայազն ու Աղքատը (The Prince and the Pauper) (Միսիսիպիի կեանքը) (Life on the Mississippi) 1883 թ. — «Հեքլբերի-Ֆիննի արկածները» (Adventures of Huckleberry Finn) — 1885 թ. — «Ներգիծաբանական մատենադարան» — 1888 թ. — «Յանկին Արթուր արքայի պալատում» — 1889 թ. և այլն և և այլն, որ համարեա ամենայն տարի լոյս է ընծայում:

Այս գրուածների մէջ բուն ամերիկական հումօրը փայլում է իւր բոլոր ճոխութեամբ և առաւելութեամբ, իրենց կենսունակ լաւատեսութեամբ: Եւ պէտք է ասել որ այդ հումօրի ամենալաւ ներկայացուցիչն է Մարկ Տվէնը: Նորա հերոսները, թէ մոռացածին և թէ կեանքից առած, մեծ թէ փոքր պատկերանում են մեր առաջ ամբողջացած անխառն տիպեր, բուն գործնական բնաւորութիւններ, որ աշխատում են առնել, խել կեանքից այն ամենը, ինչ որ գործնական խելքը,

ճարպկութիւնը, ուժը և կեանքը վարպետ կերպով իրենց օգտին գործադրելու ունակութիւնը կարող է տալ: Այդ իսկական եանկիւնները և կեանքի գէժ առ դէժ հանդիպելն ու մաքառելն է նորա բոլոր գրուածների նիւթը, որի ժամանակ ծաղրի առարկայ են դառնում այն «innocents»-ը, որոնք կեանքի հետ չեն կարողանում «եօլա» գնալ: Երբեմն և Մարկ Տվէնի հումօրն աւելի խորն է թափանցում,—նա ոչ միայն կեանքի պայմանների ծաղրական կողմն է ընդգծում, այլ և այդ կեանքի պայմաններ կազմող հիմունքների զաւեշտական և թույլ կողմն է երևան հանում: Այսպէս օրինակ «Արքայազն ու Աղքատ»-ի մէջ պարզ կերպով պատկերացնում է հաստրակութեան չարաբերութեան կախումը պատահականութեան խաղերից, որ հնումը կոչում էր ճակատագիր: Առհասարակ Մ. Տվէնի բոլոր երգիծաբանական գրուածների մէջ ամենից աւելի աչքի է ընկնում հեղինակի անսպառ երեակալութեան ուժը, որով մէկը միւսից աւելի ծիծաղաշարժ դրութիւններ է ստեղծում իւր հեղտոսների համար, զորա հետ միասին և նորա նուրբ ծաղրի հանճարը, կեանքի այս կամ այն թույլ կողմի ընդհանրացմամբ, որով երևում է թէ պատմողը մինչև որ աստիճան նրբօրէն դիտել և ուսումնասիրել է մարդկային բնաւորութեան թուլութիւնները:

1884 թ. նորա նախաձեռնութեամբ հիմնուած է Վերստեր և ը՞ հրատարակչական ընկերութիւնը, գնելով այդ գործի մէջ իւր ամբողջ կարողութեան երկու երրորդ մասը: Այդ ընկերութիւնն էր հրատարակում Գրանտի, Շերիդանի և այլ նամակները, որով և կարճ ժամանակ թէ ընկերութիւնը մեծ աւուճ վաստակեց և թէ Մարկ Տվէնը միլիօնատէր դարձաւ: Սակայն տասը տարուց լետոյ ընկերութիւնը սնանկացաւ, որի հետ և Մարկ Տվէնի վիճակը բոլորովին փոխուեցաւ: Իւր ժամանակի ամենաապահով գրողից աղքատների շարքն անցաւ, այդ բաւական չէ, ընկերութեան վարկը դեռ ևս պահպանելու համար նորա ամբողջ պարտքը իւր վրայ առաւ և 1895 թ. օգոստոսին բոլոր պարտատէրերին չափարարեց.

—Սն համաձայն եմ ձեր բոլոր պարտամուրհակների 50% հէնց աշխատել, միայն այն պայմանով, որ մնացած կէսը վճառելու ժամանակ տաք, որի համար իմ ազնիւ խօսքը ձեզ գրաւական:

Սովորական մարդկանցից մէկը նորա տեղ երբէք իւր վրայ չէր վերցնի քսան հազար ստերլինգ ընկերութեան պարտ-

քը, ալ կբաւականանար իւր պարտաբաժնի վճարումով, ընկերութեան գործերը զաղարեցնելուց յետոյ։ Ուրիշ շատ քիչ գրող կվարուէր Մ. Տ. պէս,—գրաւ ղենել իւր ուղեղն ու ընդունակութիւնները աշն տեղ, որտեղ կարելի էր բոլորովին փախուտ տալ։ Բայց նա ալ կերպ վարուեց քան սովորական մարդիկ և երկու տարուալ ընթացքում վճարեց ընկերութեան բոլոր պարտքերը։

Ապա Ձեմն Վ. Պեջի հետ ընկերանալով նոր կատարելագործուած տպարան է բանում. բայց այդ տեղ էլ բախտը չէ ժպտում և ստիպուած է լինում կորցնել նորից քսան հազար ստերլինգ։ Այդ է պատճառը որ փոխանակ ապահով, հանգիստ կեանք վարելու իւր կարգէջում, նա ստիպուած է օրական որոշ քանակ բառ տալ իւր հրատարակչին։

Անշուշտ, շատ քչերի մտքով կարող է անցնել, որ Մ. Տվինը, բացի լաւ երգիծաբան լինելուց ունի և մի քանի գործնական փոքրիկ գիւտեր... Այդ տեսակի գիւտերից են առանձին տեսակի կախարաններ, լուշատետր, որ բացւում է միշտ ցանկացած երեսը և ալբոմ։ Վերջինս բաւական մեծ օգուտ տուեց նորան, որովհետեւ կարճ ժամանակում տարածուեցաւ 100,000 օրինակից աւելի։

Մ. Տ. այժմ 67 տարեկան է, առողջ՝ թէ մտաւորապէս և թէ մարմնով։ Կեանքի վրայ նախում է շատ սառը փիլիսոփայական հանցակէտով, որը ոչ մի դժբախտութիւն և անլաջողութիւն երդուել չէ կարող։ Շատ մեծ սէր ունի դէպի ընտանեկան կեանքը և բոլորովին գոհ ու երջանիկ է իւր ընտանեկան նեղ շրջանով։ Հիւր գնալ չէ սիրում, իսկ ակմբանոցը չէ հետաքրքրում նորան։ Շաբաթական մի օր հիւրերի ընդունելութեան է նուիրում (journé), որոնք սնթիւ, անհամար են։ Սիրում է բելլարդ և ամենալաւ խաղացողներից մէկն է համարւում։ Մի քանի տարի առաջ հեծանուի սիրահար էր, իսկ այժմ այդ էլ է թողել։ Շատ թունդ ծխողներից է. օրական մինչև քսան գլանակ է ծխում։ Բանաստեղծներից ամենից շատ սիրում է Բրունենդին, իսկ պատմական մեծ անձնաւորութիւններից — Նապոլէօնին։

Տ. Վ.

Ս. ՅՈՎՍԷՓ ՀՈՂՈՅՄԵՑԻ

1. Առաջին ժամանակ

Ս. Մեսրոպի մահուան ատեն իւր մօտ կը գտնուէր իւր ձեռնաստունը, Յովսէփ Հողոյմնցի, որ թաղման գործողութեանց ալ հսկեց: Այդ Յովսէփն է, զոր ինքն Մեսրոպ, համաձայն վկայութեանց ամեն պատմագրաց (Խոր. 192, Փրպ. 117, Կոր. 28), իրեն յաջորդ նշանակեց Ս. Սահակէ իրեն թողուած պաշտօնը շարունակելու: Յովսէփ երիցագոյն աշակերտներէն, զորօրինակ Ղևոնդէ, տարիքով կրտսեր էր (Փրպ. 263), ուսման համար արտասահման դպրոցներուն թիւէն ալ չէր, և Մեսրոպի առաքելութեանց ասպարէզ եղող Սիւնեաց նահանգէն էր, ուրեմն պէտք է ըսել թէ իւր նախադասութեան պատճառներն էին առաւելապէս Մեսրոպի մերձաւորագոյն լինելը և վարչական խոհականութիւնը, ինչպէս գործն ալ արդարացուց:

Յովսէփայ հայրենիքն է Հողոյիմ կամ Խողոյիմ գիւղ, Վայոցձոր գաւառին հարաւակողմը, Ձահուկի սահմանակցութեան վրայ, Սիւնեաց նահանգին մէջ: Մեսրոպայ հաւատարիմ ձեռնաստունն էր եղած, թէպէտ գործով աւելի հետևող էր Սահակայ վարչական հանճարին, քան Մեսրոպայ ուսումնական և տեսական կեանքին: Հայրապետական պաշտօնը ստանձնեց Յովսէփ առանց ընտրողական գործողութեանց, որովհետեւ Մեսրոպայ կամքը ազգին համար պատգամ էր: Միւս կողմանէ իւր պաշտօնն ալ պարզապէս առտնին տեղապահութիւն էր, քանի որ պաշտօնական կաթողիկոսութիւնը նորէն Սուրմակ Մանաղկերտացին կամ Բղնունին ձեռք անցուցած էր, և թագաւորական հրամանով Շմուէլի յաջորդած էր արդէն երեք տարի յառաջ, երբ Յովսէփայ տեղապահութիւնը կը սկըսէր ի 440:

Սուրմակայ արտաքին կաթողիկոսութեան վրայ բոլորո-

վին կը լսեն Խորենացի և Փարպեցի, Կորիւն և Նղիշէ. կերեւթէ կը զգուշանան պարսկական հարուածը իրենց լիշատակութեամբ նուիրագործել, և ընդհակառակն եկեղեցւոյ անիշխանութեան վրայ ողբեր կը լեզելոյն. Յետիններէն Յովհաննէս կաթողիկոս (Յով. 76) և Ասողիկ (Ասղ. 77) յայտնապէս կը գրեն զայն տարիներու մանրամասնութեամբ և Սուրմակայ վատ անձնաւորութեան գիտակցութեամբ. և հարկաւ հիմնական տեղեկութեան մը զօրութեամբ կրցած են զայդ ընել: Նոյն իսկ Յովսէփայ համար ստէպ կրկնուած «տեղապահութեամբ յաջորդէր» խօսքն ալ (Սոր. 192), կերպով մը Սուրմակայ պաշտօնական կաթողիկոսութեան կակնարկէ:

Սուրմակայ իշխանութեան ժամանակը 6 տարի (Յոհ. 76, Կալ. Ա. 67) կամ 7 տարի (Ասղ. 77) կը տրուի, և հնար է երկուքը համաձայնեցնել Սուրմակայ նախընթացաբար վարած մէկ տարուայ կաթողիկոսութիւնը դուրս թողուած կամ թէ ի միասին զումարուած ըսելով, և կամ թէ 6 տարի և քանի մը ամիս տեղութիւնը կլորակ թիւի մը ամիսփութեամբ կամ վերածուած կարծելով: Այլ թէ այսպէս կամ թէ այնպէս պատմական զփուարութիւն չծնանք, և Սուրմակայ կաթողիկոսութիւնը 437-էն 444 կրնայ զետեղուիլ: Թէպէտ և Սուրմակայ համար գրուած կայ թէ «Աս անկաւ ի թիւ հայրապետաց» (Ասղ. 77), սակայն Կալանոսէ զատ ուրիշ մը զնա երբէք հայրապետական յաջորդութեանց մէջ լիշած չէ, և մեք ալ բացարձակապէս կը մերժեմք իւր ժամանակին եկեղեցիէն չընդունուած անուն մը:

Այս միջոցէն միակ նշանաւոր դիպուած մը Վասակ Սիւնիի մարզպանութիւնն է: Վեհմիհրչապուն մարզպանին 13 տարի պաշտօնավարութիւն կը տրուի (Օրբ. Ա. 98), որ 428-է 441 տարիներու կրնայ պատշաճել: Վեհմիհրչապունի բարեմիտ կառավարութենէ ետքը հայու մը մարզպան ընտրուելը, շարունակութիւն էր այն քաղաքականութեան որով օտար լուծը հպատակներուն քաղցրացնելու մտադրութիւն կընծայուէր, ինչպէս սկսեր էր Վառամ Գոռ և ինչպէս առջի բերան կը վարուէր Յազկերտ: Վասակ տարի մըն ալ Վրաց մարզպանութիւն ըրած էր (Փրպ. 277) և կարողութեան փորձը տուած, երբ Հայոց մարզպան ընտրուեցաւ Յաղկերտէ: Վասակ Պարսից արքունեաց մէջ սնած, պաշտօնական ամեն մանրամասնութեանց տեղեակ, և պաշտօնէութեան ձիրքերով օժ-

տուած անձ մըն էր, ալ թէ Պարսից սիրելի լինելու համար ինչ լատուկ արդիւնք ցուցած էր չեմք գիտեր: Վերջին վատ գործերը լատնի են, ալ իւր առջի ժամանակներուն մէջ ազգի և եկեղեցւոյ նպաստաւոր եղա՛յ լինելը պատմութենէ վկայուած է (Վոր. 15):

2. Կաթողիկոսութիւնը:

Վասակայ մարզպանութեան սկիզբները Սուրմակ կը մեռնի, և պաշտօնական կաթողիկոսութեան խնդիրը կը նորոգուի: Յովսէփ տեղապահ անունով հոգեւորական իշխանութեան իսկական պետն էր, ազգն երկվեղկեալ հայրապետութենէն զգուած էր, մարզպանին դերը ալ դործին մէջ մեծ էր, և Վասակայ Սիւնուոյ հովանաւորութեամբ Յովսէփ Սիւնի, ազգային կամօք և պարսիկ արքունեաց հաւանութեամբ և լիակատար իշխանութեամբ Հայոց Կաթողիկոս եղաւ, և 428-ին խափանեալ ձեւը վերստին հաստատուեցաւ: Յատուկ ժողով մըն ալ Յովսէփայ կաթողիկոսութիւնը հռչակեց (Ասղ. 79):

Յովսէփայ կաթողիկոսութիւնը հաստատող ժողովը ըստ մեզ է նոյն ինքն Շահապիւանու ժողովը: Որչափ ալ ժողովուն գործոց մէջ՝ ընտրութեան լիջատակութիւն չեմք գտներ, և միայն բարեկարգական խիստ կանոններ կը կարգամք, սակայն իդէպ է խորհրդածել թէ մեք ժողովուն գործերը ամբողջապէս չունիմք, և թէ կանոնադիրք միայն բարեկարգական օրէնքներ քաղելու նպատակ ունեցած են և պատմական լիջատակներուն չեն հետեւած: Ստույգ է ևս թէ ժամանակին հայրապետին անունն ալ լիչուած չէ, բայց այս ալ աւելի ընտրութիւնը ենթադրելու նպաստաւոր է քան արտաքսելու: «Կանոնք միաբան Հայոց, վերնագիրը (Կան. 190), և «Յղեալ միաբանութեամբ աւագ Հայոց» բացատրութիւնն ալ կը հաւաստեն թէ բարեկարգութենէ զատ միաբանական արդիւնք ալ ունեցաւ նոյն ժողովը:

Ժողովուն ժամանակին համար կըսուի թէ եղև «յեթնէրորդ ամի վախճանելոյն սրբոյն Սահակայ» (Կան. 190), և չետոյ կը գրուի ի ԺԶ 16 ամին Յազկերտի, և միւս օրինակ մը կգրէ տարին ԻԶ 26 (Աբէլ. 59), բայց երկուքն ալ լատնի գրչի սխալներ են, քանի որ Սահակայ մահը և Յազկերտի թաղաւորելը նոյն տարւոյ զիպուածներ են, և մէկը 7 միւսը

16 կամ 26 չկրնար ըլլալ: Ուստի պէտք է Յազկերտի տարին կարդալ «ի Զ» ալսինքն 6. և այն ատեն Սահակայ մահուան թուականին կը համեմատի: Իսկ ժողովին օրը գրուած է «ի ժամս նորաբեր տօնին» (Կան. 190, Աբէլ. 59), և այս ալ իմաստ չունենալուն պէտք է ուղղելով կարդալ «ի լամանորաբեր տօնին», որ կը հանդիպի 445 օգոստոս 7, զոր պէտք է ընդունել իբր թուական Շահապիվանու ժողովոյն:

Ժողովոյն ներկայ էին Վասակ Սիւնի մարզպան, Վահան Ամատունի հազարապետ, Վրիւ Խորխոռունի մաղխազ, շատ նախարարներ, և 40 եպիսկոպոսներ (Կան. 190): Ուրիշ օրինակի համեմատ ներկայներուն մէջ կը լիշուին նաև Վարդան Մամիկոնեան, Արշաւիր Կամսարական, Մանածիհր Ռըշտունի սպարապետ, և Զիկ Դիմաքսեան: Եպիսկոպոսներէն կը լիշուին Ղազար, Տաճատ, Արտակ, Գատ և Յիբեմ, որոց թիւը կը լրացուի 20-ի, իսկ երէցներէ կը լիշուին Յովսէփ, Յովհան, Մեղիտոս, Երեմիա, Ասպուրակէս, Դանիէլ, Ղեւոնդ սուրբն և Յղիշէ (Աբէլ. 59): Վարդանի իբր սպարապետ չնշանակուիլը կը մեկնուի այն խօսքերով, թէ «ոչ էր իշխանութիւնն ի ձեռս նախանձալուղ ազգին Մամիկոնէից», և դարձեալ թէ «Վարդան Մամիկոնեան... հանդերձ եղբարք կային իբրեւ ի դառազղի արգելեալք» (Աբէլ. 58): Թէպէտև այս խօսքերը շատ պատմական երաշխաւորութիւն չեն ընծայեր, բայց առ այժմ զննութեան նիւթ չենք ընել: Եպիսկոպոսներէ լետու նշանակուած Յովսէփ երէցի անունը, թէպէտ երէցներուն առաջին դասուելովը մեր Յովսէփ Հողոցմեցիին ակնարկել կը կարծուի, սակայն կաթողիկոսութեան և ոչ իսկ տեղապահութեան ակնարկութիւն մը չգտնուելը, աւելի հաւանական կը ցուցնեն ուրիշ Յովսէփի մը ենթադրութիւնը. մանաւանդ որ Աբէլ եպիսկոպոսի լառաջ բերած անունները մեր գրչագիր հին օրինակին մէջ չեմք գտներ, և ինչչափ հեղինակութիւն տալերնիս չեմք գիտեր:

Շահապիվանու ժողովը 20 գլուխ կանոններ ունի, որք կը նկատեն առհասարակ բարոյական և եկեղեցական անկարգութիւններ, որք կը դործուին ի ձեռն «Մծղնէից և ալոց չարաց, կնահանից, պոռնկաց, գողոց, անձնակամաց, և ամենայն խտտորնակ չարագործաց» (Կան. 191), և որոց դէմ խիստ պատիժներ կը սահմանուին: Նկատելի է մանաւանդ 16-րդ կանոնը, ընդդէմ այն եկեղեցականաց որ կաշառով և խա-

բէութեամբ և հեթանոսաց ձեռքով եպիսկոպոսութեան կաթերիցութեան կը հասնեն: Այս ժողովոյն համար գրուած է թէ «զտուգանօք կանոնսն կարդեցին» (Ասդ. 77), և իրօք ալ կանոններուն տրամադրած պատիժներն են «Գանալից լիցի. Յեկեղեցի տուգանեցի. Գողիցն աղասցէ. Յաղախնութեան կացցէ. Խանձեսցի. Մրեսցի. Յօրկանոց տացեն. Ձգեղսն կտրեսցեն. Աղուեսադրոշմ ի ճակատն դիցեն»: Այդ խստութիւնները կը ցուցնեն թէ ինչ տեսակ անկարգութեանց մէջ կը գտնուէր երկիրը. որոց պատճառ պէտք է նկատել հեթանոսական տիրապետութիւնը, անարժաններու հալրապետական աթոռը գրաւելը, Ասորւոց ստացած ազդեցութիւնը, և իրենց հետ զօրացած աղանդաւորները: Ամեն անկարգութեանց հեղինակ նկատուած Մծղնեալները, ոչ թէ հասարակ չարագործներ էին, այլ հեթանոսական աղանդներէ քրիստոնէութեան անցած խումբեր, որք մանաւանդ Ասորւոց մէջ աւելի շատ էին, և ասորի չկաթողիկոսներու հովանաւորութեամբ Հայաստան ալ մուտք գտած էին: Նորանոր զննութիւններ լուսնաւուն Մեսաղեան և ասորանուն Մէցէլին կոչուածները հալանուն Մծղնեալներու հետ կը նոյնացնեն: Իրենց աղօթական ձեերը, արտաքին կեղծաւորութիւնը, ներքին պղծութիւնը, խորհրդոց և բարեպաշտութեանց անարգութիւնը, աւելորդապաշտութեանց աւանդութիւնը ալք նոյնութիւնը կարդարացնեն: Սահակայ ժամանակ չիշուած Բորբորիտներն ալ ասոնց լարակիցները կը նկատուին: Յընթացս ապագայ դարուց զանազան անուններով երեւցած աղանդներն ալ, ասոնց փոխակերպեալ շարունակութիւններն են:

3. Եպիսկոպոսական աստիճանը

Յովսէփայ կաթողիկոսութեան նկատմամբ կարեւոր խընդիր մը կը լուզուի թէ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստացած էր արդեօք, թէ ոչ պարզ երիցութեամբ կամ քահանայական ձեռնադրութեամբ կաթողիկոսութիւն վարեց: Այդ խնդրոյն պատճառ տուած են Փարպեցւոյն խօսքերը. «Սուրբն Յովսէփ թէպէտ և երէց էր ըստ ձեռնադրութեան, այլ զկաթողիկոսութեան Հալոց գաթոն ունէր ի ժամանակին» (Փրպ. 158, տես նս 228, 231, 248): Փարպեցին թէպէտ Յովսէփայ կենակից չերևիր, այլ կատարելապէս ժամանակակից, ճշտու-

թեանց նախանձախնդիր, և մեր պատմիչներուն մէջ դերադրոյն դիրք վաղելոյ հեղինակ է:

Աւելի յայտնի կերպով կը խօսի Մեսրոպ Երէց Հոգոյմեցի, Ժ. դարու պատմագիր, որ զինքն Յովսէփայ աղգակից ալ կանուանէ, և կը յաւելու. «Դմացուցանեմ վասն նորա, զոր ոմանք ասեն եթէ եպիսկոպոս զոյ նմա և չէ ճշմարիտ... Եւ ի շիրթմանէ ժամանակին ոչ ժամանեաց ձեռնադրիլ Յովսէփ եպիսկոպոս կամ կաթողիկոս, ալ մնաց Երէց և ի նմին վախճանեցաւ» (Մեսր. 221): Սակաջն Մեսրոպայ նախ որ ժամանակաւ շատ հեռու է, և երկրորդ որ բնաւ աւանդական կամ արձանագրական փաստի մը չկրթներ, ալ պարզապէս Նղիշէի գրածին մեկնաբանութիւն կընէ, զոր մեք ալ կարող ենք ընել. և բոլոր հիմն ալ այն է որ Ղևոնդ Յովսէփին խօսած ատեն ըսեր է. «Յառաջեա ընդդէմ որոյն, զի դու ատրիճանաւ ի վեր ես քան զամենսին» (Նղշ. 139). մինչ եթէ Յովսէփ իրօք եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըլլար, պէտք է ըսէ եղբր. «Դու աթոռով ի վեր ես»: Ըստ այսմ Մեսրոպայ վկայութիւնը իմաստակութենէ աւելի արժէք չունի: Զի եթէ աթոռ բառով խնդրը կը լուծուի, Փարպեցին կը վկայէ թէ Յովսէփ «զկաթողիկոսութեանն Հայոց ունէր զաթոռ» (Փրպ. 228):

Իսկ Փարպեցուն զիմաց ունիմք Նղիշէն, որ յայտնի կերպով կը կոչէ զնա «Յովսէփ եպիսկոպոս», կամ Յովսէփ եպիսկոպոս Այրարատայ» (Նղշ. 22. 33, 54): Նղիշէ ալ ժամանակակից մի է, և եթէ Ղազարէ անկախ զրէ կամ թէ Ղաղարու հետեւելով ուղղութիւն մը ընէ, միշտ իւր հեղինակութիւնն ունի: Յովհաննէս Պատմաբան ալ որ իբրեւ կաթողիկոս կշիռ մը ունի աթոռական աւանդութեանց մէջ, Յովսէփայ համար կըսէ. «Սուրմակն կատարէ զձեռնադրութեան զլրումն զամս վեց, մինչև մեռաւ իսկ, ապա զսուրբն Յովսէփ ի ձեռնադրութիւն Հայոց» (Յովհ. 76), որ ըսել է թէ միայն Սուրմակէ ետքը Յովսէփ ձեռնադրուեցաւ և ձեռնադրել սկսաւ:

Իրաց վիճակն ալ ըստ մեզ անհրաժեշտ կը պահանջէ Յովսէփայ ձեռնադրուած լինելը: Օրինաւորապէս ընտրեալ և անհակառակ պաշտօնավարող, և երկար տարիներ աթոռը զրաւող կաթողիկոսի մը առանց ձեռնադրութեան մնալը մըտաց յարմար չէ և պաշտօնին ակարութիւն կը բերէ: Եւ ոչ իսկ հնար է Կեսարիոյ ձեռնադրութեան պէտքը յառաջ բերել, որ շատոնց խափանուած էր, ոչ ալ Պարսից տէրութեան:

արդեւքը. քանի որ Սուրմակ մեռած էր և արքունիքէ ուրիշ մէկը նշանակուած չէր, ոչ ալ ձեռնադրութեան անհնարութիւնը, քանի որ եպիսկոպոսութիւնը ամբողջաբար համակիր և համամիտ էր, և ոչ վերջապէս ձեռնադրելու դժուարութիւնը, քանի որ եպիսկոպոսներ ժողովներ ալ կրնային գումարել: Հակառակ պարագային պէտք էր ըսել թէ Հայ եկեղեցւոյ մէջ ձեռնադրութիւն խափանուած էր. եթէ գոնեա կաթողիկոսը ձեռնադրելու եղանակ չկայր: Եւ եթէ իրօք այսպիսի խափանում մը կայր, պէտք էր Փարպեցին ու Նդիշէն լատուկ կերպով լիշէին եկեղեցւոյ վրայ հասած այս մեծագոյն հարուածը: Բոլորովին ձրի չեմք կարծեր նաև ուրիշ մերձեցում մը: Շահապիմանու ժողովոյն Մեղիդէ և Նրեմիա և Նդիշէ երէցներ, Արտաշատու ժողովոյն մէջ Մանազկերտի և Ապահունեաց և Ամատունեաց եպիսկոպոսներն են լայտնապէս, երկու ժողովներու միջոցին ձեռնադրուած: Ուստի կը կարծեմք թէ Փարպեցւոյն Յովսէփայ երէց լինելը շեշտելը, ոչ վերջնական աստիճանին համար է, ալ Պարթեւազնեան և Մանազկերտացի չաջորդական հայրապետներէ լետոյ, պարզ գիւղական երէցի մը առաջին անգամ հայրապետական աթոռ բարձրանալը իմացնելու համար: Բրքիշոյի և Նմուէլի երէց մնալը կը միկնուի հայ եպիսկոպոսութենէ ճանչցուած չլինելուն փաստով. կարի անարգական է Յովսէփայ անձին, ընդդիմափառ Ասորիներուն հաւասար նկատուելը:

Կորիւնի պատմութեան տարբեր օրինակ մը (Սուփ. ԺԱ. 35), Յովհաննի հետ Յովսէփ մըն ալ կը լիշէ, որ Տիգրոն կը տարուի. և անդ խոստովանողական վկայութենէ լետոյ Հայաստան կը դառնայ և վերակացութիւն կը դրաւ: Կորիւնի սովորական օրինակներ (Աոր. 28), միայն Յովհաննի կը վերադրեն այդ պարագայն. Յովսէփը անգամ մը բանտարկուած և աղաւտուած, և դարձեալ ձերբակալուած և նահատակուած ըսելու համար, Նդիշէի և Փարպեցւոյն և ուրիշներու մէջ բնաւ լիշատակութիւն չկայ, և եթէ այդպէս բան մը լինէր, գոնեա իւր երկրորդ ղատաստանին և մարտիրոսութեան առթիւ կը լիշուէր: Թող որ Կորիւն իւր պատմութիւնը նորին իսկ Յովսէփայ խնդրանօք կը գրէ, և եթէ նմին պատկանեալ պարագայ մը լինէր, պէտք էր աւելի բացայայտ կերպով ծանուցանէր: Ուստի նախադասելի կերևի միայն Յովհաննի վերադրող օրինակին ընթերցուածը:

Յովսէփ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան թարգմանչաց խումբէն լինելով հանդերձ, երբեք իբր գրական երկասիրութեանց հեղինակ չիշուած չէ: Բայց ուսումնական գործոց սիրող և քաջալերող լինելը կը քաղուի իրենց վարդապետաց կենսագրութիւնը Կորիւնի պատրաստել տալէն: Կորիւն Յովսէփայ առաջարկութիւնը «հրաման» կանուանէ, իսկ ուրիշ աշակերտաց առաջարկութիւնը «քաջալերութիւն» (Կոր. 1), որ Յովսէփայ հայրապետական տեղապահութեան կրնայ ակնարկել: Իսկ գրութիւնը պէտք չէ Ս. Մեսրոպայ մահուընէ շատ ետքը թողուլ: Տեղ մը «յետ երից ամաց» շինուած վկայութեան մը կը լինէ, սակայն նոյնը ուրիշ օրինակի մէջ «յետ երից ամաց» կարդացուելուն (Սով. ԺԱ. 34), գրութեան ժամանակը միայն մերձաւորաբար կրնայ ճշտուիլ, իբր լամբն 442 — 445: Այդ ենթադրութեամբ Յովսէփայ և Յովհաննու կամ թէ Յովհաննու միայն խոստովանողութիւնն ի Տիղբոն, կանուխ տեղի ունեցած զէպք մը հարկ կը լինի ըսել, եթէ լետոյ լաւելիալ հատուած մը չըսեմք, որ Կորիւնի պատմութեան ուրիշ մասերուն համար ալ ըսուած է:

4. Հալածանաց սկզբնաւորութիւն

Շահապիւմանու ժողովէն մինչև Արտաշատու ժողովը, 445-էն 450, լատուկ գործ մը չունիմք Յովսէփէ կատարուած, և պիտի բաւականամբ չիշատակելով նորա արթուն հովութիւնը կնճռոտ ժամանակաց մէջ, Յազկերտ իւր 4-րդ տարիէն մինչև 11-րդը, այսինքն է 442-էն 448 Քուչանաց դէմ շարունակեալ պատերազմ մը վարեց և տարուէ տարի փոխանակաւ պահեստի բանակ մը կեցուց ձորայ դուռը (Յղ. 11): Ասով Հայաստանի կեդրոնը տկարցուցած կը լինէր, որպէս զի լետոյ զիւրաւ կարենայ ամենքն ալ իւր կրօնքին հպատակեցնել: Ազգն իմացած էր այդ նպատակը: Եկեղեցականութիւնը, առանց կրնալու արքունական հրամանին ընդդիմանալ, քանի որ պարզ զինուորական ծառայութիւն է, հրամայուածը, բանակը կը զօրացնէր «բազում պաշտօնէիւք և բաղմազոն քահանայիւք» (Յղ. 10), բնիկ երկիրն ալ կը խնամէր անխոնջ հսկողութեամբ: Յովսէփ էր գործոյն հողին և կալուր հրամանները տուողը:

Յազկերտի Քուչանաց դէմ վերջին պատերազմը կը տրուի

իւր թագաւորութեան 12-րդ տարւոյն սկիզբը (Նղշ. 16), և կիցնայ 449 ամսուան մէջ: Այս լաղթութեան իւր շնորհակալութիւն և մոգերու խորհրդով կը հրամայէ Յազկերտ զրադաշտական դէնին տարածումը և քրիստոնէական հաւատոց ջընջումը, և հրովարտակներ կը սփռէ ամեն կողմ (Նղշ. 16): Յազկերտի այդ հրամանին ուրիշ մասնաւոր պատճառ մըն ալ կը ցուցուի պատմութեանց մէջ (Փրպ. 119): Վարազվաղան Սիւնի, Վասակ մարզպանին փեսան, իւր աներոջ հետ կը թշնամանայ, Պարսից արքունիք կը փախչի, նոցա դէնը կընդունի, և թագաւորութեան հազարապետ՝ այսինքն է փոխարքայ Միհրներսէնը կը համոզէ քրիստոնէացիները ուրացութեան ստիպելու, և Միհրներսէն ալ թագաւորական հրովարտակով զայն կը գործադրէ (Փրպ. 119—135): Թերես Վարազվաղան առիթէն օգտուելով շողոքորթի գերը վարեց և անհատական ձեռնտուութիւն մը ունեցաւ, բայց հաւանական չէ ենթադրել թէ լոկ Վարազվաղանի անձնական ատելութիւնը կրցաւ պետական ծանր որոշման մը հիմ լինել, թող որ մոգութեան այդ ձգտումը Վարազվաղանի ատելութենէն ալ աւելի հին էր:

Հալածանաց սկզբնաւորութիւնը նոյն իսկ Քուչանաց դէմ գտնուող բանակին մէջ կը սկսէր, և թագաւորն «մեծաւ չարչարանօք և պէսպէս տանջանօք» (Նղշ. 17) նախարարներէն շատերը ուրացութեան կատիպէր, ասոնցմէ չորս անձ ալ «բազում հարուածովք և նովին կապանօք անցուցին ի տեղիս արդեւանին» (Նղշ. 17), ուրիշ մըն ալ, որ Յազկերտի հայհոյութիւնները լանգիմանելու արիւթիւնը ունեցեր էր, և «որում անուն էր Գարեգին» (Նղշ. 12), երկու տարի բանտարկութենէ և չարչարանքէ լետող մահուան դատապարտուեցաւ (Նղշ. 12): Առ հասարակ հայ բանակը նախ անդէն փոկուեցաւ և երթալու հրաման չկրցաւ ընդունիլ (Նղշ. 16), իսկ վերջէն կամ հեռաւոր տեղեր պատերազմի զրկուեցաւ, կամ անապատ կողմեր ցրուեցաւ:

Այս միջոցին պէտք է զննէք Ատոմեանց վկայութիւնը. զոր թէպէտ Նղիշէ ու Փարպեցի չեն լիչեր, ալ աղբալին մասնաւոր լիշատակներ պահած են զայն, և իրենց տօնն ալ ը կատարեմք: Ատոմ Գնունի և Մանածիւր Ռշտունի իրենց գունդերով հրաման կատարան մոգական երկիր մը երթալ, ալ Հայաստանի սահմանաց վրայ Անձնացեաց գաւառին մօտ կը խորհին իրենց հայրենական երկիրը ապաւինել: Ատոր վրայ

աւելի զօրաւօր պարսիկ բանակ մը զիրենք կը պաշարէ և ուրացութիւն կառաջարկէ. իսկ երբ լանձն չեն առնուր նախ Ատոմի գունդը կը ջարդէ Զիակալի վանքին տեղը, և չետոյ Մանածիհրի գունդը Ոչխարաց վանք ըստած տեղը (Սոփ. ԺԹ. 78—82): Ատոմ Գնունիի հետ կը լիշատակուին ևս իւր սրդին և Վարս Ոստանիկ և Ներսէն Արուանթունի և վարձաւոր. իսկ Մանածիհրի հետ լանուանէ լիշատակուած մէկը չունիմք: Իրենց թիւն ալ լալտնի չէ, ալ Վնունեաց և Ռշտունեաց մի մի նախարարական գունդեր եղած կը թուին, իւրաքանչիւրը քանի մը հարիւր ձիաւորներէ կազմեալ:

Աւելի մեծ բռնադատութիւնը Հայաստանի գաւառաց մէջ սկսած էր: Յատուկ պաշտօնեայ մը զրկուեցաւ կրօնական գործերով զբաղելու, որ էր Դենչապուհ պարսիկ, և սաստիկ հրովարտականք ալ հասան երկիւղալից սպառնալիքներով և կրօնական բացատրութիւններով: Քրիստոնէութիւնը տկարացնելու նպատակաւ եկեղեցիներու ազատութիւններն ալ կը ջնջուին, վանականները ժողովրդական աշխարհագրին կենթարկուին, հարկերուն քանակները կը շատցուին, նախարարաց մէջ երկպառակութիւններ կը սերմանուին, Վահան Ամատունի քրիստոնէայ հազարապետին տեղ պարսիկ մոզպետ մը կը զրուի, և զատաստանի իրաւունքն ալ եպիսկոպոսներէ առնուելով մոզպետ և մոզպետներու կը լանձնուի (Յղշ. 19): Այդ ժամանակէն կը սկսի Վասակ մարզպանի կասկածելի ընթացքը, որ իւր իշխանութեամբ Դենչապուհին կօղնէ, վոխանակ գործին վնասն ու անհնարութիւնը արքունեաց հաղորդելու: Այսու հանգերձ պէտք չէ մտնալ, թէ Վասակ երբ մէկ կողմէ արքունիքը հաճեցնել կը ջանար, միւս կողմէ ազգին հետ ալ բարեկամական համաձայնութիւն կը կեղծէր:

Հրովարտականք ալ լիչեցինք արդէն. Փարպեցի հատ մը լառաջ կը բերէ աւելի իմաստի քաղուածով, քան բառաւորաւ պատճէնի ձեով. և որ պարզապէս արքունական բարձր հրամաններ և սպառնալիքներ կը պարունակէ (Փրպ. 135—136): Հատ մըն ալ Յղիշէ ունի, միշտ պատճէնի ձեով և բոլորովին կրօնական պարունակութեամբ (Յղշ. 20—21): Մեք զանց կընեմք մատենադրական վաւերականութեամբ զբաղիլ. սակայն զիտելի է որ Փարպեցույն լառաջ բերած պարունակութեան մէջ ալ լիւրւած է լատկապէս, թէ «Զդէնս մեր ստողդ և զարգար գրեցաք և տուաք բերել առ ձեզ» (Փրպ. 136), և պատ-

մական կերպով պէտք է ոտուգուած նկատեմք, թէ պաշտօնական հրամանագիրէն զատ մոլորական գրուածներ ալ ավուռեցան Հայաստանի մէջ, սիրտերը վախցնելու և միտքերը պղտորելու նպատակաւ:

Աստի երկրին քաղաքական աւագանւոյն և եկեղեցական հովիւներուն վրայ կրկին պարտաւորութիւն միանգամայն կը ծագէր, պաշտօնական հրաւերին պաշտօնական մերժում չղել, և մոլորական գալթակղութեանց առջևն առնուլ, «մի գուցէ աճեցեալ ի պակասամիտ և ի փառախնդիր անձինս թերահաւատ մարդոց չարաչար ձգտեալ արմատս կորնչիցին բազումք վրիպեալք ի ճշարիտ և յարգար հաւատոցն Քրիստոսի» (Փրպ. 138): Այս նպատակաւ կը զուգարուի Արտաշատայ ժողովը, հրաւիրմամբ և նախագահութեամբ Յովսէփայ կաթողիկոսի: Ժողովոյն թուականը որոշակի ըսուած չէ, բայց նկատելով որ 449 աշնան հալածանքը սկսած էր, և 450 զատկին բանակցութիւններ վերջանալէն յետոյ նախարարք արդէն Տիգրանի արքունիքը հասած էին, զրեթէ ճշտեալ հաշուով կարող եմք 450 լուծուարին և աստուածալստութեան միջոցին զնել ժողովոյն գումարումը: Գումարման տեղը միայն Նղիշէ լիչուած է «թագաւորանիտոն Արտաշատ» (Նղշ. 22). բայց Արտաշատ ոչ մարդպանութեան տեղն էր և ոչ հայրապետութեան աթոռանիտը, և Տրդատէ առաջ թագաւորանիտ լինելէ ալ զաղրած էր, այնպէս որ աւելի հաւանական կը լինէր ժողովը Վաղարշապատի մէջ գումարուած կարծել, բայց քանի որ Նղիշէի հակառակ լստնի վկայութիւն մը չունիմք, պէտք է զայն պահել, և ըսել թէ պաշտօնական կենդրոններէն հեռու, չեզոք և ազատ տեղ մը գումարուիլը աւելի օգտակար սեպուեցաւ:

Ժողովակախնաց նկատմամբ թէ Նղիշէ և թէ Փարպեցի անուանական ցուցակներ ունին: Յովսէփ կաթողիկոսէ զատ 17 եպիսկոպոսներ կը գնեն երկուքն ալ, յորոց 16 անուաններ միեւնոյն են, և միայն Մարդաղու (Նղշ. 22) և Մանանաղու (Փրպ. 139) եպիսկոպոսները կը տարբերին: Փարպեցին երէցներէն ալ երեք և աւագ վանականներէն մէկ և նախարարներէն 18 անուն կուտայ: Մէջերնին շատ ծանօթ անուններ կան, եկեղեցականք զրեթէ ամբողջարար Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութիւնէ են, իսկ նախարարներ ժամանակին նշանաւորագոյն տանուտէրներն են: Հարկաւ պարագայից ծանրու-

թիւնը անունով լիշուածներէն զատ ուրիշներ ալ բերած էր ժողովատեղին. և աշխարհագումար համախմբութեան մը կերպարանը պէտք էր ստանար երկրին համար կենաց և մահու խնդրով զբաղող ժողովը:

Ժողովական գործողութիւնները պէտք կը դաժմէր քաղեւ միայն Փարպեցիին և Նշիշէին լառաջ բերած պատասխանի թուղթերէն, ուրիշ աղբիւր չեմք գտներ: Բայց ասոնք ալ իրարու անհամաձայն են. մին քաղուածի ձեւ ունի և միւսը պատճէնի, և համեմատաբար կապուած են իւրաքանչիւրին կողմէ լառաջ բերուած պարսկական նամակին հետ: Ըստ Փարպեցու ժողովականք պաշտօնական գրոյն բացարձակ մերժում մը տուին, և կրօնական խնդրոց և ոչ իսկ միջամտել ուղեցին. «Այլ վասն օրինաց ձերոց . . . բանալ անգամ զգրեալսդ կամ տեսանել ոչ կամեցաք . . . և ոչ զմեր օրէնս գրել և տալ բերել առ ձեզ . . . ի դէպ և պատշաճ համարեցաք» (Փրպ. 142—143): Ընդհակառակն ըստ Նշիշէի բոլորովին աստուածաբանական գրութիւն մըն է ժողովական նամակը, մոգական դէնին եղծը և քրիստոնէութեան ջատագովութիւնը (Նշ. 22—31): Որչափ և Հալոց ընդդիմութիւնը համարձակապէս եղած զիտեմք, սակայն երկու ձեւ նամակներու մէջ ալ աչնպիսի դարձուածներ կան, որ պաշտօնական լեզուին չեն համաձայնել: Ուստի պատասխանին նկատմամբ մատենադրական վաւերականութեան խնդիրը մէկ կողմ թողլով, պատմական տեսութեամբ իբր ստույգ պէտք է ընդունել, թէ ուրացութեան առաջարկութիւնը պաշտօնագրով մը մերժեց ժողովը, իսկ մոլորական գրութեանց գալթակղութիւնը խափանելու համար կրօնական գրութիւն մը սփռեց ժողովրդեան մէջ:

5. Նախարարք ի Տիզրոն:

Ժողովական պատասխանը, որ նախարարաց և եպիսկոպոսաց հաւաքական լայտարարութիւնն էր՝ նոյն իսկ մարդպանին և սպարապետին հաւանութեամբ, անհաճոյ եղաւ Տիգրոնի արքունեաց, և Հալ նախարարութեան տաւն զլխաւորները լանուանէ հրաւիրուեցան Պարսից դուռը ներկայանալ: Նրկուքը պաշտօնական անձերն էին, Վասակ Սիւնի և Վարդան Մամիկոնեան, Վահան Ամատունի՝ նախկին հազարապետն էր, իսկ Ներշապուհ Արծրունի իրեն տրուած կարե-

ւորութենէն (Յղշ. 32. 54, Փրպ. 139. 149), կրնայ կարծուիլ թէ հազարապետութեան պաշտօն կը վարէր: Միւս վեցերն էին. Արտակ Ռշտունի, Գաղիշոյ Խորխոռունի, Արտակ Մոկացի, Մանէճ Ապահունի, Գիւտ Վահեունի, և Շմաւոն Անձեացի: Այս տասները ճամպայ չելած լատկապէս Յովսէփ կաթողիկոսի «րհնութիւնն ու հրահանգները ընդունեցան (Յղշ. 33), և լիտոյ իւրաքանչիւրը իւր տեղւոյն և զիւրութեանց համեմատ ուղեւորութիւնը կատարեց Տիզբոնի մէջ միանալու ժամադրութեամբ, ուր իրենց հետ հասաւ և Աշուշա բղջիւ վրաց, Արծրունեաց փեսայ և Մամիկոնեան Հմայեակի քենեկալ: Աղուաններէն եկողին անունը չիշուած չէ:

«Իբրեւ հասին ի դուռն արքունի և ի մեծի շաքաթու զատկին լանդիման լինէին թաղաւորին «(Յղշ. 33)» 450 տարւոյ զատկի ճրագալոյցին աւագ շաքաթ օրն է, որ այն տարի կիլնար ապրիլ 15-ին: Հարկաւ օրուան որոշումն ալ նպատակով էր, քրիստոնէից զատիկը քրիստոնէից ուրացութեան թուական ընելու համար: Յաղկերտ բաց կերպով ուրացութեան հրաւիրեց, և նախարարք ալ պարզ կերպով լայտնեցին թէ թաղաւորին ամեն հրամանաց հնազանդ եւ, ալ հաւատոյ խնդիրը արքունական իշխանութենէ զուրս կը նկատեն: Ասոր վրայ ողորջանք և սպառնալիք մէկ կողմէն, համոզկեր և աներկիւղ լայտարարութիւններ միւս կողմէն՝ խօսակցութիւնները երկարեցին, մինչև որ նախարարք ստիպուեցան խնդրել «աւուրս ինչ» ի միասին խորհելու և վերջնական պատասխան տալու (Փրպ. 155): Այդ ահագին տագնապին մէջ կանցնեն նախարարք առնուազն զատկին երեք տօնական օրերը:

Վասակն ու Վարդանը պէտք է նկատել իբր երկու ներհակ ուղղութեանց զլուխներ. Վասակը անպայման զիջողութեան և Վարդանը խոհական հաստատամտութեան: Արտաշատու ժողովոյն մէջ լաղթած էր Վարդանայ ուղղութիւնը եկեղեցական դասուն հովանաւորութեամբ, այստեղ աւելի զօրաւոր էր Վասակ, զի և վտանգն ալ վերահաս կերեւար և ստիպումն ալ աւելի բռնական: Այսու հանդերձ Վարդան անդրդուելի էր, և միւս նախարարներէն սրտով պատրաստականներն ալ առանց Վարդանի չէին համարձակիր բան մը որոշել: Բոլոր աշխատութիւնն այն եղաւ որ Վարդանի հաւանութիւնն ընդունեն կեղծեալ և վաղանցուկ ուրացութեան համար: Աշուշա Վրացին իբր ազգական և Արտակ Մոկացին

Իբր մտերիմ միջնորդ դրուեցան Վարդանը համոզելու թէ աուրբ գրոց վիպութիւններով և թէ ազդալին շահուց տեսութիւններով: Պարսիկ բարեկամներ ալ շարունակ երկիւղալի լուրեր կը հաղորդէին, թէ նախարարները աքսոր տանելու գունդ կը պատրաստուի, թէ Հայաստան ոտնակոխ ընելու բանակ կը կազմուի: Վերջապէս Վարդան զիջաւ, աւելի թախանձանքներէն քան թէ սպառնալիքներէն չաղթուելով:

Այս որոշման ժամանակամիջոցին համար «աւուրս ինչ» կամ «զաւուրս սակաւս» (Փրպ. 155, 158) բառերէն աւելի բան մը չեմք գիտեր, և կը հետեցնեմք թէ զատկի եօթնեկին մէջ ամեն բան լրացաւ: Նախարարաց տուածը պարզապէս յանձնառական խոստում էր Հայաստանը կռապաշտ դարձնելու. իսկ Յազկերտ այսչափ չաջողութեամբ ալ ուրախանալով, և միւս կողմէն Քուշանաց նոր լարձակումը լսելուն վրալ չփոթելով, լծարութեամբ ընդարձակ պայմանաժամ տուաւ յանձնառութիւննին լրացնելու: «Այտ հղեալ զժամանակն զամիսն վեցերորդ» (Նղշ. 39), գործի սկսելուն պայմանաժամն էր, իսկ աջնուհետեւ, «ի նաւասարդէ ի նաւասարդ բարձցին կարգը եկեղեցւոյ» (Նղշ. 40), որ է տարի մը ամբողջ, գործը լրացնելու և աւարտելու համար տրուած ժամանակամիջոցն էր:

Նաւասարդէ նաւասարդ պայմանաժամը հալկական տոմարով ամբողջ տարի մը ըսել է. և այն տարին նաւասարդը օգոստոս 6-ին կիւնար, որով 450 օգոստոս 6-էն մինչև 451 օգոստոս 5 քրիստոնէութիւնը բնաջինջ ընելու համար դրուած պայմանաժամը կը լինի: Իսկ լիչուած «վեցերորդ» ամիսը տարբեր մեկնութեանց տեղի տուած է: Ուրացութեան յանձնառութենէն չեմք կրնար հաշուել, զի ապրիլի վերջերէն համրելով հոկտեմբերի վերջերը կիւնարն, և Նաւասարդի սկիզբը շատոնց անցած կըլլայ: Պարսից սովորական տարւոյն համար ալ Նէօլ-տէքէի կարծիքը այն է թէ 448—451 տարիներուն մէջ տարեգլուխը կամ Փրավարդին 1-ը օգոստոս 1-ին կիւնար (Փաղարի 408, 436), և այս ալ մեզի լարմար մեկնութիւնն չտար, զի վեցերորդ ամիսը դեկտեմբեր 29-ին պէտք է սկսի: Բայց Պարսիկները զրապաշտական կամ կրօնական ուրիշ հաշիւ մըն ալ ունէին, որոյ տարեգլուխը մարտ 21-ին կը սկսէր, և 4 տարին օր մը կորսնցնելով 120 տարի ետքը 30 օրերը նահանջ ամիս մը կը կաղմէին և տարիին կաւեցնէին և նորէն մարտ 21-ի զիշերահաւասարին կը զառնային: Վերջին ուղ-

ղութիւնը եղած էր 411-ին, ուստից մինչև 450 անցած էին 39 տարիներ և 9 օրերու լեռաձգութեամբ Փրավարդին 1-ը կը լինէր մարտ 12-ին, իսկ վեցերորդ կամ Շաթվարով ամիսն ալ կսկսէր օգոստոս 9-ին: Այս հաշուով լոկ երեք օրերու տարբերութեամբ կունենամք միևնոյն պայմանաժամը, ալսինքն է Նաւասարդի սկիզբը կամ օգոստոսի 6-ը, քրիստոնէութիւնը վերցնելու գործողութեանց սկսելու:

Պայմանաժամերը որոշելէ յետոյ, միջոցներու պատրաստութիւնն ալ կը կատարուէր անմիջապէս: Յատուկ ղինուորական բանակ մը, 700 հատ զանազան աստիճանի մոզեր, նուիրական կրակը փոխադրելու ատրուշաններ, և մեծ ոմն իշխան մոզպետ ամենուէն վրայ, և միանգամայն կարգ մը մոզական կրօնից հրահանգներ, Հալոց քրիստոնէական սովորութիւնները եղծանելու համար: Թագաւորը պատերազմի երթալէն առաջ նորէն նախարարները կընդունէր և կը պատուէր, ուր Վարդան երկդիմի խօսքով մը իւր գաղտնի մտադրութեանը կակնարկէր, և որովհետեւ, կըսէր, մինչև հիմա՛ ըրածներս բաւական չեղան իմ գովութեան և նոր արդիւնք պահանջեցիք, ալսուհետեւ այնպիսի բան մը ընեմ որ բոլոր աշխարհի մէջ լաւտեան չմոռցուի (Փրպ. 175, 176): Իսկ Յաղկերտ կը լարէր որ մինչև ինքն լաղթութեամբ պատերազմէն դառնայ, հարկաւ նախարարք իրենց յանձնառութիւնը կատարած կը լինին: Այդ կէտերը շատ մանրամասնութեամբ պատմած են Փարպեցին և Յղիշէն:

6. Կրօնական դիմադրութիւնը

Նախարարներու և պարսիկներու, մոզերու և ղինուորներու բազմութիւնը չորրորդ ամսուն հասաւ Հալաստան (Յղշ. 44): Այս ամիսն ալ վերը բացատրուած պարսկական տոմարով պէտք է իմանալ, և կը պատասխանէ Տիրի 1 ին, որ աջ տարի կիւնար յունիս 10-ին: Մոզական ամբողջ բանակեցաւ Մաղկոտն գաւառի Անգղ աւանին մօտ, և միայն 25 օր ետքը, կիրակի օր մը, Անգղի եկեղեցւոյն վրայ առաջին բռնական փորձը ըրաւ: Հասնելուն ամսաթիւը ճշտիւ որոշուած լինելուն, ի դէպ է Տիրի 23-ը, որ է 450 յունիս 2 Վարդապետի կիրակին իբր ալդ դիպուածին հաւանական թուական ընդունել: Անգղիցիք բռնութիւնը բռնութեամբ վանեցին, և իրենց

գրուիս էր Ղևոնդ երէց, որ «Միաբանութեամբ առաջին խորհրդակցօքն և բազում ուխտիւ ի տեղւոյ անդ պատրաստական զիպկեցաւ» (Նղշ. 44): Այդ խօսքերը կը յայտնեն թէ Ղևոնդ երէց, որ Վանանդեցի է Իջևանից գիւղէն, Ծաղկոտն գաւառի Անգղ աւանին բուն քահանայն չէր, ալ ծանր պարագայից բերմամբ այն տեղ եկած էր: Թովմաս Արծրունի կը գրէ, թէ «Ղևոնդ ոմն աշակերտ սրբոյն Մաշտոցի տեղապահ լինէր սրբոյն Սահակայ» (Արծ. 75): Դիտելով թէ Սահակայ հայրապետական վերջին կեդրոնը Բագրևանդն էր, և Անգղ ալ շատ մօտ է Սահակայ հայրապետանոցին, կրնամք հետևեցնել թէ Ղևոնդ Սահակայ կենդանութեան և Սահակայ մահուանէ ետքն ալ փոխանորդական պաշտօն կը վարէր Բագրևանդայ առժամաւ հայրապետանոցին մէջ: Ղևոնդի բարձր գիրք մը վարած լինելը, բոլոր պատմութենէն յայտնի է:

Բայց այդ զիպուածէն առաջ ալ Հայոց մէջ ընդգիմութեան գործողութիւններ արդէն սկսած և մասամբ կարգադրուած էին, և պէտք չէ կարծել թէ բոլոր նախարարք ի միասին Անգղ եկած էին, և թէ եկեղեցւոյն վրայ եղած չարձակումէն առաջ ոչինչ իմացուած չէր: Անգղ կեդրոն էր, և «զ» ին տեղօք արարեալ բանակեողս արանց զաղարէին անդ զաւուրս տօթոյն» (Փրպ. 194). կամ լաւ ևս ըսել կսպասէին նաւասարդին (օգոստոս 6-ին) կամ նշանակեալ վեցերորդ ամսոյն պաշտօնապէս դաւառներու մէջ սփռուելու համար: Անգղայ եկեղեցւոյն վրայ կատարուած կանխիկ չարձակումին համար գրուած է, թէ մոզպետն «զփորձ առնուլ կամէր զառաջարկութեան գործոյն» (Նղշ. 44): Այդ փորձերը հարկաւ ուրիշ տեղեր ալ կը կատարուէին: Իսկ Հայոց կողմանէ ալ պատրաստութիւններ կը լլային, որովհետեւ անոնց համար ալ ըսուած է, թէ «կատարեալ զայս ամենայն գործս ըստ ասելոցս կարգաւ, զաղարեցին անդէն զաւուրս տօթոյն, և ապա փութացան իջանել չարարատ գաւառ» (Փրպ. 203): Երկու կողմանէ ալ տօթոյ ամիսներ սպասողութեան միջոց մը կը կազմեն. Պարսիկներ յայտնապէս կսպասեն պաշտօնական ժամադրութեան հասնելուն. Հայեր իրենց մէջ ծածուկ նախազգուշութիւններով դիմադրութեան կը պատրաստուին:

Ուրիշ որոշիչ թուական մըն ալ ունիմք: Թէոդոս Բ. կայսր մեռաւ 450 յուլիս 28-ին: Ինքն էր որ օգնութիւն խընդրելու եկող Հայոց պատգամաւորները ընդունեցաւ, և «հոգ

տանէր մեծաւ յօժարութեամբ» (Փրպ. 242, Նղշ. 55): Ուրեմն Հալեր կանուխէն շարժուած էին, որոշումնին տուած, գործի ձեռնարկած, պատգամաւորութիւն լըած, և պատգամաւորներն ալ Նոստանդնուպոլիս հասած: Թէոդոսի մահը ձիէ իջնալով անմիջական եղաւ, որ կրցած է իւր վերջին օրերն ալ պատգամաւորները լսել և քաջալերել: Բայց ի նկատի առնելով ուղեւորութեան ժամանակը, և ապրիլի վերջերէն լուիս 28 սոսկ երեք ամիսներու միջոցը, հարկ է ըսել թէ Տիգրանէն դառնալէն ոչ շատ լետոյ պատգամաւորները նշանակուած և մեկնած էին: Այս տեղ Վարդանանց պատմութեան մանրամասնութեանց չեմք մտնել, որչափ և նիւթը կարևոր և ախորժական ըլլալ, ալ միայն կաթողիկոսին և եկեղեցականութեան վերաբերեալ կէտերը քաղելով կը բաւականանանք: Նախարարաց Տիգրան գացած ատեն քահանայներ ալ եկած էին ի միասին, որք ուրացութեան գոյժը արագընթաց ձիււորով հասուցին հայրապետանոցին, առանց լալտնելու «ղծածկութիւն խորհրդոցն» (Նղշ. 43): Եպիսկոպոսունք ժողովով կարևորը որոշելէ լետոյ, անմիջապէս իւրաքանչիւր վիճակները ելան, և իրենց քորեպիսկոպոսները գիւղեր և աւաններ և լեռնային կողմեր հանեցին, և բոլոր ժողովուրդը հաւատոյ պաշտպանութեան գրգռեցին, և «արարին զամենեսեան զինուորս Քրիստոսի» (Նղշ. 43): Այդ միջոցին է որ Ղևոնդ ալ իբր նախալարձակ հասած էր Մաղկոտն գաւառը մոզերուն ամբոխին դէմ: Այդ ամեն հոգածութեանց և արթուն գործառնութեանց մէջ պէտք է տեսնել և ընդունել Յովսէփ կաթողիկոսի արիական պաշտօնավարութեան հանդէսը:

Վարդանին հասնելէն անմիջապէս ետքը «ամենայն ուխտին բազմութեամբ» մեծ ժողով մը գումարուեցաւ, հաւանաբար ի Շահապիվան, ուր «աղօթս արարեալ ի վերայ նորա, վերստին ընկալեալ զնա յառաքինութիւն» (Նղշ. 42), այսինքն է առ երեսու ուրացութեան մեղքին արձակումը տուին: Անզղի դէպքին վրայ մոզպետը վարանմանց մատնուած գործէ ձեռնթափ լինելու պատրաստական կերեւէր, և Վասակ եթէ ուզէր կրնար օգտակար ելք մը պատրաստել, բայց սա ընդհակառակն սկսաւ մոզպետը քաջալերել, զինուորական նոր օգնութիւններ հասցնելու խոստմամբ (Նղշ. 48): Իսկ միւս կողմէ ընկերակից նախարարներուն հետ ալ յարաբերութիւնները չէր խզեր, և անոնց հետ համախորհուրդ կը գտնուէր,

և օգնութիւն խնդրելու համար նամակներ և պատգամաւորներ կը լղէր, ոչ միայն առ կայսրն այլև առ բղէշին Աղձնեաց և առ իշխանս Անգեղտան և Ծովագ և Հաշտենից և Եկեղեցաց որք չունական բաժնին մէջ էին, և նոյնիսկ առ լոյն սպարապետն Անտիոքալ: Կայսեր պատգամաւորութեան ընտրութեան էին Վահան Ամատունի, Հմայեակ Մամիկոնեան, Մեհրութան Արծրունի (Փրպ. 206), և Ատոմ Գնունի (Նղշ. 54), իսկ նամակին պատճէնը (Նղշ. 54) թէպէտ վաւերականութեան երաշխաւորութենէ զուրկ, սակայն դիտելի է թէ ժամանակին պահանջած ձեւերուն համաձայն պատրաստուած է լանուն Յովսէփայ և Լպիսկոսպոսակցաց և մարզպանին և սպարապետին և նախարարաց, և այս ալ նոր փաստ մը կը լինի թէ ինչպէս Յովսէփ իբր կաթողիկոս հաւատոյ պաշտպանութեան խնդրոյն զլուրս նկատուած էր ըստ ամենայնի:

Գործոց ընթացքէն կը տեսնուի թէ մողական պաշտօնէութեան կեդրոնը արքունական պալմանաժամը չարգելով նաւասարդին սպասեց Ծաղկոտն գաւառի բանակետդին մէջ. բայց Անգղայ պէս ուրիշ տեղեր ալ մասնաւոր փորձեր պակաս չեղան, որով դէմընդդէմ կռիւներ և պատերազմի պէս բաներ ամառուան մէջէն սկսելով մինչև խոր աշուն շարունակեցին: Եթէ հալ նախարարութիւններ միաբան և միաձայն եղած ըլլային իրենց ընդդիմութեան մէջ, թէ պարսկական բռնութեան վրայ կը զօրանային և թէ Պարսիկները լաւագոյն խորհուրդի բերած կը լինէին, ինչպէս նոյնիսկ մոզպետին խորհելուն կերպէն (Նղշ. 45—47), և Յաղկերտի վերջէն ըրած յայտարարութիւններէն (Փրպ. 280—281) ալ կը քաղուի և կը հաստատուի: Այս միաբանութեան խանգարուելուն միակ պատճառը Վասակն էր, որ իւր անձնական շահուց համար երկդիմի և պատիր ընթացքով Պարսիկները քոջայերեց, և Հայերէն մէկ մասը իրեն հետ կեղծ ուրացութենէ հաստատուն ուրացութեան առաջնորդեց և ուխտանենդ նախարարաց խումբ մը կազմեց: Ասոնց մէջ կը չիշուին Արտակ Ռշտունի, Գաղիշոյ Խորխոռունի, Գիւտ Վահեունի և Մանէճ Ապահունի, որք Տիգրոն գացողներէն էին, որոց հետեւեցան Տիրոց Բազրատունի, Արտէն Գաբեղեան, Ընջուղ Ակէացի, Ներսէճ Ուրծացի, Վարադշապուհ Պալունի և Մանէն Ամատունի: Որովհետև այն նախարարական տուններէն Վարդանի հետ ալ զօրավարներ և գունդեր կը չիշուին, ասով կը լայնուի թէ ոչ

նախարարութիւններ խմբովին այս կամ այն կողմ բաժնուեցան, ալ իւրաքանչիւր տունէ իրարու թշնամիներ երկու կողմերու բաշխուեցան:

Ուխտապահներու և ուխտանենդներու ծպտեալ համաձայնութեան պատճառաւ երեք բանակներէն կեդրոնականին հրամանատարութիւնը մարզպանին ձեռքը մնաց, մինչ պարսիկ սահմանազլխին վրայ կազմուած բանակին հրամանատարութիւնը տրուեցաւ Ներշապուհ Արծրունուոյ, իսկ շարժուն բանակը իրեն պահեց սպարապետն Վարդան, և Հալաստանի մէջ գտնուող ամրութիւններէ պարսիկ զօրքերը հանել՝ ետքը Աղուանից օգնութեան հասաւ, և հակառակ Վաստակայ նենգութեան լաղթութիւն ալ տանելէն չետոյ, ձմեռուան սկսելուն Հալաստան դարձաւ, և Այրարատի մէջ ձմեռեց ինքն, մինչ նախարարներէն շատեր իրենց տուները ցրուեցան խոր ձմեռան անդործ միջոցը անցնելու:

Յեկեղեցական դասուն դործունէութիւնը համեմատեց էր զինուորական ճգանց. եպիսկոպոսներ և քահանայներ ամեն բանակի ընկերակից էին քաջալերիչ և ուղղիչ: Միւս կողմանէ առիթներ չէին զանց ըներ որ խափանեն բռնութեամբ բացուած կրակի տաճարները, և ուր ժողովրդական զայրութիւնը նախապատրաստեալ կը գտնէին՝ ատրուշաններ կործանելու, կամ ինչպէս մոգերը կըսէին, կրակ սպաննելու ալ կը ձեռնարկէին: Սակաւաթիւ չէին այդ արիասիրտ եպիսկոպոսները և երէցները, բայց պատմութիւնը ամենուն անունը մեզի բերած չէ, և միայն կը ճանաչեմք այն երանելիները, որք զեւոնդեան մարտիրոսներու պզտիկ խումբը կը կազմեն, և որոնց վրայ ի կարգին առանձինն պիտի խօսեմք:

Զմեռան սկսելուն առժամեալ հանդարտութիւն մը սկսաւ, բայց երկու կողմերն ալ իրենց մտադրած նպատակէն չչեղեցան: Ուխտապահները «վասն ցրտոյն և վասն կերակրոց պակասութեան» իրենց տեղերն էին, և մեծ ակնկալութեամբ Վոստանդնապոլսէ գալիք օգնութեան կը սպասէին: Պատգամաւորները Թէոդոսի մահուանէ ետքը նոր կայսեր Մարկիանոսի դիմեցին, իսկ սա արքունի խորհրդականներէն կարծիք կը հարցնէր. և Պարսից հետ 429-ի խաղաղութիւնը բեկանելուն հետեանքներուն վրայ կը կը խորհէր: Հայոց առաջարկութեան նպատաւոր չէին խօսեր Անատոլիոս սպարապետ և Փլորենտիոս ասորի որ կայսերական աւագ խորհրդականներն

էին (Փրպ. 242): Նոյն միջոցին Յազկերտ ալ Մարկիանոսի ղեսպաններ կը լղէր (Յղշ. 66), և քրիստոնէութեան ազատութիւն պարզեցնելու լինելը կը վստահացնէր, մինչ իրօք ալ քրիստոնէից բանտարկեալները արձակելու, ոմանց պատիւներ շնորհելու, և ապագային համար խոստումներ ընելու խաբէական միջոցներն ալ զանց չէր ըներ (Յղշ. 65):

Յովսէփ կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ բոլոր աշխարհին մէջ ազօթից ամիս մը կը հրամայուէր. «զողջուն ամիսն Քաղոց պահօք և ազօթիւք առնել խնդրուածս առ Աստուած» (Յղշ. 62). և Քաղոցը աչն տարի 450 ղեկտեմբեր 4-էն կը հասնէր մինչև 451 յունուար 2. ուստից չիտոյ երկու օր ևս կը մնային պահոց, և Արացի 4-ին կամ յունուար 6-ին, շաբաթ օր, աստուածալստնութեան տօն էր. անոր համար պաշտօնական ազդն ալ կըսէր. «Յւ զտօն պատերազմացն յաղթութեան, խառնել ի սուրբ տօն յալտնութեանն Քրիստոսի» (Յղշ. 62): Այդ բարեպաշտական եռանդին ժամանակ էր, որ Յազկերտի խաբէական խոստմանց ձայները կ'լսուէին, և քիչ ետքը վստահացուցիչ գիրեր ալ կը հասնէին. այնպէս որ զարնան բացուելուն և զատկին մօտենալուն կը կարծէին թէ «խառնուրդք խաղաղութեան եղեն ընդ միմեանս աւետաւոր չարութեան կենարարին» (Փրպ. 222): Այլ խաբէական էր երևոյթը:

(Վկրջը հետեւեալ համարում)

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Lehrbuch der neuostarmenischen Litteratur Psprache. Unter Mitwirkung von Stephan Kanajanz, bearbeitet von Franz Nikolaus Finck. Vagarschat—Marburg 1902.

1. Արեւելեան հայոց նոր գրական լեզուի դասագիրք.
Ստեփան Կանայանցի գործակցութեամբ՝ մշակեց Ֆրանց
Նիկողայոս Փինկ. Վաղարշապատ—Մարբուրգ.

Մի քանի դար է արդէն, որ Եւրոպացի գիտնականներին շատե-
րը հետաքրքրում ու զբաղումն են հայոց լեզուով, պատմութեամբ
և մատենագրութեամբ. Դը Լադարդի, Լանգլուալի, Բրօսէի, Դիւ-
լօրիէի, Գուտշմիդի, Կօնիքիւրի, Ֆ. Միւլլէրի, Հիւրչմանի, Գեյլէրի
և այլոց աշխատութիւնները պարզել են շատ մութը մնացած
խնդիրներ մեր լեզուի ու գրականութեան վերաբերմամբ և
միւս կողմից մեր անցեալը ծանօթացրել են Եւրոպացիներին.
Քանի որ մեր անցեալի ուսումնասիրութիւնը սերտ կերպով
կապուած է մեր հին մատենագրութեան հետ ու վերջինս էլ
գրաբար լեզուով է գրուած, բնականապէս Եւրոպացի գիտնա-
կաններն էլ հայոց լեզու ասելով՝ հասկանում էին մեր գրա-
բարը և սովորելիս էլ գրաբարն էին սովորում:

Վերջին ժամանակներու եւրոպացիք սկսել են հետաքրքր-
ուել հայերով՝ ոչ թէ միայն հնագիտական և լեզուագիտական
տեսակէտով, այլև իբրև գոյութիւն և ապագայ ունեցող մի
հին ժողովրդի կեանքի ուսումնասիրութեան ձգտումով. համա-
րեւն իւրաքանչիւր տարի ալցելում են մեզ եւրոպացի ճանա-
պարհորդ գիտնականներ և ծանօթանում նաև մեր ալ ժմեան
նիստ ու կացի, մեր ժողովրդի հոգեբանական կողմերի, մեր

նոր լեզուի ու գրականութեան հետ: Սակայն ճանապարհորդութեան շնորհիւ անմիջապէս բուն նպատակին հասնելը հարկաւ միայն ընտրեալներին է վիճակուած. հետաքրքրուողների մեծամասնութիւնը երկրորդական աղբիւրներով պէտք է բաւականանալ: Սրանց միակ միջոցը գրականութիւնն է, որից և պէտք է օգուտ քաղեն իրենց տարբեր նպատակների համար:

Եւրոպացիին մեր այժմեան աղքատիկ գրականութեան հետ ծանօթանալու համար՝ անհրաժեշտ կերպով պէտք է սովորէ մեր աշխարհաբարը, քանի որ մեր այժմեան գրականութիւնից շատ քիչ բան ունենք թարգմանուած եւրոպական լեզուներով—«Armenische Bibliothek»-ի մի տասնեակ հատորիկները և մի քանի հատ ու կտորներ:—Իսկ աշխարհաբար սովորելու համար եւրոպացիին ոչ մի օժանդակ միջոց չունէր մինչև այժմ. անա՛ այս զգալի թերին լրացնում է այժմ՝ չարգելի ուսուցչապետ դր. Ֆինկը:

Ֆինկի անունը անծանօթ չէ սեր ընթերցողներին. չարգելի հայագէտը երկու տարուց աւելի մեր միջավայրում—Էջմիածնում և Տիփլիսում—ապրելով՝ բաւականին իւրացրեց մեր աշխարհաբարը. նրա խմբագրութեամբ է հրատարակուած Գերմանիայում «Հանդէս հայագիտութեանը»—Zeitschrift für armenische Philologie:—

Ուսուցչապետ Ֆինկի դասագիրքը ոչ ալ ինչ է, եթէ ոչ մեր աշխարհաբար լեզուի քերականութիւնը՝ կազմած գերմաներէն լեզուով, ուրեմն նրանց համար, որոնք կարող են գերմաներէնի միջոցով սովորել հայերէնը: Հարկաւ դիւրին գործ չէ պ. Ֆինկի ձեռնարկութիւնը, ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ մեր աշխարհաբար լեզուի քերականութիւնը գեո ևս մշակուած չէ և նոյն իսկ ինքներս չունենք Արարատեան բարբառի մի քերականութիւն, որ ընդունելի լինէր ամենքի հասար: Այսպիսի հանգամանքներում հարկաւ շատ դժուար պիտի լինէր մի օտար հայագէտի գրութիւնը, որ թէև ընդհանուր լեզուագիտութեան վերաբերեալ օրէնքներին հմուտ է, սակայն հայերէնի վերաբերութեամբ չունի պատրաստի աղբիւր և շատ անգամ ստիպուած է ոչ թէ եղածը հաղորդելու գերմաներէն լեզուով, ալ և նոր մտածելու, կազմելու և մշակելու նոյն իսկ հայերէնը:

Անա՛ այս գործում չարգելի ուսուցչապետին մեծապէս օգնել է ճեմարանի ուսուցիչ պ. Ս. Կանայեանցը. առանց վեր-

ջինիս օժանդակութեան գերմանացի ժրաջան հայագէտը շատ պիտի զօռարանար:

Քերականութիւնը բաղկացած է երեք մասից. Ա. մասում բացատրուած են հայերէն սառերի հնչիւններն ու գրերը: Բ. մասում խօսուած է բայերի և խոնարհման, գոյական անունների և գերանունների, հոլովումների և հոլովների, ածականի, թուականի, գերանունների տեսակների և նախադրութիւնների մասին. գ. մասում բացատրուած է նախադասութեան կազմութիւնն ու տեսակները:

Մենք խօսա ենք տալիս բուն՝ քերականութիւնը քննութեան ենթարկելուց, որովհետեւ ինչպէս մի փոքր առաջ ևս լիչեցինք, մեր աշխարհարարի քերականական ձեւերը դեռ ևս հիմնաւորապէս մշակուած չլինելով՝ վիճելի շատ կէտեր կան և անհատական ճաշակն և ըմբռնումը մեծ տեղ են բռնում: Միայն այսքանն ասենք, որ այս ձեռնարկի մէջ, որ գերմանագէտների համար է կազմուած, շատ բան աւելի հիմնաւոր է մշակուած, քան թէ մեր սեպհական քերականական ձեռնարկների մէջ. թէև այս երևութիւնը տարօրինակ և անբնական կարող է թուալ, բայց իրողութիւն է:

Արդեօք մեր մասնագէտ հայկաբանները մինչև երբ պէտք է սպասեն. ժամանակը չէ հասել զբաղուելու մեր աշխարհարարի հիմնական կանոնների մշակմամբ:

Քերականութեանը կցուած է մի ընդարձակ հատուած Պալատանեանի հայոց պատմութիւնից և Ահարոնեանի «Փշուր մը խոց» վիպական պատկերը. վերջը կալ նաև մի համառօտ բառարան հայերէնից—գերմաներէն:

Գրքի առաջաբանում հեղինակը հայերէն սովորողներին առաջարկում է կարդալ և մի շարք աշխատութիւններ մեր նորագոյն գրականութիւնից, սակայն՝ այս ցանկը շատ թերի է:

Գիրքը, որ բաղկացած է 141 էջից—ութածալ—տպուած է Վաղարշապատ, ընտիր թղթի վրալ և մաքուր: Միմիայն Ս. Կանայեանի անխոնջ ջանասիրութեան շնորհիւ կարող էր այսպիսի մի զօռար սրբադրելի աշխատութիւն—հայերէն և գերմաներէնը խառն—համարեան թէ առանց տպագրական սխալների լոյս տեսնել:

Գինը նշանակուած չէ գրքի վրայ:

2. ՄՐԱՎԱՅՐՆՐ. Տեղագրութիւն Վասպուրականի
— Վանայ նահանգի գլխաւոր եկեղեցեաց, վանօրէից եւ
ուսումնարանաց. աշխատասիրեց ԳԷՈՐԳ ՇԷՐԵՆԵ
Թիֆլիս 1902 զ. 40 կ.

Պ. Շէրենցի աշխատութիւնը կարդալով մարդ կարծում է թէ միջնադարեան մի որեւէ հայ ձեռագրի չի չատակարարան է կարգում. վանք և գիւղ, աւերակ ու կոտորած, բնութիւն և կեանք նկարագրուած խառն բարբառով՝ մի բոպէ կարծել են տալիս ընթերցողին թէ փոշիների միջից հանած հին մագաղաթի դեղնած ու ցեցակեր, աղաւաղուած էջերի վրայ են գրուած դրանք, իսկ գրողն է «անարժան տրուպ» («մեղաւոր ծառայ») և այլ տիտղոսներ գործածող մի արեղայ:

Սակայն դառն իրականութիւնն է, որ անհաւատալի է թւում մեր դարում ապրող մարդու համար. այն, ինչ որ տեղի ունեցաւ իննսնական թուականներին ճաճկահայաստանում, գերադանցեց զանազան «տրուպներին», «մեղաւորներին» ձեռագրերի չիշատակարաններում արձանագրած ողբերգութիւններին: «Սրբավայրերի» հեղինակն այդ սարսափների միջոցին գտնուելով գործողութեանց կենդրոնում՝ հարկաւ չէ կարող սառնասիրտ կերպով նուիրուիլ միմիայն տեղագրութեան. ամեն մի նկարագրուած սրբավայր երկու պատկեր ունի՝ մէկը մինչև 1896 թ. և միւսն այդ թուից յետոյ: Երբ հեղինակը ստիպուած է շարունակ հոյակապ շէնքի նկարագրութեանն անմիջապէս կցել և նրա աւերուիլը՝ հարկաւ անպիտի դգացմանց պէտք է ենթակալ լինի, որոնք կաշկանդում են գրչի սահունութիւնը...

«Սրբավայրերը» մի անսխտեմ աշխատութիւն է. դիտական ոչ մի արժէք չի կարող ունենալ, որովհետեւ նկարագրուած պատմական վանքերն ու եկեղեցիները ոչ թուական ունին, ոչ արձանագրութիւն, ոչ միծութեան չափ ունին և ոչ մասեր. ոչ աշխարհադրական որոշ դիրք և ոչ պատմական անցեալ: Հեղինակն ընթերցողին մխիթարելու համար ասում է. «Մտ տեղագրել էի ոչ միայն այդ սրբասեղեաց տեղագրութիւնն, այլ և իւրաքանչիւր վանքի գոյութեան—հիմնարկութեանց թուականները իրանց չիշատակադրելովն, արձանագրութիւններով, բայց աւաղ, վերջի տխուր անցքերն ինչպէս ջարդ ու փշուր արին մեր բնավայրի ամեն ինչ, նոյն-

պէս և իմ ալդ թղթի կտորները—սեպագրութիւնն—կուլ գնացին վերահաս հրձիգութեանց և ինձանում մնացին լոկ չիշողութիւններ և տպաւորութիւնք»։...

Վերոյիշեալ ձեռք նկարագրուած են 76 վանք ու եկեղեցի, ալդ նկարագրութիւնների մեծամասնութեան վերջաբանն է. «...բայց ալդ ըլլորը մի քանի օրում ոչնչացաւ 96-ի անցքերին»։ Կամ «վանքը 1896-ի կոտորածի օրերում թէն շատ կեանք փրկեց, բայց շատերին էլ գերեզման դարձաւ։ Այդ տխուր և արիւնոտ ժամանակից գրեթէ մինչ ցներկայս թէ վանք և թէ նրա շրջակայքի հայաբնակ լայտնի գիւղերը ամապցել են իրանց բնիկներից և փոխարինել են նոցա տեղ լեռնալին քրդերը»։

Սրտամորմոք և տարագրուած հեղինակը բացազանչում է մագաղաթային ոճով. «Վկայ են երկինք ու երկիր. Աստուած, հրեշտակ և համայն մարդիկ որ՝ ալդ սրբավայրերը հազար ու բիւր մարդոց, լինէին դոքա հայ, թուրք, քուրդ, ասորի, Նւրոպացի, հանապազօրեալ մշտառատ հայ ու ջուր սերով ու կարագովն մէկ տեղանխտրաբար տուել ու հիւրասիրել էին օրերով ու շաբաթներով։ Իսկ ալժմ, նոյնպէս վկայ են՝ որ շատերն ալդ սրբավայրերից զրկուած ու կողոպտուած ամեն կայք ու կեանքից և շատերն խորտակուած իրանց հաստատահիմն շէնքերից աւերակաց կարգն են դասուել...»։

Գիրքը, ինչպէս ասացինք արդէն, թէն գիտական արժէք չի կարող ունենալ, սակայն արժէ կարգալ՝ իբրեւ մի պարզ և անպաճոյճ պատկեր այն դառն ու ողբերգական իրականութեան մի մասի, որով շրջապատուած են այսօր մեր արիւնակիցները...։

Գիրքը բաղկացած է 161 էջից և լի է անթիւ տպագրական սխալներով։

3. ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ ԶԱՀ. ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ. Ոտանաւորներ. (երեխաների համար) 15 պատկերով. Մոսկուա 1903 զ. 50 կոպ.

Մեր նորագոյն դրականութեան ամենաանհրաժեշտ մասերից մէկը, մաշն կական դրականութիւնը, շատ ողորմելի դրութեան մէջ է գտնուում թէ ըստ ծաւալի և թէ

ըստ բովանդակութեան: Մանկական ընթերցանութեան գրք-
քովկները կատարեալ սով է. եթէ մեր փոքրիկների ձեռքը
տալիս ենք երբեմն հայերէն գրքեր, դրանք էլ մեծ մասամբ
թարգմանական են և մանուկների անմիջական շրջակայքի
նկարագիրը չլինելով՝ կիսով չափ անըմբռնելի են մնում նը-
րանց համար: Այդ գրքովկների մեծ մասը եթէ նոյն իսկ բո-
վանդակութեան կողմից մատչելի լինէին հայ մանուկների
հոգեկան աշխարհին, դարձեալ պէտք է անըմբռնելի մնային
խեղճ երեխաների համար, որովհետեւ այնպիսի լեզուով ու
ոճով են պատմուած լինում առհասարակ, որ օտար են մնում
հայերէն պարզ ու անպաճոյճ լեզուով թոթովող Լեւոնիկնե-
րի ու Լուսիկների համար:

Իսկական մանկական գրականութիւնը պէտք է ինքնու-
րոյն գրուածքներից բաղկացած լինի,—մեր խօսքը վերաբե-
րում է 7—9 տարեկան մանուկների ընթերցանութեան գրք-
քովկներին—որովհետեւ փոքրիկ մանուկը լաւ ըմբռնել կարող
է միայն այն, ինչ որ ընտանի է իրեն. օտար, անծանօթ շըր-
ջապատի և կեանքի նկարագիրը նա չի կարող իւրացնել, ուս-
տի և նրա հոգու սեպհականութիւնը չի դառնալ, նա չի հաս-
կանալ լիովին: Այս է պատճառն ան, որ անհրաժեշտ է հա-
մարում մայրենի լեզուով գրուած և ինքնուրոյն գրքովկներ
տալ փոքրիկների ձեռքը: Տարաբաղդաբար մեր մանկական
գրականութեան մէջ ինքնուրոյն գրուածքների թիւն այնքան
քիչ է, որ կարելի է նոյն իսկ ասել՝ թէ բոլորովին չկայ: Պ.
Աղայեանը զաղարեց գրելուց և այսօր չկայ մէկը, որ նրա սկը-
սածը շարունակէ ու հարազատ, անխառն ընթերցանութեան
նիւթ տալ ամենքի համար սիրելի փոքրիկ հայ երեխաներին:

Արժ. Էմմանուէլ քահ. Նազարեանը, որ երկար ժամա-
նակ ուսուցչութեամբ է պարապել և յայտնի է իբրեւ հեղինակ
հայերէն զասագրքերի, չէ մոռացել հայ մանուկներին և նո-
րերս հրատարակել է «Ո տ ա ն ա լ ո Ր ն ե Ր— երեխաների հա-
մար» անունով մի պատկերազարդ գրքովկ, 72 էջից բաղ-
կացած:

Մենք ցայժմ չէինք լսել Արժ. հօր բանաստեղծական
ձիրքի մասին, ուստի հետաքրքրութեամբ բաց արինք գրքոյ-
կը, բաց հենց առաջին երեսի վրայ կարդացինք հեղինակի
«Երկու խօսքը», ուր ասուած է. «Աչքի առաջ ունենալով այն

հանգամանքը, որ լանգաւոր գրուածքները աւելի սիրով են կարդացուած, քան անլանգները՝ ես, իբրեւ փորձ վճռեցի մի երկու ոտանաւոր գրել, «առանց, սակայն, մեր բանաստեղծների շարքը խտացնելու չաւանդելու»:

Աւրեմն ընթերցողը ոչ թէ բանաստեղծութիւն պէտք է կարդայ գրքովի մէջ, այլ «ոտանաւոր» կամ «լանգաւոր գրուածք»:

Հարկաւ իբրեւ բացարձակ ճշմարտութիւն չի կարելի ընդունել, «որ լանգաւոր գրուածքներն աւելի սիրով են կարդացուած, քան անլանգները», որովհետեւ «սիրով» կարդալու անհրաժեշտ պայմանը լանգը չէ, այլ նիւթի հետաքրքրական և հասկանալի լինելը:

Ոտանաւորները բաժանուած են երկու մասի. ա. կարդալու բաներ (16 հատուած) և բ. գրելու կանոններ (5 հատ.):

Թէպէտ և չափահասներն իսկ համար խորթ գաղափար է առանց բանաստեղծութեան ոտանաւորը, բայց և այնպէս այս գրքովից կարող են օգտուել մեր մանուկները և մի քանի ոտանաւորները նոյն իսկ հաճութեամբ կարդալ ու միտները պահել:

Կան հատուածներ, որ պարզ են և ըմբռնելի փոքրիկների համար. այս տեսակէտից հէնց առաջին ոտանաւորը «Սիրած-չսիրած բաներ» կարելի է չաջող համարել—

«Ես սիրում եմ լոյս արեւ,

Որ վառվում է իմ վերեւ.

Նա է տալիս աչքիս լոյս,

Տալիս է և կեանքի լոյս»:

Մանկան համար լաւ պատկերացումն է առաջին 3 տողը, իսկ չորրորդը անհասկանալի նրա համար ու երկար բացատրութիւնների կարօտ:

Յաջող չի կարելի համարել «Որ ամսին ինչ տօն ունենք», որի վերջին տունը հետեւեալն է.

«Սեպտեմբերը՝ Կոյսի ծնունդ,

Հոկտեմբերը չունի սերունդ (?)

Նոյեմբերը՝ Կոյս ընծայում

Նրեք ամաց՝ սուրբ տաճարում»:

«Մեր մեծ տօները» երկար ոտանաւորի մէջ չաջող հա-

տուածներ կան. սակայն այստեղ կալ նաև բանաստեղծութիւն և բանաստեղծը «մեռելի ոտ ու գլխում»
«Տէր, տիրացու» է կանգնեցում. այդ բաւական չէ, բանաստեղծը մեռելին խնդրում է և աղօթել.

«Հարուստ մեռլի ոտ ու գլխում
Տէր, տիրացու, ուրախ կանգնած՝
Սուրբ երգերն են կըլ-կըլացնում՝
Ղարիբ մուել անտէր թողած:

Ղարիբ մուել, հողիդ զուրբան,
Աղօթք արա, ես մեծանամ.
Մուշից, Վանից — ինչ մեռել կան՝
Գերեզմաննիդ օրհնել պիտ տամ»:

«Իմ աղօթքը» արդէն շատ չոր ու ցամաք աղօթք է.

«Մեր Հայր, որ քն բարձրումն ես,
Մենք ճրտեղ, դու ճրտեղ ես.
Ինչ որ ուզենք, խնդրենք Քեզ՝
Դու ամէն բան հասցրու մեզ...»:

Մեծ-մայրը՝ լաւ տպաւորութիւն է թողնում,
Բայց վերջին տունը շատ է կազում.

«Մի պատկեր կալ՝ մեր պատից կախ.
Մայրըս կասէ՝ «Այ քո մեծ-մայր»:
Երբ նայում եմ, ասում եմ՝ «Ա՛խ,
Ի՛նչ կը լինէր, կենդանան ալր»:

«Մեր պարտքը» բանաստեղծութիւն չէ, այլ փիլիսոփայութիւն և այն էլ խիստ թունդ սօցիալական փիլիսոփայութիւն.

«Արօտ մարդու ինչ տալիս ես,
Թէ փող, թէ գործ դու քեզանից՝
Ողորմութիւն չպէտք է կարծես,
Այլ՝ քիչ-քիչով խլած նրանից»...:

«Հիմա, ինչ որ մենք տալիս ենք
Խեղճի, որբի՝ մսխալներով,
Այն է, ինչ որ մենք խլել ենք
Այն թուլերից՝ տաս փութերով»:

«Մեծ-մօր օրհնանքը» սահուն է. մանուկները սիրով և հեշտութեամբ բերանացի կտովորեն:

Երկրորդ մասում պարունակուող սակաւաթիւ ոտանա-

ւորներն ուղղագրական կանոններ են պարունակում իրենց մէջ. քերականական կանոնները միտը պահելու կամ հեշտութեամբ լիշելու համար՝ այս միջոցին դիմելը շատ էին սիրում հին մանկավարժները. սակայն այժմ այդպիսի ա Ր Հ Ե Ս տ ա-
կ ա ն չ ի շ ո ղ ու թ իւ ն ի ց զերադաս է համարում խելացի
չ ի շ ո ղ ու թ իւ ն ը, որ հիմնւում է հոգու ըմբռնման և հաս-
կանալու կարողութիւնների վրայ: Այդ նպատակին չարմա-
րեցրած ոտանաւորների թերութիւններից մէկն է լինում սո-
վորաբար՝ հատուածների մէջ տրամաբանական կապի
թուլութիւնը, որից զերծ չէ մնացել և մեր հեղինակը.

«Մանուշակից սովորաբար

Անուշ, ախորժ հոտ է գալիս:

Մեր ցուրտ սարը ամէն ամառ

Ոչխարների հօտ է գալիս»:

«Կուրութիւնն էլ, կաղութիւնն էլ՝

Թէ մարդու մէջ կայ, աբատ է.

Այս մէկ տարին, ամենից էլ

Խոտն ու գարին շատ առատ է»:

Շատ տեղ էլ որոշ տառով զրուած բառեր շարելու հա-
մար՝ ծիծաղելի մտքեր են կազմուած.

«Առողջ ազուա՝ լի է անտառ.

Գոռոզ առիւծ փշրեց մացառ»:

«Մեր պարակում մի առու կայ.

Արու որդիս թող անտեղ գայ»:

«Էգուց, վաղ-վաղ, լուսանալիս

Նկսւիս գնանք մեր Սուրբ Սարգիս.

Իսկ եթէ դու շուտ չը գարթես՝

Մէկ ուղտ նստիր, որ մեզ հանեն»:

Հարկաւ ոչ ոք չէ հետաքրքրւում ազուաւի առողջութեամբ, ոչ ոք չէ ասում թէ թող իմ արու որդին գայ. հալ մանուկներն ուղտով ոչ մի տեղ չեն գնում, սակայն այս գաղափարները հանդէս են բերուած, որպէս զի նման տառեր կամ բառեր շարուին միմեանց ետեւից...:

Գրքովը տպուած է ընտիր թղթի վրայ. պատկերներից մի քանիսը լաւ են, բայց ընդհանրապէս պարզ և որոշ չեն:

Ցանկալի է, որ Արժ. Նազարեանի այս գրքովը երկրորդ անգամ տպագրուէր՝ վերամշակուած և զտուած:

1. **ՀՀՈՒԴ-ՔՈՒՇԱՆ**, վէպ Պարսկաստանի կեանքից, հեղ.
Շահրիարի: Թիֆլիս, 1902 Դինն է 1 ռուբլի:

Հեղինակը նպատակ ունի այս վէպով ծանոթացնել մեզ Պարսկաստանի կեանքի հետ: Գեղեցիկ նպատակ, որ չը գովել չի կարելի: Միայն ափսոս որ հեղինակը իւր երկին վէպի ձև է տուել: Վէպ ասելով հասկացում է մի գեղարուեստական ամբողջութիւն—կեանքի մի ամբողջ գործողութիւն իւր սկիզբով, ընթացքով և վերջաւորութեամբ:

Պ. Շահրիարի գրքովը կրում է Ջհուդ-Քուշան, ալսինքն հրէասպանութիւն վերնագիրը, բայց հրէաների գրութեանը Պարսկաստանում նրա մէջ շատ քիչ տեղ է տրուած: Հրէասպանութիւնը կատարում է գրքովի վերջում: Այս ի հարկէ, թերութիւն չէ, բայց ինչու գրքովի գրեթէ չորս հինգերորդական մասը նուիրուած է հրէասպանութեան հետ կապ չունեցող դէպքերի նկարագրութեան—չը գիտենք: Գրքովը կարող էր անուանուել և «Բաբի-Քուշան», և «Հացթուխ-Քուշան» և «Ապստամբ-Քուշան» և վերնագիրը նույնչափ կը համապատասխանէր բովանդակութեանը, որչափ և «Ջհուդ-Քուշանը»:

Հեղինակը ըստ երևոյթին Պարսկաց կեանքին բաւական ծանօթ է, գոնէ արտաքին կեանքին: Ուստի հաճուքով նկարագրում է պարսիկ ամբոխի փողոցային անկարգութիւնները, պաշտօնեաների կաշառակերութիւնը: Հարեմական կեանքի նկարագրութեանը չենք կարող հաւատ ընծայել, որովհետև հեղինակը հազիւ թէ տեսած լինի Հարեմ: Այդ տեսակ մի փակ աշխարհ երևակայութեամբ միայն կարելի է թափանցել: Իսկ դրա համար պէտք է ունենալ տունուազը Բաֆֆիի ֆանտազիան, որ ի հարկէ, չի երևում պ. Շահրիարի մէջ:

«Ջհուդ-Քուշանը» վէպ չէ իսկական իմաստով, գեղարուեստական նրա մէջ ոչինչ չը կալ, ուրեմն և ստեղծագործութիւն: Բայց իբրև բարձրագրութիւն, վատ չէ: Մի քանի տեսարաններ կարդացում են նոյն իսկ անձանձրութիւն, օրինակ X-րդ գլուխը, որ նուիրուած է հրէաների ժողովին իրանց աղօթարանում: Վիպային տարրը գրքովի մէջ մոցրած է շատ թուլ և անչնորհք կերպով: Դրամա չը կալ, հոգեբանութեան կատարեալ բացակայութիւն, գեղարուեստական պատկերների կատարեալ աղքատութիւն: Մի քանի նկարագրութիւններ մեր մէջ չարուցին զգուածքի զգացում: Օրինակ ինկվիզիցիայի

տեսարանը, Շահի փլաւ ուտելը, մանաւանդ այն, թէ պարսկ-
կը անկողին պառկելիս կնոջ որ կողմովն է մտնում նրա ծո-
ցը, ևս առաւել հարեմական կանանց փոխութեան և լան-
փոխանութեան» մասին հեղինակի շեշտը: Այս տեսակ տեսա-
րանների նկարագրութիւններ կարելի է կարգաւ միայն այն
ժամանակ, երբ նկարագրողը զեղարուեստական վրձին է: Իսկ
պ. Շահրիարի չորս թէ աւելի տակից նրանք դուրս են եկել
վերին աստիճանի հակազեղարուեստական և տղեղ:

Բնդհանրապէս առմամբ «Ջհուգ-Քուշանը» լրագրական
թղթակցների ժողովածուի տպաւորութիւն է գործում: Հեղինա-
կը աւելի խելացի վարուած կը լինէր եթէ իւր գրքովը հա-
մեստաբար անուանէր «Տեսարաններ Պարսկաստանի կեան-
քից» և ոչ վէպ, որ մեծ լաւակնութիւն է նրա կողմից. վէպ
գրելու համար բնածին շնորհք է հարկաւոր, իսկ այս շնորհքը
փողոցում չի ծախուած:

Շահրիարի ոճը վատ չէ. բայց իբրև լրագրական թղթա-
ժաղրի ոճ և ոչ վիպասանի: Գրքովը լինէր է պարսկերէն և
թուրքերէն բառերով, որոնք ձանձրոյթ են պատճառում ըն-
թերցողին:

Գրքովի գինը մի ուրիշ թանկ է:

Ե

«ՏԱՆՏԻՐՈՂՍ ԱՂԶԻԿԸ», վիպակ Նար-Դոսի, հրատ.
Լոյսի: Թիֆլիս, 1902 Գինն է 20 կոպ:

Մի հալ վարժապետ սենեակ է վարձում մի կապալաւոր
Թիֆլիսեցի հալ վաճառականի մօտ: Շուտով նա ծանօթանում
է տանտիրոջ ընտանիքի հետ և հրաւիրում զասատու նրա
որդու համար: Վարժապետը եղբորից անցնում է քրոջը և
սկսում է նրան էլ հայերէն լեզուի և պատմութեան դասեր
տալ: Օրիորդ Քալօն, որ գիմնազիական կրթութիւն ունի, մեր
վարժապետին լափշտակում է իւր «կրակ շարժումներով, կրակ
քալուածքով և կրակ խօսակցութեամբ» նաև արևելեան գե-
ղեցկութեան ուրոյն տիպարով, պինդ զեղձի նման: Թուխ ու
թաւուտ դէմքով, բելներով և զարմանալի առատ ու երկայն
մազերով: Վարժապետը խելքը կորցնում է և սիրահարում:
Աղջկալ ծնողներն այդ հասկանում են և առաջարկում նրան

հեռանալ իրանց տնից: Վարժապետը սկսում է տանջուել: Մի օր նրանք պատահաբար հանդիպում են Մուշտափդում: Տեղի է ունենում բացասություն, որից երևում է, թե Քալօն թէև սիրում է վարժապետին, բայց անգոր է կռուելու ծնողների կամքի դեմ: Վարժապետը կատաղում է և ձեռն ուժգին զարկում սեղանին: Զբոսնող ամբոխը նկատում է այդ: Օրիորդի բիշկ եղբայրը, որ նստած է լինում մի ուրիշ սեղանի քով, նկատում է սկանդալը և քիչ է մնում վարժապետին ծեծի...

Սիրահարները բաժանում են: Քալօն ամուսնանում է մի հարուստ զինեվաճառի հետ: Վեց տարի լսող վարժապետը հանդիպում է նրան փողոցում: Քալօն ղերացել է, տգեղացել և ի վերայ ալսր թասակրաւ է հագել և գնում է գրքացի մօտ. մի խօսքով դարձել է Թիֆլիսի տափակ Վէկէլներից մէկը: Վարժապետը, ի հարկէ, հրապարակում է և սոռանում Քալօին:

Այս է Նար-Ռոսի 90 էջերից բաղկացած վէպիկի բովանդակությունը, որ, ինչպէս տեսաւ ընթերցողը, աւելի քան հասարակ է: Վէպիկը գեղարուեստական հրապուր չունի, բայց կարդացւում է, իսկ այս քիչ բան չէ: Հեղինակի ոճը դերժ է գոհակարանութիւնից, բաւական դրականական է, միայն ավստոս պատկերաւոր չէ: Նկարագրութիւնները ազդու չեն, հեղինակի վրձինը հարուստ երանգներից զուրկ է, չունի նաև դեղեցիկ համեմատութիւններ: Քալով հեղինակի դիտողական ընդունակութեանը, մակերևութական է: Կան դարձուաճներ որոնք տարակուսանքի ժպիտ են շարժում, օրինակ «և խելքի ծալը գնում էր քնելու համար» (էջ 23): Տգեղ է հերոսուհու կեղտոտ եղունգների նկարագրութիւնը: Սիրոյ արտայայտութիւնը երկու սիրահարների մէջ նկարագրուած է տարօրինակ: Այսպէս, օրինակ, մի տեղ հերոսը, որի լեզուից պատմում է անցքը, իւր նկարագրութեանը աշխոյժ տալու համար ասում է. «ե բ բե մն նա (ս'ի բ ու հ ի ն) ուղղակի բռնում էր քթիցս, ես քաշում էի նրա գիսակը» և այլն:

Մի թեթև նկատողութիւն: Ըստ երևութին պ. Նար-Ռոսը վիրատեաց է: Նա մի քանի տեղ ծաղրում է վրաց լեզուն, զայրանալով, որ իւր հերոսուհին այդ լեզուով է խօսում: «Վիրական զգուելի հնչիւն, անիծած վրացերէնով», այս ալնպիսի անզգոյշ խօսքեր են, որոնց համար հեղինակը կարող է ենթարկուել բարոյական տուգանքի: Ինչ կարիք կայ օտարների լեզուն ծաղրելու:

Юриі Веселовскіи: „Армянскій поэтъ Смбатъ Шахъ-Азизъ“, критическій этюдъ Москва. 1902 г. Цѣна 1 рубль.

Պ. Իւրիշ Վեսելովսկին բաւական լալտնի է հալ հասարակութեան իւր մի քանի աշխատութիւններով մեր գրականութեան վերաբերմամբ: Նա գրեթէ միակ ուսու գրողն է, որ հետաքրքրուում է մեր զուտ գրականութեամբ, գիտէ հալերէն և աշխատում է ուսու ընթերցողներին ծանօթացնել մեր գրականական երկերի հետ: Նրա ամենակարեւոր աշխատութիւնն է «Армянскіе беллетристы» ժողովածուն, որ լոյս տեսաւ տասը տարի առաջ և լաւ ընդունելութիւն գտաւ ուսու մամուլի կողմից: Այդ ժողովածուի մէջ մտել են Արովեանի «Վէրք Հաստանի»-ից մի քանի կտորներ, Բաֆֆիից, Պօօշեանից և Աղալեանից հատուածներ հեղինակների կենսագրութեամբ: Ժողովածուն պիտի շարունակուէր: Նրա երկրորդ հատորը պարունակում էր Պատկանեան, Պեշիկթաշեան, Գուրեան, Սունդակեան, Շիրվանզադէ և մի քանի այլ հեղինակներից թարգմանութիւններ: Բայց այդ հատորը ինչ ինչ հանգամանքներով չը կարողացաւ լոյս տեսնել: Այնուհետեւ Վեսելովսկին սկըսեց տպագրել առանձին առանձին ուսումնասիրութիւններ իւրաքանչիւր հալ հեղինակի մասին:

Ներկալ գրքովը բաղկացած է ընդամենը 100 էջերից, որոնց կիսից աւելին պ. Վեսելովսկու ուսումնասիրութիւնն է Շահ-Աղիզի մասին: Իսկ մնացեալը թարգմանութիւններ մեր բանաստեղծից: Պ. Վեսելովսկու քննական հալեացքը ընդհանուր առմամբ ճիշդ է, իսկ թարգմանութիւնները, որ կատարել են լացի Վեսելովսկուց, պ. պ. Վիպպեր, Գօլովաչեվսկի և Ումանցներ, անմասն են:

Գրքովը հրատարակուած է շատ չքիղ Շահ-Աղիզի պատկերով: Արժէ 1 ուրբլի: Գնել ցանկացողները կարող են դիմել. Москва, Леонтьевскій, № 11, кв. 17 Ю. А. Веселовскому.

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ

Մեր դերասանուհիները.—Հայ կանայք:—Մեր դերասանները.—Արաք-սեանի խումբը:

Աչքի առջև ունենալով այն հանգամանքը, որ ես գրում եմ մի երկամսեայ գրական հանդիսի համար, հնարաւորութիւն չունիմ իւրաքանչիւր ներկայացման մասին մանրամասն խօսելու և ոչ այս կամ այն դերասանի խաղը առանձին քննադատելու: Իմ նկատողութիւնները թատրոնի մասին միայն ընդհանուր կարող են լինել: Ուստի թող ընթերցողները չը պահանջեն ինձանից լրագրական ռեցենզենտի մանրամասն քրքրում, որ ամենեւին չի կարող հետաքրքրական լինել ամսագրի ընթերցողների համար:

Այս հիման վրայ, որպէս զի մի անգամ ընդ միշտ չափունած լինիմ իմ կարծիքը այժմեան մեր բեմական ոլժերի մասին որոշեմ նրանցից իւրաքանչիւրի տեղը՝ ապագայում այլ ևս այս հարցին չը վերադառնալու պայմանով:

Նախ կանանց ոլժերի մասին:

Մեր բեմի անկալուն գոյութիւնից առաջացած մի տխուր փաստ է, որ Հրաչեայ-Աստղիկ փառալեղ շրջանից լետոյ աչքի ընկնող դերասանուհիներ երեան չեն գալիս:

Տիկ. Սիրանուշ, որ այս լունուարից իննը ներկայացման համար հրաւիրուած է Թիֆլիս, հաշուի չը պիտի առնուի, քանի որ լիչեալ շրջանի աւանդներից մէկն է և յամենայն դէպս թարմ ոլժերից չէ...

Իմ կարծիքը այս հմուտ ու փորձառու դերասանուհու բեմական արժանաւորութիւնների մասին արդէն չալտնի է, ուստի բնաւ հետաքրքրական չէ կրկնել մի անգամ ասուածը:

Նոր ոլժերի մէջ մատնացոյց կանեմ նախ և առաջ տիկ. Մայսուրեանին, որ վերջին տարիների մեր թատրոնական կեանքի արդիւնք է: Չափազանցութիւն արած չեմ լինի եթէ ասեմ, որ այդ տակաւին երիտասարդ դերասանուհին ունի քանի մի նշույններ արտիստուհի դառնալու, հարկաւ, անխոնջ

աշխատասիրութեան և անընդհատ ինքնակրթութեան պալմանով: Տիկինը օժտուած է այն աստուածալին կալծով, առանց որի գեղարուեստի ոչ մի ասպարիզում աչքի ընկնել չի կարելի: Այդ կալծի շնորհով է, որ երբեմն համապատասխան դերում կարողանում է հանդիսականի սրտի լարերը շարժել և ստիպել նրան զգալ իր ներկայացրած տիպերի զգացածը:

Արտաքինի կողմից տիկ. Մալուրեան օժտուած է բաւական բեմական տեսքով, ունի ազդու և դիւրական ձայն, թէև զօրեղ դրամատիկական դերերի համար այդ ձայնը բաւականաչափ ուժեղ չէ, ուստի և չափ անզամ դաւաճանում է նրան: Խաղը զերծ է հին չկուլտի կեղծիքից և կրում է ժամանակակից ուշադրական ուղղութեան ազդեցութիւն: Նկատելի է, որ հայ դերասանուհին ուսումնասիրել է լատինի ռուս դերասանուհիների խաղը և աշխատում է հետեւել նրանց:

Այս է պատճառը, որ նրա ձեւերը ցանկալիի չափ նուրբ չեն: Նաև միատեսակ են: Դրամատիքական զօրեղ մօմենտներին նա սովորաբար մէջքը կորացնում է տգեղաբար և բռնեցքները սեղմում ալտերին և այս անում է հոգեբանական ամենատարբեր դրութիւնների մէջ: Նույն ձանձրալի միատեսակութիւնը զգացւում է և նրա ձայնի ելեէջների մէջ, որոնք շատ անգամ բնականից աւելի լալկան են և անախորժ...:

Եթէ տիկին Մալուրեանցն աշխատի ազատուել այս թերութիւններից, նաև աշխատի հալացնել իւր անախորժ օտարահնչիւն արտասանութիւնը—կարող է ժամանակին դառնալ արտիստուհի: Ասում եմ արտիստուհի, որովհետև այլ է դերասանուհի (actrice) այլ է արտիստուհի (artiste): Դերասանը արհեստաւոր է, իսկ արտիստը գեղարուեստագէտ: Կարելի է այս կամ այն դերը լաւ սերտել, լաւ խաղալ, նույն իսկ սրտեր շարժել, բայց այդ դեռ չի նշանակում կատարեալ արտիստութիւն:

Կատարեալ արտիստի խաղը զերծ է բոլոր խորդուրուրդերից և անախորժ վարկեաններից: Այն մի չստակ գեղարուեստական ամբողջութիւն է: Կատարեալ արտիստի համար չը կան փոքր և մեծ դերեր: Նա բոլոր դերերը համահաւասար ճաշակով ու նրբութեամբ է խաղում: Չը կան նա մանաւանդ մի և նույն դերի մէջ դերասանի համար սիրելի և ոչ սիրելի մօմենտներ: Կատարեալ արտիստը նախ և առաջ սիրահար է լաջորդականութեան: Նա իւր ոյժերը չի սպառում մի չափունի սիրեցեալ տեսարանում և միւս տեսարանները տանում աւելամալ, անփոխ:

Իսկ տիկ. Մալուրեանցի խաղի մէջ ամեն անգամ նկատուում է նորա դժգոհութիւնը կամ գոհունակութիւնը իւր դերից, նկատուում է նաև անախորժ անլաջորդականութիւն մի և նույն դերի մէջ: Նա մի տեսարան լաւ է տանում, միւսը բոլորովին փչացնում, մէկում չափշտակում է, միւսում ուժասպառ դառնում: Եւ այսպէս բոլոր դերերի մէջ:

Կարելի էր տիկ. Մայսուրեանից պահանջել մի փոքր աւելի ուշադրութիւն և ղէպի իւր զգեստները, որ ոչ հարուստ են և ոչ բազմատեսակ: Բայց այս պահանջը կը լինէր չափազանց խիստ, աչքի առաջ ունենալով այն չափաւոր վարձը, որ ստանում են առ հասարակ մեր դերասանուհիները:

Ընդհանուր առմամբ տիկ. Մայսուրեանցը գնահատելի ոյժ է մեր այժմեան աղքատիկ բեմի համար:

Նրա հետ կարող էր մրցել ով գիտէ գուցէ և գերազանցել շատ տեղերում օրիորդ Խիթարեանը, եթէ միայն խմբի մէջ լինէր: Ինչ համար միանգամայն անհասկանալի է, ինչու Կրամատիքական Ընկերութեան լարգելի Վարչութիւնը այս տարի չը հրաւիրեց այս ընտիր դերասանուհուն: Շատ դերասանուհիներ ունինք, որ և զած քչերին էլ անուշադիր ենք թողնում:

Չեմ կարծում, որ օրիորդ Խիթարեանի պահանջներն այնքան մեծ լինէին, որ հնարաւոր չը լինէր ընդունել նրան: Գեղարուեստի գործում սակարկութիւնը փաստակար արտ է և չը պիտի մի քանի ռուբլիների համար բեմը զրկել կարեւոր ոյժերից և հասարակութիւնն անը արդարացի տրտուներէն առիթ տալ: Չը պիտի նաև արհամարհել թատրոնն այցելողների պահանջը: Թատրոնը հասարակական հիմնարկութիւն է, ուստի և Վարչութիւնը պարտաւոր է ղեկավարուել միայն հասարակութեան ճաշակով: Այս տարի խաղացուցին մի քանի ժամանակակից պիէսներ, որոնց մէջ օր. Խիթարեանի մասնակցութիւնն ուղղակի անհրաժեշտ էր, օրինակ «Վանիւշինի Զաւակները», «Խորաւուզուած Զանգակ» և այլն:

Այսպէս թէ այնպէս, ցանկալի, նոյն իսկ պարտաւորական է, որ գոնէ եկող սեզոնին օր. Խիթարեանը խմբում լինի: Յանկալի կը լինէր նաև տիկ. Սպենդիարեանի մասնակցութիւնը, եթէ միայն լարգելի արկինը փափագ և միջոց ունի հալ բեմին լարատե ծառայելու: Արքան ուզում են թող խիստ վերաբերուին լրագրական ռեցենզենտները տիկնոջ առաջին քալերին, իմ կարծիքով նա վերին աստիճանի համակրելի հիւր է մեր բեմի համար և կարող է լինել նրա գեղեցիկ զարդերից մինը: Նրա արտաքինը շատ բեմական է, ձեւերը նուրբ սալօնական, գիտէ նուրբ ճաշակով հագնուել և աւելի վաշխուչ պահել իրան բեմի վրայ, քան շատ և շատ հմուտ դերասանուհիներ: Իսկ զրանք այնպիսի հազուագիւտ լատկութիւններ են, որոնց ճրագով պիտի փնտրել մեր բեմի վրայ: Տիկին Սպենդիարեանը միակն է, որ կարող է grande-dame-երի դերերը ժամանակակից պիէսներում կատարել տաղանդով և ճաշակով: Այս տեսակ դերերի համար մենք ղեռ դերասանուհի չունենք, այն պարզ հանգամանքի շնորհով, որ ժամանակակից սալօնական նրբութիւնները տակաւին հալածուած տարր են մեր բեմում: Կան, ի հարկէ, թերութիւններ տիկ. Սպենդիարեանի խաղի մէջ, բայց նրանք բեմական ան-

փորձութեան պիտի վերագրել և ոչ ձիրքին: Տիկինը երբ-տասարդ է և ընդամենը մի քանի անգամ է բեմ դուրս եկել:

Մեր վաղեմի ծանօթ տիկ. Վարդուհին ուղղակի անփոխարինելի է կօմիկ կանանց դերերում: Ներկայ սեզոնում նա միակն է այս տեսակ դերերի համար և իւր ուսերի վրայ քաջութեամբ կրում է նրանց ծանրութիւնը: Նա միշտ լաւ գիտէ իւր դերերը, միշտ իւր տեղումն է և երբէք ձանձրալի չէ:

Տիկ. Մելիքեան, այս համեստ դերասանուհին նույնպէս բարեխիղճ և անհրաժեշտ ուժ է: Եթէ ռեժիսսեօրը նրան ամեն անգամ իւր ամպլուալին չարմար դերեր տալ, դերասանուհին երբէք հանդիսականներին զժկամակութեան առիթ չի տալ: Անսամբլի համար նա մի շատ կարեւոր դերասանուհի է, որ երբէք չի փչացնում իւր դերերը երկարամեայ փորձառութեան շնորհով:

Տիկ. տիկ. Գուլազեան և Ազնիւ դեռ նոր դերասանուհիներ են և այս տարի բաւական առաջադիմութիւն են արել: Նրկուսն էլ հաւասար բարեխիղճութեամբ կատարում են իրանց փոքրիկ, ոչ-պատասխանատու դերերը:

Սոքա են մեր ալժմեան բեմի կանացի ուժերը:

Օրիորդ Սունդուկեանց, մեր պատկառելի դրամատուրգի դուստրը, չը գիտեմ ինչու չի կամենում ծառայել իւր մարտնչի բեմին, դերագասելով նրանից պ. Արասովի խումբը... Իսկ օրիորդ Աղամեան խաղում է Բագում:

Ինչպէս տեսնում էք մեր բեմը չափազանց ողորմելի վիճակի մէջ է դերասանուհիների կողմից: Հայ կինը տակաւին զժուարութեամբ է իրան նուիրում բեմական արուեստին: Նա դեռ իւր տատերի նախապաշարումների ճիրաններից չի ազատուել: Նա բարւոք է համարում ժամերով ման գալ Գօլօվինսկի: Պրօսպեկտի վրայ անգործ և զբաղուել բամբասանքով քան զբաղուել մի հաճելի, ազնիւ և օգտակար գործունէութեամբ աչն հասարակ պատճառով, որ նրա ուղեղը կաշկանդուած է:

Բեմը ընդհանուր առմամբ փչացնում է կանանց—այս զժբախտաբար ճիշտ է, որքան ևս կամենան հակառակը ապացուցանել լաւատեսները: Բայց այս դեռ չի նշանակում, թէ ամեն մի կին, որ ոտք է դնում թատրոնական տախտակամածի վրայ, անհրաժեշտօրէն պէտք է բարոյապէս ապակաշուի: Ապականուել կարելի է և բեմից դուրս: Ամեն ինչ կախուած է անհատի բարոյական առանձնաւատկութիւններից և կամքի ուժից: Եթէ հայ կինը ունի իրաւունք պարծենալու իւր բարոյական ժուկկալութեամբ, թող ապացուցանի, որ կեանքի բոլոր հանգամանքներում նա ուժ ունի անապական մնալու:

Եւ անձամբ փարիսեցութիւն և ոչ—առաքինութիւն եմ

համարում հայ կնոջ արհամարհանքը դէպի զերասանական արուեստը, որովհետև չափազանց կասկածում եմ նրա նահապետական առաքինութեան մասին: Հայ կինը չի խուսափել և չէր կարող խուսափել ժամանակակից բարք ու վարքի ապականութեան ազդեցութիւնից: Ասում են, հայ ընտանիքի մէջ մուտք չի գործել այս ապականութիւնը և ասողները մատնացոյց են անում քաղաքների միջին ու ստորին դասակարգները և գիւղական բնակչութիւնը: Օո, փարիսեցիներ, որքան կոյր էք դուք ձեր մոլի լաւատեսութեան մէջ: Դիտեցէք ձեր շուրջը սուր աչքերով, և վերջապէս, կը համոզուէք, որ նահապետական առաքինութիւն ասուած բանը վաղուց է թուլացել ոչ միայն քաղաքներում այլ և գիւղերում... Դուք աւելին կը տեսնէք: Դուք գուցէ տեսնէք, որ քաղաքակրթութիւնը այդ ընդհանուր ապականութեան վերաբերմամբ բնաւ լանցան: չունի, որ հէնց փոքր ի շատէ կանոնաւոր քաղաքակրթութեան ընտանիքները կարող են պայծառ երեսով նայել ձեր գիւղական նահապետական ընտանիքներին, որոնց կարծեցեալ բարոյական մաքրութիւնը դուք բերանի առակ էք դարձրել, ձեր փառաբանած գիւղական և քաղաքների գոեհիկ ընտանիքներում բարոյական ախտեր կան, որոնց մասին մեր քաղաքակրթութեան ընտանիքները գուցէ գաղափար անգամ չունին...

Բայց ես չեղոցի: Դառնում եմ մեր զերասաններին:

Առաջին տեղը մեր ներկայ խմբում ամենայն իրաւամբ պատկանում է պ. Աբելեանին: Նա գիտէ ճիշտ ըմբռնել իւր կատարած գերերի ներքին իմաստը և ստեղծել ներկայացրած տիպերի և բնաւորութիւնների ամբողջութիւն: Կան դերասաններ, որոնք հագիւ կարողանում են հասկանալ հեղինակի միտքը և մի կերպ արտայայտել այն, կան ձիրքեր, որոնք ոչ միայն իսկոյն ըմբռնում են հեղինակի միտքը, այլ և երբեմն լրացնում այն իրանց խաղով: Առաջինները արհեստաւորներ են, վերջինները արտիստներ: Պ. Աբելեանին ամենայն համարձակութեամբ կարելի է արտիստների շարք դնել: Նրա խաղը զւրծ է ձանձրալի միատեսակութիւնից, ազդու է, իմաստալի և բնական: Իսկ ձայնը բաւականին հարուստ է և համակրելի: Նա գիտէ իւր աստուածային կալձը արտայայտել խելացի չափով: Երբէք նրա խաղի մէջ չի նկատուում չափազանցութիւն, այն, որ թատրոնական լեզուով կոչւում է շարժ: Զափաւորութեան զգացումը (чувство меры) նյա տաղանդի լատկանիչներից մէկն է, իսկ այս մի թանկագին արժանիք է գեղարուեստի բոլոր ճիւղերում: Ով զուրկ է նրանից, արտիստ չէ:

Արտաքինի կողմից ևս պ. Աբելեան օժտուած է բնութիւնից բաւական առատօրէն: Նա իւր կազմուածքով և համարձակ, անվախ ձևերով ստեղծուած է դրամատիքական հերոսներին

ղերերի համար: Այս լատկութիւնները և ներքին խոշոր կաշճը իրսւունք են տալիս նրան կատարել Շէքսպիրի հերոսների զերերը, և նա կատարում է լաջողութեամբ:

Բայց իբրև կատարեալ արտիստ նա տալաւին կշտամբելի է: Նախ և առաջ նրա արտասանութիւնը կատարելագործուած չէ: Նա չը գիտէ բառերն արտասանել, եթէ կարելի է ալսպէս ասել, կլորիկ, երբեմն երբեմն կակազում է: Շատ անգամ հանդիսականը կարծում է, թէ ահա ահա գերասանը պիտի շեղուի և կարծում թէ նա իւր դերը չը գիտէ: Բայց պ. Արեւեանն իւր զերերը միշտ լաւ է սերտում, երբէք չի շեղում, միայն արտասանութիւնը սահուն չէ և սրանով բաւական թուլացնում է խաղի տպաւորութիւնը: Բացի դրանից, զերասանի արտաքին ձևերը բաւականաչափ նուրբ չեն: Քալլում է նա բեմի վրայ միշտ խոշոր հսկայական քալերով, որ շատ անգամ չեն համապատասխանում զերի բնաւորութեանը: Իերասանը սկսել է ճաշակով հագնուել:

Սեզոնի սկզբից մինչև կէսը պ. Արեւեանը խմբի ռեժիսսերն էր: Յունուարից նրան փոխարինում է պ. Պետրոսեանը: Հետևելով երեք ու կէսամիս պ. Արեւեանի ռեժիսսերութեանը, ես հաճուքով նկատեցի բաւական առաջադիմութիւն խմբի խաղի և ներկայացումների կանոնաւորութեան մէջ: Գերերը բաժանւում էին քիչ բացառութեամբ չարմար, իւրաքանչիւր մասնակցող իւր տեղումն էր: Ներկայացումները սկսում էին ժամանակին և ժամանակին վերջանում: Գերասանները համեմատաբար աւելի ճիշտ էին ուսումնասիրում իրանց զերերը և պիէսների իմաստը արտայայտում էր ընդհանուր առմամբ բաւական անսխալ: Մի խօսքով, երևում էր հմուտ ձեռքի ղեկավարութիւնը: Եթէ լանդիմանութեան արժանի բան կալ — պիէսների վայրի վերոյ և անսխալ բնատրութիւնն էր: Բայց այս մասին կը խօսենք լետու, երբ կը քննենք ամբողջ սեզոնի ռեպերտուարը:

Քալով պ. Արեւեանին իբրև թարգմանչի, կարող եմ բարեկամաբար խորհուրդ տալ, որ այս գործը թողնի: Առանց պին էլ մեր թատրոնական թարգմանիչները բաւական աղաւաղել են հալ լեզուն, թող պ. Արեւեանը չօգնի նրանց ապերախտ դործին:

Պ. Պետրոսեանը կրթուած, զարգացած, բարեխիղճ և վերին աստիճանի վախելուչ զերասան է: Նա երբէք և ոչ մի դեր չի փչացնում: Նա չունի բաւականաչափ ստեղծագործական ուժ-ճիշտ է, բայց ձիրքով է և աշխատասէր: Նրա խաղն ու ձևերը մի փոքր միատեսակ են, բայց իւր միատեսակութեան մէջ անգամ շատ հաճելի արտիստ է: Այս տարի նա շատ առաջադիմութիւն է արել: Մի քանի զերերում, օրինակ «Վանիւշինի Զաւակներ» և «Մօնիա Վանան» պիեսներում նա մեղ պատճառեց քանի մի ժամ բուն գիշարուեստական հա-

ճուր, Նրա արտասանութիւնը սահուն է, թէև երբեմն սխալ: Չալնը մնում է առաջուալ պէս ազդու և համակրելի: Միայն ավստո, որ երբեմն երգելով է արտասանում իւր դերը: Ընդհանրապէս պ. Պետրոսեանը մի պատկառելի բեմական ուժ է, արժանի ամենալին չարգանքի և քաջակերութեան:

Ինչ ասենք մեր համակրելի կօմիկ Տէր-Դաւթեանի մասին, որ առաջնակարգ ուժերից է: Սրտի ցաւով պիտի չեղտամ, որ այս տաղանդաւոր արտիստը, զուցէ ամենատաղանդաւորը ամբողջ խմբի մէջ, իւր ծուլութեամբ և անփութութեամբ աղաւաղեց իւր կարիերը: Աշխատասիրութիւնը կէս տաղանդ է, իսկ տաղանդը առանց ինքնակրթութեան հում նիւթ է: Միայն հում նիւթով գեղարուեստին ծառայել չի կարելի: Պ. Տէր-Դաւթեանը ինչ որ անում է իւր բնածին տաղանդով է անում: Փամանակը և չրջանի առաջադիմութիւնը նրա վրա չեն ներգործել, և այս շատ ու շատ ցաւալի է:

Ահա կենդանի օրինակ պ. Տէր-Դաւթեանի համար պ. Մամիկոնեանը: Սա նա կիսի չափ տաղանդ չունի, մինչդեռ այսօր նրանից անհամեմատ լաւ դերասան է: Ոչ իւր ներքին ալիքներով ի հարկէ, այլ իւր անընդհատ աշխատասիրութեամբ և ինքնակրթութեամբ: Պ. Մամիկոնեանն օր օրի վրա առաջադիմում է, իսկ Տէր-Դաւթեանն ահա տանուհինգ տարի է սառել ու մնացել է մի և նոյն կէտի վրա:..

Առաջադիմութիւն նշմարում է և պ. Յարութիւնեանի մէջ թէև չափաւոր: Սա նոյնպէս անհրաժեշտ ուժ է և այն տարբերութեամբ, որ բոլոր միւս դերասաններից լաւ գիտէ հաշիւէն: Գերերի գերերը նա կատարում է շատ վաշելուչ և, որ ամենագլխաւորն է, միշտ լաւ է սերտում դերերը:

Նոր ուժերից կարելի է մատնացոյց անել առ ալժմ պ. Միրզոյեան երիտասարդին, որ անշնորք չէ իբրև կօմիկ:

Այս էլ ձեզ մեր բեմական արական ուժերը: Ոչ պակաս փոքրաթիւ և աղքատ քան կանացի ուժերը: Չը պիտի շատ էլ խստապահանջ լինել ասելու համար, որ մեր թատրոնական բեմը դեռ ևս աննախանձելի վիճակի մէջ է և դեռ շատ պէտք է սպասենք իսկական արտիստիքական խմբին:

Սեզօնի սկզբից Թիֆլիսի ժողովարան կոչուած թմրած հիմնարկութեան մէջ նշմարում է արտաքույ կարգի կեանք: Քաղքի մօքալակները իրանց ընտանիքների հետ շաքաթը մի անգամ ստանում են մարդավայել զուարճութիւն: Տիկ ու տղէճորների քնահարբ դէմքերի վրա երևում է ուրախ ժպիտ ու ծիծաղ անդամ:

Ի՞նչ է պատահել — Շնորհալի հալ կօմիկ Արաքսեանը սեպտեմբերից կազմել է թատերասէրների մի խումբ, որ շաքաթը մի անգամ աչն է երեք շաքթի օրերը տալիս է ժողովարանի դահլիճում հալերէն ներկայացումներ ժողովարանի անդամների և նրանց ընտանիքների համար: Խաղացւում են

բացառապէս կօմեղիաներ և թեթև ծիծաղաշարժ ֆարսեր:

Սկզբում ներկայացումները ձրի էին: Դահլիճում ասեղ զցելու տեղ չէր լինում: Նշանակեցին թեթև տեղափարձեր, դարձեալ դահլիճը ծալրէ ի ծալր լիքն էր: Այժմ գները մի քիչ աւելացրել են, և հասարակութիւնը նոյն եռանդով աւ-
ցելում է հալ ներկայացումները:

Ահա մի զօրեղ փաստ, որ նոյն իսկ կիսակիրթ և ան-
կիրթ հալի մէջ կարելի զարթեցնել սէր դէպի մայրենի բեմը
եթէ լինին գործունեալ և եռանդուն մարդիկ: Պ. Արաքսեա-
նի ձեռնարկութիւնը արժանի է ամենալոյս յարգանքի և ա-
ջակցութեան: Մեր միջին վաճառականները, որ մինչև ալժմ
իրանց ձանձրութիւն խեղդում էին կանանչ սեղանի փոշու և
նառդիի չխշկոցների մէջ, այժմ տեսնում և զգում են, որ
կալ աւելի մարդավայել ու աւելի վաշելուչ զուարճութիւն: Իսկ
նրանց ընկճուած ընտանիքները գոնէ չարաթը մի անգամ ան-
ցենկացնում հաճելի ժամեր: Միւս կողմից, օգտւում է հալ
թատրոնը, որի համար պատրաստւում է նոր հասարակու-
թիւն: Օգտւում է նա մանաւանդ հալ լեզուն, որ այնքան հա-
լածուած է Թիֆլիսի մօքայաքների շրջանում:

Պ. Արաքսեանի գործունէութիւնն այս ուղղութեամբ օ-
րինակելի է և արժանի ամենալոյս տեսակ աջակցութեան, ինձ
ասացին, որ յարգելի դերասանը այժմ զբաղուած է Թիֆլիզի
Հաւաքար կոչուած հալաբնակ քաղաքամասում մի էժանագին
թատրոն կառուցանելու մտքով: Մի մասնաւոր անձի օգնու-
թեամբ այս միտքը գրեթէ իրագործուելու վրայ է: Հաւաքարում
բնակւում են մօտ 30000 հայեր, որոնք զուրկ են բարոյական
զուարճութիւններից: Ինչ ասել կուզի, որ պ. Արաքսեանի
ձեռնարկութիւնը մի մեծ բարիք է այդ բնակչութեան համար:

Յունուարի 12-ին ժողովարանի դահլիճում կայացաւ պ.
Արաքսեանի քննեֆիսը: Դահլիճը լիքն էր, դերասանը ստա-
ցաւ մի քանի թանգազին նուէրներ:

Յունուարի 26-ին կայացաւ Աղամեանի լիշատակին մի
ցերեկով Սրտիստիքական Ընկերութեան թատրոնում: Թատ-
րոնը գրեթէ դատարկ էր, բացի մի քանի կարգերից և մի
շարք օթեակներից, որոնք բռնուած էին մեծ մասամբ աշա-
կերտներով:

Հանդիսի ծրագիրը կազմուած էր շատ աղքատիկ: Ներ-
կայացուեց մի ինչ որ մեւօդրամա մի գործողութեամբ, որի
մէջ առաջին անգամ բեմ է դուրս եկել Աղամեանը: Յետոյ
լմացուեց, որ սխալ է: Աղամեանը Թիֆլիզում առաջին ան-
գամ խաղացել է «Աէրառանց համարման» պիէսում: Մի խումբ
օրիորդներ և պատանիներ պ. Մամաջանեանի ղեկավարու-
թեամբ երգեցին մի քանի երգեր, որոնցից զիւր եկաւ մեղ
առանձնապէս «Շողերը»: Վերջը կայացաւ ապսթէօզ, ուր Ա-

դամեանը դուրս էր բերուած զանազան ղերերում: Դա հանդիսի միակ աջող կտորն էր: Տիկ. Ոսկանեան հարուստ ձայն ունի, բայց երգում է զեռ շատ թույլ: Ափսոս է այդ ձայնն անմշակ թողնել:

Ինչեւէ, հանդէսն անցաւ շատ անշուք, շնորհիւ կազմողների անփութութեան:

Իմ գուշակութիւնը Բագուի խմբի մասին դժբաղդաբար կատարուեց. Սէզօնի սկզբից ես ասել էի, որ խմբի ղեկն այնպիսի մարդկանց ձեռքումն է, որ երկար վարել նրան չեն կարող. Այդպէս էլ եղաւ. Գեկտեմբերի վերջից խումբը լուծուել է, դերասանները հեռացել են Բագուից. բացի պ. Արմենեանից, որ ինչ-որ պահանջներ է անում բեմի ղեկավարներից: Իսկ Թադիէվի թատրոնի կապալառու Ղեքեղիսկին ղիմել է դատարանին և պահանջում է թատրոնի վարձ սեզօնի մնացորդ օրերի համար:

Հալ թատրոնի համար դատարանի դռները քաշքշուելը մի նոր խալտառակութիւն է, որի նմանը զեռ չի եղել նրա պատմութեան մէջ: Գեղեցիկ ապացոյց, որ թատրոնի ղեկավար լինելը ամեն մարդու խելքի բան չէ և որ չի կարելի մի այսպիսի հիմնարկութեան ղեկը լանձնել մի ինչ որ նախաձիւն հաշուապահի կամ գործակատարի...

ԴԻՏՈՂ

ՆԿԱՐԻՉՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Թիֆլիզում անցեալ տարուանից հաստատուել է և արդէն կանոնաւոր գոյութիւն ունի այս համակրելի ընկերութիւնը, իբրեւ միակ զեղարուեստական մարմին ամբողջ Կովկասում:

Ընկերութիւնը անցեալ տարուաւ վերջերին տուեց մի ոչ այնքան չքեղ երեկոյթ և լետոյ այսպէս կոչուած փառքի Տաճարում բաց արաւ պատկերահանդէս մինչև լունուարի կէսը: Մենք մի քանի անգամ այցելեցինք այդ պատկերահանդէսը: Ի ցոյց են դրուած տեղական բոլոր շնորհքով և անշնորհք նկարիչների նկարները: Քանակութեան և որակութեան կողմից առաջին տեղն են բռնում պ. պ. Բաշինջաղեանի և Զանկովսկու պէշաժները: Պ. Բաշինջաղեանը 2 տարի ֆարիզում աշխատելուց լետոյ այժմ աւելի նուրբ է նկարում: Նրա վրձինը նկատելու չափ առաջադիմութիւն է արել: Պ. Զանկովսկու նկարները կրում են ծերունական թուլութեան դրոշմը. թէև դարձեալ գրաւիչ է նրա վրձինը: Միւս նկարիչներից աչքի են ընկնում Շմերլինգի և Գաբանվի դիմանկարները: Պ. Գաբանվը շնորհքով նկարիչ է, բայց ծոյլ է և առաջադիմութիւն չի անում: Մի քանի նկարիչներ խալտա-

ռակութեան համար են ասպարէզ եկել: Ոմն պ. Ֆոզլ, ի ցոյց է դրել քսանի չափ մանկական խժժանքներ, որոնք դիտողի կարեկցութեան զգացումն են շարժում զէպի «նկարչի» ողորմելի վրձինի անդորութիւնը:

Ընդհանրապէս պատկերահանդէսը ազքատ է և բաւարար տպաւորութիւն չի գործում: Բայց և այնպէս ուրախալի է, որ մեր փոքրաթիւ նկարիչներն այժմ միացել են և ընդհանուր ոլորտով են լայտնում հասարակութեանը: Հերիք է ինչքան ինտրիգներով կերակրուեցին, թող այժմ ընկերաբար աշխատեն և կռուեն միջակութեան դէմ...

Ե.

Սենկեւիչի կարծիքը բեմին ծառայողների մասին:

Նշանաւոր լեհական գրող Սենկեւիչը, որ ահա տասը տարի է համաշխարհային առաջին վիպասանն է համարւում, իւր բարձր գեղարուեստական երկերից մէկում («Այն երրորդը») հետեւեալ խորհրդածութիւնն է անում դերասանուհիների և առհասարակ արտիստների մասին:

Գերասանուհիների մէջ անշուշտ կը գտնուին մարմնապէս անմեղ կանայք, բայց եթէ նրանց կօրսենները կարողանալին երբ և է մատնել իրանց տիրուհիների տենչանքները, — նոյն իսկ ամենաանամօթ կապիկը կարող էր կարմրել, իմ կարծիքով, իւր մարմնի բոլոր անմաղ մասերում:

Իեմը փչացնում է հոգին, մանաւանդ կանանց հոգին:

Դժուար է պահանջել այն կնոջից, որ ամեն երեկոյ պատկերացնում է սէք, հաւատարմութիւն, ազնւութիւն և այլն, որ նա վերջի վերջոյ չուեննաւ բնազդական գիտակցութիւն թէ այդ բոլոր առաքինութիւնները միմիայն բեմի չարդարութեան պարագաներ են, որոնք մտնում են դրամատիքական և բեմական գեղարուեստի շրջանը, բայց չուենն ոչ մի կապ կեանքի հետ:

Սրուեստի և իրական կեանքի մէջ եղած ահագին տարբերութիւնն էլ աւելի ամրացնում է կանանց մէջ այդ հալեացքը: Մրցումը և նախանձը ծափահարութիւնների համար թունաւորում են սրտի բոլոր ազնուագոյն ձգտումները: Յարատեւ ընկերակցութիւնը այնպիսի փչացած մարդկանց հետ, որպիսիք են դերասանները, զրգում է նրանց մէջ կրքեր: Անգօրայի ամենաճերմակ կատուն կարող է կեղտոտուել ալգ պալմաններում: Սրանց կարող է չաղթել միայն մեծ տաղանդը որ մաքրում է գեղարուեստի բովանդցում, կամ այնպիսի ծալ է ի ծալը էսթետիկական բնույթ, որի մէջ չարը չի թափանցում, ինչպէս ջուրը չի թափանցում կարապի փետուրների մէջ...

Ես շատ անգամ գիշերով ծխաքարչը բերանիս թէլը առ-
ջևս ընկերներին հետ զրուցել եմ գեղարուեստի աշխարհին
պատկանող մարդկանց մասին, սկսած նրանց ամենաբարձր
դասից, այսինքն բանաստեղծներից և վերջացրած ամենացածր
դասով, այսինքն դերասաններով:

Մարդ որի փանտաղիան զարգացած է աւելի քան հա-
սարակ մահկանացուներինը, մարդ, որ ուրիշներից աւելի գիւ-
րազգաց է, աւելի թափանցող միտք ունի, աւելի լախուռն է,
մարդ, որ երջանկութեան և հաճուքի սահմանում գիտէ բոլորը
և ծառա է ամեն ինչի աւսանման ծարաւով—անա թէ ինչ է
արտիստը:

Որպէս զի կարողանայ մոլորութեանը լաղթել նա պէտք
է ունենայ երեք անգամ աւելի զօրեղ բնույթ և կամքի ուժ,
քան ուրիշները: Բայց ինչպէս չը կալ հիմք կարծելու, թէ ա-
ւելի գեղեցիկ ծաղիկը հենց իւր գեղեցկութեան պատճառով
կարող է ունենալ փոթորկին աւելի լաջող հանդուրժելու ըն-
դունակութիւն, քան միւսները—նոյնպէս չը կալ հիմք մտա-
ծելու, թէ արտիստը կարող է ունենալ աւելի հաստատ բնույթ,
քան հասարակ մարդը:

Ընդհակառակը, կալ պատճառ, որի ուժով արտիստը սո-
վորաբար աւելի թուլ բնաւորութիւն ունի. որովհետեւ նրա
կենսական ուժը կործանուում է ալն անդունդում և ալն հակա-
սութիւնների մէջ, որոնք բաժանում են գեղարուեստի սահ-
մանը առօրեայ իրականութեան սահմանից:

Նա մի հիւանդ թռչուն է, որ մշտական տենդից կրճուե-
լով մերթ չքանում է մեր հալեացքից թուխպերի ետևում,
մերթ իւր չարչարուած թեւերը քաշքշում է փոշու և ցեխի
մէջ. Գեղարուեստը նրան ներշնչում է զգուսնք դէպի փոշին
և ցեխը, իսկ կեանքը խլում է նրանից թռիչքի ուժը: Ահա
ինչու ալգքան լաճախ նկատուում է արտիստների արտաքին և
ներքին կեանքի մէջ ալնալիս հակասութիւն:

Աշխարհը դուցէ և իրաւացի է, պահանջելով նրանցից
աւելի, քան միւս մարդկանցից և դատապարտելով նրանց,
բայց Քրիստոսը կը լինի արդարացի, ղթալով նրանց..

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՇԻՃՈՒԿ ԹՈՒՔԵՐԻ ԲՈՐՔՈՒՄԱՆ ԴԷՄ: Բօլօնի գիտու-
թեանց ճեմարանի վերջին նիստում պրօֆ. Գվիդօ Տիցցօնին
մի շատ կարևոր ծանուցում է արել «թոքերի բորբոքման»
բժշկութեան նոր եղանակի մասին: Նա իւր օգնական բժշ.
Պանիկիի հետ մի շարք հետազօտութիւններ է կատարել ալն-
ալիսի մի շիճուկ գտնելու, որ քիչ կամ շատ հաստատուն լինէր
լիւեալ հիւանդութեան համար: Երկար փորձերից լետոյ նոքա

վերջապէս գտան սննդարար մի միջոց, որի մէջ այդ հիւանդութիւնն առաջացնող միկրոօրգանիշները նոյն թոյնն են արտադրում, ինչ որ և՛ մարդկային մարմնում: Հետեւապէս փորձի ենթակալ կենդանիներին փոքր առ փոքր սովորեցնելով այդ ստացուած թոյնի, Տիցցօնիին հասաւ այն բանի, որ այդ կենդանիների արեան մէջ առաջացաւ հակաթոյն, այսպէս կոչուած բնական թոյնի: Նրեաց, որ այդ կենդանիների արեան շիճուկը առողջացնող ուժ ունի թոքերի բորբոքումով հիւանդացած կենդանիների համար, ջերմութիւնը արագութեամբ իջնում է և ընդհանուր դրութիւնը լաւանում: Այնպէս հիւանդներն անգամ եղան դէպքեր որ լաւացան: Տիցցօնիի ասելով, այս շիճուկը նշանաւոր ուժ ունի և աւելի ուժգին է ներգործում, հակադիֆտերիտային շիճուկը և ուշաբարձութեան դէմ շիճուկը: Տիցցօնիին լաջողեց բժշկել կենդանիներին $\frac{1}{4}$ խոր. սանտիմետր սրակելով կենդանու ամեն մի կիւղորամ կշռին: Պանիկկին, որ օգնում էր Տիցցօնիին նորա բոլոր հետազոտութեանց մէջ, փորձեց շիճուկը դործ դնել այն հիւանդ մարդոց վերայ, որոնք պարկած էին Հռովմի Santo Spirito հիւանդանոցում: Նա մի քանի սրակում կատարեց և, ինչպէս հաղորդում են իտալական լրագիրները, նոյնպիսի լաւ հետեանքների հասաւ, ինչպէս կենդանիների վրայ կատարած փորձերն էին:

ՀԱԿԱԹՈՔԱԽՏԱՅԻՆ ՇԻՃՈՒԿ: Եւրոպական լրագիրները հաղորդում են, որ Փարիզի պատեօրեան ինստիտուտի լաւտնի մանրէագէտ Մարմօրէկը գտել է հակաթոքախտային շիճուկ: Մարմօրէկի անունը այնքան լաւտնի է, որ այս գիւտը հետաքրքրել է գիտնական աշխարհը և մեծ լուս է տալիս: Եթէ հաւատալու լինինք լրագիրների խօսքերին, Մարմօրէկը իւր նոր միջոցն արդէն փորձել է բազմաթիւ հիւանդների վրայ և պրօֆէսօրը լուս ունի մօտիկ ապագայում հրապարակ հանել իւր ստացած ապացուցները:

Օր. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆ

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼԲ

ՄԱՅՐՈՒՆԻ ԼԵՂՈՒՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՈՒՄ

Մեր հասարակական կեանքի աչքի ընկնող երևույթներից մէկն եղաւ «կովկասեան գիւղատնտեսական ընկերութեան» լուծուարի 14-ին նիստը, որտեղ ընկերութեան անդամները և բազմաթիւ ունկէիրներ լսեցին կովկասեան գլխաւոր կառավարութեան խորհրդի անդամ Սուլտան-Կրիմ-Գիրէի և Նատրուի ընդարձակ և հիմնաւոր զեկուցումը, որ վերաբերում էր ժողովրդական դպրոցներում ուսուցումը մայրենի լեզուով աւանդուելու խնդրին: Առաջ ենք բերում զեկուցման համառօտ բովանդակութիւնը. — չնայելով կովկասի հարստութիւններին, տեղական ժողովրդները ծայրահեղ աղքատութեան մէջ են գտնւում. այս երևույթը զեկուցանողները բացատրում են ժողովրդի տգիտութեամբ: Ժողովրդին տնտեսական քայքայումից փրկելու ամենալաւ միջոցն է գրագիտութեան տարածումը. իսկ այդ բանը կարելի է միայն այն ժամանակ, երբ ուսուցումը տեղի ունենալ ժողովրդին հասկանալի լեզուով. այստեղից ահա առաջանում է մայրենի լեզուի առաջնակարգ նշանակութիւնը դաստիարակութեան և ուսուցման խնդրում: Իբրեւ փաստ զեկուցանողներն առաջ բերին Շօտլա՝ դիալէկտ ժողովրդական դպրոցների պատմութիւնը. սկզբում, երբ շօտլանդական դպրոցներում տիրող էր հանդիսանում անգլիական լեզուն, ժողովրդական կրթութիւնը ողբալի դրութեան մէջն էր, իսկ երբ այդ դպրոցներում մայրենի լեզուով սկսեցին դասաւանդութիւնը, շօտլանդական ժողովրդական դպրոցն սկսեց արագ առաջադիմել և Ներոպալի ամենալաւ դպրոցների շարքն անցաւ: Զեկուցանողները սխալ էին համարում այն հայեացքը թէ աւելի լաւ կլինի, եթէ ուսուցիչը անտեղեակ լինի տեղական լեզուն, ընդհակառակը, ուսուցիչը պէտք է գիտենալ տեղական լեզուն, պէտք է ծանօթ լինի տեղական ժողովրդի կեանքին, նիստ ու կացին, սովորութիւններին. միմիայն այս դէպքում ընտանիքն և ուսումնարանը ձեռք ձեռքի տուած կարող են առաջ տանել մատաղ սերնդի դաստիարակութիւնը: Զեկուցանողներն անհրաժեշտ էին համարում հետեւեալ միջոցները.

1) Կովկասեան ժողովրդական սկզբնական միդասեան դպրոցներում փոխանակ երեք տարուալ դասընթացի՝ սահմանել չորսամեալ դասընթաց. իսկ երկդասեաններում փոխանակ հնգամեալ դասընթացի—վեցամեալ:

2) Վերոյիշեալ դպրոցներում բոլոր առարկաների ուսուցումն աւանդել աշակերտներին մայրենի լեզուով. չորսամեալ դասընթաց ունեցող միդասեան դպրոցներում՝ առաջին երեք տարին, իսկ վեցամեալ դասընթաց ունեցող երկդասեան զըպրոցներում՝ առաջին չորս տարին:

3) Ապահովել ուսուսաց լեզուի ուսուցումը հետեալ կերպով. միդասեան դպրոցներում ուսուսաց լեզուն աւանդում է ամեն օր՝ սկսած առաջին տարուալ երկրորդ կիսից և բացի դրանից, չորրորդ տարին բոլոր առարկաները պէտք է աւանդուին ուսուսաց լեզուով՝ բացի կրօնից և մայրենի լեզուից. իսկ երկդասեան դպրոցներում ուսուսաց լեզուն իբրև ինքնուրոյն առարկալ աւանդում է ամբողջ վեց տարուալ ընթացքում և վերջին երկու տարին բոլոր առարկաներն աւանդում են ալի լեզուով, բացի կրօնից և մայրենի լեզուից:

4) Ուսուսաց լեզուի նման աշակերտների մայրենի լեզուն ևս, թէ միդասեան և թէ երկդասեան դպրոցներում, ամբողջ դասընթացի միջոցին, աւանդում է ամեն օր՝ իբրև ինքնուրոյն և առանձին առարկալ:

5) Այն դպրոցներում, ուր սովորում են մի քանի ազգութեանց պատկանող աշակերտներ, դասաւանդութիւնը պէտք է լինի աշակերտների մեծամասնութեան մայրենի լեզուով:

6) Բոլոր տարրական դպրոցներում կազմակերպել ընթերցարաններ և դրադարաններ քաւականաչափ ժողովրդական գրքերով՝ թէ մայրենի և թէ պետական լեզուով:

7) Որպէս զի ժողովրդական դպրոցների ուսուցիչները մտքերի փոխանակութիւն անեն և ուսուցման լաւագոյն եղանակների հետ ծանօթանան և որպէս զի ժողովրդական կրթութիւնն հետզհետէ բարոքութի, իւրաքանչիւր տարի կազմակերպել ուսուցիչների և վարժուհիների ընդհանուր ժողովներ և գիւղատնտեսական և մանկավարժական կարճատև դասընթացներ:

8) Լաւ մանկավարժական ուժեր գրաւելու և պահելու համար ժողովրդական դպրոցներում պէտք է բարելաւել ուսուցիչների հասարակական դիրքը և նիւթականը, որովհետև դրանց վիճակի լաւ գնութիւնից կախումն ունի և դպրոցական գործի բարոքումը:

9) Այն տեղերում, որտեղ միջոցների սղութեան պատճառով, կարելի չէ դպրոցներ հիմնել, կազմակերպել մայրենի լեզուի ուսուցման վարժարաններ:

10) Դպրոցներին կից, որտեղ միջոցները թույլ են տալիս, կազմակերպել գիւղատնտեսական թանգարաններ և ընթերցանութիւններ:

Ժողովը բուռն ծափահարութիւններով և միաձայն ընդունեց զեկուցագրի բոլոր վերոյիշեալ կէտերը, բացի 5-րդից, որ ամբողջովին հանուեց.

Այս համակրելի զեկուցումը մտքերի փոխանակութիւն առաջ բերեց տեղական պարբերական թերթերում և ուրախութեամբ պէտք է նկատել, որ ամբողջ Կովկասի մամուլը վերին աստիճանի համակրութեամբ վերաբերուեց գիւղատնտեսական ընկերութեան վերոյիշեալ նիստի որոշումներին: Ամենքը միաբերան անհրաժեշտ են համարում պետական լեզուի ուսուցումը և մինեոյն ժամանակ ամենքն էլ ընդունում են, որ պետական լեզուն կարող ենք լաւ սովորել միայն այն ժամանակ, երբ լաւ իւրացրել ենք մեր մայրենի լեզուն:

Թէպէտ մանկարժական և հոգեբանական տեսակէտից սյդ միտքը շատ տարրական ճշմարտութիւն է, բայց այնուամենայնիւ այժմեան հանգամանքներում հետաքրքրութեամբ կարդացինք Սիմօնիձէի մի չարք լօղուածներն ալ խնդրի վերաբերմամբ տեղական «Новое общество» թերթում:

Պ. Սիմօնիձէն իւր լօղուածն սկսելով Պետալոցցու խօսքերով, որ ժողովրդի նիւթական և տնտեսական աղքատութիւնն առաջանում է մտաւոր աղքատութիւնից—տգիտութիւնից, որ ժողովրդական դպրոցը միայն կփրկէ ժողովրդին տընտեսական քայքայումից, իբրեւ օրինակ առաջ է բերում նոյնպէս Շտուլանդիայի դպրոցական գործը. այնուհետեւ խօսելով Կովկասեան ժողովրդական դպրոցների մասին, օրինակ է բերում Քութալիսի նահանգը ուր թէև ժողովրդական դպրոցների թիւը համեմատաբար աւելի է, բայց ժողովրդի տնտեսական դրութիւնը անասխանձելի վիճակի մէջ է. առհասարակ Կովկասեան ժողովրդական դպրոցը ոչ միայն էական բարւոքում չմտցրեց ժողովրդի ոչ մտաւոր և ոչ տնտեսական կեանքում, ալ մինչև անգամ հասարակ գրագիտութիւն էլ չկարողացաւ տարածել ժողովրդի մէջ. 1897 թ. ընդհանուր վիճակագրութեան ժամանակ տեղական քնակիչների շատ գիւղերում, որտեղ երկար ժամանակ գոյութիւն ունէին դպրոցներ, բոլորովին չգտնուեցան աշակերտի անձինք, որոնք կարողանային կարևոր տեղեկութիւնները գրել ցուցակների մէջ՝ ոչ ռուսերէն և ոչ էլ մայրենի լեզուով: Դպրոցի գոյութեան ապարդիւն լինելն այն աստիճանին է հասնում, որ գիւղական համայնքներում որևէ վճիռ կաշանալիս ոչ մի գիւղացի չի կարողանում իր ազդանունը ստորագրել—նոյն իսկ մայրենի լեզուով— թէև ալ գիւղերում տասնեակ տարիներից ի վեր զբարոց կալ: Դեռ աւելին, եթէ մօտ ծանօթանանք գիւղացի երեսանների հետ, կտեսնենք, որ այն մանուկները, որոնք զբարոցում չեն եղել, աւելի առողջ դատողութիւն, աշխույժ ունին և աշխատասէր են, քան թէ դպրոցում եղողները:

Յօդուածագիրը կովկասեան ժողովրդական դպրոցների այս բացասական արդիւնքի առաջին և զլխաւոր պատճառը համարում է այն հանգամանքը, որ այդ դպրոցներում ուսուցումը մայրենի լեզուով չէ տեղի ունենում—աւելացնելով, որ մի ժամանակ, երբ կովկասեան ժողովրդական դպրոցներում ուսուցումը մայրենի լեզուով էր աւանդուում, ռուսաց լեզուն աւելի հիմնաւոր կերպով էին իւրացնում աշակերտները, քան այժմ:

Այդ մտքի ճշմարտութիւնը ցոյց տալու համար մենք կարող ենք իբրև փաստ առաջ բերել այն հանգամանքը, որ երբ հայոց ծխական դպրոցներում ուսուցումը մայրենի լեզուով էր աւանդուում, հայ աշակերտները և աշակերտուհիներն այնքան հմուտ էին լինում ռուսաց լեզուին, որ շատերը մի ամառուայ ընթացքում միայն պատրաստուելով մտնում էին պետական նոյն իսկ միջնակարգ դպրոցների համապատասխան դասարանները: Այսօր էլ մենք ունինք ռուսական համալսարաններում բաւականաչափ հայ ուսանողներ, որոնք իրենց ուսման ընթացքն հայոց սեմինարիաներում աւարտելուց լետոյ՝ լաջող քննութիւն տալով հասունութեան վկայական են ձեռք բերել պետական գիմնազիաներում և ապա համալսարան մտել:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺ

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Կ. Պօլսի հայ լրագիրները հաղորդում են, որ Օսմանեան Ինքնակար իրադէտը հաստատել է Կիլիկիոյ նորընտիր Տ. Տ. Սահակ կաթողիկոս Խաչ ուլենցին և Սսի մայրավանքում պաշտօնապէս սկսուել է հայրապետի անուան լիշատակութիւնը: Այս օրերս Կ. Պօլսի պատրիարքութեան կողմից առանձին հրաւիրակ պատգաւորութիւն է ուղևորում Երուսաղէմ նորին Ամենապատուութեան առաջնորդելու գէպի Սիս, ուր և ըստ հնաւանդ ծէսերի կատարուելու է կաթողիկոսի օծման արարողութիւնը:

ԴՈՂԱՑՈՒՄԻ ՈՐԲԵՐ

Երկու-երեք ամիս է, որ հրապարակի վրայ է մի խումբ թշուառ որբերի սեպհականութեան խնդիրը. ինչ տարօրինակ բան ասես, մեր կեանքումն է պատահում. 14 փոքրիկ, անմեղ, զժբախտ մանուկներ զրկուած ծնողների հոգատար խնամքից, վէճի առարկայ են դարձել: Մէկն ասում է.

«որքերն իմն են, որովհետեւ ինձ են լանձնուած. ես իրաւունք ունեմ վարուել նրանց հետ իմ ցանկութեան համեմատ. ես որքանոց ունեմ, առանց աչդ որքերի որքանոցս կփակուի, տնաքանդութիւն կը լինի»: Հակառակ կողմն ապացուցանում է, որ Լօնդոնում հայկական որքանոց չկայ և հայ երեխաները պէտք է երեակալական որքանոցի տիրոջ շահախնդրութեան առարկայ դառնան: Դամակներ և հեռապիւրներ են տեղում Փարիզից Էջմիածին, Էջմիածնից Լօնդոն և ընդհակառակը: Այս հէքիաթանման գործի համառօտ էութիւնը հետեւեալն է.

Անցեալ տարի, օգոստոսին, ս. Էջմիածնում Վեհ. կաթողիկոսին ներկայանում է Մ. Փիրանեան անունով մի պարոն պրօֆ. Թումայեանի տպուած մի լալտարարութիւնը ձեռքին և խնդրում, որ իրեն լանձնուին հայ որքեր Լօնդոն տանելու, Թումայեան որքանոցում տեղաւորելու համար. Լօնդոնի որքերը պահւում են բարեպաշտ անդլիացիների բարերարութեամբ, բայց որովհետեւ անլարմար է, որ դրանց ճանապարհածախքն էլ անդլիացիները տան, խնդրում է Վեհ. կաթողիկոսին որ որքերի համար զգեստ և ճանապարհածախք տալ: Գլխաւորտ Հայրապետը հարկաւ չէ մերժում և 14 որքերը նոր սպիտակեղէն, կօշիկ, զգեստ, նոյն իսկ վերմակ և ճանապարհածախք են ստանում: Փիրանեանը հայրապետական կոնդակը ծոցին ուղեորում է զէպի Լօնդոն և ճանապարհին, Վլադիկավկազ, Ռաստով, Վիէննա, Փարիզ մտնելով՝ ամեն տեղ փողեր է կորուզում որքերի ճանապարհածախքի անունով և Վիէննայում մինչև անգամ Պարսից դեսպանի օգնութեանն է դիմում և նոյնպէս դրամ ստանում: Սակայն լսատն ամեն անգամ գաթալ չի բերի». ճարպիկ Փիրանեանը Փարիզում թակարդի մէջ է ընկնում: Փարիզի հայերը զարմանալով՝ որ իրենցից ոչ հեռու գտնուող Լօնդոնի հայ որքանոցի մասին ոչինչ չեն լսել ցածմ, կասկածում են և տեղական հայ քահանային շուտափոյթ ուղարկում են Լօնդոն՝ տեղեկանալու «Թումայեան որքանոցի» մասին: Արժ. Վռամշապուհ քահ. վերադառնում է Փարիզ և լալտնում, որ հայկական որքանոցը գոյութիւն ունի միմիայն պրօֆ. Թումայեանի երեակալութեան մէջ: Պրօֆ. Թումայեանն էլ հարկաւ շտապում է Փարիզ և չկամենալով որսը ձեռքից բաց թողնել, դիմում է նոյն իսկ Փրանսիական գաղափարախն, որ աչդ միջոցով չեա ստանալ կորցրածը: Դատարանը քննելով այս խալտառակ զործը որոշում է, որ որքերի վիճակը կարող է որոշել միմիայն Ամենայն հայոց Վեհ. կաթողիկոսը. երկու կողմից էլ դիմում են Վեհ. կաթողիկոսին: Փարիզի բանիբուն հայերն անտարբեր չեն մնում և որոշում են խեղճ որքերի ապրուստը հոգալով՝ ազատել շահագործողի ցանցից: Վեհ. կաթողիկոսն էլ իրազեկ լինելով ճշմարտութեանը՝ շտապում է մի երկրորդ կոնդակով պատուիրել, որ որքերը չեա առնուեն Թումայեանից և լանձնուեն Փարիզի հայերին:

Այս արևմտադարձական և առասպելական իրողութեան մի մութ կէտն էլ մնում է Եւրոպայի սրբ. առաջնորդ Գէորգ եպիսկ. Իւթիւճեանի բռնած դիրքը: Նա պնդում է, որ Թուրքիան որքանոցը գոյութիւն ունի և Վառձապուհ քահանան լանցանք է գործել, որ առանց իր գիտութեան երևան է հանել խարդախութիւնը և խեղճ հալ որբերին ազատել անյալտ ապագայի ուլ գիտէ թէ ինչպիսի արկածներից:

Ուր հասանք. մի մարդ, որ իրեն պրօֆէսսոր է անուանում, հայրենասիրութեան համար տաճիկներից դատապարտուած է եղել մահուան, բանտում սարսափելի տանջանքներ է կրել և հազիւ ազատուել, ալժմ իւր դժբախտ աղգակիցների թշուառ, անմեղ որբերի գոյութիւնն է ուզում չահատակել և իր համար այդ միջոցով ապրուստ հալթալթել, սարսափելի է:

ԲԵՌԼԻՆԻ ԵՐԵՎԱՅԹԸ

Վերջին տարիներս Գերմանիայի հալ ուսանողները մի գեղեցիկ միտք չղացան, ալն է երեկոյթներ սարքելով՝ գերմանացիներին ծանօթացնել հայոց կեանքի և զրականութեան հետ. համալսարանական մի քանի քաղաքներում այդ երեկոյթները կրկնում են պարբերաբար և որոշ չափով իրենց նպատակին ծառայում: Այդ երեկոյթներին հրաւիրում են համալսարանի ուսուցչապետները և չափնի անուն ունեցող դրագէտներ և բանասէրներ. երբեմն վերջիններս մասնակցում են նոյն իսկ երեկոյթին նախապէս պատրաստած բանախօսութիւններով և իրենց գիտողութիւններն անում մեր զրակաւութեան, քաղաքակրթութեան, նաև հայոց խնդրի մասին:

Վերջին տեսակէտից այդպիսի երեկոյթներից նշանաւոր հանդիսացաւ փետրուարի 2-ին (նոր տօմարով) Բեռլինում կայացած հայկական երեկոյթը, ուր ներկայ էին շատ գերմանացի չափնի մարդիկ, ինչպէս օրինակ աշխարհառջակ դատաւորդ Հէրման Չուդերմանը, որի պիէսներից մի երկուսը թարգմանուած են նաև հայերէն:

Այս երեկոյթի թանկագին զարդը պէտք է համարուի ժամանակակից մարդկութեան ամենախոշոր տաղանդներից մէկի, Գէորգ Բրանդէսի բանախօսութիւնը: Համակրել պրօֆ. Կօպէնհագէնից եկել է Բեռլին լատկապէս հակական երեկոյթին ներկայ գտնուելու և բանախօսելու համար:

Գերմանական կառավարութեան տաճկասիրական ուղղութեան (իսկապէս սեպական շահերի համար) շնորհիւ Գերմանիայում լոյս տեսնող քաղաքական թերթերից շատերն ալնքան էլ նպաստաւոր անդեկութիւններ չէին տարածում Տաճկահայերի մասին և նա՛ մասնաւոր նրանց ալժմնան վիճակի վերաբերմամբ. Բրանդէսի հրաշունչ բանախօսու-

թիւնը, որ նուիրուած էր տաճկահայերի աշխատանքին, կարող է որոշ չափով մտքերի փոփոխութիւն առաջացնել լոգուտ տաճկահայերի Նթէ ալսպիսի երեկոյթներ լաճախ տեղի ունենան Եւրոպայի զանազան պետութիւններէ կեդրոններում, Եւրոպայի հասարակական կարծիքը անշուշտ ազատ կ'մնալ հայերի վերաբերմամբ մոլոր և թիւր հայեացքներէ ճնշումից:

ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆ Ս. ՕՐԾԱՆԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻ ԴԻՄ

Տեղուտ լրագիրներին ռուսական հեռագրական գործակալութիւնը հաղորդել էր, որ Կ. Պօլսում, այս լուսուարի 6-ին Գում Գարուի մայր եկեղեցում սպանութեան փորձ էր կատարուել Ամենապատիւ Պատրիարք սրբ. Սրմանեանի կնաքի դէմ նոյն իսկ ս. պատարագը մատուցանելու միջոցին և թէ պատրիարքը ազատուել է մահից: Այդ առթիւ մեր Կ. Պօլսի թղթակիցը գրում է մեզ. «Ըստ սովորութեան կը մատուցանէր զ» ս. պատարագ Ամենապատիւ Տ. Մաղաքիա ս. Պատրիարքն: Դեռ նոր բացուած պատարագի մեծ վարագորն, մինչ Նորին Սրբազնութիւնն բուրվառ ի ձեռին հանդիսիւ կիջնէ բեմէն ի թաբօր շրջիլ ի մէջ ժողովրդեան, և հազիւ երկու կարգ անցած, և ահա բոմբիւն մը կը լսուի ևս. Պատրիարքն կիմանալ իբր թէ մին իւր ուսին ձեռքի հարուած մը տուած ըլլալ կրնակէն, ուստի կը դառնալ ետեւ և կը տեսնէ որ մէկը աւտորճանակ ի ձեռին դէպ լինքն ուղղած է, և իսկոյն չերկիր խոնարհելով կը մտնէ այնտեղ գտնուած նստարանի ներքեւ, որ առեն կտրիճ երիտասարդ մի, ոճրագործին ձեռքի ատրճանակը կորզել ուզելով չարաշուք զէնքին բերանէն բռնած կըլլալ, և ոճրագործը տեսնելով որ պիտի չկրնայ ազատել զէնքը, կը պալթեցունէ զայն և կը վիրաւորէ երիտասարդին մատները: Նոյն ժամուն պատրիարքարանի բարապաններէն մին հասնելով իւր ձեռաց մէջ կառնու ոճրագործին պարանոցը, և ժողովուրդն լուզեալ և զրգռեալ կը չարձակի նորա վերայ, բայց ոստիկանք թող տուէք կաղաղակեն, մեք անորմէ տեղեկութիւն պիտի առնու՞մք, կըսեն և ձեռնակապ կը տանեն ոստիկանութեան նախարարին:

«Իսկ ս. պատրիարքը տակաւին կարծելով թէ վիրաւորեալ չէ, շարունակենք ս. պատարագը կըսէ, բայց քահանայք և ժողովուրդք կաղաչեն որ զգեստներն հանէ և հանգստանալ մի քիչ: և կը հանեն ի պատրիարքարան, ուր տեսնելով, որ կուրծքին աջ կողմը մեծկակ արիւնաթաթաւ նշան կալ, աչն առեն կիմանալ, թէ վիրաւորուած է, և կը մարի և կիյնալ և կը դնեն անկողնոյն մէջ. բարեբախտաբար նոյն պահուն չորս բժիշկք մէկէն կը հասնին, և գործիքով բերանը բանա-

լով փութաջանութիւն կունենան լեզուն դուրս քաշելու: Աւագործողութեան վերայ ս. Պատրիարքը կսթափի, և բժիշկք վերքը քննելով կը տեսնեն որ Աստուծոյ յատուկ շնորհիւ վերքը միայն այն է՝ որ կապարեայ գնդակը կրնակի կողմերն աջ ուսի միսին մէջէն անցեր, և միւս կողմէն դուրս ելեր է, առանց ոսկորի մը հանդիպելու և առանց երակ մը պայթած լինելու:

«Այս լուրը այն սարսափելի ձիւնին բուքին կը տարածուի մայրաքաղաքի ամեն կողմը և ամէն կողմէ պատրիարքարան կը թափին, վեհ. Սուլթանը անմիջապէս իւր թիկնապահը և բժիշկը կը դրկէ և իւր ցաւը կը լայտնէ 5 օր շարունակ. ամենազգի ժողովուրդ և պատրիարքունք և դեսպանք և վաճառականք զեռ մինչև ցարգ շարունակ այցելութիւն տալով որպիսութիւնը կը հարցունեն: Աշխարհի ամեն կողմի հայերէն հեռագիրներ կը տեղան:

«Ոճրագործն բնիկ Կարնեցի և այժմ ի Պօլիս վերաբնակեալ Մկրտիչ Խաչիկեանի որդին է 20 — 21 տարեկան Յակոբ անունով:

ԲԵՌԼԻՆԻ ՀԱՅ ՅՈՒՅԱՀԱՆԴԵՍԸ

Արտասահմանում ապրող հայերն այժմ ամեն միջոց գործ են դնում, որ եւրոպացիք ճիշտ գաղափար կազմեն հայերի մասին և ազատուեն այն նախապաշարուած հայեացքներէ, որ տարածուած է վաղուց ի վեր Եւրոպայում: Այսպէս օրինակ Եւրոպացիք կարծում են թէ հայերը բոլորն էլ վաճառականներ են ու հրէաների նման ոչ մի տեղ երկրագործութեամբ չեն պարապում: Եւրոպացիք մեծ և վաճառահաճ քաղաքներում տեսնելով հայերին և նրանց նիստ ու կացը՝ սխալմամբ ամբողջ հայութեան մասին են գաղափար կազմել և վաշխառու, կեղծաւոր, խորամանկ անպատուաբեր ածականները ամբողջ ազգի վրէն փաթաթել, մինչդեռ այդ յատկութիւնները կարելի է վերագրել հայութեան շատ չնչին մասին:

Ահա այսպիսի թիւր կարծիքները փառսօրէն ջրելու նըպատակով՝ Բեռլինում մի քանի հայ և գերմանացի գիտնականների ձեռնարկութեամբ կազմակերպուած է հայկական-ցուցահանդէս, որպէսզի հայ մտքի և ձեռքի արտադրութիւններն իւր աչքով իսկ տեսնելով՝ Եւրոպացին համոզուի, որ հայը միմիայն վաճառականութեամբ չէ պարապում, այլ և գիտութիւններով, արուեստներով, արհեստներով, արդիւնաբերութեամբ, երկրագործութեամբ և այլն: Մէկ խօսքով այդ ցուցահանդիսից պէտք է երեւայ հայ ժողովրդի քաղաքակրթութեան աստիճանը:

Յուցահանդիսի սկզբնական գաղափարը պատկանում է

պ. Բ. Խալաթեանցին, որ և հաղորդում է ընդհանրութեան հետեւալը. ցուցահանդէսը հեռու է որևէ քաղաքական նպատակից, մեր նպատակն է Գերմանիայի մայրաքաղաքում 1903 թ. կազմակերպել մի ցուցահանդէս, որով երևան գալ հալոց անցեալ և ներկայ կեանքի քաղաքակրթութիւնը:

Ցուցահանդիսի ծրագրում հետեւեալ բաժանմունքները կլինեն. I երկրի արդիւնաբերութիւնը. ա. հանքեր և մետաղներ. բ. նաւթ. գ. բամբակ. դ. բուրդ. ե. մետաքս զ. գինի և ըմպելիք. է. չորացրած միւրք. ը. կաթնալիւն տնտեսութիւն թ. ձուկը. II. արուեստ և ձեռագործ. ա. անկուած, բ. գորգ և ալլն գ. ոսկեղէն իրեր. III. Հիւն և նոր արուեստ. ա. ճարտարապետութիւն և քանդակագործութիւն. բ. մոզաիկ գ. նկարչութիւն. IV. ազգագրութիւն. ա. ժողովրդական կեանք, գործունէութիւն և բնակարան. բ. զգեստ. գ. մտաւոր կեանք. առականեր, հեքիաթներ, երգեր և ալլն V. Հայկական հնագիտութիւն. ա. դրամներ. բ. կնիքներ և ալլն. VI. Գրականութիւն և մամուլ. VII. Հայկական թատրոն (բեմի վրայ):

Մտադրութիւն կալ նոյնպէս ցուցահանդիսի միջոցին մի շարք դասախօսութիւններ կարդալ հալերի մասին և ալլ նպատակի համար կհրաւիրուեն լալտնի դիտնականներ և ճանապարհորդներ:

Նուիրատուութիւններ կարելի է ուղարկել ցուցահանդիսի կազմակերպութեան համար հետեւեալ հասցէով. Berlin. Deutsche Bank (Behrenstrasse), Herrn Dr. P. Rohrbach und Dr. B. Chalatianz. Իսկ իրերը պէտք է ուղարկել՝ Dr. B. Chalatianz und Dr. F. Finck, Berlin, Kantstrasse 94.

Ցուցահանդիսի մասնաժողովի անդամներն են դր. Անդրէաս (իրաւաբան) դր. Լիպսիուս (գերմանական արեւելեան առաքելութեան ղիրեկտոր), պրոֆ. Պլէնի (սանսկրիտագէտ), պրոֆ. Եդ. Մալէր (պատմաբան), պրոֆ. Գեղդնէր (արուեստագէտ), դր. Լեովլենֆէլդ (Շիլլէր թատրոնի ղիրեկտոր), պրոֆ. Բէդիգէր (ազգագրական ընկերութեան նախագահ) և դր. Ֆիւնկ (լեզուագէտ և հալագէտ):

Յանկանում ենք լաջողութիւն:

ՀԱՆԳ. ՄԵԼԻՔ ՍԱՓԱՐԵԱՆԻ ԺԱՌԱՆԳՆԵՐԻ ՆՈՒԻՐԱ- ԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

Անցեալ Դեկտեմբերի վերջին Վարչաւալում վախճանուելով երիտասարդ վաճառական Սելիք Սափարեանցը բերուեցաւ Էագու, ուր և հողին լանձնուեցաւ: Հանգուցեալը բնիկ Շուշեցի էր, 33 տարեկան, իւր ուսումը ստացել էր տեղական թեմ. Դպրոցում և նուիրելով իրան վաճառականութեան՝ իւր

աչալուրջ գործունէութեամբ կարողացել էր մի համեստ դրամադուրի կազմել և կենդանութեամբ գործ էր դնում այն իւր չքաւոր ազգականներին ուսում տալու վերայ:

Հանգուցեալի լիշատակը լաւերժացնելու համար նորա Բողդան, Ներսէս, Մովսէս և Արմենակ եղբայրները նուիրեցին 3000 ռուբլի ի լիշատակ ս. Էջմիածնի 1600 ամսկի: Իսկ քեռին պ. Խորալէլ Բէգլարեանցը հետեւալ նուիրաբերութիւններն արեց Տ. Յղիշէ ա. քահ. Գեղամեանցի միջոցով:

1, Շուշուայ հայոց թեմ. դպրոցին 1000 ռուբլի տոկոսով մի որդեգիր պահելու:

2, Շուշուայ ռէալական դպրոցին 1000 ռուբլի նոյն նպատակով՝ հայ լուսաւորչական զաւակներից:

3, Թաւրիզի կենդրոնական դպրոցին 1000 ռուբլի:

4, Մարդասիրական Ընկերութեան աշխատանքի տան 200 ռուբլի:

5, Շուշուայ Ղազանչեցւոց եկեղեցուն 200 ռուբլի:

6, Շուշուայ կուսանաց վանքին 100 ռուբլի:

և 7. Մի հատոր «Գիւտան Հայոց պատմութեան» տպագրելու 500 ռուբլի:

«ՏԱՐԱՁԸ» ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԵՐԱՅՐՈՎ

Պ. Տիգրան Նազարեանի խմբագրութեամբ լուս տեսնող «Տարազ» շաբաթաթերթը այս տարուանից առանձին փոփոխութեան է ենթարկուել. սկսել է հրատարակուել մեծ դիրքով և ճոխ ու հարուստ բովանդակութեամբ: Բացի գործնից ամեն համարին կցած է լինում սովորական պատկերազարդ առանձին լաւելուածը «Իլլիւստրասիօն» վերնադրով: Մենք, որ հալ լրջմիտ մամուլի բարգաւաճման սիրահար ենք, կարող ենք շնորհաւորել «Տարազին» այդ լաւաջադիմութիւնը:

ՄՏԱԻՈՐ ՏՋՐՈՒԿԸ

Վերջին քառորդ դարում մեր մէջ երևան եկան մարդիկ, որոնք սիստեմատիքաբար ստի և կեղծի քարոզչութեան վարդապետ դարձած թունաւորեցին և թունաւորում են ժողովրդի հոգին: Այս դեռ մեծ ցաւ չէր լինի, որովհետեւ ամեն ազգի մէջ փուչ մարդիկ, ժողովրդի շահերի թշնամի և անգէտ մարդիկ կարող են լինել: Բայց ցաւն այն է, որ մեր մէջ այս տեսակ մարդիկ խօսում են լաւ ուն ազգասիրութեան, լաւ ուն գիտութեան, լաւ ուն ազատամտութեան, և այսպիսով մոլորեցնում միամիտ ժողովրդի միտքը որոշ դիտումներով: Նզուկ-

տուութիւնը շիտակութեան դիմակի տակ ահագին չարիքներ է հասցրել մեզ և դեռ շարունակում է հասցնել:

Այս տեսակ մարդկանցից մէկն է «յայտնի» Համար-ձում Առաքելեանը:

Սա այն բազմաթիւ ժահրալի բշտիկներից մէկն է, որոնք աշնպիսի առատութեամբ բռնում են մի խեղճ ազգի հիւանդ մարմնի վերայ: Մի փոքրիկ բշտիկ, մի քստմնելի խոց, բայց ամեն տեղ խոթում է իւր քիթը և տգրուկի պէս ծծում է ազգի միամտութիւնը: Սա ոչ ոմմանիստ է, ոչ հրապարակախօս, ոչ քննադատ, և ոչ հէքիաթաբան. բայց տեսէք որ ամեն բանի մասին գրում է:

Ուրիշ ազգերի մէջ սովորութիւն է, որ տարուալ վերջին լրագիրները կամ ամսագիրները գրում են նախընթաց տարուայ կեանքի և գրականութեան տեսութիւն, բայց այս գրողները պատմում են երկերի համառօտ բովանդակութիւնը, լիշատակում են իրանց կարծիքների գլխաւոր հիմունքները և ապացոյցները: Բայց ինչ որ օտար հրապարակախօսի և գրագէտի համար տարրական ճշմարտութիւն է՝ մեզ համար պարտաւորական չէ:

«Մշակի» երկրորդ համարում պ. Համարձում Առաքելեանը սավղա ծախող գրագէտի հմտութեամբ գրել է մի «գրական տեսութիւն» (?) վերնագրով «Հայհոյական» և անունը դրել է գրական լօգուած: Թողուածի մէջ չկալ ո՛ր մի նշանաւոր գրքի մասին որեւէ տեղեկութիւն, ոչ մի քննութիւն և ոչ մի փաստ, իսկ լօգուածի կիսից ակելին նուիրուած է «Լումայ» հանդիսի հայհոյելուն: Պ. Առաքելեանը «Լուման» անուանում է տէր-տէրական թերթ, ասում է թէ «Լումալում» գրում են «մութ ոյժեր»: Բայց ի հարկէ ոչ մի ապացոյց և ոչ մի տեղեկութիւն չի բերում իւր հայհոյանքը զոնէ քողարկելու համար: Բայց չէ որ առանց ապացոյցի խօսողին ժողովուրդը վալրահաջ անուն է տալիս, իսկ ալսպիսի լօգուածագրին միմիայն չարամիտ ամբաստանող անունը կարելի է տալ, որովհետեւ պ. Առաքելեանը չէ ասում, թէ ուլքեր են մեր «մութ ոյժերը», ինչ թունաւոր անունդ է տուել «Լուման», որով թունաւորուել է Համարձում Առաքելեանը:

Իսկ որ մենք քահանայ ենք և ալս պատճառով մեր թերթը քահանայական է՝ ոտրա դէմ մենք ոչինչ չունինք, ալ ամենայն հպարտութեամբ կարող ենք ասել, որ այն մենք քահանայ ենք և հալ գրականութեամբ ենք պարապում և մեր ուղղութիւնը ըստ մեր կոչման պիտի լինի ազգային գրականութեան բարգաւաճումը և մենք «եարլիկով» չենք դատելու գործիչներին և գրողներին, որովհետեւ մեր դարը զժաղտաբար չատ է յայտնի «եարլիկների» կեղծութեամբ:

Իրականապէս պահանջում ենք պ. Առաքելեանից պատասխանել հետեւի հարցերին. ա, ուլքեր են ալս վալխա-աւունները, որոնց մենք գովել ենք. բ, բերել փաստեր և ապա-

ցուցնելո զոցա վաշխառուութեան, զ, ուրբեր են ալն մութ ութերը, որոնք մուտք են գործել «Լուսալի» մէջ և վերջապէս փաստերով ապացուցանել թէ ինչով են զոքա «մութ ութեր»:

ՄԻ ՄԻՋԱՊԵՊԻ ԸՌԻԹՈՎ

Անցեալ տարի Բագու քաղաքում տեղի ունեցաւ մի միջադէպ, որ առիթ տուեց երկար խօսակցութիւնների և լրագրական չօղումների:

Երգուեալ հաւատարմատար պ. Գ. Ննգիրբարեանն երկար տարիներ կառավարում էր Բագուի հարուստներից մէկի պ. Մ. Շահգիդանեանի միլիոնային գործերը: Պ. Շահգիդանեանի գործերը մինչև պ. Ննգիրբարեանի կառավարիչ հրաւիրուելը ալնպիսի խառն ի խուռն դրութեան մէջ է եղել որ ոչ մի կառավարիչ չէր կարող նրանց կարգի բերել: Պ. Ննգիրբարեանի գլխաւոր ջանքն է եղել ազատել պ. Շահգիդանեանին վերջնական սնանկութիւնից և մի կերպ գոհացում է տալիս նրա պարտաւէրերին տարիներ շարունակ: Պ. Շահգիդանեանը գոհ է եղել նրանից և ալնչափ, որ երբ պ. Ննգիրբարեանը մի քանի անգամ թողնում է իւր պաշտօնը, խնդրում է և համոզում նրան նորից լանձն առնել իւր գործերը: Վերջապէս, անցեալ տարուս լուսնուարին կառավարիչը հրաժարւում է իւր պաշտօնից և պահանջում պ. Շահգիդանեանից իւր ստանալիքը մուրհակով:

Պ. Շահգիդանեանը գրգռւում է և մի երեկոյ Բագուի ժողովարանի զանիճում մի խումբ մարդկանց ներկայութեամբ վիրաւորական խօսքեր է ասում նրան: Պ. Ննգիրբարեան դիմում է դատարանին: Գործը հաշտարար դատարանից անցնում է նահանգաւանը: Պ. Շահգիդանեանի զստեր փեսացու երգ. հաւատ. պ. Պապաջանեանն, իբրև վկայ, թոյլ է տալիս իրան հակառակորդի քացակալութեամբ մի քանի մեղադրանքներ բարդել պ. Ննգիրբարեանի վրայ: Գլխաւոր մեղադրանքն ալն է լինում, թէ իբր պ. Ննգիրբարեանը պ. Շահգիդանեանի գործերը վարելիս իբրև կառավարիչ գործել է ինչ ինչ եղծումներ:

Դատարանը պ. Շահգիդանեանին ենթարկում է 10 օրեալ բանտարկութեան: Բաց պ. Ննգիրբարեանը իւր պատիւը վիրաւորում է համարում պ. Պապաջանեանի ցուցմունքով և քացատուութիւն է պահանջում: Նա առաջարկում է պատուի զատ: Սրանք, երկար ժամանակ մեծում են և, վերջապէս պ. Մարկոս Կոլտխանեանի միջամտութեան շնորհիւ ստիպում են լինում ընդունել:

Պատուի դատարանի անդամներ հրաւիրւում են Թիֆլիսի նախկին նահանգապետ Բըկով, Ռօդիլդի կառավարիչ Ֆէլդ-

Կրդ. հաւատ. Վօնսովիչ և հայ ինժինեընեը Վաչեան ու Պա-
րոնեան: Նրանք 14 նիստերում գործը քննում են և վճիռ
դնում:

Հետաքրքրական չեն մեզ համար այս վճռի մանրամաս-
նութիւնները: Հետաքրքրական է նրա բարոյական կողմը:
Ահա ինչ է ասում պատուի դատաստանը պ. Ննգիբարեանի
մասին. «Յն գ ի բ ար ե ա ն ի գ ո Ր ծ ու ն է ու թ ե ա ն
մ է ջ դ ա տ ա ս տ ա ն ը չ ն կ ա տ ե ց ե ղ ծ ու մ ն ե ը ի
ն շ ո Ղ ա ն գ ա մ»: Ննգիբարեանը միանգամայն գոհ
պիտի լինի հասարակական մի մարմնի—պատուոյ դատաստա-
նի վճռով: Գալով մի քանի լրագիրների շտապ եղբակացու-
թիւններին, չը պիտի նրանց վրայ ուշադրութիւն դարձնել
և մի հասարակ միջադէպ հասարակական խնդիր դարձնել:

Մեք խօսեցինք այս միջնադէպի մասին նախ այն պատ-
ճառով, որ նրա մասին լրագիրները ամբողջ տարի գրեցին
և երկրորդ, որ պ. Ննգիբարեանը հայ գրականութեան մշակ-
ներից մէկն է: Նա «Արձագանքի» շնորքով աշխատակիցնե-
րից մէկն էր և նախկին դասատու Ներսիսեան դպրոցում:

ԽԼՐՏՈՒԱԾ ԶԱՆԻՃԸ

Նետոս դիպաւ նշան դրած տեղին: Քարս ընկաւ ուղիղ
ճահճի կենտրոնը—«Մշակի» սիրտը: Կորստերը գլուխ են բարձ-
րացրել և գրգռօցը սկսուել է:

Անցեալ համարում տպուած իմ «ներկայ հայ մամուլ»
վերնագրով յօդուածը թոյն է թափել հէնց այն մարդկանց
կոկորդը, որոնց դէմ իսկապէս ուղղուած էր: Իւ
ալդ խեղդուող կոկորդներից մէկը «Մշակի» № 16-դում ծալթ-
քում է իմ դէմ Յ¹/₂ սիւնակ լիշոցներ: Ընթերցող, թաշկի-
նակդ պահիր քթիդ, ես պիտի առաջ բերեմ այդ լիշոցների
մի մասը: Ահա ալդ ժամանակակից մարդարիտները. «սուտ ա-
սող Մենաւոր, ամօթ քեզ, խղճալի Մենաւոր, պա-
պանձուես դու, դժոխքի ծնունդ, չար լեզու,
տրաքուում ես, ով խեղճ, տապալկուող անկարողութե-
թիւն, դժբախտ, անպարտաւան, մեծամիտ, եր-
կինքը քեզ շնորք չէ տուել, թշուառ, քաշքշուկ,
դունէ դուռն ընկած անկարողութիւն» և այլն և
այլն:

Այս գեղարուեստական տողերի հեղինակն ինձ է անուա-
նում լիշոցաբան: Նա ինձ անուանում է «պատի ծակերից
խօսող», որովհետեւ յօդուածս ստորագրել եմ կեղծ անունով,
իսկ ինքն իր մարգարտաշար տողերը ստորագրելու փոքրիկ
համարձակութիւնն անգամ չէ ունեցել: Բայց ես ճանաչում

եմ դիմակի տակ թագնուած առնետին և մի օր նրա հետ իմ հաշիւս կը տեսնեմ:

Ի՞նչու է «Մշակը» այս ազիոզորմ լաց ու կոծը բարձրացրել, ինչ է պատահել: Պատահել է մի շատ հասարակ բան: Ես Մենաւորս մեղաւոր եմ, որ համարձակուել եմ ասել ամենքից ընդունուած մի անհերքելի ճշմարտութիւն, թէ ուսահայ մամուլը 1902 թուին ոչ մի գրական նորութիւն չի տուել բացի մի քանիսից, որոնք այնքան քիչ են որ չարժէք չիչել և չեմ չիչել: Ես ասել եմ այն արեւի պէս պարզ ճշմարտութիւնը, թէ ադ մամուլի մի որոշ մասը դարձել է բազար, ուր տիրում են սուտը, անուանարկութիւնը, գրպարտութիւնը, խաբեբալութիւնը, հասարակական գումարների մասին լուսթիւն: պահելը, ինքնագովութիւնը, բարեսիրտ և միամիտ վաճառականներին հարստահարելը, խեղճ ընթերցողներին իսկ և սահմանափակ ուղեղի աղիւնքներով կերակրելը և այլն և այլն:

Եթէ սուտ եմ ասել, հերքե՛ք, եթէ ոչ լռեցե՛ք: Բայց գորտալին ճահիճը լռել չի կարող, երբ համարձակ ձեռքով արձակուած քարը վրդովել է նրա անուշ նիւրհը: Նա բարձրացրել է անասելի վաշտասուն, որի մէջ միայն մի խօսք կարելի է լսել. «Մենաւորը մեղ նախանձում է, Մենաւորը տրաքում է նախանձից»: Եւ ում եմ գլխաւորապէս նախանձում: Լսեցե՛ք, Հայ ազգի մի երևելի պատգամախօսի, որ փորձել է վիպասան դառնալ — քիթ ու պոռնիքը զարկել է պատերին, աշխատել է հրապարակախօսի հռչակ վաստակել — թաղուել է սղմի մէջ, ձգտել է պատմաբան դառնալ ընդհանուր քրքիջ է բարձրացրել և վերջ ի վերջոյ մտել է արխիւների փոշու մէջ, ուզում է կենսագիր դառնալ, որպէս զի իւր խղճուկ անուշը փորագրէ գոնէ լաւանի մարդկանց չերմնների վրայ և է՛հ մի քիչ էլ հարստահարէ թէ նրանց անունները և թէ բարեսիրտ «հալրենակիցների» գրպանը...

Ինչ զարմանալի փոքրոգի մարդ է եղել Մենաւորը, որ ամբողջ հայ ազգի մէջ մարդ չէ գտել նախանձելու և սկսել է նախանձից տրաքուել, տեսնելով, թէ ինչպէս մէկը շարունակ խուճկ է ծխում մի շիրմի առջև միայն այն պատճառով, որ այդ շիրմի շուրջը հաւաքուել է հեշտ խուղուող ամբոխը, թէ ինչպէս այդ ապիկարը փառաբանում է մի լաւանի հանագուցեալի նոյն իսկ «հիւրասիրութիւնը: Այն անձի «հիւրասիրութիւնը», որի «անհիւրասիրութիւնը» թագուն թագուն գրում մասնաւոր նամակների մէջ պարստուել է (ականջդ կանչի Տիգրան Նազարեան), բողոքելով, որ ինքը ապիկարը, խեղճ-խեղճ ձեռք ծոցին դրած, վիզը ծռած ժամրոյով կանգնել է անհիւրենկալ մարդու դրանը և մի «բաժակ թէ՛ի անդամ չի արժանացել: «Բայց, երեւի, Շուշու օղը աւելի անկեղծ է դարձնում մայրուն քան Թիֆլիսինը»:

Հապա, ինչպէս չը նախանձի «անգօր» Մենաւորը բզէդներին, որոնք մի ընկուզաչափ ակթարը զլորում են հեւելով:

երևակայելով, թէ ժայռեր են տեղից շարժում և համայն մարդ-կութիւնը հիացնում իրանց ուժով: Ի հարկէ, Մենաւորը տես-նելով այդ հսկաներին, կը զգայ իւր տկարութիւնը և նախան-ձից կը տրաքի:

Խլրտուած ճահճի վայնասունը ասում է և մի ուրիշ բան. այն է, որ ես ամբողջ հալ գրականութիւնն եմ աշխատել մրտել: Եւ իմ անցեալ լօղուածը կարդացել է, զիտէ, թէ իմ խօսքն ում էր ուղղուած: Բայց ճահճը վերագրում է ամ-բողջ գրականութեանը այն, ինչ որ միայն իւր համար է ա-սուած: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ ճահճը թէն ճահճ է, բայց իրան ծով է համարում, որովհետեւ իւր հիւանդոտ երեակալութեամբ կարծում է թէ ինքն է միայն և՛ գրականութիւն և՛ մամուլ, և՛ ազգի պարծանք, և՛ համայն հալական կեանքի միակ ա-ռանցքը: Նա չէ ուզում խոստովանել, որ իւր նեխուած տղմի մէջ չեն մտել և երբէք չեն մտնի Աղայեանց, Արասխանեանց, Փափաղեանց, Յովհաննէս Թումանեան, Վանցեան, Լեոն Մա-նուէլեան և ուրիշ շատերը, չխօսելով միւսների մասին, որոնք ճահճի անունը լսել անգամ չեն ուզում: Ճահճը չի ուզում նկատել, որ նոյն իսկ իւր շուրջը պտտող գրական անձինք զաղտնի նողկանքով են նայում նրա պղտորուած ջրին և ով աւելի մաքրասէր է, շտապում է փախչել ու հեռանալ:

Եւ դուք, ով խեղճեր, այս բոլորից լետոյ ինձ ասում էք, թէ նախանձում եմ և «տրաքում»: Կս միայն մի բանի եմ նախանձում— ձեք երեսի կաշուին: Այդ իրաւ որ նախան-ձելու բան է:

Մի կէտ ես կար ճահճի գորտային կռկռոցի մէջ— ալ-նարկ «Արտիստական Ընկերութեան բեմի վրայ անցեալ 1902 թուականին ներկայացուած մի հալերէն նոր ինքնուրոյն պիէսի» մասին:

Ակնարկում է այ. Շիրվանդադէի «Ունէ՞ր իրաւունք» դրաման, որ ամբողջ երկու ամիս հայտուեց ճահճում և դեռ շատ պիտի հայտուի տպուելուց լետոյ: Կարող եմ հաստատապէս ասել ճահճին, որ երբէք Լէօների ոչ մի գրուածքը չիարժա-նանալ Շիրվանդադէի հայտնաբերւած կամ լարձակմանը թէկուզ այդ դրուածը լինի 1500 էջերից բաղկացած:

Այս տողերով ես վերջ եմ տալիս բանակռուին, բաւա-կան համարելով քրքրել ապականուած տիղմը...

ՄԵՆԱՎՈՐ

Ս. ԲԱՐԴՈՒՂԻՄԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԳԵՈՐԳԵԱՆ-ՃՈՒՂՈՒ-ԲԵԱՆՅ ՎԱՂԱՐՉԱՊԱՏՅԻ

«Լումայ»-ի խմբագրութեան վերոյիշեալ հեղինակից ու-ղարկուած է «Խորհնացո»-ն Խորհնացով պէտք է հասկանալ բ.

հ.» վերնագրով մի գրքովի Գրքովի չբացած՝ մենք սպասում էինք կարդալ թէ դեռ էլի ինչ անհեթեթ կարծիքներ պիտի լսենք մեր բաղմաչարչար պատմագրի մասին: Բայց որքան մեծ եղաւ մեր զարմանքը, երբ 233 երեսից բաղկացած փոքրադիր մի գրքովի 30 եր. լառաջաբանը և 45 եր. լաւելուածը = 75 եր. տեսանք նուիրուած զուտ անձնական հաշիւներին և սորան-նորան հայհուելուն:

Շատ ուրախ եմ, որ սրբ. Ճուղուրեանց — Վաղարշապատցին չէ մոռացել և իմ անձը և եպիսկոպոսին ոչ վայել բերանով բարբառել է... ինչ որ խելքը վէշել է. իսկ այդ բամբասանքների կոյտը ամենայն փութկոտութեամբ արտատպել էր «Մշակ» լրագիրը, որ ըստ օրինաց, անշուշտ նույն փութկոտութեամբ պիտի հրատարակէ և մեր այս պատասխանը:

Չարժէր իսկապէս պատասխանել այդ անփաստ և կրքոտ հայհույանքներին, բայց զիջանելով մեր բարեկամների խորհրդին, ջախջախենք մի հարուածով այդ շէնքը:

Ահա բանը ինչու՞մն է.—

Մեր խմբագրութեամբ լոյս տեսած 1900 թ. «Լումայ»-ի Ա. գրքում տպուած էր հանգուցեալ գրագէտ և աստուածաբան Արշակ Տէր Միքէլեանի մի մատենախօսական յօդուած լիշեալ եպիսկոպոս ս. Ճուղուրեանի «Խորենացին» գրքի Ա. հատորի մասին, յօդուածագրի ամբողջ ստորագրութեամբ:

Այդ յօդուածը որքան էլ գրուած էր նպատաւոր ոճով, հաճելի չեղաւ ու. Ճուղուրեանին և մի փոքր բանակուիւ սկսեց Ա. Տէր Միքէլեանի հետ, նույն 1900 թուի առաջին ամիսներում. գրեց «Արարատ»-ում, պատասխան ընդունեց «Լումայում» և խնդիրը փակուեց: «Լումայ»-ի խմբագրութիւնը և խմբագիրը այդ խնդրում կատարեալ չեզոք դիրք պահեցին, վասն զի մեր Տիրախնամ Պետութեան օրէնքով երբ յօդուածագիրը հանդէս է գալիս իւր լիուլի ստորագրութեամբ և պատասխանատուութիւնը վերցնում իւր վերայ, խմբագրութիւնն արդէն ազատ է ամեն պատասխանատուութիւնից:

Անցան տարիներ, Ա. Տէր Միքէլեանը, այդ հուժկու գրիչը մեռաւ. էհ, ուրեմն այժմ կարելի է «Լումայի» խմբագրի «եախից պինդ բռնել» և բռնել է ս. Ճուղուրեանը:

Եւ նա համարելով ինձ պատասխանատու և լանցաւոր Տէր Միքէլեանի յօդուածը տպելու համար, մեղադրում է մի շարք լանցանքների մէջ, մտածելով, որ այդպիսով պիտի լաւողի մի ստուեր ձգել իմ անձնական կենցաղի և հասարակական գործունէութեան վերայ: Բայց վերլուծենք նորա մեղադրանքները.

Նախ լիշենք, որ ս. Ճուղուրեանը ի զուր է կարծում թէ իւր գիրքը վաղուց ուղարկուած էր էջմիածնի տպարանից Տէր Միքէլեանին որ գգէր նորան. իրողութիւնն այս է. 1899 թուի վերջերք ղպրոցական ծննդեան արձակուրդներին հանգ. Ա. Տէր Միքէլեանը Շուշուց եկել էր Թիֆլիս և իբրև մեր մշտա-

Վան աշխատակից՝ մտաւ «Լումայ»ի խմբագրատուն. ալդ պէտք է լինէր դեկտ. 24—26-ին. նորա ներկայութեամբ փոստը բերեց մեր խմբագրութեան անունով մի բանդերօլ, որ բանալով և տեսնելով պատմական գիրք է՝ Տէր-Մ. վերցրեց մի քանի խօսք գրելու նորա մասին: Եւ մի քանի օրից լետոյ ստացանք յօդուածը, որ և շարելով զետեղեցինք յունար 1-ի գրքում: Ս. Ճուղուրեանը Ս. Էջմիածնի լճի ափից զուրս չըջած չլինելով ի հարկէ չէ կարող իմանալ, որ մի օրում հարիւրաւոր երեսներ են ոչ միայն տպւում, այլ և շարւում, և սլօթ իսկ պ. Ռօտինեանցի տպարանը «Լումայ»-ի 100—150 երեսը երբեմն միայն մի օրումն է տպում:

Այնուհետև սկսւում է ս. Ճուղուրեանի 1001 գիշերների պատմութիւնը.—

1) Որ ես մեծ գծաութիւնների պատճառներ եմ տուել հանգ. կաթողիկոսի և Տփլիսի առաջնորդ սրբ. Սեդրակեանի մէջ ինչ-որ ուրիշների ծխերին տիրանալու համար:

Եկեղեցու նուիրապետութեան մէջ այս ու այն կարգի ատենաներ են սահմանուած եկեղեցին կառավարելու և եկեղեցու պաշտօնեաների մէջ ծագած վէճերը կարգադրելու համար: Միթէ, ս. Ճուղուրեան, եթէ մի զրկուած և չքաւոր քահանայ լուր ընտանիքը կառավարելու համար ծուխ է խնդրում իւր իշխանութիւնից, դա շահասիրութիւն է և անխղճութիւն, ինչպէս Դուք էք ակնարկում. իսկ որ ես զրկուած եմ եղել և քահանայադործութիւն անելով հանդերձ ընտանիքս պահել եմ լրագիրներ սրբագրելով, դասեր տալով և զանազան անձանց համար թարգմանութիւններ անելով, դա գաղտնիք չէ և նոյն իսկ ինքը սրբ. Սեդրակեանը քաջ գիտենալով իմ զրութիւնը միշտ աշխատել է ազատել ինձ այդ վիճակից: Միթէ Դուք անշահասիրութիւն էք համարում, որ միևնոյն սե. զանին ծառայող մի քահանայ 3—400 տուն ծուխ ունենալ, իսկ միւսը 50—60 և այն խիստ չքաւոր:

2) Որ ես ս. Էջմիածնի մատենադարանից իւրացրել եմ «Դիւան Հայոց պատմութեան» պատրաստ նիւթերը և ալթմ էլ չկարողանալով իւրացնել Մանուէլ վարդապետի ինքնակենսագրութեան ձեռագիրը՝ արտագրել տարել եմ:

Նախ ստում է ս. Ճուղուրեան թէ ես «Դիւանի» պատրաստ նիւթեր եմ իւրացրել ս. Էջմիածնից. դա կեղտոտ զրպարտութիւն է. ես այդ մասին բացատրութիւն տուել եմ «Զ. Ղարդ. կտակը և Մշակի զառանցանքները» բրօշուրիս մէջ և ալթմ աւելորդ եմ համարում կրկնել այստեղ: Ընդհակառակը ես իմ ունեցած նիւթերս տպելով՝ բնագիրները հետզհետէ նուիրում եմ ս. Էջմիածնի մատենադարանին և ունիմ առ ալդ Հայրապետական ապահովագրեր և շնորհակալեաց թղթեր, որի մասին մինչև անգամ պաշտօնապէս չախարարուած է «Արարատ»-ում:

Այնուհետև սուտ է խօսում ս. Ճուղուրեանը, թէ «Դի-

ւաններին» նիւթերը միմիայն էջմիածնի մատենադարանից են քաղուած. այլ դոքա նաեւ իմ երեսնամեայ տաժանեւի ճանապարհորդութեանց երկանց պտուղն են: Իսկ եթէ օգտուել եմ և էջմ. մատենադարանից, ամօթէ մինչև անգամայլ մասին բերան բանալը ս. ձուղուրեանի կողմից, որովհետև նախ՝ մատենադարանները հէնց նորա համար են, որ նոցանից օգտուին և պիտանի հրատարակութիւններ տան, և աշուհետեւ եթէ ինքը մեծախօս ձուղուրեանը 30 և աւելի տարիներ էջմիածնի հացը ուտելով, չէ բարեհաճել այդ թոգոտ թղթերը գէթ մի անգամ աչքի անցնել, ինչո՞ւ ուրախ չէ որ ուրիշներն են նորա երեսը պարզ անողները... և ղեռ գող էլ ենք դառնում: Էջմիածնի մատենադարանին մենք ղեռ. 4200 ռոբլու հազուագիւտ գրքեր նուէր ենք անել տուել, խնդրեմ ասացէք, դուք ինչ էք արել: Էջմիածնի, ինչպէս նաև ամեն մի մատենադարանից օգտուելը ես ինձ համար մեծ պատիւ եմ համարում և կարծեմ ոչ մի խելքը զլխին մարդ այդ բանում չի մեղադրի ինձ, թերեւ մի քիչ էլ կգովէ իմ ջանասիրութիւնը:

3. Որ Տ. Մակար կաթողիկոսին կողպատող Յակոբի գլխաւորում գտնուած գումարից 4000 ռ. ինձ պիտի հասնէր:

Այստեղ, ս. ձուղուրեան, իսկ Ձեր բարբառելու տեղն է. մեր խելքը չէ հասնում թէ դա ինչ փող է և երբ ենք մի հատ կոպէկ ստացել մենք. բաւական պինդ երես պէտք է ունենայ մարդ, որ մէկին մեղադրէ չգիտցած ու չլսած լանցանքի մէջ: Եթէ մէկը որ և է ճանապարհով 10000 մ. գաղէ և իրան արդարացնելու համար հռչակէ թէ այդ գումարը տալու է ս. ձուղուրեանին, միթէ դորանով դուք լանցաւոր եղաք:

4. Որ ես հազարներ նստեցրի էջմ. գանձարանի վերայ ձուլիչ և արագատիպ մեքենաները, որոնց առաջինը իբրև անպէտք զօռոդա երկաթ՝ բերած օրից թափուած է տպարանի մի անկիւնում:

Ս. ձուղուրեանին, իբրև տպարանական գործին միանգամայն տգէտ անձի, պէտք է ներէի այս զրպարտութիւնը, բայց որովհետև դա ասուած է կատարեալ չարամտութեամբ, ուստի և չարունակենք մեր խօսքը:

1896 թուի գարնան Նորին Սրբութիւն Ազգիս Վեհ. Հայրապետը հրաւիրելով մեզ ս. էջմիածին, հրամայեց, իբրև տպարանական գործին հմուտ անձի, զննել ս. էջմիածնի տպարանը և մի տեղեկագիր ներկայացնել իրեն լիջելով թէ ինչ նորանոր մեքենաներով հարկ կլինէր հարստացնել տպարանը: Հրամանը կատարելով՝ մատուցինք Նորին Օծութեան մի ընդարձակ տեղեկագիր, լիջելով մէջը որ անհրաժեշտ են այս ու աշն մեքենաները և լատկապէս մի նոր արագատիպ և մի նոր սխտեմի ձուլիչ, որպիսին մենք տեսած էինք 1895 թուին Բերլինում: Սորա առաւելութիւնը հին ձուլիչից աշն է, որ մինչդեռ հինը ձուլում էր պոչաւոր տառ, աշուհետեւ պոչն էին կտրում, խարտոցում էր և մի քանի ձեռք անց-

նեկուց լետող միայն պատրաստ էր գրաշարի ձեռքը տալու, նորը, զորա հախառակ, ձուլում էր շարելու համար պատրաստ տառ: Մեր տեղեկագրի մէջ առաջարկեցինք Վեհին, որ այս բոլորի համար անհրաժեշտ կլինէր հրաւիրել և բողոքից մի մասնադէտ վարպետ որ կառավարէր տպարանը և ուսուցանէր տպարանական գործը էջմիածնի սաներից ոմանց:

Վեհը հաւան գտնուելով իմ առաջարկութիւններին 1896 մարտ 12-ի № 369 կոնդակով յանուն իմ հրամայեց գնալ Եւրոպայի քաղաքները և ձեռք բերել կոնդակում լիշուած մեքենաները շնորհարձակելով զիրաւունս վարձել անդ զմի հմուտ տպարանագէտ գերմանացի միամեալ ժամանակաւ:

Թիֆլիսից զեռ չմեկնած զէսլի Եւրոպա՝ նոյն տարուալ լունիս 4-ին Վեհարանից գրաւոր պատուէր ստացաւ գերմանացի մեքենագէտ բերելը առ ալժմ լետած զեւ, որովհետեւ Թաւրիզից էջմիածին է եկել մի երիտասարդ, որ լաւ մեքենագէտ է և աշխատած է Պօլսի տպարաններում և ղոհայուցիչ է:

Գնացինք Եւրոպա և կատարեցինք մեզ տուած պատուէրները խղճի մտքով: Միւսները խղճեցին լիշենք այն երկու մեքենաները, որ ակնարկել է վերը մեր անաչառ կենսագրողը.— Ա. Վիրցբուրգի աշխարհահռչակ տպարանական մեքենործարանից գնել ենք մի մեծագիւր հոյակապ արագատիպ, որի ֆակտուրաները, մաքսի, ճանապարհածախսի և բոլոր միւս կարեւոր զոկուսէնտները ինչպէս նաև բոլոր գնած իրերի հաշիւները իւր ժամանակին հետդնեմէ մատուցել ենք Նորին Սըրբութեան, որոնք ստուգուել են, ընդունուել և Հայրապետական օրհնութեան և ծալրագոյն շնորհակալական կոնդակների ենք արժանացել (26 և 30 հոկտ. 1896 № 1448 և 1463, և 20 լունիսի 1897 № 622). Բ. Բերլինի «Կիւստէրման» գործարանից գնեցի ձուլիչ նոր սխտէմի մեքենան. գնելիս ինքը պ. Կիւստէրմանը ասաց, որ այս մեքենան ընդամենը երկու տարի է հնարել է ինքը և զեռ ամենքը չգիտեն սարքելն ու գործածելը. և ունի այնպիսի յրբութիւններ, որ անհրաժեշտ կլինի մի կողմից մի ամուլ մի անձ ցուց տալ իրան, որ տեղն ու տեղը գործարանում սովորէ այդ մեքենայի բոլոր հանգամանքները և էջմիածին գնալով՝ սարքէ ու բանեցնէ. ես անմիջապէս զրեցի էջմիածին, որ թող տան կոնդակի իմաստով մի վարպետ վարձել Եւրոպա, բայց պատասխան չստանալով վերադարձաւ, խոստանալով Կիւստէրմանին, որ ինչ որ կկարգադրուի կիմացնեմ իրան հետեանքի մասին:

Բոլոր մեքենաներն եկան, բայց Կիւստէրմանը ձուլիչը չուղարկեց, հեռագիրներով և նամակներով պահանջում էր մարդ նշանակել, որ սովորցնէ մեքենայի նոր կազմութիւնը և գործադրութեան եղանակը և ապա կուղարկէ: Վեհը հրամայեց ինձ դիւլ Լալայից բարեշնորհ Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանին, որ գնալ Բերլին և սովորէ այն ու դալ էջմիածին մեքենան գործածէ: Հ. Վարեգինը գնաց, փորձեց սովորել:

դարձաւ Էջմիածին, բայց չլաջողեց մեքենան գործ դնել. Էջմիածնի վարպետն էլ չէր կարող ի հարկէ գործ ածել մեքենան, որովհետեւ իւր կեանքում տեսած չէր անպիսին և չէր ուսած: Այդ «Կիւստերմանի» հռչակաւոր ձուլիչ մեքենան, որ 1896 թուականին մենք ի ցոյց դրուած տեսանք Բերլինի «Արհեստգիտական ցուցահանդիսում» իբրեւ նորութիւն, ով Կիւստէրման, ս. ճուղուրեանն ասում է, որ ալժմ ինչպէս զոռողա երկաթ թափուած է տպարանի մի անկիւնում: Ս. ճուղուրեան, ոչ թէ միայն Կիւստէրմանի ձուլիչը, այլ ամբողջ գործարաններ երկաթէ զոռողա կղառնան, եթէ հմուտ գործադրող չունենան. «խաչը Տէրը զօրաւոր կանէ», հասկացնք:

Այս բացատրութիւնից լետոյ միթէ էլի հարկ կայ ձեզ ասելու, որ անխիղճ զրպարտող էք և ուրիշ ոչինչ:

Յօդուածի վերջումն էլ ինչ որ վարդապետական ակնարկներ է անում ս. ճուղուրեանը մեր մասին, առանց մի վայրկեան մտածելու, որ այդպիսի անդուռն բերանով լարձակումներ է գործում ա. Գիւտի վերայ նորա համար, որ վերջինների նսանները խոշոր խոշոր գումարների կտակներ են անել տալիս յօգուտ Էջմիածնի, իսկ ս. ճուղուրեանի նմանները (կարծեմ թէ իւր նմանը միայն ինքն է) 30 և աւելի տարիներ ալդ գումարները վալելում են, անգործութեամբ տարիներ անցնելով, ոչ մի պաշտօն չվարելով և ամբողջ ժամանակը բամբասանքի նուիրելով: Այո, մեղաւոր ենք մենք Ձեր առաջ, ս. ճուղուրեան:

Մենք կարող էինք ալստիզ վերջացնել մեր ասելիքը, բայց որովհետեւ ս. ճուղուրեանը փորձել է մի անլաջող կենսագրութիւն գրել մեր անցեալից, մենք ապերախտ չգտնուելու համար՝ փորձենք նորա մի լաջող կենսագրութիւնը առաջ բերել ալստեղ, քաղելով 1881 թուի «Արարատ»-ի № 10 ի Սինօդի օրագրութիւններից:

«Ի 29 Հոկտեմբերի 1881 ամի Ի վաղուց անտի Բարթուղիմէոս վարդապետն միաբան Սրբոյ Աթոռոյս ըմբոստ և չարագրգիւ բնաւորութեամբ իւրով դարձուցեալ է առ ինքն զուլազրութիւն Վեհափառ Հայրապետի Ազգիս: Թէև բազմիցս ի կիր արկան մեղմ միջոցք համոզման և խրատուց առ ի բաց կացուցանել զնա ի վատթար բնաւորութիւնէն և ի վարուց, սակայն ի դերեւ ելին ամենալն ջանք Մալրագոյն Հոգևոր իշխանութեան, և գոգցես անհնարին եղև ի զգաստութիւն ածել զնա: Իսկ ի մօտոյ լանդգնութիւն նորա էանց քան զչափն՝ յոխորտալով անգամ ի վերայ Անդամոց Սինօդիս: Իհռ ի 1872 ամի, մինչ սարկաւադ էր, թող ետ անձին միջամտել ի գործ վանական կառավարութեան Սրբոյ Աթոռոյս և անձնակամ զՅուրս սնտառի Մալր Աթոռոյս լափշտակեալ՝ հասուցանելով վէրս ի գլուխ լալնժամեան անտառապահի, տուեալ էր եղբարց իւրոց յոռոգանել զանդաստանս իւրեանց: Բայց զթացեալ նորին վեհափառութեան Վարդապետի ամենալն Հալոց

լերխտասարդական անփորձ հասակ նորա, և տածելով զյուս տակաւ ուղղութեան նորա լապագային՝ Հալիս բար ներեաց նմա լանդիմանելով և պատուիրելով լամենայնի կալ ի հնազանդութեան և ի զգաստութեան և ի կանոնի միաբանական կենաց: Եւ լետ ձեռնադրութեան լաստիճան կուսակրօն քահանայութեան, և զկնի անցանելոյ սակաւ միջոցաց, ըստ խնդրանաց Գեր. Անդրէաս Արքեպիսկոպոսի առաքեցաւ Բարթուղիմէոս վարդապետն ի Դավրէժ լուսուցչութիւն ի դպրոցին Հալոց, որ ի վարելն և զփոխանորդական պաշտօն ի վիճակին Ատրպատականի ի բացակայութեան Անդրէաս Արքեպիսկոպոսի ի Մալի Աթոռոջ՝ նշանաւոր անձինք հայկազունք ի Դաւրիժոյ բողոք բարձեալ առ Վեհափառ Հայրապետն Ազգիս ամբաստանեցին զԲարթուղիմէոս վարդապետն լաղապս անբարոյական գնացից նորա, զորպիսեաց ամբաստանեալ էր արդէն քանիցս և ի սարկաւազութեան իւրում: Եւ առ ի խաղաղել զլուզմունս Պարսկահայ մերսզնեաց՝ բարեհաճեցաւ Նորին Վեհափառութիւնն հրամայել Անդրէաս Արքեպիսկոպոսի կոչել զնա ալսր ի Ս. Աթոռս: Յօրէ լայնմանէ հակառակ կուսակրօնական և միաբանական ուխտին լաճախեաց և լաւել նոր ի նորոյ ի կիր առնուլ զիւր բնածին զանպատեհ արարս ըստ վարուց և ընթացից իւրոց, որպէս և ի ներկայումս կեղծելով զանցս ինչ ի Վեհաբանի՝ իբր զի մի ոմն ի միաբանակցաց իւրոց սպառնացեալ ինչէ կենաց նորա, և առ ոչինչ զրեալ զվանական կարգ և զկանոն եկեղեցական պարտաւորութեանց և զիրաւունս ընդհանուր Գլխոյ Ազգիս և Նկեղեցւոյ Հալաստանեաց՝ անմիջապէս դիմեալ է լուսիկանութիւն Վաղարշապատայ՝ ամբաստանելով զմիաբանակցէն իւրմէ. առ որ Նորին Վեհափառութիւնն կամելով վերջին անգամ ի կիր առնուլ զմիջոց ինչ լուղղութիւն նորա և զգաստութիւն՝ հրամայեաց Սինօդիս առաքել զնա ի վասն Խորվիրապու լապաշխարութիւն անսահման ժամանակաւ: Վասնորոյ Սինօդս ի 21 ներկայ ամսոյս օրագրեաց և անօրինաց՝ լետ ի ժողով գումարելոյ զմիաբանս Սրբոյ Աթոռոյս կոչել զԲարթուղիմէոս վարդապետն լետեան Սինօդիս վասն լալտնելոյ նմա զհրաման Նորին Վեհափառութեան, սակայն լետ երիցս հրաւիրման միջոցաւ Բարե Գալեգին վարդապետի Սաթունեանց Անդամոյ վանքական կառավարութեան և Շաթիր Յարութիւնի Մարդարեան զանազան պատճառաբանութեամբ բացէ ի բաց հրաժարեցաւ իսպառ Բարթուղիմէոս վարդապետն լանդիման լինել լատենի լաւելլով բանս անպատշաճ՝ առանց գիտելոյ թէ՝ առ ինչ կոչեն ի Սինօդս. ուստի ընթերցեալ զօրագրութիւն Սինօդիս ի լուր Միաբանից, ապա համայնեցաւ Անդամոց Վանքական կառավարութեան առաքել զԲարթուղիմէոս վարդապետն ի տեղի ապաշխարութեան. բայց նա կրկին անսաստեալ հրամանի լշխանութեան՝ խոլս տուեալ է ի սենեկէ իւրմէ և նախ ի բնակութիւն Նլլերեղ վարդապետի և ապա առ Երէմիա Ն-

պիսկոպոսն փութացեալ է և հակառակ կացեալ է երիցս հրա-
ւիրման և սզդարարութեան Անդամոյ վանքական Աստու-
թեան, և հուսկ լետոյ ձեռքակալելն զնա սուրհանդակաց
Մայր Աթոռոյս՝ լանդգնեալ է նա ի պալքար մտանել և նա-
խալարձակ լեալ, ջանացեալ է բռնցել և ապոական զսուրհան-
դակս: Ուստի ի գեկուցանելն զայսմ ամենայնէ՝ Նորին Վեհա-
փառութիւն յաւել հրամայել Սինոդիս ի ձեռն Վանահօր Խոր-
վիրապու առնուլ ի Բարթուղիմէոս Վարդապետէ զվեղար, զփի-
լոն և զվարդապետական խաչն ականակիւռ ընդ վկայական
կոնդակին՝ Հայրապետականի և բերել ալսր ի Սինոդոս, (որ և
ածեալ եղեւ ի կատար):

ԳԻՒՑ Ա. ԴՅԷ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ

ՋԱՆԱՋԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

ԶԶՋՈՒՄՆ

Նոր տարուց առաջ Միացեալ Նահանգների համաժողովի
անդամ պ. Բրոունը, Վիսկոնսին նահանգի պատգամաւորը,
մտաւ փոստ իւր անուան թղթակցութիւններ ստանալու հա-
մար: Պ. Բրոունը լրագիրների, նամակների և շնորհաւորական
քարտերի հետ միասին ստացաւ մի ապակոված փոքր ծրար,
որը ստանալուն պէս իսկոյն բաց արեց, կարծելով թէ դա
իրան համակրող ընտրողից կամ ընկերից անակնկալ ընծայ
կ'լինի: Կարող էք երևակայել նորա զարմանքը և սարսափը,
երբ ստուարածղթէ արկղի լատակի վրայ նա տեսաւ խնամ-
քով փաթածութեամբ արիւնտո ձեռք: Զայրացած ալդ գարշելի
խաղից, նա դէն ձգեց ձեռքը և այն է ուղում էր գնալ չալտ-
նել ոստիկանութեան բաց, նկատելով արկղի մէջ մի թուղթ,
կարդաց և, ի մեծ զարմանս ներկայ եղողների, զգուշութեամբ
վերցրեց զգուանքով դէն ձգած իրը և լարգանքով դրեց դար-
ձեալ ստուարածղթի փոքրիկ զագաղի մէջ: Ահա այդ նամակի
պարունակութիւնը.

«Մանկագին անդամ վեհաժողովի. եօթը տարի է ինչ ես
կռիւ եմ մղում իմ լրագրի մէջ ձեր թեկնածութեան, ձեր
քաղաքական կարծիքների և ձեր անձի դէմ. ես ձեր ամենա-
խիստ և ահարկու հակառակորդն եմ եղել շատ չարութիւն եմ
արել ձեզ և շատ լանցաւոր եմ ձեր առաջ. ես գործում էի հա-
մոզմունքով, երբ ձեր դէմ կազմեցի հակառակորդների մի
խումբ. և հպարտանում էի դրանով. երբ համոզուեցի իմ հայեաց-
քների սխալականութեան մէջ, դարձեալ շարունակում էի
չարձակուիլ ձեր վերայ արդէն կամակորութեանս և թուլ
բնաւորութեանս պատճառով: Այդպէս շարունակուեց երեք

առարի, որի պատճառով ես կարմրում եմ: Այժմ հռչակելով
 ձեր ճշմարտութիւնը և անկեղծութիւնը, ես կամենում եմ
 ներողութիւն խնդրել ձեզանից ամենալուզիչ կերպով և իմ
 ձեր դէմ արած այդպիսի խիստ մեղքերը քաւել նորնպիսի
 խիստ միջոցով, որ ամբողջ աշխարհը իմանալ իմ զղջման և
 ձեր փառքի մասին: Ես ստիպեցի վերաբուժին կտրել իմ աջ
 ձեռքը և ուղարկում եմ ձեզ իմ անձի այդ գարշելի մասը, որը
 աչն աստիճան լանցաւոր է եղել ձեր առաջ: Այն ձեռքը, որը
 գրել է այդքան կեղծութիւն և չարութիւն ձեր արժանաւոր
 և յարգելի անձի դէմ, այլ ևս չի գրի նման բաներ ոչ ոքի
 մասին. ես տալիս իմ նորան իբրև զոհ այդ մեղքերի քաւու-
 թեան համար և դադարեցնում իմ լրագրի հրատարակութիւնը:
 Իմ այդպիսի կրկնակի զղջման փոխարէն ես խնդրում եմ ձեզ,
 ինչպէս ողորմութիւն, ձեր ներողամտութիւնը և մի փոքր էլ
 ձեր բարեկամութիւնը: (Ստորագրուած է ձախ ձեռքով)
 «Բալֆ-Ալլեան Վիլմանս, նախկին խմբագիր-հրատարակիչ
 «Wisconsin observer»:

«Petit Bleu» Վաշինգտոնի թղթակիցն աւելացնում է, որ
 պատգամաւոր Բրոունը կարգադրեց, խեղճ Վիլմանսի ձեռքը
 զմռսել և զետեղել գեղարուեստական չրջանակի մէջ, որի վե-
 րեւում ամրացած կլինի վերոյիշեալ նամակը և երկուսը միա-
 սին պատգամաւորի ընդունարան-դահլիճի զարդարանքը կը-
 վինին, ինչպէս ճարտարախօս ապացոյց քաղաքական գործչի
 քարոզական մակերևութի կարգաւորութեան:

Թարգմ. Օր. Ն. Ա.

(Тифл. Л.)

† Մ Ա Հ Գ Ո Յ Ժ

ՕՐ. ԱՆՆԱ ԵՂԵԱՆ

Անցեալ հոկտեմբեր ամսին վախճանուեցաւ Պ. Բուրգում
օր. Աննա Եղեանը, յաջորդէ պ. Կարապետ Եղեանի քույրը:

Հանգուցեալի մահը զգալի կորուստ է մեզ համար, որով-
հետեւ նա գործօն դեր էր կատարում մեր որբերի խնամա-
տարութեան գործի մէջ: Օրիորդ Աննան, ինչպէս ասում է Կ.
Պօլսի «Բիւզանդիօն» լրագիրը, 1897 թուից սկսած մի
որբանոց էր պահում Կարմիր վանքում, ուր որդեգրել էր
50 որբ, որոնց պահպանութեան համար տարեկան վճարում էր
մօտ 2200 ռուբլի (250 ոսկի) որբանոցի խնամակալութեան:
Նորա նախաձեռնութեամբ կազմակերպուել է Պ. Բուրգում տիկ-
նանց մի խնամակալութիւն՝ հսկելու այդ որբանոցի բարե-
լաւման և նիւթականը հոգալու, թէ իւր անձնականից և
թէ հանգանակութեամբ: Նորա գործունէութեան շնորհիւ այժմ
պատրաստ կալ այդ նպատակի համար մօտ 4000 ռուբլի, որ
բաւական է դեռ էլի երկու տարի պահպանելու այդ որբանոցը:

Հանգուցեալի եղբայրը Պ. Կ. Եղեանց իւր քրոջ մահուան
առթիւ նուիրել է այդ որբանոցին 500 ռուբլի:

Յաւիտենական հանգիստ հանգուցեալի աճիւններին:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

ՄՈՍԿՈՒԱ. Ղ. ՔԵՍԵՉԷՃԵԱՆ.—Ձեր երկրորդ յօդուածը չի կարող տպուիլ:

ԵՐԵՒԱՆ. Մ. Յ.—Ձեր բանաստեղծութիւնները չեն տպուիլ:
ԷՋՄԻԱՄԻՆ. ՍՐԲ. ՅՈՒՍԻԿ ԵՊՍ. Յօդուածը ստացանք և շար-
ուում է. կտպուի միւս համարից:

ԱԼԷԲՍԱՆՅՐԱՊՈԼ. Տ. Վ. Մարկ Տվէն «Ոխերիմ Թշնամին»
կտպուի միւս անգամ:

* * ԽԱԴՈՒՆԻ. Նադսոնի «Լեզու» բանաստեղծութեան
թարգմանութիւնը ստացանք:

ԲԱԳՈՒ. ՕՐ. Ս. Տ.—ՅՈՎՀ. Ստացանք Նաումբերգի «բախտը»
կտպուի № 2-ում:

ԲԱԳՈՒ. Գ. ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ.—Վենետիկի կաթոլիկ Մխիթարեան
միաբանութեան հաւատորսական և հալորսական ժրա-
ջան գործունէութեան նուիրուած Ձեր ընդարձակ յօ-
դուածը դժբախտաբար անկարող ենք տպագրել:

ԱԽԱԼՅԽԱ. Ե. Վ. Մ.—Ձեր նամակը լարմար չէ մեր հանդի-
սին. ուստի և չի տպուիլ:

ԹԻՖԼԻՍ. ԵՋՈՊՈՍ. «Կարապի պատմութիւնը» ստացանք:

ՕՂԵՍԱ. Ա. ԳԻՐԳԵԱՆ.—«ԵՐԼՂԵՂ քեօշկի ետեը» չի կարող
տպուիլ:

ԹԻՖԼԻՍ. Յ. Խ. Անդրէ Ֆլեօրինի «գործքով բարոյականութիւն»
ստացանք:

— ՕՐ. ՄԱՐՋԱՆ.—«Մի փոքրիկ պատկերը» անլարմար
է «Լումար»-ի համար: Եթէ մի ուրիշ լարմար յօդուած ու-
ղարկէք, սիրով կտպագրենք:

— ՕՐ. ՆՈՒԱՐԻ * *—Եւգէն Տուրի «Մարգարտէ մանեա-
կը» ստացանք:

ԷՋՄԻԱՄԻՆ. Յ. Մ.—«Հանս Հալլիւզի ժայռերը» և բանաստեղ-
ծութիւնները ստացանք:

ԹԻՖԼԻՍ. Տ. Մ.—Ստացանք Օ. Շրայնի «Պետէր Խօլկէտ»-ը:

ԷՋՄԻԱՄԻՆ. Ա. Տ.—Ձեր բանաստեղծութիւնները չեն կարող
տպագրուիլ:

ՎԵՆԵՏԻԿ. «ԲԱՋՄԱՎԷՊԻ» ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ. Վերջին տա-
րիները մենք կանոնաւոր չենք ստանում Ձեր ամաստետ-
րը. այդ մասին մինչև անգամ տպել ենք անցեալներում
մեր պատասխանների մէջ և բազմիցս բողոքել Ձեր ախ-
տելի դործակալին. բայց չնայելով սորան, անցեալ տարի
մենք ստացել ենք Ձեր թերթից միայն 6 համար. իսկ
«Բազմավէպի» լուսելուած «Գեղունի» կոչուածից ոչ մի
համար. մինչդեռ մենք ուղարկել ենք «Լուման» իւր բո-
լոր լուսելուածներով: Այժմ էլ ուղարկել էք մեզ «Լու-

մայում» տպելու մի երկար չափաբարութիւն Բազմա-վէպի և Գեղունու մասին, Հետաքրքիր է, ինչ պարտա-կան ենք մենք տպել Ձեր Գեղունու 4 երես չափաբարութիւնը, երբ մենք չենք էլ տեսել թէ ինչ գոյն ու-նի Ձեր Գեղունին: Եւ բացի սորանից ինքներդ մեր չափ-տարարութիւնը չտպած՝ ձերն էք ուղարկում: Այսպիսի հանգամանքներում փոխանակութիւնը անկարելի է թուում մեզ:

Ինչ վերաբերում է «Բազմավէպ»-ի տարույս չու-նուար գրքի մէջ «Լումայ»-ի և նորա խմբագրի մասին արած կեղտոտ և մութ ակնարկներին, հրաւիրում ենք կաթոլիկ թերթի խմբագրութեան պարզ ասել, թէ ինչ է ուղում հասկացնել «Գեղափոխական» և «մատնիչ» բա-ռերով. որովհետեւ մեզ անհասկանալի են մի ոմի Յրեմ.-ի խեղկատակութիւնները և մենք երբէք չենք էլ կրազել մի որ և է կրօնական լիտադէմ միաբանութիւն և նոցա բերան թերթը համարել լեղափոխական, Յոյց տուէք թէ «Լումայ»-ի օր համարումն ենք ձեզ լեղափոխական ա-նուանել:—Մենք կարիք չունինք ձեր թերթը սպաննե-լու վերայ մտածել, վասնզի թերթը իւր արդի ուղղու-թեամբ ինքն իրեն կսպանուի:

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

Մ. Գօրկիյ, Ամպի դաշտում. թարգմ. Ս. Մ. Խահակեան.
Ալէքս. 1902

Պրօֆ. Ն. Սուվորով. Եկեղեցու և պետութեան չարաբերութիւն-ները. ռուս. թարգմ. Պետրոս Տէր Յարութիւնեան. խմբ.
Ս. Տիգրանեանի, Վաղարշապատ 1902.

Юриі Веселовскій. Армянскій поэтъ Смбаѣ Шах-Азизѣ
Москва 1902

Դրախտի ընտանիք. գրեց Խրիմեան Հայրիկ, հինգերորդ տպ.
Թիֆլիս 1902.

Շահրիար. Զհուդ Քուշան. վէպ Պարսկաստանի կեսանքից. Թիֆ-լիս 1902.

Էմմ. քահ. Նաղարեանց. Ոտանաւորներ երեսաների համար
15 պատկ. Մոսկուա 1903

Օրացոյց 1903 ամի. Վաղարշապատ.

Տիգրան Նաւասարդեանց. Հայ ժողովրդական հէքիաթներ. Թ.
գիրք. Թիֆլիս 1902.

Լիտտոն. Պոմպէլի վերջին օրերը. թարգմ. անգլ. Ա. Միրզո-
յեան. հրատ. Գ. Գալստեան Թիֆլիս 1902.

Մակար եպս. Բարխուտարեանց. Պատմութիւն Աղուանից. ա.
հ. վաղարշապատ 1902.

Lehrbuch der Neuostarmenischen litteratursprache. Unter Mit-
wirkung von Stephan Kanajanz. Vagarschapat unb Mar-
burg 1902.

Եղ. վ. Մեծատունեանց. Կոյր առաջնորդ. Մոսկուա 1897.

Փլուատ Դաւիթ. Ժողովրդական վէպ. գրի առաւ Ա. Աբե-
ղեան. Թիֆլիս 1902.

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ ԳՐԻՏ Ա. ԻՍԱԿ. ԱՂԱՆՆԱՆՅ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԴԻԻԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Գ Ի Բ Բ Ե.

Դանիէլ Կաթուղիկոս (1800—1808)

Հրատարակեց Գիւտ ա. քահ. Աղանեանց

Գ Ի Ն Ն Է 4 Բ Ո Ւ Բ Լ Ի:

ՊՕՂՈՍ ԳԻՒՐԳՉԵԱՆ

Յանձնակատար Վեննայում

Ընդունում է ամեն տեսակ վաճառականական գործողութիւններ կատարել Վեննայի և արտասահմանի վաճառականների միջև:

Կովկասից Վեննա դիմող հիւանդներին ընձեռում է ամեն տեսակ դիւրութիւններ՝ ամենահմուտ պրոֆէսորների մօտ առաջնորդել, թարգման լինել նոցա և օգնել կեանքի յարմարութիւններ գտնելու Վեննայում:

Մշտական և պարզ հասցէն՝ Radetzky strasse 4. P. Kurktschian.

Տօներին երեխաներին ընծայելու համար
Լոյս տեսաւ ԷՄԱՆՈՒԷԼ քահանայի

ՈՏԱՆԱԻՈՐՆԵՐ

(15 պատկերով, 72 երես):

Առանց կազմի—50 կոպ., գումարով՝ 40 կոպ.

Կազմով—75 կոպ., գումարով՝ 60 կոպէկ:

Москва, Свящ. Э. Назарьянц

ТИФЛИСЬ, Центральная книжная торговля.

Հեղինակին դիմողները ճանապարհածախս չեն վճարում:

(3—2)

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

ԶԱԲԱՐ ՂԱՐՂԱՁԵԱՆՑԻ ԿՏԱԿԸ

ԵՒ „ՄՇԱԿ“-Ի ԶԱՌԱՆՑԱՆՔՆԵՐԸ

Գրեց ԳԻԻՏ Ա. ՔԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆ

Գիտի է 5 ԿՈՊԵԷԿ

„ՆՈՐ-ԴԱՐ“

1903 ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Քաղաքական-գրական ամենօրեայ թերթը 1903-ին

Վերադարձուի թիֆլիսում նոյն ծրագրով և ուղղութեամբ ամեն օր, բացի տօներին հետևող օրերից:

Ստացուում են ՍԵՊՏԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳՐԵՐ:

«Նոր-Դար»-ի տարեկան գինն է 10 ռուբլի, վեց ամսուանը՝ 6 ռուբլի, երեք ամսուանը՝ 3 ռ. 50 կ., թիֆլիսից դուրս՝ ամիսը 1 ռ. 50 կ., հատով դուրսը՝ 7 կ., թիֆլիսում 5 կ.:

Բաժանորդ են գրուում միմիայն խմբագրատանը:

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ Բաժանորդները վճարում են տարեկան 40 ֆրանկ:

Յալտա րաբոտիւններ ընդունում են և՛ օտար լեզուներով բառը 2 կ., առաջին երեսումը՝ 4 կոպեկ:

Խմբագրատունը գտնուում է Դաւիդովսկայա փ. տ. № 5:

Պոստով «Նոր-Դար» ի հասցէն՝ Тифлисъ въ Редакцію «НОР-ДАРЪ» կամ Tiflis Caucase Rédaction du journal «Nor-Dar».

3—2

ՏԱՐԱԶ

Գեղարուեստական, գրական, գիտական, քննադատական պատկերազարդ շաբաթաթերթը 1903 թ. հրատարակուելու է ձՈՒ և ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԾՐԱԳՐՈՎ: Տարագի նպատակը, ուղղութիւնն ու ձգտումը հայերի մէջ տարածել ուղիղ հայեացք դէպի ԴԵՂԵՑԻԿԸ, ԲԱՐԻՆ և ՕԿՏԱԿԱՐԸ: Գեղարուեստը, գրականութիւնը, գիտութիւնը, դաստիարակութիւնն ու քննադատութիւնը կազմում են ՏԱՐԱԶԻ հիմքը: Երկրորդական, լրագրական բաժանմունքները — յօդուածներ, թղթակցութիւն, հետաքրքիր տեղեկութիւններ, կենսագրական ճանապարհորդական, նորութիւններ, ծրագիրներ, խորհրդակցութիւն, ալ և ալք և ալն՝ ՏԱՐԱԶԸ դարձնում են անհրաժեշտ թերթ ժողովորդի բոլոր խաւերի հաճար: Իսկ զւարճալիք, տնային տնտեսութիւն, կար, ձև, ձեռագործ, երաժշտութիւն և ալն աւելի են մատչելի անում ՏԱՐԱԶԸ ամեն ընտանիքի համար: ՏԱՐԱԶԻ տարեկան գինը 6 ռ., արտասահման 10 ռ.: ՊԻԷՄԻԱՆ՝ մի հոլակապ մեծադիր պատկեր ԱՆԻԻ աւերակներէից — ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ — ստանուր են միմիայն նրանք, որոնք բաժանորդ են ԱՂԲԻՐ-ՏԱՐԱԶԻՆ և վճառել են 10 ռ. (արտասահման 13 ռ. կամ 50 ֆռ.): Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունւում:

Տարագին և Աղբիրին կարելի է բաժանորդ գրուել թիֆլիսում բացի խմբագրութեան մէջ (Օլգինսկայա, 33) և Բուներթ-Օղլու ծխախոտի վաճառանոցում Արտիստիկական ընկերութեան թատրոնի տակ:

Հասցէն՝ Тифлисъ, редакция журнала ТАРАЗЪ, կամ (Tiflis — Caucase) Rédaction de la Revue TARAZ.

Խմբագիր-հրատարակիչ Տ. ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Լոյս տեսան

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԻ

ՆՈՒՍԳՆԵՐ

ԳԻՆՆ Է 30 ԿՈՊ. և

ՄՈՒՍԱ

(պատմ. պօէմ, I Հ.)

ԳԻՆՆ Է 20 ԿՈՊ.

Դիմել Թիֆլիսի գրավաճառներին կամ հեղինակին՝ Тиф-
лпсѣ, Чавчавадзева ул. д. Маркарова № 25.

Բացուած է բաժնեգրութիւնը.

ԲԱՆԲԵՐ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Պատկերազարդ հանդիսի, որ ալս տարուանից կսկսուի
հրատարակուիլ Ս. Պետերբուրգում: Հանդէսը լոյս կտեսնի
տարին երկու անգամ, ծաւալով՝ յւրաքանչիւր գիրքը 20-25
տպ. թերթ, բովանդակութեամբ՝ հարկաւ կարելոյն չափ, ճոխ
և շքեղ:

Առաջին գիրքն երեան կը գալ չունիսի վերջերին, միան-
գամա՛ն անկախ բաժնեգրութեան հետեանքից:

Հրաւիրում ենք և խնդրում հալ հեղինակների մասնա-
կցութիւնը: Տպագրական թերթը կը վարձատրուի՝ ինքնուրոյն
գրուածքների համար 25 40, թարգմանութեանց՝ 15-20 լուրի:

(Բաժնեգիրն է երեք (3) լուրի, արտասահման տասը
(10) ֆրանկ

հանդէս կը խմբագրի Ն. Աղոնց

Հրատարակիչ Ա. Մելիքեան

Մեր հասցէն С. П. Б. Невский д № 55. А. Меликянцъ

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1903 ГОДЪ

На политико-общественную, литературную и торговопро-
мышленную газету

„АСТРАХАНСКИЙ ВѢСТНИКЪ“

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА. Съ доставкой въ городъ на год—7р.,
на 6 мѣс.—4р., на 3 мѣс.—2 р. 50 к., на 1 мѣс.—1 р.
для иногороднихъ: на годъ 7 р. 50 к., на 6 мѣс.—5 р., на
3 мѣс.—3 р. 25 к. и на 1 мѣс. 1 р. 25 к. Въ розничной
продажѣ отдѣльные №№ по 5 к.

Объявленія и подписка принимаются: въ Астрахани въ конторѣ редакціи „Астрах. Вѣстн.“, домъ Рѣпина. За напечатаніе объявленій взимается за о.ну строку петита на 1 стан. 20 к., на 4 стр. 10 коп.; печатающіе болѣе 3 разъ пользуются значительной скидкой. Лица, ищущія занятій, пользуются скидкою въ 50%. Годовыя и многократныя объявленія—по соглашенію. Иногородныя объявленія (за исключеніемъ Астраханской, Саратовской, Самарской, и смежныхъ съ ними губерній и объявленій банкирскихъ конторъ, желѣзныхъ дорогъ и газетныхъ) принимаются исключительно въ Центр. Конторѣ Объявленій бывш. Метиль въ Москвѣ. телефонъ конторы и редакціи № 574

открыта подписка

на 1903 годъ

на ежедневную политическую и литературную газету

НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ €6

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ

съ доставкой и пересылкой

(XX-й годъ изданія)

на 12 мѣсяцевъ .	7 р. — к.	на 6 мѣсяцевъ .	4 р. — к.
„ 11 „ .	6 „ 50 „	„ 5 „ .	3 „ 50 „
„ 10 „ .	6 „ — „	„ 4 „ .	3 „ — „
„ 9 „ .	5 „ 50 „	„ 3 „ .	2 „ 50 „
„ 8 „ .	5 „ — „	„ 2 „ .	2 „ — „
„ 7 „ .	4 „ 50 „	„ 1 „ .	1 „ — „

За границу: на годъ, 14 р., на полгода 8 р., на 3 мѣсяца—5 руб.

Допускается разсрочка платежа: къ 1-му января—4 р., къ 1-му июня—3 р.

Для сельскихъ учителей, народныхъ и школьных библиотекъ и благотворительныхъ учрежденій сдѣлана скидка: годовая плата для иногороднихъ—6 руб., для городскихъ—5 руб.

Подписка принимается не иначе, какъ считая съ 1-го числа каждаго мѣсяца—въ Тифлисѣ. въ конторѣ газеты, Баратинская ул., д № 8.

Плата за объявленія: для Кавказскаго края на 1 стр. одинъ разъ—15 коп. (со строки петита), на 4 стр.—8 к. Объявленія, печатаемые болѣе одного раза, на 1-й стр.—10

к. (со строки петита), на 4 й стр—5 коп. За годовыя объявленія—значительная скидка.

Объявленія отъ лицъ, фирмъ и учрежденій Петербурга, Москвы, Риги, Царства Польскаго и заграничн. принимаются исключительно въ конторѣ объявленій Л. и Э. Метцль и К^о въ Петербургѣ и Москвѣ—по 10 коп. за строку петита—на 4 стр. и по 20 к.—на 1 стр.

По вечерамъ, съ 8 час., объявленія принимаются въ типографіи груз. изд. товарищества, у корректо; а „Нов. Об.“, а также въ табачномъ магазинѣ „Гаванна“ (Голов. пр., д. № 3).

„Д О Н С К А Я Р Ъ Ч Ъ“

ОТКРЫТА ПОДПСКА НА 1903 Г.

Ежедневная литературно-политическая газета, выходитъ въ форматъ больш. столичн. изданій. „Донская Рѣчь“ стремится по возможности полно отражать всѣ проявленія областной, общерусской и заграничной жизни. Всѣ вопросы, съ той или иной стороны касающіеся Донской области и Сѣвернаго Кавказа, найдутъ для себя мѣсто на страницахъ газеты. Особенное вниманіе удѣляется городскому самоуправленію, выясненію его задачъ и лучшаго ихъ осуществленія

Воскресныя номера выходятъ съ иллюстраціями.

ЕЖЕДНЕВНО ТЕЛЕГРАММЫ спеціального корреспондента изъ Петербурга.

Постоянные КОРРЕСПОНДЕНТЫ: въ Берлинѣ, Парижѣ, Петербургѣ, Москвѣ, Харьковѣ, Тифлисѣ.

ОТДѢЛЕНИЕ РЕДАКЦІИ ВЪ НОВОЧЕРКАССКѢ.

КОРРЕСПОНДЕНЦИИ: изъ Аганрога, Нов. росіійска, Екатеринодара, Ставрополя, Армавира, Ейска, Мариуполя, Азова, Юзовки, Луганска, Александровска-Грушевскаго Майкопа, а также изъ всѣхъ значительныхъ станицъ, селъ и хуторовъ Донской области и Сѣвернаго Кавказа.

Желая представить читателямъ, помимо ежедневной газеты, матеріалъ для серьезнаго чтенія, отвѣчающаго цѣлямъ самообразованія, редакція „Донской Рѣчи“, по соглашенію съ редакціей „Журнала для всѣхъ“,—одного изъ лучшихъ литературныхъ и научно-популярныхъ журналовъ,—получила возможность дать въ 1903 году годовымъ подписчикамъ, внесшимъ плату полностью или подписавшимся въ разсрочку,

БЕЗПЛАТНО „ЖУРНАЛЪ ДЛЯ ВСѢХЪ“
12 книгъ

Редакторъ Голяховскій

Издатель Мирюлюбовъ

За границу: на годъ 15 р., но полгода 8 р.

Подписывается можно на все сроки, но не иначе какъ съ перваго числа каждаго мѣсяца.

За перемѣну адреса просить высылать 5 семикопеечныхъ марокъ.

Допускаются разсрочка подписныхъ денегъ на слѣдующихъ условіяхъ: при подпискѣ вносится не менѣе 3 руб. городскими и 4 р. 50 к. пнгородными подписчиками: затѣмъ 15 февраля—2 р. и 15 марта —2 р.

Допускается разсрочка и на другихъ, болѣе льготныхъ, условіяхъ, по соглашенію съ конторой редакціи.

Годовые подписчики на 1903 г. въ 1902 г. получаютъ газету безплатно со дня подписки.

Подписка принимается въ г. Баку, въ конторѣ редакціи (Паранетъ, домъ Степановъ. Телефонъ № 869).

Редакторъ-издатель А. Н. Лавровъ

открыта подписка на 1903 годъ на журналъ

НОВЫЙ МІРЪ.

Большой иллюстрированный вѣстникъ современной жизни, политики, литературы, науки, искусства и прикладныхъ знаний.

За четырнадцать рублей
въ 1903 г. каждый подписчикъ „*Нового Мира*“ получитъ съ доставкой и пересылкой слѣдующія изданія:

24 №№ интереснаго богато-иллюстрированнаго литературно-художественнаго журнала „НОВЫЙ МІРЪ“ въ форматѣ лучшихъ наибольшихъ европейскихъ иллюстрацій.

24 №№ иллюстр. двухнедѣльнаго обзора текущей жизни—политической, общественной, литературн. и художеств., п. н. ВСѢ-МІРНАЯ ЛѢТОПИСЬ—въ форматѣ «Новаго Мира».

24 №№ особаго иллюстр. журнала прикладныхъ знаний и новѣйш. изобрѣт., п. н. «МОЗАИКА», съ хроникою самообразованія и справочнымъ отдѣломъ.

52 №№ еженедѣльн. журнала «ЖИВОПИСНАЯ РОССИЯ», иллюстриров. вѣстника отчизновѣдѣнія, исторіи, культуры, государственной, общественной и экономической жизни Россіи.

52 №№ еженедѣльнаго обзора текущей русской жизни, п. н. «ВРЕМЕННИКЪ ЖИВОПИСНОЙ РОССИИ». представляющаго собою полную еженедѣльную газету.

12 №№ ежемѣсячнаго журнала романовъ, повѣстей, разсказовъ, историческихъ очерковъ и проч. для семейнаго чтенія, п. н. «ЛИТЕРАТУРНЫЕ ВЕЧЕРА», и

ВЕЛИКОЛѢПНЫЯ БЕЗПЛАТНЫЯ ПРЕМІИ, состоящія изъ

12 ИЗЯЩНО ПЕРЕПЛЕТЕННЫХЪ КНИГЪ 12
„БИБЛИОТЕКИ РУССКИХЪ И ИНОСТРАННЫХЪ
ПИСАТЕЛЕЙ“

ВЪ СОСТАВЪ КОТОРЫХЪ ВОЙДУТЪ

6 томовъ сочиненій **И. СТАХУВА** въ 6 переплетахъ, заключающие въ себѣ, между прочимъ: 4 большіе романа 3 большіи повѣсти, нѣсколько разсказовъ и др. мелкихъ произведеній.

6 томовъ сочиненій **С. СМ ИЛЬСА** въ 6 переплетахъ, заключающие въ себѣ слѣдующіе произведенія: «Характеръ», «Бережливость», «Самодѣятельность», «Долгъ», «Жизнь и трудъ», и «Вѣчный труженикъ».

Кромѣ того, независимо отъ всѣхъ перечисленныхъ изданій и премій,

ДВА ЦЕННЫЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ИЗДАНИЯ.

а именно:

Г) ГРАФЪ Л. Н. ТОЛСТОЙ

въ изображеніяхъ живописцевъ, скульпторовъ и гравировъ, русскихъ и иностранныхъ, фотографическихъ портретахъ, снятыхъ въ разныхъ періодахъ его жизни, картинахъ, медаляхъ, рисункахъ, автографахъ, предметахъ, связанныхъ съ его именемъ и пр. и пр., хранящихся въ общественныхъ музеяхъ, бібліотекахъ и коллекціяхъ частныхъ собирателей, въ Россіи и заграничю, съ приложеніемъ мыслей и изреченій великаго писателя.

2) РУССКИЙ МУЗЕЙ ИМПЕР. АЛЕКСАНДРА III

Роскошное издание, содерж. свыше 120 картинъ, съ описательнымъ текстомъ Н. Корсакова. Головая подписи цѣна «Новаго мира» на вѣленовой бумагѣ, со вѣми объявленными приложеніями и бесплатными преміями, съ доставкой и пересылкою въ Россіи **14 р.** пересылкой за границу — 24 р. Г. подписчики желающіе **14 р.** получать «Новый Мір» на слоновои бумагѣ, уплачивають за годовое изданіе журнала, съ упомянутыми приложеніями, вѣсто 14 р. — 18 руб.; съ пересылкой за границу, вѣсто 24 р. — 28 руб.

Допускается разсрочка платежа: при подписке не менее 2 р. ежемѣ-
чно не менее 1 р. съ тѣмъ, чтобы вся подписная сумма была уплачена
полностью не позже 10 декабря 1903. г.

— Гг. подписчики, взявши сочинений Д. И. Стахѣва и Самуила Смайльска, могутъ, по желанію, получить въ 1903 году на выборъ одно изъ слѣдующихъ собраній сочинений: или а) собраніе сочинений И. И. Лажечникова въ 12 томахъ, или б) собраніе сочинений Архіепископа Иннокентія въ 12 томахъ, или в) собраніе сочинений Генриха Гейне въ 12 томахъ, или-же г) собраніе сочинений В. И. ДАЛЯ (Казака Луганскаго) въ 10 томахъ. Каждое изъ этихъ собраній будетъ выслано въ изданно переплетенномъ видѣ — Интересующіеся-же сочиненіями Д. И. Стахѣва могутъ получить въ 1903 году все собраніе сочинений этого писателя въ 12 изданно переплетенныхъ томахъ, причемъ лишніе шесть томовъ будутъ высланы, взаи́мъ объявленныхъ шести томовъ сочиненій Смайльска. — О ВЫБОРѢ ПРЕМІИ просятъ гг. подписчиковъ заявлять при самой подпискѣ.

Подписка на „НОВЫЙ МІРЪ“ принимается въ книжныхъ магазинахъ Товарищества М. О. ВОЛЬФЪ: въ С.-Петербургѣ. Гостинный Дворъ. 18. и въ Москвѣ, Кузнецкій Мостъ. д. Джам-

гаровыхъ, а также во всѣхъ прочихъ столичныхъ и провинціаль-
ныхъ книжныхъ магазинахъ.

Адресъ редакціи: С.-Петербургъ, Вас. Остр., 16 лин. д. 5—7.

Открыта подписка на 1903 годъ на газету

„Тифлисскаѣ Листокъ“

(годъ изданія XXVI-й)

Въ 1903 году, какъ и раньше, газета будетъ выходить еже-
дневно, заключая въ себѣ слѣдующіе отдѣлы и подъ отдѣлы: I. Дѣйствія и распоряженія правительства. II. Телеграммы отъ собствен-
ныхъ корреспондентовъ и «Россійскаго телеграфнаго агентства». III. Статьи по общимъ краевымъ вопросамъ, а также по вопросамъ
городской жизни и городского самоуправления. IV. Внутреннія извѣ-
стія. V. Иностранная извѣстія VI. Мѣстный отдѣлъ (хроника ти-
флисской жизни и другихъ мѣстъ Кавказа и Закавказья). VII. Ко-
рреспонденція изъ разныхъ мѣстъ Кавказа (отъ нашихъ корреспо-
ндентовъ) VIII. Злободневные фельетоны. IX. Судебный отдѣлъ. X.
Письма читателей. XI. Обзоръ печати (общей и кавказской). XII.
Фельетоны (городской, обзоръ жизни кавказской жизни, популярно-на-
учный, историческій, беллетристика иностранной и внутренней
общественной жизни, журнальное, обзоръ и др.). XIII. Театръ
и музыка. XIV. По Россіи. XV. Смѣсь. XVI. Справочный от-
дѣлъ и объявленія.

По мѣрѣ надобности будутъ выходить отдѣльные «ИЛЛЮСТ-
РИРОВАННЫЯ ПРИБАВЛЕНІЯ».

По понедѣльникамъ подписчикамъ будутъ разсылаться ТЕЛЕ-
ГРАММЫ СЪ СПРАВОЧНЫМЪ ОТДѢЛОМЪ И ОБЪЯВЛЕНІЯМИ.

Подписная цѣна На годъ. На 6 мѣс. На 3 мѣс. На 1 мѣс.

	Руб.	К.	Руб.	К.	Руб.	К.	Руб.	К.
Съ доставкой въ Тифлисъ	5	—	3	—	1	75	—	75
Съ пересылкой иногороднимъ	7	—	4	—	2	50	1	—
Съ пересылкой за границу	12	—	7	—	4	—	1	50

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ на любой срокъ, но только съ
1-го числа каждаго мѣсяца исключительно въ конторѣ изданія,
Головинскій проспектъ, №3.

ПЛАТА ЗА ОБЪЯВЛЕНІЯ: для Закавказья за мѣсто, зани-
маемое строкой петита: на первой страницѣ—10 коп. и на чет-
вертой страницѣ—5 коп. Объявленія въ предѣлахъ Закавказья
принимаются исключительно въ центральной конторѣ Торговаго Дома
Л. и Э. Метцль и К^о. въ Москвѣ, Мясницкая, д. Ситова и въ
отдѣленіяхъ его въ С. Петербургѣ, на Большой-Морской. № 11 въ
Варшавѣ по ул. Краковское предмѣстье № 53, по 24 к.—на пе-
рвой страницѣ и 12 коп.—на четвертой страницѣ.

ԼՈՒՄԱՅ

ԵՐԿԱՍՍԵԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԸ

Այս 1903 թուին կը հրատարակուի նոյն ծրագրով և նոյն աշխատակիցներին մասնակցութեամբ:

1903 թուին ի.միջի ալոց կը տպուին հետեւեալ աշխատութիւնները. — Շիրվանզադէի՝ «Ունէր իրաւունք» հեղինակից վերամշակուած և «Մեր հերոսները» վերնագրով մի շարք վէպիկներ, Մուրացանի նոր երկերը, Տուրգենիի՝ «Հայրեր և զաւակներ», թարգմ. Մուշէվարդէ, Երուանդ Շահազիզի «Խորէն արքեպս. Գալ. ֆայեան և Նալբանդեանի Աղցմիքը», Մինաս Բերբերեանի «Հումանիզմ և ռեֆորմատիօն», ընդարձակ լոգուածը, Ժան-Փակ Ռուսսօի «Էմիլը» թարգմ. Իս. Յարութիւնեանի և այլն:

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՏԵՆ Լ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆԻՄ 6 ՌՈՒՐԸԼԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԱԺԱՆԵՐՈՎ ԵՆ ՏՈՒՆ ՀԱՍՑԵՆԸՈՎ, ԻՍՍ՝ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ 20 ՓՐԱՆԸ:

Բաժանորդագրութիւնն ընդունուած է Թիֆլիսում «Լուսմա»-ի խմբագրատանը, Պօլիցէսկի փողոց № 13 և Կնտրոնական գրադաճառանոցում:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունուած:

Քահանաներին, ուսուցիչներին և աշակերտներին թու է տրուում բաժանորդագիրը վճարել մաս մաս, ստորագրուելիս 3 ռուբլի և ապրիլին մնացեալ 3 ռուբլին:

Հայտարարութիւններին տողը յարժէ 10 կոպէկ:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction du journal arménien „LOUMA“.